Ренат Харрис
Избранные произведения
В семи томах

Статьи, выступления

КАЗАНЬ
ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
2006

Сайланма әсәрләр
Җиде томда

Мәкаләләр, чыгышлар

КАЗАН
ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
2006
Җыентыкны төзүче, текстларны хәзерләүче, кереш сүз авторы — филология фәннәре кандидаты, ТДГПУ доценты
Фәридә Хәсәнова

Редколлегия:

З.Р.Вәлиева, Р.И.Вәлиев, Т.А.Миңнуллин, И.М.Ибраһимов, Д.С.Шакиров, Х.Г.Әюпов, Р.Х.Корбанов

Харисов Р.М.

Сайланма әсәрләр: 7 томда / Ренат Харис; Төз. һәм кереш сүз авт. Ф.Хәсәнова. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2006.

ISBN 5-298-03912-X

7 т.: Мәкаләләр, чыгышлар. — 2006. — 511 б.

ISBN 5-298-03919-7

«Сайланма әсәрләр»нең бу томы Татарстанның халык шагыйре Ренат Харисның сәясәтче, җәмәгать эшлеклесе, тәнкыйтьче, публицист буларак эшчәнлеген яктырта.

ISBN 5-298-03919-7 (7 т.)
ISBN 5-298-03912-X

© Татарстан китап нәшрияты, 2006
© Харисов Р.М., 2006

Әдәбият белеме

Җәйләр, көзләр нинди булыр?

(«Беренче карлыгач» турында уйлану)

Ундүрт яшь шагыйрьнең беренче шигырь җыентыклары быел аерым-аерым түгел, «Беренче карлыгач» дигән тартма «канаты» астында берләшеп чыкты. Халык сынамышларын искә төшерә торган бу уңышлы исем астында безнең шигърият дөньябызга кемнәр килде икән һәм алар бу дөньяга нинди яз китерделәр икән? Моны белү, минемчә, бик кызыклы һәм әһәмиятле, чөнки ул безнең шигъриятебезнең алдагы чәчәкле җәйләрен, җимешле көзләрен һәм торналар канатында илнең-җирнең төрле тарафларына китәчәк казанышларын күзалларга ярдәм итәчәк.

«Беренче карлыгач» алып килгән бу язны тулаем килеп уч табанына салу, һәрьяклап үлчәп карау, бәһа-

ләү, әлбәттә, бер кешенең, бер мәкаләнең генә кулыннан килә торган эш түгелдер, әмма прогноз өчен һәр фикернең дә күпмедер файдалы булуын зур шик астына алу урынсыз булыр иде.

«Беренче карлыгач» үз эченә вакытлы матбугатта 5–10 еллар дәвамында даими күренеп килгән авторларны туплаган. Димәк, авторлар шактый иҗади юл, сынаулар үткән кешеләр һәм нәшрият аларга әдәбиятның киң мәйданына чыгарга ишек ачкан. Ләкин әдәбият мәйданының киң булуы, аның меңләгән күңелләрдә, йөрәкләрдә булуы ишеккә гаҗәеп зур җаваплылык китерә...

Менә мин китап арты китап укыйм, шигырь арты шигырь хәтергә сеңә тора, шигырьләрдәге фикерләр, образлар, детальләр, алымнар аң тарафыннан тасланып конкретлаша, күңел экранында кайбер авторларның иң алдан бераз томан сарган, аннары шактый ачык булып күренгән лирик сурәтләре хасил була (ә кайберләренеке ниндидер сәбәпләр аркасында, билгеле, томаннан арына алмый кала) һәм «Беренче карлыгач» турында да, андагы авторлар, аларның китаплары турында да шактый гына фикерләр туа.

Килгән язның нәрсәләр вәгъдә иткәнен бераз гына булса да ачыклар өчен авторларга, мәкалә чикләре ирек биргәнчә, конкретрак тукталырга кирәктер.

Гәрәй Рәхимнең «Вәгъдә» исемле китабы тематик яктан, минемчә, «Беренче карлыгач»ның калган җыентыкларыннан әллә ни аерылып тормый. Ләкин андагы шигырьләрнең күңелне җәлеп итүләре, анда ниндидер яңа ассоциацияләр тудырулары, йөрәккә йә олы мәхәббәт, йә кискен нәфрәт хисе тутырып калдыра алулары шагыйрьнең бу күптән таныш темаларга да яңача карый алуы турында сөйлиләр.

Романнар, повесть-хикәяләр, драма әсәрләре кабатланмас образлар биреп иҗтимагый әһәмияткә, әдәби бәягә ия булганнары кебек, шигырь китаплары да үзләренең лирик геройлары, төгәлрәк итеп әйткәндә, шагыйрь образы белән кыйммәтледер. «Вәгъдә»нең лирик герое, һичшиксез, кызыклы образ. Ул дөньяга, тормышка конкрет критерийлардан чыгып карый һәм, бәхеткә каршы, бу критерийлар яшәешнең күп тармакларын колачлый алалар. Критерийлар шагыйрьнең иҗади агына катгый юнәлеш биргәннәр һәм бу юнәлеш тирәсендә шактый кызыклы шигъри дөнья калкып чыккан. Дөрес, бу дөнья әлегә яралу стадиясендә, ләкин аның кайдан башланганын, кая таба үсүен хәзер үк инде чамалап була.

Минемчә, Гәрәй Рәхимнең шигъри дөньясына керү өчен, аның критерийларын сиземләү өчен «Шигъри дөньям» дигәнне түгел, ә «Көзге урман», «Игеннәр илендә», «Миләш төбендә», «Каргалар киткәндә» дигән шигырьләрен укырга кирәктер. Алар, шагыйрьнең эчке монологлары буларак, Гәрәй Рәхимнең карашлары, идеаллары, өметләре турында ачыграк сөйлиләр, ә конкрет өметләрдән конкрет критерийлар туа. Бу шигырьләрнең гомумиләштерелгән фикерләрен «Тормышны көз кебек мул, күптөсле, бай хисле итеп күрәсем килә һәм мин аның шулай булачагына ышанам!» дигән җөмлә белән әйтеп булыр кебек. Ләкин шагыйрь идеаллар һәм чынбарлык арасында тарих үтәсе шактый озын һәм көрәш белән сугарылган юл барлыгын да күрә. Ул юл бер-берсе белән даими конфликтта торган, бер-берсен җиңеп, юк итеп барган контрастлардан, капма-каршылыклардан гыйбарәт, ә шагыйрь шигырьләренең һәр образы, һәр фикере белән диярлек тормышны ямьле иткән, бәхетле, якты иткән контрастларга үзенең көчен өстәргә тырыша — алар җиңсен! Аның мәхәббәте һәм нәфрәте, бер бәйгегә җигелеп, кеше күңелен гүзәллекләр иленә таба тарталар. «Вәгъдә»нең күпчелек шигырьләре менә шушы фәлсәфи нигезгә корылып язылганнар да. Дөрес, контрастларны шигъри дөньяларының нигезе иткән шагыйрьләр безнең әдәбиятыбызда бар. Аларның гүзәл бер вәкиле итеп мин Әхмәт Фәйзине китерер идем. Ләкин Гәрәй Рәхим Әхмәт Фәйзинең эпигоны түгел. Әгәр дә Әхмәт Фәйзи контрастларны сатирик йә юмористик планда алырга яратса, яшь шагыйрь аларны фәлсәфи планга куярга тырыша һәм үзенчә уңышлыкларга да («Вәгъдә», «Сагыш һәм шатлык», «Рас») уңышсызлыкларга да («Буыннан буынга», «Нәфрәт. Рәхмәт») ирешә. Ул уңышсызлыкларның нигезендә, минемчә, риторизмга сугылу, йә булмаса, контрастларның образ-фикер буларак төгәлләнеп җитмәве була.

Алда әйтелгәннәр «Вәгъдә» шигырен Гәрәй Рәхимнең методик һәм иҗади вәгъдәсе итеп карарга мөмкинчелек бирәләр, контрастлар мөнәсәбәтендәге фәлсәфи хәрәкәтләрнең әле үсәчәгенә, киңәячәгенә һәм тирәнәячәгенә ышанырга юл куялар. Бу инде килгән язның Гәрәй Рәхим өлешенә тигән ягы шактый матур җәйгә әвереләчәге турында сөйлидер.

Мөхәммәт Садыйковның «Зәңгәр юллар» исемле җыентыгы сугыш елларында үсеп, сугыштан соңгы елларда буй җиткән, формалашкан кеше образын гәүдәләндерә. Илебезнең, тарихыбызның бу чоры «Зәңгәр юллар»ның лирик герое агына шуның кадәр тирән сеңгән ки, хәтта аның безнең бүгенгебезгә булган мөнәсәбәтенә дә үзенең төсен, юнәлешен биреп тора һәм шушы юнәлеш Мөхәммәт Садыйковның шигъри дөньясына төзлек, үзенә генә хас булган колорит китерә. «Зәңгәр юллар»ны, кайбер ташламалар ясап, урыны-урыны белән нык бәйләнештә булган, урыны-урыны белән ул бәйләнешне югалтып куйган шигырьләрдән хасил поэма дип тә атап булыр иде.

Мөхәммәт Садыйковка өстенә шинель киеп, иңенә солдат биштәре асып, канлы сугышлар булган җирләрдә йөрергә туры килә. Ул Польша җирләрендәге концлагерь калдыкларын күрә, пуля эзләре калган мәрмәр сыннарга «җан өрердәй булып» карап тора, иске окопларда ниндидер солдат муеныннан төшеп калган медальонга тап була. Бу юлларның һәр адымы шагыйрь күңелендә сугышка нәфрәт, сугыш корбаннарына, батырларына олы ихтирам уята һәм драматизм тулы шигырьгә әверелеп бара. Туган җирләрдән еракта булу шагыйрьгә туган илнең кадерен татып карарга да ярдәм итә: Одра елгасын күрү аның күз алдына мәгърур Иделне китереп бастыра, постта торган чакта җилләр дә ил ягына исәләрдер кебек тоела...

Тынычлык өчен барган хәрби хезмәт тәмам. Солдат туган якларына кайтып бара. Кинәт аның йөрәгенә гаҗәеп хисләр тула, ул туган иленең юмарт кунакчыллыгын яңадан татып ни эшләргә белми... Һәм аның күңеленнән үзеннән-үзе тормыш яме, җир гүзәллеге турындагы шигырьләр таша башлый...

Бер карасаң, бу сюжет, бу фикерләр һәм хисләр безнең шигъриятебез өчен һич тә яңалык түгел. Шуның өстәвенә Мөхәммәт Садыйковның «Зәңгәр юллар»дагы шигъри дөньясы киңлек ягыннан да шактый чикле. Ләкин эш бу дөньяның тирәнлегендә һәм төгәллегендә, чөнки шушы нәрсәләр шагыйрьнең мөмкинчелекләрен күрергә ярдәм итәләр, ә чикләр, шагыйрьнең биографиясенә карап, киңәя ала торган нәрсәләр.

Җыеп әйткәндә, шул: «Зәңгәр юллар»ның лирик герое, сугыш чорларын күреп, сугыш дәһшәтләрен канына һәм аңына сеңдереп концентрацияләнгән образ буларак, сугыш һәм тынычлык беренчел проблема булып торган безнең дөньябызда һаман да үсәчәк, киңәячәк һәм тирәнәячәк.

Шамил Маннаповның «Яшьтәшләрем» һәм Хәниф Хөснуллинның «Исәнмесез» җыентыкларындагы лирик геройларның сурәтләрен ачык итеп күрү минем өчен әлегә кыен. Ләкин бу — шагыйрьләрнең үз йөзләре юк дип әйткән сүз түгел. Авторларның икесе дә җор сүзле, бай хисле, дөньяның җитди күренешләренә дә ничектер олыларча тыныч һәм юмор аша карый торган кеше булулары һәр шигырьдә диярлек үзләрен сиздерәләр. Шушы сыйфатлар аларның шигырьләренә көтелмәгән драматизм кертә, ә бу драматизм безгә күптәннән таныш булган детальләрне дә кызыклы образларга әвереләдерә. Шул ук вакытта Шамилнең шигырьләре Хәнифнекеннән, билгеле, аерылып торалар. Әгәр дә Хәнифтә бу драматизм лирик геройның шушы мизгелдә кичерә торган тойгылары нигезендә булса, Шамилдә ул детальләр параллелизмы нәтиҗәсендә барлыкка килә. Ягъни Хәнифнең лирик герое үзе дә драматизмны тудырган вакыйга эчендә була («Институтта», «Көзге төндә», «Рәсемеңне күрдем бирәүдә», «Тынгысыз төннәр»), ә Шамилнең лирик герое тормыш детальләрен күп вакыт абстракт төшенчә килеш чагыштырырга ярата, бу параллелизмнан килеп чыккан драматизм гомумирәк төскә ия була («Охшату», «Әйтә халык», «Кеше хисе»), һәм лирик герое Шамилгә күргәне генә түгел, ишетеп белгәне турында да язарга мөмкинчелек бирә, шагыйрьнең тематик диапазонын киңәйтә.

Бу чагыштырудан соң тойгыларга нигезләнгән шигъри дөнья фәлсәфәгә корылган шигъри дөньядан тар-рак була икән дип уйлау дөрес булмас иде, чөнки кеше тойгыларының төсмерләре, тормыш вакыйгаларының кеше аңындагы аналитик чагылышлары буларак, сан ягыннан да, сыйфат ягыннан да чиксезләр. Тойгылардан туган шигъри дөньяларның бик әһәмиятле үзенчәлекләре бар: алар логик анализга бик авыр бирелә-ләр һәм шагыйрьнең фикерләре фабуласын күзалларга шактый комачаулыйлар. Шуның өстенә дә «Яшьтәшләрем»нең, бигрәк тә «Исәнмесез»нең лирик геройларын ачык итеп сурәтләү артык җиңел эш түгел. Ләкин бу билгесезлек, минемчә, куркыта торган нәрсә түгел, киресенчә, күңелгә авторлар белән тирәнрәк кызыксыну, аларның иҗатларыннан ниндидер яңалык өмет итү хисе тудыра торган күренеш, чөнки ике шагыйрьнең дә шигырь техникасы белән яхшы жонглерлык итүләре, көтелмәгән алым белән образлы фикерләүләре, биографияләре аларның мөмкинлекләренә оптимистларча карарга юл куя.

Алда саналган дүрт авторның тагын бер күркәм ягы бар. Ул — кешелекнең иң бөек ләззәте — фикер ләззәте! дигән фәлсәфи тәгълиматка шагыйрьләрчә инану. Шуның өчен дә алар кешенең акылына мәдхия җырлау белән беррәттән үзләренең образ-фикерләрен ләззәт бирерлек итәргә тырышалар. Бу инде «Литературная газета», «Литературная Россия» газеталарында күп телгә алына торган «интеллектуаль поэзия»гә якынаерга тырышу һәм кайбер нокталарда шактый якынаю дигән сүз.

«Беренче карлыгач»ның калган авторларына да тукталсаң яхшы булыр иде булуын (башка укучылар, бәлки, тукталырлар да), ләкин, мәкалә чикләрен ихтирам итеп, «Беренче карлыгач»ның башка гомумирәк мәсьәләләренә күз салыйк.

* * *

Китапханәнең кыйммәте андагы китапларның күплегендә һәм төрлелегендә булган кебек, шигъриятнең көче шагыйрьләрнең күплегендә һәм төрлелегендә. Менә 1967 елда ундүрт яшь шагыйрь үзләренең беренче китапчыкларын чыгардылар. 1968 елда да шуның хәтле үк яшь шагыйрь «беренче карлыгач» булырга тора. 1969 һәм 1970 елларда да, бәлки, нәкъ шулайдыр, чөнки үткән декабрь аенда гына булган яшь язучылар конференциясендә катнашкан шагыйрьләр саны шактый зур булды. Күрәсең, шигъриятебезнең киләчәге сан ягыннан бик өметле. Ләкин дөньяда «Өч наданга алмашынмас бер язу белгән кеше» дигән критерий да барлыгын онытмаска кирәк. Бигрәк тә шагыйрь булырга җыенучылар күп булганда.

Шигырьләрне укый башлаганга кадәр китапчыктагы аннотацияләр белән танышып чыксаң, «Монда үзенчәлекле шагыйрьләр җыелган икән!» дигән фикергә киләсең. Ә шигырьләрне укыганда бу өмет тулы фикер әкренләп үзгәрә башлый.

...Кулыңа алган туфрагың
Манчылсын кайнар тиргә.

Д.Сирай

Таныш юллар мине алып кайтыр
Тирем тамган колхоз җиренә.

З.Шәйхуллов

Маңгаемнан тирләр тамганда...

Ә.Гайнуллин

Сай буразналар өстенә
Түгелде маңгай тире.

Р.Зәкиев

Туфракны мин тирем белән ашлап...

Е.Уткин

Тир белән
Сугарып шул
Кысыр далаларны...

З.Шәйхетдинов

Мисалларда кабатланган һәр очракта «тир» сүзе «Әй, тырышып эшләдек тә соң!» дигән мәгънәгә ия. Утызынчы, илленче еллардагы безнең шигъриятебезгә хәтер канатында гына экскурсия ясасак, без бу образның бер мәгънә эчендә инде күптәннән бирле катып калганын күрер идек. Дөрес, сугыш елларында күп очракларда «тир» сүзе «кан» сүзе белән алмаштырылган. Бу — образларның тарихи, социаль күренешләргә нык бәйле булулары турында кечкенә генә бер мисал. Утызынчы еллар инде күптән үтте, кулдан, хезмәт процессының нигезе буларак, урак, кәйлә, көрәк төште, һәм «тир» сүзе дә үзенең алда әйтелгән мәгънәсен яртылаш югалтты, тырышлык символы буларак беренчелекне тән тирләве түгел, аксыл тирләве алды. Шуңа күрә дә бу образ аңга, күңелгә тәэсир итүдән элегрәк борынга бәрә башлады. Кыскасы, ул шаблонланган әдәби фальшь булып яңгырый һәм шигырьләргә шактый искергән нәрсә булып күренергә кирәгеннән артык ярдәм итә. Кызганычка каршы, күптән таныш булган һәм әдәбиятыбызда озак еллар яшәп искергән образларны эпигоннарча куллану бер «тир» сүзе белән генә чикләнми.

Менә шигърияттә иң күп кулланыла торган чәчәк образы. Ул мәхәббәтнең мәңгелек бер символы булып образлы фикерләүнең штампланган деталенә әверелгән инде. Әгәр берәр шигырьдә күзгә ялгыш кына «чәчәк» сүзе чалынса, ул шигырьне уку теләге кинәт сүнә, чөнки белеп торасың, сүз егет һәм кыз арасындагы (сирәгрәк ир белән хатын арасындагы) мәхәббәт йә бер-берсеннән суыну хисләре турында булачак. Әгәр дә чәчәк шиңгән булса, алдан ук бераз авыр сулап куярга була, чөнки мәхәббәтләр суынган, беткән, ә чәчәкләр шаулап, нурланып, хуш исләр бөркеп утырсалар — кайгырыр урын юк, эшләр ал да гөл генә. Чәчәк турындагы фикер фигыльнең үткән заман формасында әйтелсә, бераз кызыксыну уяна: ул чәчәк хәзер сулган микән, әллә һаман да гөрләп утыра микән?

...Гариф аңа алып килгән иде
Зәңгәр чәчәкләрен сиреньнең...

Е.Уткин

Ул чәчәкләр бирде өзеп-өзеп,
Сөйләсеннәр, ди-ди, хисемне...

Т.Камалиев

Кайдан табыйм икән җир гөлләрен,
Тере гөлләр эзлим көз көне.

Ә.Гайнуллин

Ал син аны — күңел чәчкәсен.

Р.Зәкиев

Чәчәкләргә көн дә сулар сиптең,
Сөюләрең чиктән ашканга...

И.Фазлуллин

Чәчәк образына яңалык өстәү җиңел эш түгел, чөнки аның фәлсәфи асылы дистәләгән гасырлар буе кешелек өчен даими. Чәчәк — табигатьнең биологик җимеше һәм аның мәгънәсе кешелек җәмгыятенең үсеше белән турыдан-туры бәйләнештә тормый. Ләкин кеше чәчәктән үзе теләгәнчә файдалана, аны үзе теләгән урында үстерә, аны бүләк итә, кабер өстенә куя, күкрәгенә кадый, такыя итеп башына кия, аның белән дәвалана, агулый, хәтта аны политик байрак итә (Белоянис, кызыл канәфер чәчәге) һәм башкалар, һәм башкалар... Күрүебезчә, халык чәчәктә бик күп мәгънә күрә, ә безнең «Беренче карлыгач» авторларының күбесе аны фәкать бер мәгънәдә генә кулланганнар. Ярар, алар чәчәк образына яңа төсмер кертүне максат итеп куймаганнар ди. Аларның максаты — мәхәббәт хисләрен оригиналь рәвештә күрсәтү булган ди (әгәр дә бусы да максат булмаса, иҗат итеп тору мәгънәсезлеккә дучар була ич!). Тапталган образлар, детальләр белән тапталмаган шигырь иҗат итү, минемчә, мәсьәләгә ниндидер яңа логик алым белән килүне таләп итә, ә андый алым, кызганычка каршы, күренми.

Менә тагын бер штамп. Аңа аңлатма биреп тору артык:

Сиңа булса бары унсигез?

Е.Уткин

Ә унсигез — күңелгә.

Х.Хөснуллин

Булырсың гел унсигездә!

И.Фазлуллин

Унсигез яшь кенә дисең дә!..

Т.Камалиев

Мондый мисалларны тагын да китереп булыр иде. Туган җир, туган як, йөрәк, чишмә, яз, бәхет, матурлык, каен, ана һәм башка, һәм башка образлар да яшь шагыйрьләрнең күпчелеге тарафыннан бертөсле үк, бер мәгънәдә диярлек үк бирелгән. Алай гына да түгел, бу бертөслелек безнең шигъриятебездә элегрәк булган бертөслелектән дә аерылмый диярлек.

«Беренче карлыгач»лар иске образларны, күнегелгән детальләрне үстереп-баетып торуны кирәк тапмыйча, турыдан-туры яңа образ-фикерләр алып килгәннәрдер.

Абсолют яңа образ-фикерләр тууы фәннәрдәге яңа ачышларга, социаль үзгәрешләргә, эстетик һәм этик критерийларның хәрәкәтенә, моральнең чикләренә бәйле. Ягъни яңа ачышлар, социаль үзгәрешләр, эстетика һәм этиканың бүгенге казанышлары кешене тормышка яңача карарга мәҗбүр итәләр. Хезмәт процессларының һаман да автоматлаша баруы, кибернетиканың көннән-көн тормышка, аңга ныграк үтүе һәм башка бик күп казанышлар Җир һәм Кеше, Кеше һәм Галәм арасындагы мөнәсәбәтләргә җентекләбрәк карарга боералар һәм мөмкинчелек тә бирәләр. (Хәзергә моннан да зур мөнәсәбәтләр бармы икән?!) Бу мөнәсәбәтләрне белмичә, аларга конкрет үз карашыңны булдырмыйча, бүген сәнгать белән шөгыльләнү дилетантлык булыр иде, чөнки фән, хәзер тормышка гади генә үтеп керү белән чикләнмичә, кешенең мөмкинчелекләрен, аның сыйфатларын үлчи торган бизмәнгә әйләнде.

Менә Җир һәм Кеше мөнәсәбәтен чагылдырган берничә таныш фикер: Җир — кешене туендыручы, киендерүче һ.б.; кеше — Җирнең хуҗасы; кеше — Җирне эксплуатацияләүче; кеше — Җир табигатен тәртипкә салучы гына; Җир — кешене тезгендә тотучы; кеше — бөҗәк, җәнлек, кош кебек үк Җирнең бер көчсез баласы һ.б. (Боларны шигърият нигезендә ята торган бердәнбер фикерләр дип кабул итмәскә кирәк. Алар мисал өчен генә бирелә.)

Бу фикерләрнең кайсына булса да шагыйрьләрчә инану тормышны шул яктан тирән итеп өйрәнергә мөмкинчелек бирә, ә бусы үз нәүбәтендә тормышның гадәти күренешләрен дә яңача итеп күрергә, таныш вакыйгалар нисбәтендә яңа халәт сизәргә ярдәм итә. Әгәр инанган фәлсәфи фикерең өр-яңа булса (мәсәлән, кеше — Җир баласы түгел һәм аның табигате Җир табигате кануннарына күп очракта капма-каршы,ди, шул нигездә туган образ-фикерләрең дә (детальләре иске булуга карамастан) яңа һәм үзенчәлекле була. Ә «Беренче карлыгач»ның күпчелек авторларында тормышны фәлсәфи яктан конкрет өйрәнү сизелми һәм яңа образ-фикерләр дә күренми. Тормышны белү ул, минемчә, әйберләрне, профессияләрне, аерым шәхесләрне, аларның ничек яшәгәннәрен, нинди төзелешләрдә йә колхозларда эшләгәннәрен генә белү түгел. Болар тормышны өйрәнүдәге бик вак детальләр генә. Менә шул вак детальләр арасындагы мөнәсәбәтләр асылына төшенү, анда зуррак гомумзакончалыклар күрә алу, ул закончалыкларның кайсына киртә куярга, кайсына үсәргә ярдәм итәргә тырышу — бу инде тормышны тирәннән белү. «Беренче карлыгач»ларның кайберләре, кызганычка каршы, әнә шул вак детальләрне генә җентекләп белүдән ерак китә алмаганнар.

Ә хәзер «Беренче карлыгач»ларның форма үзенчәлекләрен карыйк. Моның өчен яңалыкны, оригинальлекне дәгъва итми торган бер мисалга тукталыйк.

ҮКЕНҮ ХАТЫ

Юлдан олау узды... Шул олаудан
Бер уч печән алып иснәдем.
Яшәртә ул мине, гел яшәртә,
Көчәйтә ул якты хисләрне.

Йөрәгемдә җылы дулкын булып
Ташкынланган чагы хисләрнең...
Тоеп торам бөтен йөрәгем белән:
Сагыну тулы хатлар көтәсең.

Күпме көннәр, күпме еллар үтеп,
Күпме алсу таңнар атмады...
Нәрсә әйтим, нәрсә языйм сиңа,
Агачларда яфрак саргайды.

Кичерсәнә дип тә әйтә алмыйм,
Һай, бу хәлләр бигрәк әрнетте.

Баш ияргә кушты афәт җиле,
Иңбашымнан тотты селкетеп...

Иреннәрем исемең пышылдыйлар,
Белсәң ничек күңелем тулганны!
Эх, хәзерге акыл булса ул чак,
Дисвительни җүләр булганмын.

Чүкеч тотып сөялләнгән саен
Көче арта икән кулларның...
Сизәсеңме, печән иснәдем дә
Сиңа инде хат та юлладым...

Бу шигырьне шушы килеш «Беренче карлыгач»тагы бер китаптан да табып булмый, чөнки ул — җыелма шигырь, ягъни һәр ике юлы конкрет бер авторныкы һәм аларга бернинди үзгәреш тә кертелмәгән. Дөрес, бу мисал — ясалма эксперимент кына, ләкин ул «Беренче карлыгач»лар турында, минемчә, шактый объектив фикерләр әйтергә ярдәм итә. Күренгәнчә, шигырьнең ритмик агышы шактый шома һәм бу безнең авторларның фикер ягыннан гына түгел, бу очракта образның ритмик төзелеше ягыннан да игезәкләр икәне турында сөйли. Ул чыннан да шулай — китаплардагы барлык шигырьләр диярлек 8–7, 10–9 иҗекле юллар белән язылганнар, әйтерсең лә җир йөзендә башка шигъри калыплар беткән. Әгәр дә ул шулай булмаса, алда күрсәтелгән экспериментны эшләү мөмкин булмас иде.

«Беренче карлыгач»тагы шигырьләр үзләрендәге сурәтләү чараларының гаять ярлы булулары белән дә шаккатыралар. Кая киткән Тукайлар алып үстергән, безнең шигъриятебезгә шәрык колориты биргән моноримнар? Дәрдмәнд шигырьләрен кабатланмас мәгънә белән баетырга ярдәм иткән ассонанслар, аваз язымнары кая югалган? Кая Дәрдмәнднеке кебек катлаулы рифмалашуга корылган оригиналь строфалар?.. Бу сорауларны әле тагы да дәвам итеп булыр иде. Гади чагыштыру, сирәк-мирәк кенә сынландырулар һәм метафоралар куллану авторларны тулаем канәгатьләндерә булса кирәк, ләкин алар зәвыгы көннән-көн нәзберекләнә барган укучыларны канәгатьләндермиләр дип уйлыйм.

Тагын бер әһәмиятле мәсьәлә — шигъри жанрларның бертөрлелеге. «Беренче карлыгач»тагы барлык әсәрләрне бары ике-өч кенә жанр төренә бүлеп була: шигырь, поэма, җыр. Соңгы икесе — ике-өч кенә. Жанрларга ярлы булу әдәбият өчен бик күңелсез вакыйга, чөнки ул шигъриятебезне бертөслелеккә, бертөрлелеккә алып бара. «Беренче карлыгач» алып килгән язда пародияләр, бәетләр, элегияләр, романслар, сонетлар, газәлләр, касыйдәләр һәм башка, һәм башка жанрлар һәм шигырь төрләре очратырга теләгән шигъриятебезнең өметләре акланмады. Опера, оратория, кантата, музыкаль драма йә комедия либретточылары да, кызганычка каршы, «Беренче карлыгач» потенциалында күренми.

Шулай итеп, беренче нәтиҗәләргә дә килеп җиттек кебек. «Беренче карлыгач»ның күпчелек авторлары үзләренең образлы фикерләүләре, шигъри алымнары, жанрлары, шигырь формалары, хәтта темалары белән дә бер-берсеннән әллә ни аерылып тормыйлар. Алай гына да түгел, бу бертөслелек әдәбиятыбызда элегрәк булган бертөслелектән дә аермалы була алмаган. Бу инде әлеге нәтиҗәнең сәбәпләре турында уйланырга мәҗбүр итә. Барлык авторларга да хас сәбәпләрнең берсе, минемчә, шигъриятебезнең үткән юлын бизмән итеп үз иҗатыңны бәяләмәү һәм шуның аркасында әдәбият мәйданында үзеңнең кем икәнеңне шәйләп бетермәү, үз максатыңны әдәбият максаты белән бәяләмәү. Ә әдәбиятның максаты — һаман да яңа әсәрләр, яңа жанрлар, яңа алымнар, формалар, яңа фикерләр һәм проблемалар белән тулыландырып тору һәм укучыны баету.

Яшьләр иҗатына профессиональ тәнкыйтьнең якын килә алмавы да әлеге игезәкләнү процессының тирәнәя баруына ярдәм итә. Тәнкыйть якын килә алсын өчен, һәр яшь автор, даими рәвештә матбугат битләрендә басылып, үзенең үсеш тенденциясен мөмкин кадәр тулырак күрсәтергә тиеш. «Татарстан яшьләре»ндә берәр шигырь белән, «Казан утлары»нда ике-өч шигырь белән елына бер күренеп алу гына әлеге таләпкә җавап бирә алмый. Яшьләрнең әдәби журналлары, альманахлары, газеталары булмау аларның шагыйрь булып үсү процессын озынайта һәм «табигый сайланыш» («естественный отбор») дигән табигать законына үз эшен әдәбият мәйданында башкарырга ирек бирми. Нәтиҗәдә — бертөслелек, игезәклек.

* * *

Хәзер «Беренче карлыгач»ка башка яктан күз салыйк.

Кассета эченә тупланган шагыйрьләр бер-берсенә бик охшаганнар дисәк тә, алар китап тышлыклары кебек үк охшаш түгел. Кассета ундүрт китапка бер кыяфәт биреп ундүрт шагыйрьне тагын да төссезләгән.

Кассетаның киләчәге турында уйлансаң, аның тагын бер «хикмәте» бар икәнен сизәсең. Ул менә нидән башлана: бер яки ике егермешәр битле брошюраны гына кассетада чыгарып булмый, «Беренче карлыгач»ны кассетада дәвам итәр өчен шагыйрьләр запасының зур булуы кирәк. Ә ел саен ундүрт йә ун әдәбиятка кирәкле шагыйрь туып тора алмый. Шулай булгач, «Беренче карлыгач»ның чираттагы чыгарылышын өч-дүрт ел көтәргә, йә кассетаны һәр ел чиле-пешле шигырь китаплары белән тутырып чыгарырга кирәк. Өч-дүрт ел көтү — ике-өч талантлы яшьнең иҗади үсешен тоткарлап тору (дөньяга чыккан әсәр, бигрәк тә китап — бик зур иҗади стимул), ә ашыккан очракта — шигърият өстәлә полуфабрикат чыгару һәм укучыларыбызның болай да аптыраште калган зәвыгын тагы да аңлаешсызрак хәлгә китерү.

Перспективадагы ике мөмкинчелекнең икесе дә әдәбиятыбызга файдасыз. Әгәр дә «Беренче карлыгач»-ны кассетадан арындырып рубрика рәвешендә генә дәвам иткәндә («Мои первые книжки» рубрикасы сыман), йә булмаса, аның бераз өлешен генә яхшыртылган кассетада (бүләк өчен) калдырсаң, файдадан гайре бернәрсә дә булмас иде һәм һәр талантлы яшь шагыйрь тулырак килеш әдәбият мәйданына чыга барып укучыларга да тизрәк ирешер иде.

«Беренче карлыгач»ның культурасына кагылышлы берничә сүз дә әйтәсе калды. Басылып чыккан китапларның эшләнеш культурасы турында матбугатта күптән инде бик әйбәтләп сөйләшергә вакыт.

Борис Слуцкий «Литературная Россия» газетасындагы бер мәкаләсен (1967 ел, март, № 10) болай башлый: «Шагыйрьнең беренче китабы өчен өч нәрсә зарури: яхшы фотография, яхшы биография һәм яхшы исем. Болардан тыш — яхшы шигырьләр дә». «Беренче карлыгач»ны шагыйрьләрнең фотографияләре һәм биографияләре белән чыгарып нәшрият бик дөрес иткән. Китапларның исемнәре дә шактый уңышлы сайланган. Ләкин алда әйтелгәннәр генә китапны культуралы итеп бетерә алмый әле.

Менә «Беренче карлыгач»ның тартмасы — кассетасы. Ул төрү кәгазе вазифасын үтәргә генә эшләнмәгән, аның бурычы — бу ундүрт китапны еллар дәвамында «давыллардан-яңгырлардан» саклау, аларны берләштереп тору. Шулай булгач, ул нык калын картоннан йә башка материалдан эшләнгән булырга тиеш иде. Икенчедән, кассета гомумән дөрес эшләнмәгән. Кеше кулы, әгәр дә ул сулагай булмаса, тартманы сул кулы белән тота да аның эчендәге әйберне уң кулы белән ала. Әйберне салу процессы да шулай ук башкарыла. Ә «Беренче карлыгач» кассетасы кирегә эшләнгән, ягъни аның авторы кеше кулының еллар, гасырлар буе алган күнекмәсен истә тотмаган. Бу әйткәннәрне кайберәүләр вакчыллану дип тә кабул итәрләр, ләкин шунысын да онытмаска кирәк — хәзер инде чүкеч сабын да, ишек тоткасын да, станокларны да бүгенге эстетик таләпләргә таянып эшлиләр. Ә китап гади хезмәт коралы гына түгел, кешеләргә культура, белем, зәвык алып килә торган бөтен бер система, һәм ул система һәр яктан да камил булырга тиеш. Кассетаның соңгы стенасына күз салыйк: тәртипсез бүлгәләнгән набор белән анда ундүрт авторның фамилияләре җыелган, ә редакторныкы, художникныкы, художество редакторыныкы һәрберсе аерым юлда, шуның өстенә сирәгәйтелгән набор белән, — әйтерсең лә «Беренче карлыгач»ның төп хуҗалары алар өчәү.

Ә хәзер китаплар хакында. Аларны өстәлгә җәеп салсаң, иң беренче тәэсир: бу — авыл хуҗалыгы культураларын үстерүдә тәҗрибә уртаклашу нияте белән чыгарылган брошюралар сериясе. Шигырь җыентыклары өчен, аларның авторлары өчен бу бик күңелсез хәлдер.

Китапны алгач ук беренче булып күз карашын өткән нәрсә — китапның ике этажлы паспорты. Өске катта «газетная линейка» дигән кайма белән әйләндереп алынганы, аста шул ук паспорт, ләкин каймасыз. Бу күренеш шигырь китабына хас нәфислекне алдан ук үтереп куя.

Шигырьнең формасы бар, эчтәлеге бар һәм аның тәне, гәүдәсе дә бар. Кульязма шигырьне машинкада бастырып алсаң, ул ничектер әйбәтләнеп, төзләнеп киткән кебек була. Бу бик гыйбрәтле психологик момент һәм аны полиграфиядә беркем дә читләтеп үтми. Эш шрифтта. «Беренче карлыгач»ның шрифты бик тупас һәм ул шигырьләрнең болай да кабарынкы гәүдәсен Гогольнең Собакевичы өстәленә әверелдерә. Шуның өстәвенә ул шигырьләр бик кысан урнашканнар: өсләрендә — алгы биттә тәмамланырга өлгермәгән шигырьнең коерыгы, асларында — яңа башланган шигырьнең маңгае. Китапларның форматы экономик яктан бик җайлы сайланган булса да, эстетик яктан уңышсызрак...

Эчтәлекнең, паспортның йә китапның алдында, йә соңында булырга тиешлеге, заставкаларның һәр китап өчен аерым булырга тиешлеге, шигырь исемнәренең заголовочный шрифттан җыелырга тиешлекләре, эпиграф һәм багышлау шрифты шигырь шрифтыннан аермалы булырга тиешлеге турында әйтеп китү дә бик җиткәндер.

Әлеге җитешсезлекләргә укучыларның игътибар итмәве дә мөмкин. Ләкин бу әлеге җитешсезлекләрнең җаваплылыгын һич кенә дә киметә алмый, чөнки укучыларның эстетик таләпләрен, зәвыкларын тәрбияләүне күз алдында тотканда алар гафу ителмәслек факторларга әйләнәләр.

* * *

«Беренче карлыгач»ның дөньяга килүе, һичшиксез, күңелле вакыйга, ул изге максат белән эшләнгән. Аның турында, бәлки, шушы язган хәтле мактау сүзләре язып булыр иде. Ләкин эш анда түгел, эш шагыйрьнең беренче китабын беренче тапкыр чыгару принцибында һәм бу принципның әдәбиятыбызга нәрсәләр бирүендә. «Беренче карлыгач»ның беренче чыгарылышына эшнең әле әйткән асылы күзлегеннән карасаң, шуны әйтеп була: кассетада килеш ул яшь шагыйрьләрне бик чикләгән һәм аларның мөмкинчелекләрен тулы итеп күрсәтә алмаган.

Ә үзе турында үзе ул болай әйтә кебек:

«Хөрмәтле иптәшләр! Мин канатларыма төяп килеп шигърият кырыгызга быел бик күп ясмык чәчтем. Арада берәр бөртек солы, арыш, карабодай һәм бодай бар... Алдагы көзләрегез турында үзегез уйлагыз!»

Яңа офыклар

(50 нче һәм 60 нчы еллар яшь шигърияте турында)

Рафаэль Мостафин. Соңгы елларда безнең яшь шигъриятебез хакында сөйләшүләр ишәйде. Кинәт кенә үсеп киткән яшь шигъриятебез укучылар, әдипләр, тәнкыйтьчеләр игътибарының алгы сызыгына чыкты.

«Казан утлары» журналының һәр саны диярлек яшьләр иҗатына зур урын бирә, яшь шагыйрьләр катнашы белән үткәрелгән әдәби кичәләр, концертлар һәрвакыт уңыш казана тора...

Бу елларда хәтта яңа атама, яңа термин да барлыкка килде: шагыйрьләребезнең иң яшь буынын без «дүртенче дулкын», «дүртенче буын» дип исемлибез.

Беренче дулкын — Шәүкәт Галиев, Гамил Афзал, Хисам Камал, Илдар Юзеев, Рәшит Гәрәй — шигърият мәйданына 50 нче елларның башында дисәк тә ярый, уртасында дисәк тә ярый, килеп керделәр. Бу дулкын көчле һәм үзенчәлекле иде. Һәм бу буын шагыйрьләренә озак еллар «яшьләр» булып саналып йөрергә туры килде. Сәбәбе — аларга алмашка шактый озак яшь көчләр килми торды.

Икенче дулкын — Әхсән Баянов, Роберт Әхмәтҗанов, Шамил Мәхмүдов, ягъни шигърияткә 60 нчы еллар башында килүчеләр.

Алтмышынчы еллар урталарында безнең шигъриятебезгә өченче дулкын килеп кушылды: Равил Фәйзуллин, Рәдиф Гатауллин, Гәрәй Рәхим, Рәшит Әхмәтҗанов, Ренат Харисов, Рөстәм Мингалимов һәм башкалар, ягъни бүгенге яшь шигъриятнең төсен дә, асылын да билгеләүче үзенчәлекле шагыйрьләр төркеме.

Әле күптән түгел, алтмышынчы елларның ахырында гына, үзләреннән алданрак килүчеләрнең үкчәләренә баса-баса, шигъриятебезгә дүртенче дулкын керде. Ул — Зөлфәт Маликов, Мөдәррис Әгъләмов, Эдуард Мостафин һәм башкалар.

Алдан ук ике искәрмә ясап куясым килә: беренчедән, мин, барлык исемнәрне санап тормыйча, теге яки бу буынның иң үзенчәлекле, шул буынның йөзен ачыграк билгеләүче шагыйрьләрне генә атадым: икенчедән, «дулкын»нарга бүлү — шартлы рәвештә генә бүлү һәм ул шагыйрьләрнең әдәбиятка килүенең хронологиясен генә аңлата. Ә шагыйрьләр арасындагы субүләр тасма һәрхәлдә яшь буенча билгеләнми, чөнки төрле буын язучылары арасында һәм рухи, һәм стилистик якынлык була алган чакта бер үк буын язучылары арасында боларның булмавы да мөмкин.

Әмма дулкыннар күз алдында һәм аларның (бигрәк тә өченче һәм дүртенче дулкыннарның) әдәбиятка нинди яңалык алып килүләрен, үзләреннән элегрәк килгәннәрдән кайсы яклары белән аерылып торуларын, уртаклыклары нидән гыйбарәт икәнен ачыклыйсы килә.

Минем күзәтүем буенча, соңгы ике буын алдынгыларга караганда стиль, ритм, тойгыларның күптөрлерәк булуы белән аерылып тора. Моны мин һич тә 50 нче еллар яшь шигъриятенә шелтә йә үпкә рәвешендә әйтмим. Ул вакытта заман башка булган. Бернәрсә дә юк җир-җирлектә бар була алмый. Шагыйрьне аңлар өчен аның нәрсәгә таянганын да, нинди традицияләрдә тәрбияләнгәнен дә, нәрсәне үстерергә тырышуын да күрергә кирәк. 50 нче елларда килгән яшь шагыйрьләрнең таяныр җирлеге, минемчә, өченче, дүртенче дулкыннар җирлегенә караганда таррак булган.

50 нче еллар яшь шагыйрьләре, кагыйдә буларак, бер әдәби «алла»га — Һади Такташка табындылар. Аларның кайберләрендә (мәсәлән, И.Юзеевның башлангыч чор шигырьләрендә һәм поэмаларында) Такташ интонацияләре үзләрен нык сиздерә, ә икенче берәүләренең иҗатларында ул интонацияләр алай ук күзгә бәрелеп тормасалар да, аларны яшереп булмый иде. Шуның өстәвенә бу буын шагыйрьләренең укытучылары да барысына да уртак иде — Сибгат Хәким. Заманында тәнкыйтьчеләр И.Юзеевны да, Ш.Галиевне дә, Рәшит Гәрәйне дә «Хәким мәктәбе» шагыйрьләре дип атадылар. Хәзерге көндә, билгеле, алай дип әйтеп булмый — Сибгат Хәкимнең укучылары күптән инде үзләренә генә хас шигъри сыйфатлы шагыйрьләр булып җитештеләр һәм кайбер юнәлешләрдә остазларын узып та киттеләр. Ә иҗатларының башлангыч чорында алар күп мәсьәләләрдә бер-берсенә бик якыннар иде һәм бу якынлык, бертөслелек, минемчә, җирлекнең барысы өчен дә уртак булуы белән аңлатыла.

Ренат Харисов. Югарыда әйтелгән фикерләр белән килешәм, ләкин бер-ике өстәмә белән. Әдәби «алла»ның да, остазның да ул еллар яшь шагыйрьләре өчен уртак булуы бертөслелек файдасына уйнаган. Әмма ул елларда, минемчә, авторитетлар Такташ белән Сибгат Хәким генә булмаган. Мәсәлән, Әхмәт Фәйзинең бик үзенчәлекле, көчле, акыллы, күпкырлы шигъри авазы да әдәбият мәйданында яңгыраган һәм күп яшь шагыйрьләрнең күңелен үз ягына караткан. Гамил Афзал, Шәүкәт Галиев иҗатларындагы сатира, юмор Әхмәт Фәйзи талантының бер тармагына барып тоташкандыр әле. Сатирачы буларак, Әхмәт Фәйзи Тукайлардан, Бабичлардан, Такташлардан килгән традицияне дәвам иткән һәм шушы дәвам итү, үзе традициягә әверелеп, Ш.Галиев, Г.Афзалларның табигать биргән талантларына этәргеч булган диясе килә. Публицист, зур проблемаларны шигырьнең тар юлларына көчәнмичә-нитмичә сыйдыручы Әхмәт Фәйзинең дә (бу — шагыйрь талантының икенче тармагы) варислары, дәвамчылары юк түгел. Әхсән Баянов, соңыннанрак — Роберт Әхмәтҗанов иҗатларында Әхмәт Фәйзинең шигъриятенә үз үзенчәлек биргән алымнар — проблемаларны космик киңлек фонына куеп карарга тырышу публицистиканың лиризм белән бик матур укмашуы, шигырьнең һәр юлын образ итәргә теләү бик ачык күренә. Ләкин бу шагыйрьләр Әхмәт Фәйзине кабатламыйлар, аны үзләренчә үстерәләр. Күрәсең, бер үк остаздан да төрле-төрле укучылар чыга ала һәм алар берсен берсе һич кабатламыйлар. Берничә шагыйрьнең бер-берсенә охшашлыгы, бертөслелеге остазларының уртак булуыннан да элегрәк өйрәнчекнең талантына, иҗади максатларына, иҗади кыюлыгына күбрәк бәйледер. Әгәр дә өйрәнчек үзенең шигъри мәхәббәтеннән өстен була алмый икән, ул остазын кабатлаудан уза алмаячак. Күрәсең, 50 нче еллар яшь шагыйрьләре Такташ шигыренә, аның алымнарына булган мәхәббәтләреннән арынмаган булганнар.

Рафаэль Мостафин. Бу төзәтмәне, төгәлрәк итеп әйтсәк, минем тезисыма булган әһәмиятле өстәмәне кабул итәм. Күп нәрсә талантка бәйле дигән фикер белән дә килешәм. Сәләтсез шагыйрь бик ныклы, бай җирлектә дә кызганыч эпигон булып кала, ә үзенчәлекле талант, киресенчә, үзе әдәби юнәлеш тудыра, үзе,

Тукай, Такташ, Җәлил кебек, яңа талантлар үсү өчен җирлек була. Шунысын да әйтергә кирәк, талантның әдәбиятка килүен тормыш үзе һәм әдәбиятның үткән юлы, традицияләре әзерли. 50 нче еллар шагыйрьләре, үзләреннән алдан килгән өлкән буын белән бергә, бүгенге яшь шагыйрьләр үсеп чыгасы әдәбият басуын тәрбияләделәр. Юлларны бер үк этәрелү ноктасыннан башласалар да, вакытында бер-берсенә шактый охшасалар да, беренче дулкын шагыйрьләренең һәрберсе үзенчәлекле иҗат юлы белән үсеп китте. Шәүкәт Галиев, мәсәлән, лирик булып башлап, безнең шигъриятебезне нечкә һәм акыллы юмор белән баетты. Аның шигырьләренең йөгерек агышы, цикл барышы (кайчак шул җиңеллек эчтәлеккә үтеп керсә дә), һәр сүзнең җегәрле булуы, һәр шигырьнең матур, төгәл эшләнеше күңелемә хуш килә. Хисам Камалов — лиро-эпик пландагы шагыйрь. Ул үзенең поэмаларында шактый катлаулы социаль һәм психологик проблемаларны гәүдәләндерергә тырыша. Гамил Афзал — көчле сатирик. Шул ук вакытта ул тирән лирик та. Аның иң яхшы шигырьләре сүзнең чын мәгънәсендә шедеврлар. Ләкин, кызганычка каршы, саф алтын белән янәшәдә үк аның иҗатында буш, җиңел токымнар бар. Илдар Юзеевның поэмалары гадәттә романтик аһәң белән өртелгән була. Соңгы елларда шул романтикага бик табигый рәвештә драматик киеренкелек тә килеп кушылды. Мисал итеп аның «Соңгы сынау» поэмасын күрсәтергә була. Ә менә Рәшит Гәрәйдә үзгәреш, башкалар белән чагыштырганда, кимрәктер. Ул үзенең башлангыч чорында бик матур ялтырап китсә дә, соңыннан үсеш темпын бик нык әкренәйтте һәм иҗади активлыгын да киметте.

Икенче дулкынның да татар шигъриятенә керткән өлеше шактый матур. Әхсән Баянов иҗатында без тормышның катлаулы сорауларына яна-яна җавап эзләүче һәм үз буынының кайгы-шатлыкларын барлаучы лирик герой белән очрашабыз. Үзенең башлангыч чорында шәп җыр текстлары һәм лирик шигырьләр биргән Роберт Әхмәтҗанов соңгы елларда үзенең иҗади күтәренкелеген киметә төште кебек. Безнең тәнкыйтебез тарафыннан тиешенчә бәяләнеп җитмәгән шагыйрь Шамил Мәхмүдов шигъриятебезгә үзенчәлекле фәлсәфи лирика алып керде, яшьләрдән беренче буларак, яңадан ак һәм иректле шигырьне терелтеп җибәрде, онытыла язган мәдхия формасын яңа җирлектә үстерде. Шулай итеп, өченче һәм дүртенче дулкын шагыйрьләре шигъриятькә килгәндә, анда инде күптөрле тармаклар, стиль үзенчәлекләре, шигырь жанрларының бай төсләре бар иде. Өлкән буын шагыйрьләре Сибгат Хәким, Нури Арсланов, Нәби Дәүли, Әнвәр Давыдов, Зыя Мансур, Шәрәф Мөдәррис, Гали Хуҗиевлар да бик актив эшләгән чор иде бу. 90 нчы елларның урталарында Дәрдмәнд, Шәехзадә Бабич, Сәгыйть Рәмиев кебек онытылганрак шагыйрьләр дә тулырак һәм объективрак бәһа алдылар. 53 нче елда беренче мәртәбә Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре» басылып чыкты. 50 нче елларның икенче яртысында шигъриятебезнең зур остасы булган Хәсән Туфан яңадан әдәбият мәйданына кайтты. Бу үзгәрешләрне һәм яңалыкларны сиздерергә, кабул итәргә шактый вакыт кирәк булуы һәм шул яңалыклар 60 нчы елларда килгән яшь буын иҗатында шактый яңа һәм матур яңгыраш таптылар.

Күпмилләтле совет шигъриятендәге гомуми хәрәкәт тә үз йогынтысын ясамады түгел, чөнки яшь шагыйрьләр Э.Межелайтис, Р.Гамзатов, Н.Асеев, К.Кулиев, Е.Евтушенко һәм башкалар иҗатына да игътибар итми кала алмадылар. Дөнья шигъриятендәге алдынгы хәрәкәткә — Н.Хикмәт, П.Неруда, Г.Лорка, У.Уитмен, П.Элюар иҗатларына һәм япон шигъриятенә игътибар артты. Боларның барысы да яшьләр иҗатында чагылыш таптылар.

Шулай итеп, 60 нчы еллар яшь шигъриятендәге күптөрлелек, күптөслелекнең сәбәпләрен иҗади җирлекнең киңәюеннән, традицияләрнең баюыннан эзләргә кирәктер.

Ренат Харисов. Дәрдмәнднең, Бабичның, Сәгыйть Рәмиевнең яңадан әдәбият мәйданына кайтуы, һичшиксез, безнең шигъриятнең үсешенә матур этәргеч ясады. Хәлбуки алар иҗатындагы кабатланмас яклар, ягъни Дәрдмәндне Дәрдмәнд иткән җегәрле сүзләр, ювелирларча башкарылган форма һәм тирән фәлсәфә шигърияте, Бабичны Бабич иткән ниндидер илгизәр рухтан, тормышның асылына үтеп керү сусавыннан хасил шигърияте, Сәгыйть Рәмиевнең бунтарь романтикасы татар әдәбиятына һәрвакыт йогынты ясап торган, аларның иҗаты татар шигъриятен үстерүдә һәрвакыт өлге булып торган диясем килә минем. Шулай булмавы, минемчә, мөмкин дә түгел, чөнки һәр яулаган әдәби казаныш, һәр күтәрелгән биеклек мәңгелек булып кала һәм аларга, нинди генә оста булуына да карамастан, телисеңме-теләмисеңме эледән-әле йә борылып, йә бүрегең төшеп киткәнче каерылып багарга туры килә. Кол Гали, Утыз Имәни, Кандалый, Тукайлар шундый биеклеләр түгелмени? Ләкин ул биеклекләргә биеклек итеп тә, иҗат мәктәбе итеп тә карау мөмкин. Күрәсең, 50 нче елларда килгән шагыйрьләр Дәрдмәнд, Бабич, Сәгыйть Рәмиев мирасларын иҗат мәктәбе булудан бигрәк иҗат биеклеге итеп караганнардыр. Моны мисаллар белән дәлилләү бик кыен, чөнки бу — тәфсилләп тикшерүне сорый торган эш.

Шунысын да әйтергә кирәк, 60 нчы елларда килгән яшь шагыйрьләрнең укытучылары, иҗат мәктәпләре, җирлекләре бай һәм күпкырлы булып та «бертөслелек» чире белән авыру юк түгел. 1967 елда чыккан «Беренче карлыгач»лар аерым уңышлы китапчыклар булуга да карамастан, моңа ачык дәлил. Күрәсең, бу чир белән беренче нәүбәттә табигать тарафыннан бирелгән талантлары чамалырак шагыйрьләр авырыйлар, ул чирне алар тудыралар. Ә бүгенге шигъриятнең күптөслелегә беренче чиратта талантлары шик уятмый торган шагыйрьләр килүендә. Шуның өстәвенә аларның борылып карарга юллары да шактый төзек, ягъни татар шигъриятенең үткәненнән алып бүгенгесенә кадәр өзек бөжралар, төшеп калган буыннар юк дисәк тә була. Боларның барысы да яшь шагыйрьләргә үзләрен тиз табуда нык ярдәм итә. Ә үз-үзләрен тапкан шагыйрьләрнең бер-берсеннән аерылып тормый хәле юк! Н.Хикмәт, У.Уитмен, П.Неруда, Г.Лорка, хокукы йә талантларыннан бигрәк хәзерге яшь шагыйрьләрнең күптөслелегенә татар шигъриятенең әнә шул ачыклана төшкән, төзекләнгән традицияләре күбрәк йогынты ясады димәкче булам. Шигъри алымнарыбызның, образлы фикерләү ысулларының байлыгын, гүзәллеген күрсәтеп бирүдә Нәкый Исәнбәтнең мәшһүр өч томы мә-

кальләре дә, Г.Ибраһимов исемендәге институт чыгарган «Татар халык җырлары» да, Х.Госманның «Татар шигыре» дигән хезмәте дә яшьләр өчен бик вакытлы туган булышчылар булдылар, шигъриятебез традицияләренең асылына үтеп керүдә юлны җиңеләйттеләр. Ак шигырь, мәсәлән, минем өчен аңлашылып җитми торган күңелгә ятрак форма иде. Татар халык җырларында ак шигырь элементлары йә шигырьнең һәр өлеше өчен аерым ритмик төзелеш очраткач, ак шигырь дә, иректе шигырь дә минем өчен ачылып, үз булып китте. Мәсәлән:

Туган гына әтәвем,
Туган гына әнәвем,
Җиде бала эчендә
Ят күргәнең мин булдым.

И әтәвем, әнәвем,
Мине сатып ни алдың?
Мине сатып ни алдың?
Ярты тустаган бал эчтең!

Менә тагын:

Тиңдәш кенә алашам,
Мине тартып килгәндә
Колмактан җиңел булдыңмы?
Мине ташлап китәсең,
Таштан авыр булдыңмы?

Ах, алашам, алашам,
Тартып килдең, тартып кит,
Таштан авыр мин булдым,
Колмактан җиңел син булдың...

50 нче һәм 60 нчы еллар яшь шигъриятен Такташлар, Туфаннар яшь шагыйрь булып йөргән заманнар белән дә чагыштырып алу кызык. Кутуйлар, Такташлар, Туфаннар өчен ул чакта татар шигъриятенең традицияләре төзек булган. Тормышның рухи, киеренкелеге дә ашкынучан, көчле булган — шатланып, көрәшеп, зур күтәренкелек белән яңа тормыш, яңа ил, яңа социалистик сәнгать корган вакыйга бит. Ә 50 нче елларда тормышның киеренкелеге, күрәсең, йомшарган булган, дөресрәге, ул барлык тулылыгы белән шигърияткә үтеп керә алмаган. Ә 60 нчы елларда, фән-техника революциясе киң колач җәйгән чорда, тормышның рухи киеренкелеге дә, традицияләре өзек бөҗралар да шактый ялганды, шагыйрьләрнең аң-белеме үсешенә уңай йогынты ясарлык җирлек тә киңәйде. Ә шагыйрь һәрвакыт үз чорының кыяфәтен күпмедер дәрәҗәдә кабатлап, үз чорына таянып туа. Менә шуның өчен Такташлар, Туфаннар заманында яшь шигърият күптөсле булган, 50 нче елларныкы — бертөслерәк, ә 60 нчы елларныкы — яңадан күптөсленәнде. Күрәсең, хәзерге көннәрдә бүгенге, яңа җирлектә 30 нчы еллар әдәби күтәрелеше кабатлана.

Рафаэль Мостафин. Шулай итеп, мәсьәләнең бу ягына карата без бер фикердә торабыз — бүгенге яшь шигъриятнең үсешен, күтәрелешен, аның күптөслелеген, стиль үзенчәлекләренең күптөрлелеген безнең татар әдәбиятының, күпмилләтле совет әдәбиятының һәм дөнья әдәбиятының хәрәкәте тудырды. Ә хәзер шушы шигъриятнең кайбер сыйфатларын билгеләп карыйк. Бу гади һәм җиңел эш түгел, чөнки шигъри шәхесне ниндидер системага салып карау мөмкин булмаганрак эштер. Равил Фәйзуллин һәм Тәүфикъ Камалиев бер буын шагыйрьләре, бер үк җирлектә үсеп киләләр, әмма шигърияткә карашлары ягыннан, эстетик принциплары ягыннан алар капма-каршылар. Равил Фәйзуллинның иҗаты ниндидер җепләр белән Әнвәр Давыдовның киеренке, катлаулы иҗатына тоташкан булса, Тәүфикъ Камалиев гадилеккә омтыла, хәер, ул гадилек кайвакыт беркатлылыкка әверелеп китми.

Барыбер, 60 нчы еллар яшь шигъриятенең иң үзенчәлекле шагыйрьләренә карап, ниндидер нәтиҗәләр чыгарып, бу шигъриятнең гомуми йөзен билгеләп була. Яңа буын шагыйрьләренең иң зур казанышлары, минемчә, татар әдәбиятында интеллектуальлекне яңадан кайтаруда һәм аны үзләренчә тирәнәйтүдә. Бу күренешне мин һич тә «модерн»га, үтә яңалыкка, формаль эзләнүләргә мөкиббән китеп иярү дип карамыйм. Интеллектуаль шигърият беренче нәүбәттә фикер шигърияте, уйланучы, эзләнүче шигърият. Ул XX гасырның фәнни һәм фәлсәфи казанышлары белән ихлас күңелдән тигезләшергә тырыша.

Әгәр дә 50 нче еллар шигърияте, гомумән алганда, хикәяләү, озынсүзлелек белән чирләсә, 60 нчы еллар яшь шигъриятенә бу инде хас түгел. 50 нче елларның шагыйрьләре инерция буенча авыл укучысына йөз тотыбрак иҗат иттеләр булса кирәк. Хәзер шул авыл укучысы да бик үзгәрде. Радио, телевидение, газета-журналлар аның эстетик зәвыгын заманга хас итеп тәрбияләүдә зур уңышларга ирештеләр. Фольклор традицияләренә генә таянып иҗат ителгән әсәрләр инде авыл укучысын да канәгатьләндереп бетерә алмый.

Билгеле, «интеллектуальлек» дип кенә яшь шигъриятнең кайбер уңышсызлыкларын да аклап булмый. «Интеллектуальлек» белән кирәгеннән артык мавыгу кайбер очракларда психологик абстрактлылыкка да китерде. Мәсәлән, Равил Фәйзуллинның кайбер шигырьләреннән ниндидер салкынлык, уйлап чыгарганлык күренеп тора. Аларда без кайвакыт үзенең кабатланмас шәхси үзенчәлекләре, йөзе һәм характеры булмаган «гомуми» кеше образын очратабыз. Шундый ук абстрактлаштырылган «гомуми кеше моделен» Шамил Мәхмүдов һәм Рөстәм Мингалимов иҗатларында очратып була. Күрәсең, бу — эзләнү чорына хас «балалык авыруы»дыр. Хәзер инде яшь шагыйрьләрнең күбесе чын шигъриятнең конкрет кеше хисләреннән башка булуы мөмкин түгелен яхшы аңлыйлар. Хәсән Туфан һәм Сибгат Хәким лирикасының иң яхшы үрнәкләре

күрсәтүенчә, хисләрнең һәм образларның конкретлылыгы тормышны тирән итеп күрсәтә алуга да, гражданлык тойгыларының офыгы киң була алуга да комачауламый. Бүгенге яшь шигъриятебез менә шушы юнәлештә үсә дә. Аның диапазоны зурая, офыгы киңәя бара. Шагыйрьләрне тормышның, чынбарлыкның кардиналь социаль-фәлсәфи мәсьәләләре күбрәк һәм тирәнрәк кызыксындыра бара. Шул ук вакытта тормышка, чынбарлыкка үз мөнәсәбәтеңне булдыру, һәрнәрсәгә үз күзлегеңнән карарга тырышу кебек моментлар да көчәя бара — йөрәк аша үтмәгән йөрәккә керми шул ул.

Ренат Харисов. «Интеллектуальлек» дигән терминга минем дә бераз тукталып үтәсем килә. Бу сүзне без соңгы елларда шигъриятебезне бәяләгәндә чыннан да еш куллана башладык. Яшьләр иҗатына күз ташлап, без: «Шигъриятебезнең үсеше интеллектуальлеккә таба бара!» — дип куанабыз.

Шигъбрияттәге интеллектуальлек үз эченә төп ике нәрсәне ала: берсе — заманның иң мөһим, катлаулы проблемаларын сыйдырган эчтәлекне, ягъни мәгълүматны, икенчесе — шул мәгълүматны, эчтәлекне ачарга ярдәм иткән образлы фикерләүнең бүгенге көн кешесе аңына лаек булган ысулларын, ягъни формасын. Эчтәлекнең шигърилеген бәяләүдә йөрәк, хис белән беррәттән фәнни дөреслек тә критерийга әверелә. Дөреслеккә туры килмәгән, гайре табигый мәгълүмат корылган шигырь эпитет, метафоралары белән генә матур була алмый. Бу хәл шигырьдән җилбәзәклекне куып чыгара, детальләрдән, образлардан тирәнлек, төгәллек таләп итә. Фикерне тирәнәйтү өчен булмыйча шигырьне купшылатыр өчен генә кулланылган эпитетлар, метафоралар, чагыштырулар һәм башка сәнгать чаралары бу критерий алдында үзләрен бүреге янган карак итеп сизәләр...

Бу фикерне шушында беразга өзеп калдырып, 50 нче һәм 60 нчы еллар яшь шигъриятенең кыяфәтен билгеләп карыйк. Һәрбер яшь шагыйрьгә һәм яшь шигъриятькә документальлек, фактиклык хас. Һәр шагыйрьнең диярлек башлангыч иҗаты тормышның йә кечкенә, йә зур фактларга багышланган шигырьләргә бай. Аларда зур гомумиләштерүләр дә, олы шигъри табышлар да очрату авыр. Бер чорда бу фактиклык шагыйрьләрнең үсмер чагында үтелә, икенче бер чорда әдәбиятка ук килеп керә. Сугыш кайтавазыннан арынып, авылга бер яңа ферма йә клуб салу, электрсаугыч аппаратлар кую, шәһәрнең бер урамында яңа йорт җиткерү, өй кыекларында телевизор антенналарының күпләп күренә башлавы һәм шуңа охшаш күп үзгәрешләр бик зур вакыйга ителеп бәяләнгән 50 нче елларда шигъриятьтә фактиклыкның булуы бик табигый, чөнки боларның барысы да кеше күңеленә бик якын булган, шагыйрьләрне хисләндергән үзгәрешләр бит! Ләкин 50 нче еллар яшь шигърияте, үзенең тормышка якын торуы белән отып та, шул тормышның, вакыйгаларның асылына артык тирән үтә алмавы белән дә оттырды.

60 нчы еллар яшь шагыйрьләре, үзләренә абый тиешле буын тәҗрибәсенә таянып, шул буынның ярдәме белән, фактиклыкны әдәбиятка алып кермәделәр — фактларның, вакыйгаларның асылына үрелеп, аларны ил, халык, планета язмышы, чор язмышы фонына куеп бәяләргә, аларны гомумиләштерергә тырыштылар. Нәтиҗәдә тирәнлек, образлылык, колач ягыннан отып та, алар бераз «абстрактлашыбрак» китеп оттырдылар.

Ләкин шигърият фактиклыктан абстрактлыкка юл тотканда үзенең үсеше өчен мөһим булган берничә табышка очрады һәм үзенә соңгы елларда бик җитешмәгән әлеге дә баягы интеллектуальлек сыйфаты белән баеды. Табышларның берсе — ассоциация, икенчесе — шигъри форманың, калыпның күптөрлеләнүе. Шамил Мәхмүдовның «Юл өстендә кояш»ы, Равил Фәйзуллинның «Ажаган»ы, Рәдиф Гатауллинның «Гөлләр су сорыйлар»ы, Рөстәм Мингалимовның «Эзләр»е, Гәрәй Рәхимнең «Вәгъдә»се төрлесе төрле яктан әнә шул яңару турында сөйлиләр. Дөресен әйткәндә, бер шигъри детальнең йә фикернең укучы аңындагы башка бик күп төрле детальләр, фикерләр белән бәйләнешкә керүе, ягъни ассоциацияләнүе, татар шигыренә элек-электән таныш нәрсә. Ләкин ассоциация шигырьнең, шигъриятнең йөзен билгеләүче казаныш булмыйча, шагыйрьләрнең үзләре дә сизмәстән тапкан уңышлы, тирән шигъри детальләренең ярым очраклы нәтиҗәсе иде. Ә 60 нчы еллар яшь шигъриятендә, бигрәк тә бу шигъриятькә хас үзенчәлекләрне инде 50 нче еллар азагында ук тапкан Шамил Мәхмүдов иҗатында, ассоциацияләү шигъри алымга, сурәтләү чарасына әверелә башлый. Равил Фәйзуллинның, Рөстәм Мингалимовның, Камил Мостафинның, Рәдиф Гатауллинның, Гәрәй Рәхимнең, Шамил Маннаповның күп шигырьләрендә ассоциация коры логик фикерне шигъри фикергә әйләндерә торган төп көчләрнең берсенә әверелә, ягъни шигырь үзенең эчке формасы белән шуңа нигезләнә. Тагы да яшьрәкләрдән Зөлфәт Маликов, Эдуард Мостафин, Разил Вәлиев, Мөдәррис Әгъләмовлар да ассоциацияләүне очраклы гына файдаланмыйча, аны шигырьнең мәгънәсен тирәнәйтүче, офыгын киңәйтүче чара итеп кулланалар. Офык дигәннән — ассоциация чыннан да шигырьнең фикер орбитасын киңәйтә, шигырьне масштаблы итә. Ләкин кайбер очракларда, үзенең орбитасын киңәйтә-киңәйтә, фикер «җирнең» тарту көченнән дә, укучының аңлау көченнән дә ычкынып китә. Ассоциацияләргә нигезләнеп язылган шигырьләрне «су кебек эчү», йә булмаса, «сусыз да кабып йоту» шактый кыен нәрсә. Әгәр дә шигырьдәге ишарәләрнең, төрттерүләрнең, кинаяләрнең мәгънәсен укучы аңлый алмый икән, билгеле, шигырь оттыра, бөтен гүзәллеген, тирәнлеген бу укучы алдында югалта. Моның сәбәбе ике төрле булуы мөмкин: йә шагыйрьнең ишарәләре төгәл булмаган, йә укучының аңында шагыйрь фикерләре белән бәйләнешкә керә алырлык фикерләр юк. Шулай да, шигырьне катлауландырганын белә торып, мин ассоциацияне бүгенге шигъриятебезнең бер куанычы дип әйтер идем. Мин, үземә калса, ассоциацияне лирик геройны «гомуми кеше моделенә» әверелдерүдә йә «интеллектуальлекне» психологик абстрактлыкка китерүдә һич гаепли алмас идем. Шамил Мәхмүдовның гади әйберләргә мәдхия җырлаучы, яуларны пьедесталга күтәрүче тыныч канлы, киң күңелле, зирәк акыллы лирик героен да, Равил Фәйзуллинның тиз кабынып китүчән, үз фикерен, тавышын күтәребрәк әйтергә яратучан, үз сүзенә турылыклы булырга тырышучы лирик героен да, Рөстәм Мингалимов-

ның кырыс, киная белән сөйләргә ярата торган, тормыштагы үз урынын яхшы белгән лирик герое да, минемчә, психологик яктан, чорга мөнәсәбәт ягыннан да конкретлар, бер-берсенә охшамаганнар, гәрчә уртаклыклары шактый күп булса да. Әгәр дә проблемаларның күбесе бүген илләр, халыклар, Җир шары өчен гомуми икән, бу гомумилекнең лирик геройларга да үтеп керүе, аларның уртак сыйфаты булуы табигый күренештер.

Йомгаклап шуны әйтәсе килә: «өченче дулкынга» хас тормышка якынлык, иң соңгы елларда «өченче һәм дүртенче дулкынга» хас «гомумилек», «абстрактлык» белән органик рәвештә кушыла бара һәм әдәбият мәйданына тормышчан, тирән шигырьләр килә тора. Бүгенге яшь шигъриятебезнең үсеш юлы әнә шул юнәлештә.

Эредәнрәк, олыданрак

1968 ел татар шигърияте

Хөрмәтле иптәшләр! Безнең мәҗлесебез «Әдәби 1968 ел йомгаклары» дип аталса да, мин шигъриятебезнең тәгаен бүгенге, быелгы торышы турында күп әйтә алмам. Китаплардагы, журналлардагы, гәзитләрдәге шигырьләрнең күпчелеге үткән елларныкы. 1968 елда шагыйрьләребез иҗат иткән әсәрләрнең байтагысы бастырып чыгарудагы оперативлыгыбызга бәйле рәвештә тагын берничә елдан гына дөнья күрәчәк. Ул әсәрләр турында без, нәкъ бүгенгечә, берничә елга соңгарып фикер йөртербез, бүгенге көнебез, иртәгәбез өчен шактый кирәкле булган хөкемебезне соңгарып чыгарырбыз.

Әсәрнең язылуы һәм басылып чыгуы арасындагы тәңгәлсезлек әдәби әсәрләргә үзләренең социаль бурычларын үтәргә комачаулый. Көн аһәңе белән сугарылып, конкрет вакыйгалар чагылышы булып туган, шагыйрьнең хис кайнарлыгын, фикер киеренкелеген саклаган әсәрләр, кем әйтмешли, «янгын сүнгәч кенә» укучыга барып җитәләр. Бу очракта инде әсәрләр үзләренең кыйммәтен күпмедер җуйган булалар. Шигырь, матур әдәбиятның иң оператив жанры буларак, бастыруда да кичекмәс оперативлыкны дәгъва итә. Шигырьнең шушы таләбен хисапка алмау, аны үтәмәү — шигырьгә социаль бурычын үтәргә булышмау дигән сүз. 1968 елда язылган шигырьләр турында сүзем шул: алар тизрәк дөнья күрсеннәр һәм укучыларына ирешсеннәр иде.

Ә хәзер сүз 1968 елда дөнья күргән әсәрләр турында барыр. Дөресрәге, аларны укыганнан соң туган шәхси кичереш, фикерне сезнең белән дә уртаклашмакчы булам.

Шушы уңайдан алда торган ике олы бәйрәм турында да әйтеп узасы килә. В.И.Ленинның 100 еллыгы да, Татарстанның 50 еллыгы да безнең шагыйрьләребезгә «публицистик илһам» бирә. Юбилей көннәренә якынлашу ул илһамны киеренкерәк иттерә, шагыйрьнең хис-фикерләрен кәгазьгә ешрак ташыта, шигырьгә эвереледерә. Ул шигырьләрне кайнар, хуш исле килеш укучыларыбызга җиткерә бару үзебезнең тарихыбызга һәм киләчәгебезгә зур ихтирамыбыз булыр иде.

Әсәрнең язылуы белән басылуы арасындагы зур вакыт кайвакыт әсәрнең авторына да күңелсез минутлар китерә. Әйтик, мин бүген берәр шигырьне йә китапны сүгеп ташласам, шулар нигезендә аларның авторын, шагыйрьнең иҗатын бәяләсәм, шагыйрьгә дә, бәяләүчегә дә шактый уңайсыз булачак. Нишләмәк кирәк, быел чыккан китапларга, быел басылган шигырьләргә нигезләнеп фикер йөртергә туры килә. Башка чара юк. 1968 елда яңа әсәрләр туу, яңа китаплар чыгу шатлыгы белән беррәттән, тетрәндереп җибәрерлек шигъри кайгы да булды. Үзенең илле еллыгын да тутырмыйча, күп әсәрләренә соңгы ноктаны куярга өлгермичә, зур талант иясе, туры шагыйрь Әнвәр Давыдов вафат булды. Шагыйрьне сагынып:

Ник киттең,
Ник киттең,
Ник киттең, югыйсә
Бер артык көн бирде
ич сиңа кәбисә, —

дип әйтәсе килә. Әнвәр Давыдовның якты истәлегенә хөрмәтебезне белдереп, бу эшлекле мәҗлесебезнең бер минутка торып басуын теләр идем.

Гәзит-журналларыбызда, гомуми җыентыкларда, аерым китапларда басылган шигырьләребезне укып чыккач һәм аларны гомуми килеш күз алдына китергәч, 1968 елдагы шигъриятебезгә мондыйрак бәя биреп була: «Үткән елда безнең шигъриятебезнең үсеше фәлсәфи яктан тирәнәю юнәлешендә барган». Ягъни һәрбер сүз мәгънәлерәк яңгырый башлаган, һәр җөмлә үз эченә күбрәк фикер сыйдыруга ирешкән, һәр шигырь олырак, тирәнрәк мәгънәгә ия булып, тормышыбызның социаль-фәлсәфи ягына ныграк бәйләнгән. Шагыйрьләребез тормышның асылына тирәнрәк үтеп керә алганнар. Фикерләремне мисаллар белән расларга телим. Мәсәлән, Сибгат Хәкимнең фашист теле турында:

Колакка ят, имәннәргә ул ят,
Нигә ул ят? Серен тап, өйрәт.
Бәрелеп сугылып йөри кырда сүзләр,
Кабул итми кебек табигать,

— дип әйтүе.

Яңа буын шагыйрьләрен көтә,
Җәлилләрдән бушап, тәрмәләр...

(«Белгәннәр тик тора». «Казан утлары», № 1)

Хәсән Туфанның:

Олылый һәрбер бөек ил
Үзенең үткәннәрен.
Ә синең, халык буларак,
Юкмыни өлкәннәрең?
Азмыни күргәннәрең?

(«Истәдер». «Казан утлары», №2)

Әхсән Баянның:

Әй, кешеләр,
Бәхеттәнме сезнең,
Ояттанмы алсу йөзегез?

(«Мин — диңгез». «Казан утлары», № 6)

Шәүкәт Галиевнең:

Ярый, дөнья
Тыныч тора.
Баш өстендә
Кылыч тора.

(«Казан утлары», № 7)

Равил Фәйзуллинның:

...Асылыңны яшереп
кыланма ни генә, —
буыннар хәтерендә
бары да чигелә!

Рөстәм Мингалимовның:

Дөрес юнәлешне юллар бирә,
Каршылыклар дөресен аңлата...

(«Казан утлары», № 11)

Гәрәй Рәхимнең:

Сез гел сынап карамагыз,
Алданырсыз, мин бит кеше.

Нури Арслановның:

Бер мин түгел, әлмисактан бирле
Халкым минем моңны ярата.
Бик күбәеп китсә хәсрәтләрем,
Җырлыйм: «Җыру кайгы тарата»

Роберт Әхмәтҗановның:

Мин үземә үзем тыныч дәүләт:
Сугыш ачмыйм, утлар гүләтмим.
Һәр пунктка ашыгып имза куймыйм,
Һәм танымыйм һәрбер дәүләтне...

(«Иделдә җәй. Еллар»)

Илдар Юзеевның:

Гөлне киссәң — гөл кала,
Телне киссәң — тел кала,
Башны киссәң — ил кала...

(«Казан утлары», № 9)

Камил Мостафинның:

Акылларын җуйса балалар,
Балаларын җуя аналар, —

дигән шигъри өзекләре генә дә шигъриятебезнең куандыргыч тирәнлеге турында күпмедер сөйлиләр. Шушы мисалларга нигезләнеп кенә дә без шигъри детальләрнең, образларның йөрәкләрендә зур социаль-политик мәгънә, фәлсәфи тирәнлек һәм бүгенге көннең киеренке сулышы ятканы турында шатланып әйтә алабыз. Шагыйрьләребезнең дөнья, тормыш күренешләрен синтезлый алу осталыгы зурайган, шагыйрьләр үзләренең гражданлыкларына фәлсәфилек өстәгәннәр һәм бу фәлсәфилек, әгәр дә шулай дип әйтергә мөмкин булса, илебез «стандартларына» якынлашкан. Ә кайбер шагыйрьләребезнең иҗатында ул чын мәгънәсендә илебезнең иң катгый, кырыс «стандартларының» таләпләренә җавап бирә алырлык. «Казан утлары»ның 1 нче санына кергән «Эмблема» һәм «Белгәннәр тик тора» дигән шигырьләргә сылтап, Сибгат Хәкимнең «Герма-

ния циклы», минемчә, нәкъ шундый әсәр. «Германия циклы»нда уй-фикерләр, хисләр, проблемалар ил, дәүләт, халык масштабындагы фәлсәфи категорияләрне үз эчләренә сыйдырганнар. Андагы проблемалар, социаль һәм чор, көн чикләреннән ашып, гомумхалык, гомумвакыт категорияләренә барып җиткәннәр. Шуның белән беррәттән проблемаларны куючының чын коммунистик идеяләре, идеал-өметләре, принциплары көн кебек ачык. Бу идеяләр зур осталарча табылган, көмешчеләрчә төгәл, зәвыклы итеп эшләнгән образларга төреп бирелгән.

Гамил Афзалның «Казан утлары»ның 5 нче санында чыккан шигырьләрендә дә, Роберт Әхмәтҗановның «Еллар яна» китабында да, Илдар Юзеевның «Соңгы сынау»ларында да, Гәрәй Рәхим, Рөстәм Мингалимов, Марс Шабаев, Равил Фәйзуллин, Әхсән Баянов, Хисам Камалов шигырьләрендә дә шигъриятебезнең үсешен күреп була. Өлкән шагыйрьләребез дә, урта буын, яшь буын һәм иң яшьләребез дә шигъри формаларны эчтәлеклерәк, баерак, тыгызрак итү өстендә эшләгәннәр. Хәтта шигърият ишеген шакып килеп керә торган Зөлфәт Маликов, Мөдәррис Әгъләмов, Эдуард Мостафиннарның әсәрләре дә формаларының эчтәлеклелеге ягыннан шактый куандыралар. Тагын шунысын да әйтеп үтәргә кирәктер: моннан ике-өч ел гына элек өч буыннан гына гыйбарәт булган шагыйрьләр коллективы бу өч исем белән инде дүрт буынлы гаиләгә әверелде. Бу дүртенче буын, әйтелгән өч фамилия белән генә чикләнмичә, алдагы елларда тагы да тулылана төшәр әле дип уйларга да урын бар. «Яшь ленинчы»да, «Татарстан яшьләре»ндә, «Казан утлары»нда күренеп-күренеп киткән яңа исемнәр шуның хакында сөйлиләр.

Шагыйрьләр гаиләсенең тагын бер буынга баюы һәм бу буынның шактый талантлы булуы минем яшьтәшләргә, безнең буын шагыйрьләренә стимул өстәп җибәрде. Алар әдәбиятның төрле өлкәләрендә шактый активлашып киттеләр, ә бу активлашу урта һәм олы буын шагыйрьләренә дә йогынты ясады дип әйтсәк ялгыш булмастыр. Гомумән, 1968 елда ярышчылар күбәйде, иҗади ярышка мәйдан киңәйде, һәм бу — 1968 әдәби елның зур казанышларының берсе. Иҗади ярыш җимешләре алдагы елларда бик ачык күренер һәм барыбызны да шатландырыр дигән өмет бик зур һәм шиксез.

1968 шигъри елның уңышлары гомумән әнә шундый.

Быелгы шигъриятебезне берничә мәртәбә күздән кичереп чыккач, анализлагач, казанышларын күреп куангач, минем алдымда үзеннән-үзе бер сорау туды: ә ни өчен безнең шигъриятебез бөтенсоюз мәйданында тиешле яңгырамый соң? Сәнгать әсәренә шушы яктан килү безнең шигъриятебезгә генә хас сорау түгел. Композиторларыбыз да, рәссамнарыбыз да үзләренең әсәрләрен бөтенсоюз аренасына чыгарырга телиләр, шуңа тырышалар. Башка халыклар сәнгатендә дә бу сорау беренчел сорауларның берсе булып тора. Күрәсең, бөтенсоюз аренасына басарга тырышу ул — күпмилләтле совет сәнгатен тудырудагы бик зур стимулларның берсе. Бу — совет сәнгате өчен зарури күренешләр. Ә шулай да ни өчен соң безнең шигъриятебез бөтенсоюз мәйданында тиешле яңгыраш тапмый? Бәлки, бездә көн кадагын образ иткән, чор, сәясәт сорауларына җавап булып, йә, киресенчә, фәлсәфи, социаль сорау, таләп булып яңгырый торган публицистик шигърият юктыр.

Бәлки, һәр күңелгә үтеп керә ала торган, һәр йөрәкне башка йөрәкләр белән тоташтыра ала торган, һәркемгә әхлакый азык булырлык гражданлык поэзиябез юктыр? Бар. Бар. Безнең шигърият дөньясында шактый дефицит булган сатирик поэзиябез дә бар, юмор поэзиябез дә, һәм алар, бәхеткә каршы, эпиграмма, пародия белән генә дә чикләнмичә, үзләренең тулы канлы тормышлары белән яшиләр. Кем әйтмешли, бу дефицит товар белән курыкмыйча, әллә кайларга чыгып китәргә мөмкин, бер карасаң. Ләкин андый шигырьләребез дә бөтенсоюз мәйданында яңгырамыйлар.

Әлеге «ни өчен?»гә җавап табар өчен, шигъриятебезнең зур, матур булып күренгән казанышларын бөтенсоюз шигърияте казанышлары белән чагыштырсак, минем карашка, берничә зур сәбәпкә юлыгырбыз. Шуларның берсе, минемчә, монументальлекнең җитенкерәмәве. Әгәр дә Фатих Хөсни, прозаны күздән кичереп, «Кайда соң сез, олы язмышлар?» дисә, без дә «Кайда соң син, монументальлек?» дип кычкырабыз. Монументальлек беренче чиратта шигъриятнең эпик төрләренә хас, чөнки эпик әсәрләр яшәеш, тормыш, вакыт турында дәүләт, дөнья, кешелек масштабындагы фикерләрне сыйдырырга сәләтлерәк. Дастаннар, эпослар, поэмалар еллардан елларга, дәверләрдән дәверләргә үзләрен тудырган халыкларның, чорларның акыллы, гыйбрәтле тәҗрибәләрен алып киләләр. Алар үз чорларына йә шул чорлардагы берәр проблемага мәңгелек һәйкәл булып калалар.

Без, эпик әсәр дигәч тә, поэманы күз алдына китерәбез. Алай гына да түгел, күпләребез озынрак шигырь яза да аны поэма дип исемли. (Күрәсең, әсәрнең жанрын билгеләгәндә баллны арттыру прозабызга һәм тәнкыйтебезгә хас күренеш түгел икән. Зур булып күренергә тырышу кайсыдыр яктан безнең җитлекмәвебезне күрсәтә торган нәрсә дә ул.) 1968 елда унбишләп әнә шундый зур әсәр матбугат битләрендә басылып чыкты һәм ул әсәрләрдән монументальлек таләп итү бик тә табигый. Ләкин шул әсәрләрдән бик азы шигъриятебезнең үсешен күрсәтә. Илдар Юзеевның «Соңгы сынау»ы, Хисам Камаловның «Тормыш дулкыннары», Равил Фәйзуллинның «Көрәшчеләр»е, Нәби Дәүлинең «Кеше турында монолог»ы — төрлесе төрле яктан шигъриятебезне үстергән әсәрләр. Ләкин шушы дүрт әсәрнең икесе генә — «Соңгы сынау» һәм «Көрәшчеләр» — монументальлеккә омтылганнар.

Хисам Камалов «Тормыш дулкыннары»нда үзенең гаҗәеп киеренке, кешелекле хисләрен-фикерләрен сентиментальрәк агымга кертеп җибәргән һәм әсәренең яңгырашын чикләгән.

Нәби Дәүли «Кеше турында монолог»ын да үзенең проблемаларын дидактика, нотык сөйләүгә кайтарып калдыра, аерым вакыйгаларны, аерым проблемаларны гомуми масштабка, вакыттан өстенрәк масштабка күтәреп җиткерә алмый. Бу ике әсәрдә куелган проблемалар монументаль чишелеш таба алмаганнар.

Ә «Соңгы сынау» белән «Көрәшчеләр»дә эш башкачарак.

«Көрәшчеләр» — кешенең аңы, җаны өчен көрәш барган безнең чорның рухын, ритмын, киеренкелеген шактый төгәл күрсәтә торган әсәр. Монда:

Беләкләләр җитә,
Йөрәкләләр кирәк,
Куәтлеләр җитә,
Көрәшчеләр кирәк, —

дигән, озак вакытлар безнең гасыр чакыруы булып яңгырый торган юллар да бар. Бу катлаулы, күппланлы әсәрдә, минемчә, әсәрнең гомуми тышкы киеренкелегенә ятышлы, ләкин эчке киеренкелегенә артыграк булган детальләр, фикерләр дә очрый. Алар әсәрне таркаурак итәләр. Бу әсәр, шушы яңгырашы сакланып, минимум детальләр белән генә эшләнсә, публицистик поэзиябезнең монументальлектә җитешкән бер үрнәге булыр иде.

Илдар Юзеевның «Соңгы сынау»ы — монументаль кешенең монументаль үлеме турында. Әсәрнең әдәби алымы — мәңге монументаль Мефистофель белән Мусаның диалогы. Шушылар гына да «Соңгы сынау»га монументальлек бирергә тиешләр иде. Ләкин Муса белән Мефистофель арасында чын мәгънәсендә зур фәлсәфи бәхәснең була алмый калуы, ә кай ара Муса бер нәрсә турында, ә Мефистофель икенче нәрсә турында декламировать итеп, аңлашылмый торган сөйләшү алып баралар, Мефистофельнең Мусага «җанны саттырырлык» бернәрсә дә тәкъдим итә алмавы, кешегә аллалар булышмаганда да ярдәм кулы сузган Мефистофельнең кинәт, бернинди сәбәпсез, тиран ярдәмчесе булып китүе, ниһаять, әсәрнең башында ук Мусаның җанын, идеалларын сатмаячагы сизелеп торуы Илдар Юзеевка алган проблемасын монументаль итеп чишәргә ирек бирмәгән. 1968 елгы иң кызыклы әсәрләребездән булган бу поэмага Илдар Юзеев тагын бер әйләнеп кайтыр әле дип әйтәсе килә.

Безнең әсәрләрнең гомумхалык, гомумвакыт категориясендәге фикерләре белән сугарылып җитмәве әнә шул монументальлекнең җитмәвенә кайтып кала да инде. Әгәр дә без «для всех эпох и народов» дигәнрәк таләп куябыз икән — артыксынмаска кирәк. Безгә инде күптән зурдан каера башларга вакыт. Безгә инде күптән үзебезнең уңышларны, казанышларны үз җирлегебез бизмәне белән генә үлчәмичә, илебезнең күпмилләтле әдәбияты калыбындарак карарга вакыт. Шунда әсәрләребезнең кыйммәтен тулырак күрербез.

Шигъриятебез алдында торган, алай гына да түгел — әдәбиятыбыз алдында торган икенче бер зур проблема ул — милли колорит. Милли колорит дигән нәрсә — безнең сәнгатебез барлык бармаклары алдында тора торган нәрсә. Рәсем сәнгатендә ул беренче чиратта милли төсләр гаммасын табуга, милли сызыклар, алымнар булдыруга кайтып калса, шигъриятебездә милли, традицион жанрларны үстерүгә, образларны милли атрибутлар асылы нигезендә баетуга һәм, иң мөһиме, әсәрләрне халкыбызның психологик үзенчәлекләренә нигезләнеп башкаруга барып тоташа. Психологик милли колоритка ирешү, билгеле, җиңел эш түгел. Ул ахыр чиктә милли жанрларның, милли әдәби алымнарның татар халкына гына хас тормыш атрибутларының, образларның конкрет әсәр эчендә гармоник укмашуы. Милли колорит һәрвакыт халык язмышында, аның бөтен тарихында, бүгенгесендә, гореф-гадәтләрендә, әхлакый кануннарында, сынамышларында, йолаларында, җыр-биюләрендә...

Ә без хәзер ул милли колоритны тел үзенчәлекләренә, идиоматик әйләнмәләренә, җөмлә төзелеше кануннарына һәм географик атрибутларга гына кайтарып калдырабыз кебек. Кайчандыр безнең дә ул колоритыбыз булган. А.И.Метченко дигән рус әдәбияты белгече 1940 елны «Ранний Маяковский»[1] дигән мәкаләсендә болай дип яза: «В противопоставлении русского искусства западному футуристы находились под сильным влиянием славянофильских идей. Россия рассматривалась как выражение восточного начала, отсюда увлечение Востоком, Азией. «Да здравствует прекрасный Восток!» провозглашали лучисты и будущники. «Мы против Запада, опошляющего наши и восточные формы и все невелирующего». Россия и Восток нераздельно связаны еще с времен татарских нашествий, и дух татар, дух Востока, так вкоренился в нашу жизнь, что подчас трудно отличить, где кончается национальная черта и где начинается восточное влияние».

Ул колоритның булганын Тукай, Дәрдмәнд, Такташ, Фатих Кәрим һәм башка зур шагыйрьләребезнең әсәрләре белән исбатлап булыр иде.

Дагстан шагыйре Капиев әфәнденең бер шигыре искә төшә:

Оттого, что влюблены,
Нет добра нам, добрый друг,
Коль разлучены сердца,
Как вершины снежных гор.
Если б можно было нам
Так сердца соединить,
Как в стволе ружья слиты
Пуля с порохом в одно.

Күрәсез, рус телендә дә шигырь үзенең тау ягы колоритын, ритмын саклап кала алган, ә безнең тел нюансларына гына корылган кайбер шигырьләрне тәрҗемә итсәк, шигырь бөтен ямен һәм мәгънәсен югалтып, төссез бер массага әверелеп кала, гәрчә ул шигырьләр әйбәт кенә булсалар да.

Кайберәүләр, тәрҗемә итү аша әсәрнең бәясен билгеләү критерий түгел, диярләр. Бәлки, бәлки... Әгәр

без үзебезнең шигъриятне бөтенсоюз бизмәненә куеп карыйбыз икән, тәрҗемә — зур критерийларның берсе. Моңа мисаллар бик күп, мин бер-икене генә китереп китмәкче булам.

Таңда янган якты йолдыз кебек,
Матур күзләреңә табынам.
Салкын караш күрсәм, газапланам,
Ялкын күрсәм, дөрләп кабынам.
Сине эзлим йөргән юлларымда,
Төшләремдә сине юксынам,
Очратканда тәмам телсез калам,
Әйтер сүзем бер дә юк сыман.

Резеда Вәлиева

Бездә нинди генә телгә тәрҗемә иткәндә дә үз колоритын саклап калучы шигырьләрне табу кыен эш. Кабатлап әйтсәк, колорит ахыр чиктә милли психологиягә, халкыбызга хас булган тормыш-көнкүреш атрибутларына, халкыбызның күңеле асылына, аның рухына һәм форма ягыннан милли жанрларга, аларны үстерүгә, алардан вариацияләр, модификацияләр ясауга, халык авыз иҗатының потенциаль мөмкинчелекләре булган шигъри алымнарын үстерүгә кайтып кала.

Сәбәпләрнең тагын берсен әйтер өчен Резеда Вәлиеваның «Якты йолдызым» дигән поэмасыннан өзек китерик:

Авыр сулап куйды Сания:
— Әйдә, дустым, кайтыйк, кич җитә...
Тик Гөлниса озын толым очын
Бер үрә дә һаман, бер сүтә:
— Якын сердәшем син, дустым син,
Хәлләремне ләкин белмисең...
Һәм сыенды дусты күкрәгенә,
Кырлар кинәт тынып калдылар.
Гөлнисаның зәңгәр күзләреннән
Энҗедәй саф яшьләр тамдылар...
— Газап чикмә. Хәйдәр үзе дә
Түзә алмас сине күрмичә.
Күз яшеңә кадәр сөйкемле,
Гаҗәеп кеше бит син, Гөлниса...
— Син әйтерсең инде, дускаем! —
Онытылып Гөлкәй бер көлде.
Яңгырдан соң чыккан кояш төсле,
Күзләреннән нурлар бөркелде...
Имән яфракларын лепердәтеп,
Йомшак кына талгын җил бәрде.
Җил уяткан таңгы сандугачтай,
Кыз өздереп җырлап җибәрде:
    Мирхәйдәрем — яшьлек язларым,
    Мирхәйдәрем — күңел назларым,
    Бәхетемнең сүнмәс яктысы,
    Сагышымның чиксез татлысы...

Күз алдыгызга китерегез: үбешеп йөри торган Гөлниса бернинди сәбәпсез иптәш кызының күкрәгенә сабый бала кебек сыена. Нигә сыена? — Хәйдәрне уйлап. Аннары соң елап җибәрә. Минут та үтми — көлеп җибәрә, аннары соң (игътибар итегез) «кич җиткәндә», «таңгы сандугачтай, кыз өздереп җырлап җибәрә».

«Мирхәйдәрем — яшьлек назларым». Беренчедән, автор бу очракта үзенең героен үзе дә сизмәстән табигый булмаган ситуациягә куя. Бу ситуация, билгеле, ышандырмый, укучыга автор теләгән эффектны бирми, киресенчә, комик вакыйга булып күренә. Икенчедән, кодмәгәндә һәм кирәкмәгәндә бу хикәягә (мин бу «поэманы» хикәя кебегрәк дияр идем) мелодрама дисәк тә ярый торган, опера элементы дисәк тә ярый торган җыр китереп кертә. Әлеге дә баягы комик ситуация хәзер бер мәгънәсез нәрсәгә әйләнеп кала. Өченчедән, авторның эпитет сайлаудагы грамотасызлыгы: автор үзе «кич җитә» ди, үзе «таңгы сандугачтай җырлап җибәрде» ди.

Тәүфикъ Камалиевның:

Шыкырдап каткан көн итек,
Шыгырдап тора ак кар.
«Эх, солдат, солдат» дигән күк
Пошкыра бугай атлар, —

дип әйтүе дә шул чамадарак. Әгәр дә «таңгы» дигән чагыштыру янына «яңгырдан соң чыккан кояш төсле»не дә, «өздереп»не дә, «энҗедәй саф»ны да, «күздән бөркелгән нурлар»ны да һәм тагын йөзләгән шундый сүзләр, чагыштырулар өстәсәк, әдәби осталыкның тагы ике ноктасына китереп басабыз. Берсе — образларның табигый һәм фәлсәфи төгәллеге. Икенчесе — образларның, шигъри детальләрнең штампланулары. Болар-

ның икесенә дә, кызганычка каршы, мисалларны шактый күп китереп булыр иде. Вакытны аңарга әрәм итеп тормыйча, бу ике сәбәп турында берничә сүз әйтеп китик, бәлки, файдалырак булыр. Шигырь — беренче хәрефеннән алып соңгы ноктасына кадәр бер организм, бер халәт. Аның үзенең чикләре, юллары, нокталары бар. Шигырьнең халәте (ә халәт һичшиксез эчтәлеккә бәйле) барлык детальләрне, образларны үз законына буйсындыра һәм үзен монумент итә. Нәкъ безнең сингармонизм законы кебек — сүзнең тамырындагы беренче сузык аваз калган сузыкларны үзенең теләгенә буйсындырган кебек. Шигырьнең төп образлары да башка образларны һәм детальләрне үзләренә охшарга (ассимиляцияләнергә) мәҗбүр итәләр. Бу инде стильләштерү дип аталадыр. Тукайның «Кисекбаш»ы — әнә шундый ассимиляциянең гүзәл бер үрнәге. Андагы образлар һәм детальләр әсәрнең буеннан-буена бер стильдә (сатира-гротеск стилендә) бара. Бер-берсе янында детальләр, образлар бик тыныч, табигый яшиләр. Грамоталы итеп стильләштерергә өйрәнү — күп шагыйрьләребез алдында торган бер мәсьәлә. Бигрәк тә яшьләре шактый булып та, «Яшь шагыйрь» булып йөргәннәребез арасында.

Дөрес, кайбер очракта осталарча стильләштерелгән әсәрләр дә очрап куя. Мәсәлән:

Дөнья —
Зур ашханә,
Минут —
Шеф-повары аның.
Кулында уйната
Язмыш чүмечен.
Берәүгә —
Тутырып сала
шатлык шәрабын,
Берәүгә —
Хәсрәт өйрәсен — чөмерсен.

А.Сәләхетдинов

Шигырь һөнәр атрибутлары ягыннан бик төгәл стильләштерелгән, ләкин бу алым авторны вульгарлыкка китереп керткән, зәвыксызлыкка кертеп батырган. Мондый талымсызлыклар, таләпчәнлекне оныту, һәрхәлдә, безнең шигъриятебезнең үсешенә дә, укучыларыбызның зәвыгы камилләшүгә дә файда китермидер.

Ә штампланган образлар һәм детальләр шигъриятебезне төче итәләр, төссез итәләр, көчсез итәләр.

«Нәрсә булды?» —
Җиңел соравы,
Өзелгәндә күңел кыллары...

К.Фәсәхов

Күкне иңләр хыял канатларың
Сугыш утларында янмасын!

Э.Мөэминова

Каннар койдык сугыш кырларында...

М.Мазунов

Боларны күпме кабатларга кирәк иде? Мондый штампланган образлар һәм детальләр укучы өчен беркатлылар (наивлар), сайлар. Андый образлардан, детальләрдән торган шигырьләрнең тәэсир итү көче дә чамалы гына, кыйммәте дә бик кечкенә. Шигырьнең хәтта гаҗәп кызыклы логик-композицион төзелеше дә, кызыклы әдәби алым да штампның штамплылыгын алып ташлый алмый. Безнең шигъри детальләрнең җегәрсез булуы ахыр чиктә шигырьләребезнең дә буш булуына китерә. Ә җегәрле детальләр, образлар — үзләренә чорның авырткан йә чәчәк аткан урыннарын, социаль хәрәкәтне, халыкларның тел очында торган уй-фикерләрен сыйдырган, тормыш фәлсәфәсенә турыдан-туры мөнәсәбәте булган детальләр һәм образлар.

Шагыйрьләрнең юлын кан кискән,
Эше беткәч, алып пистолетын,
Безнең чорга чөйгән Дантеслар.

Сибгат Хәкимнең бу юллары укучы аңында зур ассоциацияләр тудыра.

Шушы нисбәттән «аңлашылмый торган» дигән шигырьләр турында да берничә сүз әйтеп үтәргә кирәктер. Төрле җыелышларыбызда сөйләнгән сүзләрне исебезгә төшерсәк, андый шигырьләрнең чыннан да булуына тагын бер тапкыр ышанырга туры килер. «Аңлашылмый торган» шигырьләр алар, минемчә, берничә төрле. Кайберләре зур җегәрле образлар, детальләрдән хасил булып, оригиналь, катлаулы логик-композицион җилем белән сугарылганнар һәм, чыннан да, авыр аңлашылалар. Андый шигырьләрне аңлар өчен, билгеле, күпмедер дәрәҗәдә универсаль белем дә, культура да кирәк. Мәсәлән, Рөстәм Мингалимовның, Равил Фәйзуллинның, Роберт Әхмәтҗановның кайбер шигырьләре нәкъ менә шундыйрак «аңлашылмый торган» шигырьләр. Билгеле, алар шул дәрәҗәдә үк катлаулы булып, сай шигырьләр кебек үк аңлашыла торган булсалар, начар булмас иде. Ләкин алай булу йә бөтенләй мөмкин түгел, йә даһилык сорый.

«Аңлашылмый торган» шигырьләрнең башка төрләре дә бар. Мәсәлән:

Һай, күңелсез түшәк кырында.
Кайчан, димен, савыгыр көн туар?..
Ә күңелем сезнең җыенда,
Петрарка, Байрон, Элюар!..

Ә кем белә, синдә, мендәрем,
Тынар, бәлкем, кайнар йөрәгем...
Юк, суынмас, тынмас йөрәгем:
Яктыртыр ул юлын меңнәрнең!

Саф сулышлы җилне сагындым,
Шуңадыр шул учым кычыта!
Әмренә баш иеп аңымның,
Күңелкәем былбыл очырта.

Үлемсез җыр итсәң илеңне,
Туктатыр ил синең үлемне.

Менә бу шигырь чыннан да аңлашылмый.

1. Нинди «түшәк кырында»? Кырыенда — мәгънәле кырындамы, арыш кыры мәгънәсендәге кырдамы?

2. Ни өчен М.Хөсәеннең күңеле Петрарка, Байрон, Элюар җыенында?

3. Ни өчен автор «Йөрәгем меңнәр юлын яктыртыр!» дип әйтә ала? «Мендәрем, бәлки, синдә тынар йөрәгем!» дип әйтә алгангамы?

4. Уч кычыткач, саф җил исәме әллә? Әллә уч кычыту акча килү ырымымы? Әллә «саф җил» дип әйтү зур акчаны сагындым дип әйтүме?

5. Аң әмеренә баш игән күңелнең былбыл очыртуы нәрсә соң ул?

6. Ә шигырьнең ике актыккы юлы алдагы 12 юлга ничек бәйләнә һәм нәрсәне аңлата?

7. Бу шигырьне:

Үлем турында уйлама,
Илең турында уйла,
Илең турында уйласаң,
Гомерең озын була, —

дип кенә әйтеп булганда, китапның редакторы Мөхәммәт Садри бу шигырьне һәм моңа охшаган тагын йөз шигырьне ничек үткәрде икән?

Менә болары инде аңлашылмый. Шушы ук мисалга бәйләп, шигъриятебезгә керергә маташа торган тагын бер авыру турында да әйтеп китик. Мәхмүт Хөсәеннең «Мәрҗәннәрен»дә бик күп исемнәр бар: Бурнаш, Тинчурин, Зыя, Шура, Газинур, Петефи, Алиш, Муса, Йоһан, Андре, Сәйдәш, Тукай, Лермонтов, Маяковский, Шекспир, Юрий Гагарин, Шевченко, Терешкова, Чапай, Павел Попович, Ленин, Назыйм Хикмәт, Петрарка, Байрон, Элюар, Мистраль һ.б., һ.б. Исем шигырьгә килеп керсә, ул инде гомумиләштерелгән образга әйләнә. Мәсәлән, Сибгат Хәким әгәр Дантес сүзен куллана икән, безнең аңда кеше үтерүче образы калка. Образ белән тарихтагы Дантес арасында һичнинди аерма юк. Әгәр дә Хәсән Туфан:

Анда — Буби, Лена, Ямаш, Тукай.
Анда — матәм, олы дүрт матәм.
Аларны мин
Абына-егыла гына,
Көчкә-көчкә генә күтәрәм, —

ди икән, анда татарның жандармнар тарафыннан тапталган мәгърифәт учагы, Россиянең канга баткан революцион көрәш мәйданы, үтерелгән Ямаш, Тукай образлары аңда калка. Алар тарихтагы мәгънәләренә шулай ук тугрылыклылар һәм шигырьнең фикер агышына да туры киләләр. Ә М.Хөсәеннең китабындагы исемнәрнең ничәсе генә шундый икән соң? Бик азы. Бик тә, бик тә азы. Шигырьгә интеллектуальлек өстим дип, тышкы эффект, җегәрлек өстим дип, әсәрне абсурд хәленә җиткерү, шуны укучыга тәкъдим итү — һич тә күркәм эш түгел. Бу — иллюзия күренеше, билгеле, бик күпләребезгә хас авыру.

Фикерләрнең очын очка ялгап шуны әйтәсе килә: зур аренага чыга алмый торуның сәбәпләренең әдәби осталыкка бәйлеләре, минемчә, әнә шулар, чөнки шулар чын кондициягә җиткән, зур мәгънәле әсәрләр тудырырга күпмедер комачаулыйлар. Һәрберебезгә әдәби осталыгыбызны үстерүдә, аңыбызны гомумхалык масштабына күтәрүдә бик күп эшлисебез бар икән әле. Ак шигырь начар да, традицион шигырь яхшы дип сафсата сатуларны ташлап, масштаблы зур мәгънәле, тирән эчтәлекле, осталык ягыннан да грамоталы әсәрләр иҗат итәргә тырышу, шушы юнәлештә бер-беребезгә булышу — менә безнең төп бурычларыбыз! Новаторлыкка тартылган шагыйрьләргә ярдәм итәргә кирәк, чөнки бүгенге новаторлык иртәгә традициягә әверелмәячәк дип кайсыбыз ышанып әйтә ала?

1968 елгы шигырьләрне, китапларны мин тагын бер максатны күз алдында тотып укыдым: кайсыдыр ягы белән кабатланмас рәвештә ялтырап киткән шагыйрь табармынмы, юкмы? Билгеле, бу максат өлкән шагыйрьләребезгә кагылмый. Кызганычка каршы, таба алмадым. Бу — 1968 ел уңышсызлыгы гына түгел, билгеле. Ләкин минем андый талантларның булмавына ышанасым килми, ә «менә мин шундый талант иясенең шигыре» дип кычкырып торган шигырьләрнең матбугатта күренмәве, бәлки, очраклы хәл генәдер. Шулай

икән, шагыйрьләрнең эзләнүләренә булышлык күрсәтергә кирәк. Эзләнүләрнең җимешенә: «Шәхси бу миңа ошамый», — дип кенә катгый һәм соңгы хөкемне чыгарырга кирәкмидер. Йә, киресенчә, «бу миңа ошый» дип кенә күккә чөюләр булмаска тиештер.

Мин еш кына бөек шагыйрьләрнең иҗатындагы дөньяга карашның, яшәүгә, үлемгә карашның даими булып калуы турында уйланам. Ни өчен, мәсәлән, Хәйямның барлык шигырьләрендә фани дөньядагы яшәүдән соң башка яшәү юк, шуның өчен фани дөньяда мөмкин кадәр күбрәк ләззәтләнеп, татып, шатланып кал, телэгеңә ирешеп кал дигән фикер саклана. Чөнки Хәйямның күңелендә моңа фәнни, шагыйрьнең үзе өчен үзе исбатлаган нигезе булган. XI йөздә үк инде Лобачевский геометриясенә якынлашкан, кубик тигезләмәләр теориясенең авторы булган, 5000 елга 1 генә көнгә ялгыша торган календарь төзегән кешенең фәнни инануы шигъри инануга әйләнгән һәм Хәйямга гына хас булган эзлекле, төгәл, һәрвакыт даими булган оригиналь шигъри дөньяга әверелгән. Бәлки, безнең шагыйрьләребез арасында да, Хәйям масштабында ук булмаса да, эзлекле эстетик принциплы, фәлсәфәсендә, дөньяга карашында оригиналь даимилек күрсәтә алырлыклары-быз бардыр. Менә шуларны тану, шуларны үстерү — тагын бер зур бурычыбыз.

Шунысын да әйтик, алда саналган сәбәпләрне бетердек тә, бөтенсоюз аренасына килеп тә чыктык дигән сүз түгел.

1968 елда Мәскәү нәшриятларында бары өч татар шагыйренең генә китабы чыкты: Сибгат Хәким, Әхсән Баян, Шамил Мәхмүдов китаплары. Шигырьләрнең тәрҗемәләре гомумән алганда уңышлы гына. Җентекләбрәк тикшерә башласаң, тагы да яхшырак тәрҗемә итеп булганы ачыклана. Тәрҗемәләрнең тиешле кондициягә килеп җитмәвенең берничә сәбәбе бар. Берсе: тәрҗемәче подстрочник аша эш итә. Икенчесе: тәрҗемәче автор белән көндәлек бәйләнештә булмыйча эшли. Ә безнең татар теле гаять бай колоритлы, күптөсле, катлаулы тел. Аның бөтен бизәкләрен булдыра алганча максимум кабатлар өчен безгә подстрочниксыз эшли торган тәрҗемәчеләр булдырырга кирәктер. Ул тәрҗемәчеләрне Казанда булдырырга кирәк. Бу турыда үткән съездда да сүз булган иде, кызганычка каршы, бүген дә кабатларга туры килә. Болардан чыгып бер тәкъдим әйтәсе килә: «Шигырь бәйрәме»н, ел саен русча да чыгарсак, бу тәрҗемәчеләр үстерергә зур матди база булыр иде, татар шигырьләренә үзләренең интернациональ бурычларын үтәргә дә бер сукмак булып, бу сукмак тора-бара бөтенсоюз аренасына илтә торган юлга тоташыр иде.

Үзәк матбугатны күзәтеп барганда, тагын бер нәрсәне искәрәсең: төрле халык шагыйрьләренең китапларына рецензияләр күп басыла. Бездә күпме китап чыга, күпме әсәрләр туып тора, шуларның берсе турында да үзәк матбугатта рецензия күренгәне юк диярлек. Үзебезнең татар матбугатында чыккалаган рецензияләребез, бигрәк тә газеталарыбызда басылганнары, сыйфат ягыннан шактый түбәннәр, Нәби Дәүлинең «Мәрҗәннәр»гә, Рәшит Гәрәйнең «Бөртекләр»гә язган ише рецензияләре белән шигъриятебезне дә, укучыларның зәвыгын да дөрес юнәлештә үстерү мөмкин түгел. Ә яхшы рецензияләрдән, тәнкыйть мәкаләләреннән бер генә газета да, минемчә, баш тартмый. Күрәсең, шигырь буенча каләм чарлаган тәнкыйтьчеләребез аз, булганнары да шигъриятебезне бөтенсоюз мәйданында пропагандалау турында уйламыйлар ахры. Оператив тәнкыйть булдыру, ә моның өчен зур әзерлекле яшь тәнкыйтьчеләр булдыру бүгенге көндә шигърият проблемасына әйләнде.

Йомгаклап шуны әйтәсе килә: бөтенсоюз аренасына чыгарга тырышу ул үзмаксат түгел. Беренчедән, ул укучыларга яхшы кондицияле, ачык идеяле, тирән фикерле әсәрләр бирүгә барып тоташса, икенчедән, безнең әсәрләребезнең иҗтимагый бәяләрен арттыруга барып бәйләнә, иҗади активлыкны арттыра, ә безнең иҗади активлыгыбыз — безнең иҗтимагый активлыгыбыз ул.

1968

Состояние литературной критики в журналах 1970 года

Познакомившись с подшивкой журнала «Совет мэктэбе» за два с половиной года (1968,1969 и первая половина 1970 г.) о состоянии литературной критики в этом издании можно сказать, что за просмотренный период в журнале напечатаны всего два материала, достойных рассмотрения как литературно-критические статьи. Это — статья научного сотрудника института языка, литературы и истории имени Г.Ибрагимова товарища Ф.Ибрагимовой, называющаяся «Биографический жанр в татарской детской литературе» и напечатанная во 2-ом номере журнала за 1968 год, и статья товарища Н.Хисамова «Мотивы Родины в поэзии Дэрдменда», напечатанная во втором номере за 1969 год. О них речь позже.

В журнале постоянно ведется рубрика «Тәнкыйть һәм библиография» («Критика и библиография»), под которой в подавляющем большинстве случаев публикуются небольшие материалы аннотационного характера. (Интересно отметить то, что вышеупомянутые статьи Н.Хисамова и Ф.Ибрагимовой напечатаны не под этой рубрикой.)

Журнал «Совет мэктэбе», соответственно своей специфической направленности, все эти материалы адресует в помощь учителю, через них сообщает ему новейшие сведения в помощь учебникам, рекомендует учителю приобрести ту или иную аннотируемую книгу или познакомиться с рекомендованной работой.

Лучшие из этих аннотаций, например, «Уңышлы хезмәт» Абрара Каримуллина в № 4 за 1968 год (о книге Х.Ярми «Поэтическое искусство татарского народа»), являются хорошими рецензиями, отмечающими как положительные и отрицательные моменты рассматриваемого произведения, так и содержащими практические советы и дополнения, определящие их общественное и научное значение. Кроме упомянутого труда Х.Ярми, рецензированы следующие книги, имеющие отношение к литературе и истории: «ТАССР тарихы» (С.Алишев, М.Мулюков), «Русча-татарча мәктәп сүзлеге» (И.Абдуллин, М.Мухаммадиев), «Г.Камал драмаларының теле», «Татар теленең диалектологик сүзлеге» (Г.Саттаров).

Кроме аннотаций и рецензий, в журнале встречаются материалы иного плана, в какой-то мере относящиеся и к литературной критике. Один из них — «Газәл жанры турында» («О жанре газели») — напечатан в № 10 за 1969 год и его автором является аспирант КГУ Н.Лаисов. В целом это статья о том, что такое газель, каково ее композиционное своеобразие, у кого из татарских поэтов можно встретить ее. В этой статье есть маленькая (а быть может — большая) ошибка и она начинается с самого названия: газель не жанр, а стихотворная форма вроде итальянской терцины или японской хокку, танки. Эта маленькая оплошность журнала способна ввести в заблуждение большое количество учителей, и через них — учащихся.

Статья М.Гайнетдинова в № 5 «Поэмы Хасана Туфана», написанная как ответ на просьбы читателей, ограничивается простым перечислением поэм Х.Туфана без литературно-критического анализа и толкования, без художественной оценки.

В журнале есть раздел «Татарский язык и литература», где помещаются хорошие методические материалы об изучении творчества того или иного писателя. Лучшие из них очень ценны и как методический, и как литературно-критический материал. Например, в статье М.Магдеева «Об изучении в VIII классе творчества Г.Кандалый» имеется обстоятельный анализ творчества поэта, где автор доказательно выступает против односторонности толкования творчества Г.Кандалый только как атеиста и показывает широту творческого диапазона этого мастера.

Одной из лучших, действительно литературно-критических статей, в журнале является статья Н.Хисамова «Мотивы Родины в поэзии Дэрдменда». Анализ здесь глубокий, разносторонний, наглядный, доказательный. Дэрдменд предстает перед читателем как большой мастер стиха, но как поэт, ограниченный в своих общественно-политических взглядах.

Другая литературно-критическая статья — это «Биографический жанр в татарской детской литературе» Ф.Ибрагимовой. И в этой статье применение слова жанр небесспорно, ведь жанр — это определенный вид произведений, принадлежащих к одному и тому же роду. Автобиографический очерк Тукая, рассказ Г.Ибрагимова «Заки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» и стихотворение М.Гафури не могут относиться к одному и тому же роду. Ф.Ибрагимова в «биографический жанр» включает произведения, рассказывающие о жизни исторического лица. Быть может, речь идет об «историческом жанре» или о «документальном жанре»? В общем-то ведь в основе почти всех произведений лежит жизнь человека. Тогда все они входят в «биографический жанр»...

Автор односторонне и спорно рассматривает интернационализм татарской детской литературы. Если татарский писатель К.Латыйпов написал о чуваше Андрияне Николаеве или М.Хусаин о Павлике Морозове, то, по мнению автора, «Не ограничиваясь национальными рамками, татарская детская литература поднимается на высоты идей интернационализма».

Так же несостоятельно толкование автором понятия «творческий принцип писателя». Творческий принцип рассматривается вне зависимости от общественно-политических взглядов и художественного видения, мировоззрения писателя и сводится только к выбору художественных приемов: если один писатель рисует полную биографию личности, а другой только определенные моменты его жизни — это уже отличие творческих принципов двух писателей...

Эта статья — плохой пример для учителей и хороший пример невнимательности журнала. К счастью, она — единственная.

Пожелания:

1. Наряду с рубрикой «Критика и библиография», где должны печататься истинно литературно-критические статьи и заметки, неплохо бы ввести рубрику «Рецензии», где помещать аннотации и рецензии.

2. Требовать от авторов аннотаций вводить в аннотации моменты критического анализа и оценки.

3. Привлекать больше известных профессиональных критиков.

Просмотрев номера журнала «Азат хатын» за 1968, 1969 и первую половину 1970 года, не могу сказать ни единого слова о состоянии литературной критики, ибо на страницах журнала я не встретил ни одного подобного материала.

Исходя из своей специфики, очевидно, и журнал «Азат хатын» может предоставить свои страницы литературно-критическим материалам. Это остается пока в перспективе.

1970

Балалар өчен шигырьләр

Мин мәктәпкәчә яшьтәге балалар өчен, ягъни үзләре укый белмәгән балалар өчен булган шигырьләр турында берничә сүз әйтмәкче булам. Бу яшьтәге балалар өчен булган шигырьләргә бик олы һәм бик изге бу-

рычлар йөкләтелергә тиеш. Мин шул бурычларның берсе турында гына сөйләмәкче булам. Ул — балада логик фикерләү тәрбияләү. Дөрес, бу бурыч шигырь өстенә генә төшкән бурыч түгел. Уенчыклар һәм уеннар, бала белән дөрес юнәлештә алып барылган әңгәмәләр, аның сорауларына дөрес итеп бирелгән җаваплар, асылда, баланы логик фикер йөртергә өйрәтәләр. Шигырьләр дә бала өчен әнә шул дөрес сайланган уенчыклар һәм уеннар, әңгәмәләр һәм җаваплар кебек булырга тиешләр, минемчә.

Барыбызга да мәгълүм — ата-аналар үзләренең ул-кызларына теләсә нинди китап алып кайтырга яратмыйлар. Ата-ананың дүрт-биш яшьлек ул-кызына кибеттә китап сайлау процессы — баласының бүгенгесе, киләчәге турында ныклап уйлану, кайгырту процессы. Ул иң элек шигырьләрне үзе укып карый, аларга, интуитив булса да, төрле яктан бәя бирә, аннары, катгый бер карарга килеп, бу китапны йә кабул итә, йә инкарь итә. Ягъни балалар өчен язылган китап иң беренче чиратта аның ата-анасы өчен язылган китап дияргә кала. Ә мәктәпкәчә яшьтәге балалар өчен китаплар турыдан-туры ата-аналарга адреслананалар, чөнки алар балага фәкать ата-аналары, әби-бабалары, бакчадагы тәрбиячеләре аша гына барып ирешә ала. Дүрттән алып җиде яшькәчә балаларның ата-аналары бүгенге көннәрдә күбесенчә 1937–1942 елларда туган һәм төрле яктан бүгенге көн тәрбиясе алган яшьләр икәнен дә әйтсәк, балалар әдәбиятына заман таләбенең нинди икәнен чамалау кыен булмас. Шул яшьләрнең бер өлеше — педагогика кануннарын белгән өлеше — балаларына үзләренчә яраклы дип аталган татарча шигырь китабы таба алмыйча көрсенеп йөрүен бүген еш очратырга туры килә. Күрәсең, безнең балалар язучылары кайбер очракларда бүгенге яшь ата-аналарның гомумүзенчәлекләреннән хәбәрдар түгелләр. Бу, минемчә, балалар әдәбияты белгечләренең әлеге мәсьәләдә социологик тикшеренүләр алып бармавы һәм балалар язучыларына ярдәм итмәве турында да күпмедер сөйли кебек. Ә кайда соң бездә балалар әдәбияты белгечләре, балалар әдәбияты тәнкыйтьчеләре? Һәм алар нишлиләр? Аларның хезмәтләре кайда?

Балалар әдәбияты тәнкыйтьчеләренең һәм белгечләренең иҗади активлыклары, беренчедән, балалар язучылары өчен кирәк булса, икенчедән, һәм иң мөһиме — ата-аналар өчен кирәк. Балалар өчен булган әсәрләрне һәм педагогик, һәм эстетик яктан квалификацияле итеп тикшергән тәнкыйть мәкаләләре ата-аналарның зәвыгын дөрес юнәлештә тәрбияләүдә бик зур һәм мөһим урын тота. Ә андый мәкаләләр, ялгышмасам, «Казан утлары»нда да, «Совет мәктәбе» журналында да бер дә күренми кебек.

Ә шул арада без балаларга менә мондыйрак шигырьләр тәкъдим итәбез һәм зәвыгы чамалы булган ата-ана алар белән, аны-моны уйламыйча, балаларын тәрбияләргә тырыша:

Арыш, бодай теземнәре
Тора юлларга охшап.
— Бу юл кайларга илтә? — дип
Сорады шуны Илшат.

Елмаеп куйды әтисе:
— Туктамасаң әгәр дә,
Бу юл, улым, алып бара
Муллык дигән шәһәргә...

(Хәйдәр Гатин. «Хәерле иртә» китабы)

Беравыктан мин мисал итеп тагын бер шигырь укыячакмын. Менә мондый шигырьләр балалар өчен язучы кайбер шагыйрьләребез өчен типик дисәк тә ярый торган шигырьләр. Алдан ук әйтеп куйсак: алар педагог кулы, педагог аңы белән язылмаганнар. Ә балалар язучысы — педагог булырга тиеш.

Хәзер әлеге шигырьгә кайтыйк. Автор бу шигырьне (китабын да) балаларга дип язган, нәшрият аны балаларга дип бастырып чыгарган, ата-ана, балаларга бу дип, аны улы-кызына укыячак, ә бала үзе бу шигырьдән он суы да, тоз суы да алмаячак. Ник? Чөнки ул нәнигә һич аңлашылмый. Ник аңлашылмый? Чөнки образлылыгы чамалы гына булу белән бергә ул балалар психологиясен белмичә язылган. Нәни баланың урып салган арыш теземенең Муллык дигән шәһәр белән тоташканын күзаллавына, аңлавына иманым камил түгел. Образлы фикер йөртүдән узмаган бала аңында (ә бу китап мәктәпкәчә яшьтәгеләр өчен) мондый метаморфозалар, ассоциацияләр булдырып булмый. Бу шигырь балага эстетик тәрбия бирүдә дә, педагогик тәрбия бирүдә дә файда китерә алмый. Бу шигырь баланың белем офыгын да киңәйтми, фикер йөртә белү осталыгын да арттырмый. Ә баланы дөньяны дөрес итеп танырга, фикер йөртергә өйрәтү — ата-ананың да, балалар язучысының да олы максаты.

Күптән түгел мин менә мондый шигырь очраттым:

ВОРОБЬИ

Я насыпал проса.
Угадай, зачем?
Прилетели воробьи.
Угадай, зачем?
Приходила кошка.
Угадай, зачем?
Взял я в руки палку.
Угадай, зачем?

Менә мондый шигырьләр белән баланы уйланырга, эзлекле итеп фикер йөртергә өйрәтеп була, чөнки шигырьнең һәр юлы балага сорау бирә һәм баладан җавап эзләтә. Иң мөһиме, бала автор теләгән җавапларны үзе эзләп таба. Бу шигырь балага «Эврика» шатлыгын бирә, аңарда чыпчыкларны кызгану, ә мәчегә ачу хисе уята. Ягъни баланы аң-белем, фикерләү ягыннан да, эстетик яктан да баета бу шигырь. Әлеге яшь ата-аналар, күрәсең, шушындыйрак шигырьләрне таба алмый көрсенеп йөриләрдер. Кызганычка каршы, азрак шул алар, безнең балалар шигъриятендә азрак.

Балаларга сорау биргән шигырьләр безнең әдәбиятта байтак. Әнә Хәйдәр Гатин да «Бу юл кайларга илтә?» дип сорау куя да бала аңламаслык итеп булса да аңлатырга тырыша. Әрмән шигырендә сорау җавапны шигырь эчендә таба. Кабатлап әйтәм, җавап аңлашылмаслык булса да, аның шигырь эчендә булуы уңайрак сыйфат. Ә Заһирә Гомәрова болай ди:

Беркөн шулай Вәсилә
Үпкәли әнисенә:
— Әнием, — ди, — ник син, — ди, —
Миннән алда үстең? — ди.
Уйнар идек бергәләп,
Куар идек күбәләк.
«Чын герой»

Бу шигырьнең соравы шигырьнең үз эчендә дә, хәтта тышында да җавап таба алмый. «Синнән алда туганга, синнән алда үстем» дип әйтү, аңлату гына шигырьдәге сорауга җавап түгел, чөнки «синнән алда туганга» дигән нәрсә үзе балага аңлашылып җитми һәм яңа сорау тудыра. Аңарга җавап бирә-бирә, әллә кайларга барып җитү мөмкин. Ягъни шигырьнең соравы балага аңлашылмас дәрәҗәдә абстракт. Бәлки, шушындый шигырьләр баланы абстракт логикага, абстракт фикерләүгә өйрәтү өчен бик мөһимдер? Минемчә, мондый шигырьләр белән балага абстракт логика алымнарын өйрәтү мөмкин түгел. Моның өчен балага менә мондыйрак шигырьләр дә тәкъдим итеп була:

— Птица, птица красная,
Отчего ты красная?
— Поклевала красных ягод!

— Птица, птица синяя,
Отчего ты синяя?
— Поклевала синих ягод!

— Птица, птица белая,
Отчего ты белая?
— Поклевала белых ягод!

Бу шигырьләрдәге конкрет сорау (кызыл кош нигә кызыл?) һәм конкрет җавап (кызыл җиләк ашаганга) арасында абстракт умозаключение бар. Бу абстракт умозаключениене балага сеңдерер өчен автор сорауларны һәм җавапларны өч мәртәбә кабатлый һәм умозаключениегә канун, логик фикерләү алымы, төсе бирә. Ягъни: «Әгәр дә бу болай булса, ул болай, әгәр дә бу тегеләй булса, ул тегеләй». Ә «тегеләй» һәм «болай» төшенчәләрен бала практикада үзе теләсә ничек конкретлаштыра ала. Бу шигырьнең төп максаты, минемчә, матур төсләр, детальләр аша, аңлаешлы сораулар һәм җаваплар аша баланы абстракт фикер йөртергә өйрәтү, дөньяны эзлекле итеп танырга әзерләү. Бу максат шигырьдә ярылып ята. Ә безнең шигырьләргә максатның ачыклыгы, аның балалар психологиясеннән, яшь үзенчәлекләреннән үсеп чыккан булуы, бу максатның педагогика, эстетика таләпләренә туры килеп бетүе җитенкерәми. Безнең шигырьләрдә конкрет мәсьәлә куелмый. Дөрес, Шәүкәт Галиев, Рөстәм Мингалимов шигырьләре бик күп очракта конкрет мәсьәлә куялар һәм аны (бигрәк тә Шәүкәт Галиев) балалар психологиясен күз алдында тотып чишәләр. Ләкин балалар өчен шигырь язучылар шактый күп бит. «Бу шигырь балалар өченме, балалар турындамы?» дигән бик урынлы һәм проблемага әверелеп бара торган сораулар да, минемчә, һәр шигырьдә нинди дә булса максатның ачык булмавыннан килә кебек.

Кыскасы, мисалларны бик күп китерергә һәм алар тирәсендә шактый гына фикер куертырга мөмкин булыр иде. Моны матбугат битләрендә балалар әдәбияты белгечләре, тәнкыйтьчеләр эшләрләр, яшь ата-аналарга үзләренең зәвыкларын тәрбияләүдә, балаларны тәрбияләүдә зур гыйльми ярдәм күрсәтерләр әле дип ышанырга кала.

1971

Самое верное — через произведения

Самое лучшее и верное литературное знакомство — это через произведения. Читаешь их и чувствуешь,

что твое сердце беседует с сердцами народов. Чем ближе мы подходим к празднованию 50-летия со дня образования великого, интернационального, воистину дружного и сплоченного Союза Советских Социалистических Республик, тем больше желания беседовать друг с другом, делиться радостями и достижениями. Произведения татарских прозаиков, поэтов печатаются на языках нашей многонациональной страны, пьесы татарских драматургов ставятся на сценах разных городов. Татарские писатели в свою очередь переводят произведения братских народов, а газеты, журналы, книжное издательство доводят их до сердец татарских читателей. Не это ли самая лучшая и верная дружба народов и искусств!

Азербайджанская литература знакома татарскому читателю через переводы на татарский через русский язык. На татарский язык переведены произведения С.Рустама, Расула Рзы, Гусейна Магди и многих других, изданы книги «Азербайджанские рассказы» и «Азербайджанские поэты», в тематический план Таткнигоиздата на 1972 год включен сборник произведений азербайджанских писателей «Волны Каспия». На сцене Татарского Государственного Академического театра с большим успехом шла пьеса «Айдын». Радостно вспомнить и то, что на сценах азербайджанских театров идут пьесы татарских драматургов Шарифа Хусаинова и Габдрахмана Минского. Это является сегодняшним продолжением тех традиций, начало которому положила встреча татарской театральной труппы «Сайяр» Абдуллы Кариева с азербайджанской труппой Араблинского.

Думается, что для дальнейшего расцвета такой дружбы в нашей стране имеются все условия, а литературам ее нужно только поддерживать и развивать. Исходя из этих побуждений, мне хочется сейчас вкратце рассказать об этапах развития татарской советской литературы, пустившей корни своих традиций в глубь восьми веков, помнящей и почитающей имена Кул Гали (XIII век), Мухаммедьяра (1539 год), Утыз-Имяни (1754 год) и конечно же — могучий талант Габдуллы Тукая, Галимджана Ибрагимова, Фатиха Амирхана.

Татарская советская литература родилась в дни Гражданской войны с революционным оружием в руках. Она воспевала революционную новь, борьбу за советскую власть. От произведений тех лет Маджита Гафури, Галиаскара Камала, Шамуна Фидаи, Зия Ярмаки и многих других по сей день пышет огнем революционного вдохновения, жаром самоотверженной борьбы за молодую республику Советов. В них мы видим зарождение образа нового человека — человека советского, с его героическим оптимизмом, неукротимой волей в достижении революционных целей, за осуществление идеалов Октября.

В двадцатые годы, когда борьба перекинулась от военных фронтов на разрушение старого уклада жизни и построение нового, в татарскую литературу, как и во многие литературы, проникли разного рода «измы», с одной стороны, вводя в заблуждение писателей, а с другой — помогая им свершать творческие открытия. В эти годы самой основной из творческих задач была задача создания литературы эпохи социализма. Проходя короткий, но бурный и сложный путь, испытывая благотворное влияние передовой русской советской литературы, татарская литература постепенно изжила ошибки и встала на правильную позицию развития. В этом большая заслуга поэтов Кави Наджми, Аделя Кутуя, Фатхи Бурнаша, Наки Исанбета, Хасана Туфана, оставивших неизгладимый, порой противоречивый след на путях развития литературы 20-х годов. Начав свою творческую деятельность поэтами, некоторые из этой плеяды стали потом известными прозаиками (Кави Наджми, Адель Кутуй) и драматургами (Фатхи Бурнаш, Наки Исанбет).

Из этой плеяды особо следует ометить одного из основоположников татарской советской поэзии Хади Такташа — поэта- трибуна, атакующего публициста, создавшего свою поэтическую школу. Если мы сейчас говорим об истинных поэтических традициях татарской советской литературы, то это разговор о традициях, созданных Такташем и развитых Мусой Джалилем, Хасаном Туфаном, Ахмедом Файзи и Сибгатом Хакимом.

В двадцатые-тридцатые годы был большой подъем и в прозе, и в драматургии. Именно в эти годы были созданы классические произведения татарской советской литературы: романы Г.Ибрагимова «Глубокие корни», «Наши дни», Шарифа Камала «Когда рождается прекрасное», повести Аделя Кутуя «Неотосланные письма», Мирсая Амира «Агидель», Гумера Баширова «Сиваш», пьесы Мирхайдара Файзи «Галиябану», Карима Тинчурина «Американ», «Без ветрил», «Потухшие звезды», произведения Шамиля Усманова, Тази Гиззата, Фатхи Бурнаша, Наки Исанбета и других. Произведения конца тридцатых годов, годов первых пятилеток, несли в себе уже совершенно новые по сравнению с двадцатыми годами качества. Начинает развиваться рабочая тематика, центральными героями становятся рабочие и крестьяне-колхозники.

Во время одного из выступлений поэт Алексей Сурков назвал татарскую поэзию солдатской поэзией. Эти слова в первую очередь воскрешают в памяти образ поэта-борца, Героя Советского Союза, лауреата Ленинской премии Мусы Джалиля, чей поэтический и гражданский подвиг звучит песней в сердце всего советского народа. Стихи другого выдающегося поэта-патриота Фатыха Карима, павшего смертью храбрых на подступах к Кенигсбергу (ныне — город Калининград) за два месяца до победы, также переросли в песни, отдельные строки и строфы превратились в афоризмы. Абдулла Алиш, Адель Кутуй, Хайретдин Музай, Нур Баян, Рахим Саттар! Их могилы далеко от родного Татарстана, от границ Советского Союза, но они вернулись к нам песней о борьбе.

После войны весь советский народ взялся за ликвидацию последствий войны. Раны страны постепенно заживали. Героем наших будней вновь стал созидатель. И в литературе начался новый подъем. Об этом говорят такие крупные произведения, как романы «Весенние ветры» К.Наджми и «Честь» Г.Баширова, удостоенные Государственной премии СССР, романы «Тукай» А.Файзи, «Орлята», «Газинур» А.Абсалямова, «Чистая душа» М.Амира, «Обыкновенные люди» И.Гази, «Тропою пешехода» Ф.Хусни, «Когда расходятся

пути» А.Расиха, повести А.Еники «Спасибо, товарищи!», «Болотный цветок», «Тайна сердца».

После войны облик Татарстана обогатился новым качеством, республика стала нефтяным центром страны. Сегодня одну треть всей нефти страны дает Татарстан. Расцвет облика республики повлиял и на развитие татарской советской литературы. Появились романы, повести, стихи и поэмы о нефтяниках. Романы И.Гази «Обыкновенные люди» и Г.Ахунова «Клад» и «Хозяева», поэма лауреата премий имени Г.Тукая и М.Горького поэта Сибгата Хакима «Через кручи» снискали искреннюю любовь у читателя.

На фронтах сегодняшней поэзии работают десятки талантливых поэтов: Хасан Туфан, Ахмед Исхак, Нури Арсланов, Заки Нури, Салих Баттал, Гамиль Афзал, Шаукат Галиев, Ахсан Баянов, Ильдар Юзеев, Хисам Камалов, Наби Даули, Саджида Сулейманова. К ним на смену и на помощь пришли молодые, своеобразные поэты Роберт Ахметжанов, Равиль Файзуллин, Гарай Рахим, Рустем Мингалимов, Радиф Гатауллин, Рашид Ахметзянов и многие другие. Продолжая традиции своих предшественников и учителей, они принесли в татарскую поэзию новую, порой спорную, но здоровую струю.

Своими новыми произведениями радуют драматурги Шариф Хусаинов (автор пьесы «Приехала мама», идущей на сцене Сумгаитского театра), Аяз Гилязов, Юнус Аминов, Туфан Миннуллин, детские писатели Лябиба Ихсанова, Джавад Тарзиманов, Гариф Губай, Амина Бикчантаева, лучшие из которых переводятся на языки народов страны.

Сегодня на берегу Камы-реки строится Нижнекамский химкомбинат и невиданный в истории страны Набережночелнинский автомобильный завод, объявленный всенародной стройкой. Строят его молодые, средний возраст которых всего 23 года.

Сейчас наши писатели считают себя летописцами этого автогиганта. Идет только второй год этого строительства, а наш писательский журнал «Казан утлары» уже печатает роман Ахсана Баянова «Огонь и вода», в редакторском портфеле журнала ждут своей очереди романы Махмута Хасанова, Шамиля Бикчурина, Эдуарда Касимова, повесть Мусагита Хабибуллина.

Когда-то А.С.Пушкин говорил, что, глядя только на литературную критику, можно определить степень образованности всей литературы. Развитие литературы действительно немыслимо без развития критики. За последние годы наши литературоведы и критики создали ряд крупных монографий о творчестве писателей, ряд исследований отдельных проблем нашей литературы. Так что литературоведение и литературная критика стали наукой о татарской литературе в подлинном смысле этого слова.

Накануне большого праздника всех советских народов, их литератур и искусств, о татарской литературе можно сказать следующее: она развивалась в направлении сближения с жизнью, отдавая дань каждому периоду ее развития и помогая народу в его созидательном труде.

Конечно, даже в большой статье трудно воссоздать истинную и полную картину развития такой большой литературы как татарская. Я ограничился перечислением имен основных писателей и их произведений с надеждой на то, что это будет ключом для азербайджанского читателя к самому лучшему и верному знакомству — знакомству через произведения татарских писателей.

1972

Поэзия в газете «Социалистик Татарстан»

(Выступление в ОК КПСС)

За последние годы газеты республики уделяют большое внимание вопросам литературы, литературному процессу и самим художественным произведениям. Вслед за газетой «Социалистик Татарстан» организовала ежедневную литературную полосу и «Советская Татария», где постоянно публикуются произведения русских писателей нашей республики и самые свежие переводы произведений татарских писателей. Когда не было этих специальных полос, и у читателей, и у писателей, и у литературной общественности к газетам была одна-единственная претензия — почему мало печатаете художественных произведений? С появлением специальных полос, посвященных литературе и искусству, увеличились обьемы литературно-художественных материалов, и количество отзывов о них. Короче говоря, эти полосы сейчас являются и площадкой, где происходит литературный процесс, и экраном, через который мы имеем возможность как-то следить за этим процессом, и школой, активно влияющей на формирование вкусов и эстетического идеала нашего читателя. И можно смело утверждать, что эти специальные полосы в общей своей сути верно отражают развитие нашей литературы, своевременно фиксируя ее достижения и недостатки, заостряя внимание читателей на ее важнейших проблемах. В обеих газетах материалы по литературе и искусству публикуются еженедельно в воскресном номере, а кроме этого, во многих номерах в течение недели. Очевидно, такое количество материалов требует у малочисленной группы сотрудников отделов культуры газет большой энергии и оперативности. Но они стараются, успевают подготовить материалы. А все-же, как мне кажется, объем их работы превосходит количество рабочей силы, а это, наверное, не на пользу газете.

Мне было предложено высказать свое мнение об опубликованных на страницах газеты «Социалистик Татарстан» произведениях поэзии. За 1 полугодие 1973 года в 32 номерах газеты состоялось 52 публикации поэтических произведений 34 авторов. Всего напечатано 91 произведение. По моим грубым подсчетам, это более 2000 стихотворных строк, то есть солидная книга стихов в 3 печатных листа. Так что ни поэты, ни любители поэзии, ни литературная общественность не могут быть недовольными количеством публикаций. А

поэт Галимзян Латыйп, стихи которого опубликованы 5 раз, как самый популярный поэт газеты должен быть даже очень-очень благодарным.

Приятно отметить жанровое разнообразие опубликованных произведений. Здесь и цикл стихов С.Хакима «Күңел кыялары» и стихи-обращения Наби Даули «Табигать исеменнән», «КамАЗ машинасы миңа кирәк», и сатирическое стихотворение Ш.Галиева «Сәер кеше», и монолог Г.Афзала «Йөрәк яна», и стихи-фельетоны С.Гилемханова «Атым да бар, чанам да бар» и пародии Ф.Хузина «Сөйләнү» и т.д. и т.п. И тематика публикаций довольно-таки широка. Здесь стихи о Родине, труде, природе, войне и мире, о селе, КамАЗе... После прочтения всех стихов у меня сложилось такое впечатление, что газета представляет своего читателя только за станком, на поле, за рабочим столом, а между тем его рабочее настроение формируется и дома, в кругу семьи, возле любимой или любимого, среди друзей. На все великие подвиги человека вдохновляла и вдохновляет любовь, звала и зовет романтика. А о любви «Социалистик Татарстан», мне кажется, не совсем любит писать и публиковать такие стихи. Если публицистические стихи входят в сознание читателя как призыв, задача, то лирика духовно подготавливает человека выполнить эту задачу. Если плюс ко всему положительному, что имеет «Социалистик Татарстан» в тематическом отношении, учесть и эту психологическую сторону поэтического дела, то было бы еще лучше. На мой взгляд, фетишировать только тему в ущерб качеству не следует. Иногда стихотворение печатается только потому, что в нем есть слово КамАЗ, Вьетнам или агроном. Например, в № 32 стихотворение Ш.Маннапова «Тимерче гомере», в № 36 стихотворение М.Скороходова в переводе Г.Сафина, в № 18 стихотворение Г.Латыйпа «Көн дими». У Галимзяна Латыйпа также опубликовано стихотворение «Әмәк белән Җәмәк», в 45 строчках которого автор совсем не смешно пытается рассказать известный анекдот о том, как двое пьяных в темноте натыкались на столб и один из них, намучившись, сказал: «давай лучше переждем, пока столбы не перебегут через дорогу». Это стихотворение, не имеющее ценности как художественное произведение, опубликовано, очевидно, только ради отклика на известное постановление о борьбе против пьянства; но отклик можно было бы сделать посолиднее. Примерно так же можно было бы оценить стихи Дж.Дарзаманова о субботнике «Колачы кин» № 95 и стихотворении М.Садри «Без сайлыйбыз» в № 140. И о субботнике, и о выборах в местные Советы можно было бы сказать гораздо лучше в публицистической заметке. Отдел культуры газеты, выполняющий большую и благородную работу, в таких случаях должен ограждать стихотворение от неразумного его использования. Если уж печатать, то печатать действительно такое художественное произведение, в котором взятый материал будет звучать и после кампании.

Под рубрикой «Дружба литератур — народов дружба» газета «Социалистик Татарстан» знакомит своих читателей с образцами литератур братских народов. За этот период опубликованы стихи Марка Лисянского, узбекского поэта Н.Нарзуллаева, грузинского поэта Шота Роква, башкирских поэтов Г.Рамазанова и Р.Янбулатовой. Стихи узбекского и грузинского поэтов, возможно, много потеряли в процессе перевода. Но это не может быть оправданием для их публикации. В таких случаях нужно быть требовательнее к переводчикам. Их халатность создает отрицательное отношение и к поэту, и к литературе, которую он представляет. Башкирскую поэтессу Р.Янбулатову газета представила читателю при помощи эпитета «известная» (күренекле) и опубликовала в № 143 два полуученических стиха «Бозлар киткәндә» и «Ак яулык», состоящих из перепетых деталей и настроений. Вот такое преподнесение материала дезинформирует, вводит читателя в заблуждение, создает несерьезное отношение и к литературе, и к писателю.

Кстати, в № 38 опубликованы доклады общего собрания писателей по итогам литературного 1972 года. Газета пишет, что критик Т.Галиуллин в число неудач литературного года отнес книгу Роберта Ахметжанова «Идел-йорт». А на самом деле критик в своем докладе назвал эту книгу одной из самых лучших поэтических книг 1972 года и подробно проанализировал ее удачи. Газета пишет о том, как критик Азат Ахмадуллин отрицательно оценил пьесу Т.Миннуллина «Ат карагы», тогда как докладчик этого не говорил, ибо произведение не опубликовано, не поставлено и никак не могло попасть в руки Ахмадуллина. Этим самым газета поставила в неловкое положение Ахмадуллина, во-вторых, совершила юридически недопустимый проступок, в-третьих, и самое главное, создала вокруг будущего произведения Т.Миннуллина предвзятое мнение.

Несколько слов о подаче (верстке) поэтических произведений. Я не знаю для кого как, а для меня бывает очень трудно подступиться и приступить к чтению стихотворения, зажатого со всех сторон так, что строки его сломаны там, где не положено. Такие строки и стихи с такими травмами трудно воспринимаются, ибо внимание раздваивается: то ли следить за логикой образов, деталей стиха, то ли следить за логикой предложения. Желательно бы помещать стихи попросторнее, не ломая их естественную форму, выделив его и местом и шрифтом, чтобы чувствовалось уважение и внимание газеты к печатаемому стиху. Это внимание обязательно будет замечено читателем, и у стиха повысится «коэффициент полезного действия».

Из всего прочитанного особо яркое впечатление оставляют публикации циклов стихов С.Хакима (12 стихотворений), Г.Рамазанова (4 стихотворения), З.Нури (7 стихотворений). Нет, не потому, что они или очень сильные, или очень слабые, а потому, что они солидно поданы. Они запоминаются и своим объемом, и тем, что в большой подборке больше граней для соприкосновения с сердцем читателя. Например, об этом цикле стихов С.Хакима уже можно написать литературно-критическую статью, с полной характеристикой определенного творческого этапа поэта. Желательно и впредь давать большие, цельные подборки отдельных авторов, нежели давать их стихи несколько раз, но по одному, по два стихотворения. И сопровождать такие капитальные подборки портретом поэта.

А в общем-то, литературная полоса газеты «Социалистик Татарстан» хорошая. У нее есть свое опреде-

ленное лицо, сохраняющееся вне зависимости от изменения темы, проблемы. Ей не откажешь и в оперативности освещения самых важных культурных событий республики. Она старается быть точкой пересечения, вернее, точкой слияния литературы с жизнью. А высказанные замечания и пожелания, по-моему, естественны, ибо мы собрались сегодня для того, чтобы еще более повысить культуру, идейную и эстетическую грамотность литературных полос.

Напоследок у меня одно конкретное предложение: для того, чтобы помочь отделу культуры газеты «Социалистик Татарстан» в отборе лучших поэтических произведений для публикации, очевидно, есть необходимость прикрепить одного, двух опытных поэтов в качестве литературных консультантов.

24 июня 1973

1975 ел шигърияте турында

Безнең бүгенге шигъриятебезнең хәл-әхвәле, аның казанышлары, җитешсезлекләре, минемчә, күпсанлы шигырь сөючеләргә дә, әдәбиятыбызның һәр жанрындагы үзгәрешләрне җентекләп күзәтеп, тикшереп баручы әдәбият белгечләре һәм тәнкыйтьчеләренә дә, каләмдәшләре иҗатына битараф була алмаган һәр язучыга да билгеледер. Әле күптән түгел генә «Казан утлары»ның алты санын тикшергәндә, аннан алдарак — язучыларыбызның VIII съездында, элгәрерәк даими үткәрелеп килә торган төрле җыелышларда шигъриятебезнең бүгенге дәрәҗәсе турында гомуми мәгълүмат бирерлек төрле камиллектәге сөйләшү-киңәшүләр булды. Ләкин безнең бүгенге максатыбыз — 1975 ел шигъриятенә игътибарлырак карау, аның ел дәвамында кичергән үзгәрешләрен мөмкин кадәр ачыграк күрергә һәм билгеләргә тырышу. Ләкин бу быел җиңел эш түгел. Шигърият, акыл һәм хис җимеше буларак, акыл һәм хис кебек үк бик тә акрын үзгәрә.

Дөрес, бер ел эчендә берәр шагыйрьнең таланты гөрләп ачылып китүе мөмкин, икенче бер шагыйрьнең иҗат итүдән туктавы ихтимал, көтмәгәндә шигъри офыкта бер яшь талантның пәйда булуы мөмкин, ниһаять, арадан беребезнең, бер бик акыллы тәнкыйтьченең барлык киңәшләрен дә тотып, калганнарыбызның борынына чиертеп, даһи бер әсәр язып ташлавын да көтәргә була. Әдәбият мәйданындагы мондый үзгәрешләр шигърияткә дә, һичшиксез, йогынты ясарлар иде, һәм бу йогынты күзгә бик ачык күренер иде.

Ләкин 1975 елда безнең әдәбият мәйданында мондый үзгәрешләр булмады кебек. Барыбыз да, бәхеткә каршы, исән-сау, барыбыз да кулдан килгәнчә язабыз, иҗат итәбез, барыбыз да мөмкин булганча газета-журналларда басылабыз, китаплар чыгарабыз. 1975 елда дөнья күргән шигъри әсәрләрне махсус максат белән күз һәм күңелдән кичергән кеше буларак, шунысын да әйтә алам: көтмәгәндә кабынган ут йә яңгыраган җыр кебек игътибарны ирексездән үзенә тарткан яшь талантлар һәрхәлдә миңа быел күренмәде. Шул ук вакытта җитешсезлекләре белән шигъриятебезнең бүгенге дәрәҗәсеннән бик нык аерылып торган әсәрләр күп очрады дип тә әйтеп булмый.

Татарстан китап нәшриятының 1975 елгы тематик планына кертелгән барлык шигырь китаплары да чыгып җитсә, безнең шәхси китапханәләребезгә татарча басылган тагын 13 китап өстәлер иде. Дөрес, бу санга мин балалар өчен чыккан китапларны кертмим, фәкать өлкәннәр редакциясеннән чыккан исемнәрне генә алам, чөнки, белгәнемчә, балалар әдәбияты турында махсус доклад бар. Унөч китапның сигезе — Муса Җәлилнең ике томы, Габдулла Тукайның ике томы, Хәсән Туфан икетомлыгының бер томы, Әхмәт Исхакның «Шигырь китапханәсе» сериясендәге китабы, Фәнис Яруллинның «Аерылмас дустым» дигән җыентыгы, Шәүкәт Галиевнең «Тамчылар тамар чаклар» дигән китабы — безгә күптән мәгълүм шигырьләрдән торган переизданиеләр, икесе — «Әрмән шагыйрьләре» һәм Марс Шабай тәрҗемәсендә чыккан Уолт Уитмен шигырьләре — тәрҗемә китаплар, «Тукайга чәчәкләр» — шулай ук безгә билгеле әсәрләрне туплаган китап. Бары Зәки Нуриның «Яңа сукмаклар» дигән китабы һәм Галимҗан Латыйпның «Йөрәгем синең белән» дигән җыентыгы гына яңа шигырьләрдән тора. Оригиналь шигырь китапларының ике генә булуы, күрәсең, ел хасияте белән аңлатыладыр — Тукайның 90 еллыгы, Җәлилнең 70 еллыгы. Бу олы юбилейлар безнең күңелләргә генә сызылып түгел, мәңгелеккә ташка да язылып калырга тиешле әдәби вакыйгалар.

Соңгы ике-өч ел эчендә газеталарыбыз шигъри әсәрләрне, минемчә, сайлап булса да бик теләп басалар. 1975 елда «Социалистик Татарстан», «Татарстан яшьләре» битләрендә дөнья күргән шигырьләр шулай ук элекке еллар чамасында. «Казан утлары», «Азат хатын» журналларында да эш шулайрак тора.

Гомумиләштереп әйткәндә, шигырьнең сан белән билгеләп, күз белән күреп, үлчәүгә салып үлчәп була торган сыйфатлары ноктасына басып бәһаләгәндә, минемчә, 1975 ел безнең шигъриятебез өчен гадәти ел булса кирәк.

Икенчедән — аның асылын, күрәсең, шигырь китаплары түгел, ә вакытлы матбугатта чыккан әсәрләр билгелидер, һәм безгә дә төп игътибарны газета-журналларда, бигрәк тә «Казан утлары»нда басылган шигырьләргә юнәлтергә туры килер.

Ә шулай да сүзне китаплардан башлыйк.

Галимҗан ага Латыйпның «Йөрәгем синең белән» дигән китабы тематик яктан шактый бай. Анда без туган якларыбызның таңы, төне, көне, киче, елның дүрт фасылы, яшьлек, картлык, сабан туе, төзелеш, сугыш хатирәләре, мәхәббәт турындагы шигырьләрен очратабыз, бүгенге көн кешесенең күңелендә һәм күзендә һәрвакыт була торган шатлыкларга, борчуларга, шикләнү, өметләнүләргә кагылып үтәбез. Шагыйрь, гражданин буларак, вакыт агышын яхшы сизеп-тоеп яшәүче кеше буларак, Бөек Ватан сугышы каһарманнары турында да, игенчеләрнең фидакарь хезмәте турында да, ерак Америкада барган вакыйгалар турында да, Казан мәктәпләренең берсендәге музей турында да уй-фикерләрен әйтергә ашыга, тойгылары белән уртаклаша.

Тема байлыгы Галимҗан ага Латыйпның барлык китапларына да хас сыйфат һәм «Йөрәгем синең белән» дә бу традициягә тугрылыклы булып калган.

Китапта күзгә ташланган күркәм сыйфатларның тагын берсе — шигъри форма төрлелегенә омтылу. Бу китапта без дүрт юллы гадәти строфалар белән бергә җидешәр, алтышар юллыларын да очратабыз, строфасыз шигырьләр янында үзләрен бик иркен тойган дүртьюллыкларны да күрәбез. Строфаларның, шигырь юлларының эчке структуралары күзлегеннән караганда да Галимҗан аганың форма ягыннан эзләнүчән шагыйрь икәне күзгә ташлана. Барыбызның да шигъри арсеналында ныклы урын алган 10–9, 8–7, 8–8 һәм башка үлчәмнәр белән бергә китапта шактый үзенчәлекле яңгыраш тапкан 8–3, 4–4 белән язылган шигырьләрне дә укыйбыз.

Галимҗан ага Латыйп бу китабында шигырь жанрларыннан да мөмкин хәтле тулырак файдаланырга тырышкан. Монда «Хәер — хак булсын», «Яшә, яшьлек!» кебек сюжетлы шигырьләр дә, «Җырчы чыршы» кебек шигъри легенда да, «Истә — хәтердә» дигән Севастополь оборонасының 30 еллыгы уңае белән язылган шигъри репортаж да, «Бүкән» дигән мәсәл дә, «Өмәк белән җәмәк» кебек фельетоннар да бар. Г.Латыйпның бу китапка тупланган башка шигырьләре кебек үк, әйтеп узган әсәрләр дә бүгенге көн кешесенең уй-фикерләре турында сөйлиләр, тормышның кайбер күренешләрен җанландырып, зурайтыбрак күрсәтәләр.

«Йөрәгем синең белән» дигән китапта, билгеле, матур-матур юллар, оригиналь строфалар, зур шагыйрьләрчә тотып алынган шигъри детальләр һәм образлар да байтак. Шагыйрь чирек гасырдан соң Можайск урманнарына барып чыга.

Очрый монда солдат каберләре,
Бил тиңентен сынган имәннәр.
Алар һаман сызгыралар әле
Каршы яктан искән җилләрдән.

«Кышкы урман»

Бу бил тиңентен сынган һәм теге яктан, безгә һаман да янарга маташучылар ягыннан, искән җилләрдән сызгыра торган сизгер имәннәр Можайск урманнарында түгел, ә этисен, бабасын, баласын, сөйгәнен фронтта югалткан һәр өйнең, һәр йөрәкнең түрендә утыралар кебек.

Шушындый шигырьләр белән янәшә, кызганычка каршы, шактый йомшакларын да, беркатлыларын да күпләп очратабыз. Хәтта Г.Латыйп кебек тәҗрибәле шагыйрьгә гафу ителмәслек юллар да килеп чыккалый. «Кичен генә салкын яңгыр яуды» шигырендә ул ни өчендер бик шикләнеп, бик куркынып: «Томансызмы күңел пәрдәләрем, үз урынындамы ирлегем?» — дип, үз-үзенә шактый уңайсыз сорау бирә. Шигырь юллары арасында Гималай йә Һималай урынына «Гемалай», Василий Теркин урынына «Василий Тюркин» булып киткән, авторның үз каләменнән башланган, редактор күрми калган хаталар килеп чыгып, кәефне тагы да бозып җибәрәләр. Хәреф хаталары турында сүзне, бәлки, артык куертмаска да кирәктер. Ләкин бу хаталар, минемчә, специфик хаталар һәм алар авторның гомуми грамоталылыгы хакында шик уятырга мөмкин. Укучыда шундый шик уяндымы, ул инде безнең шигырьләрне дә кальбе белән бирелеп, шашып укымаячак. Димәк, хәреф хатасы аркасында укучы алдында шагыйрьнең дә, шагыйрь аша әдәбиятның да дәрәҗәләре төшәчәк.

«Йөрәгем синең белән» китабын Г.Латыйпның уңышсызлыгы дип тә, уңышы дип тә әйтеп булмый. Бу китапта без Г.Латыйпның бөтен иҗатына хас уңай яклар белән дә, кимчелекләр белән дә тагын бер тапкыр очрашабыз. Уңышлары турында әйттем кебек инде, ә хәзер, минем фикеремчә, җитешсезлекләр турында. Мин хәзер әйтәчәк кимчелекләр, билгеле, Галимҗан аганың йомшаграк шигырьләренә хас күренешләр, ләкин алар аның көчле шигырьләрендә очрап, аларны да бозгалап куялар.

Г.Латыйпның бу китапка кергән байтак шигырьләрен таслап тезелгән, ныклап төзелгән бөтен әсәр дип әйтүе кыен. Шигырьнең исеме сине бер уйга этәрә, уртасы икенче якка алып кереп китә, ахыры өченче нәрсә турында сөйли. Бу кисәкләр бер-берсенә ябыша алмыйлар, һәм әсәр аңлашылмый кала. Башка шигырьләрдән мисал китереп тормас өчен, бер шигырьне, әлбәттә, кыскарагын, тулаем укыйсы килә.

Җил искән саен
Бөгелә каен,
Сыгыла каен.
Шул каенга
Сөяләм мин
Шатлыгым, кайгым саен.

Шатлыклар кайчак азрак,
Кайгылар артып китә.
Кайгылар күбәйгән саен,
Шатлыклар килеп җитә.

Шатлыклар килеп җитә дә
Чөяләр югарыга.
Гел кояш нурлары гына
Сибәләр юлларына.

Ачыла күгем,

Таңнарым,
Яп-якты киләчәгем.
Мин беләм,
Беләм һәр җирдә
Гайбәтнең үләчәген.
Гаделлек, хаклык хакына
Шатлыкның җиңәчәген.

Бу шигырьдә очрый торган җитешсезлекләр кайбер яшь һәм бик үк яшь тә булмаган каләмдәшләребездә дә очраганга күрә, аны тукталыбрак анализлыйсы килә.

Беренче строфада: җил, каен, кайгы, шатлык.

Икенче строфада кайгының кайчан килгәне, шатлыкның кайчан килгәне турында сөйләү.

Өченче строфада инде җил дә, каен да, кайгы да юк, кояш нурлары, юллар, ягъни яңа детальләр килеп керә.

Дүртенче строфада җил дә, каен да, кайгы да, юллар да, кояш нурлары да юк. Анда автор ни сәбәптәндер гайбәтнең үләчәге хакында сөйли. Бер карасаң, якты гына, җылы гына, матур гына шигырь кебек, бер карасаң, буталчык һәм шундый шигырьләр, кызганычка каршы, барыбызда да бар.

Шушы шигырь һәм Галимҗан аганың башка бик күп шигырьләре нигезендә бүгенге татар шигъриятенә хас тагын бер кимчелекне әйтеп үтәргә мөмкин. Бу — таушалып, каеш бүрек кебек ялтырап беткән тәгъбирләрдән, образ-детальләрдән, ситуация-вакыйгалардан кирәгеннән артык файдалану. Таң атулар, нурга төренүләр, аякка басулар, легендага әйләнгән гомерләр, күңелгә ятышлы җылы җилләр, узмаган кебек яшьлекләр, бер-бер артлы үткән көннәр һәм башкалар, һәм башкалар китаптан китапка, шигырьдән шигырьгә, шагыйрьдән шагыйрьгә күчеп йөри-йөри булган символик мәгънәләрен дә югалтып бетерделәр инде. Шундый буш сүз тезмәләре очраган урында шигырь сына, сызлана, укучының гайрәтен чигерә.

«Йөрәгем синең белән» дигән китап турында фикеремне йомгаклап тагын шунысын да әйтәсе килә: аның лирик герое рухы белән яшь кеше, бүгенге заман кешесе. Аның йөрәге яшь, хәтере нык, дәрте ташып тора, кыю, шаян. Димәк, бу сыйфатлар Галимҗан аганың үзенә дә хас сыйфатлар. Йөрәге яшь, күңеле көр тәҗрибәле әдип үзенә карата әйтелгән тәнкыйть фикерләрен зирәк аксакалларча кабул итәр дигән өметем бар.

Зәки Нуриның «Яңа сукмаклар» дигән яңа җыентыгы өч бүлектән тора. Беренче бүлеккә шагыйрьнең ил, хезмәт, дуслык турындагы лирик һәм публицистик шигырьләре тупланган, икенче бүлеге мәхәббәт, яшьлек темасына багышланган шигырь һәм җыр текстларыннан тора, ә өченче бүлектә юмор-сатира әсәрләре. Китапның шушылай бүленеше генә дә Зәки аганың күпкырлы шагыйрь, шигъриятнең барлык өлкәләрендә һәм жанрларында да җиң сызганып эшләүче әдип икәнлеген күрсәтә. «Яңа сукмаклар»ның тематик һәм географик диапозоны да киң. Памир, Әлмәт, Чаллы, Кисловодск, Улан-Батыр, Кызыл-орда, Красноярск — шагыйрьне илһамландырган, укучыларга ниндидер фикер әйтәсе килүне уяткан җирләр, шәһәрләр.

Бу китапның үзәге булган төп тема, минемчә, кеше һәм сугыш темасы. Совет халкының Бөек Ватан сугышында җиңүенә 30 ел тулган елны чыккан китап өчен, фронтовик шагыйрь өчен шулай булуы табигый дә. Зәки ага Нуриның шушы китаптагы иң уңышлы шигырьләре дә, минемчә, сугышка, сугыш хатирәләренә, сугыштан исән килеш кайту бәхетенә ирешкән кешеләргә багышланганнары. Менә шундый кешеләрнең берсе, разведкада йөргән, разведчикның кайбер сыйфатларын үз йөзендә бүген дә саклаганы. Дөресрәге, шул кешенең күзләре:

Үзләре сирәк кашлылар,
Үзләре кысык кына, —
Күпне күзәткәнгә, ахры,
Яшеренеп, посып кына.

Әйе шул, булган, күзәткән
Уңсынга сугыш эше,
Дошман эзеннән йөргәндә
Сагаеп карый кеше.

Ә керфекләр? Беләм, алар
Атылганнар ук булып.
Шулар юлыннан күзләргә
Шатлык кайткан ут булып.

«Аның күзләре»

«Май ае балладасы»нда без сугышта үлгән улына охшаган егет очрамасмы дип, аңа бүләк итәр өчен чәчәк бәйләме тотып торган бер карчык белән очрашабыз.

Әйтмәде чал ана кай көндә, кай якта
Бердәнбер улкаен кем ничек күмгәнен...
Ә егет әйтмәде, быел, май башында,
Әнкәсе нәрсәдән һәм ничек үлгәнен.

Менә тагын бер строфа. Ул «Яралы яфрак» шигыреннән.

Искә төште кинәт: шул ук корыч
Бер анага ничек тигәне,

Ә яралы нарасые аның:
«Мин ник, әни, кызыл?..» —

дигәне.

Сибгат ага Хәкимнең «Дуга» поэмасында бер эпизод бар: кеше кебек елаганга күрә генә фашистлар тарафыннан атып үтерелгән төлке балалары ак карда салып ташланган бияләйләр сыман аунап яталар. Фашистларның ерткыч рухларын, ерткычлык белән сугарылган аңнарын, кешесезлекләрен бер штрих белән шушылай күрсәтеп биргән башка шигъри детальне мин үзебезнең хәзерге поэзиядә белмим. Зәки ага Нуриның да бу строфасы, минемчә, сирәк очрый торган әдәби табыш, чөнки анда зур гомумиләштерү көче белән бергә бик ачык, бик гади образ бар.

Ара-тирә әнә шундый строфалар, шигырьләр очрый торуы «Яңа сукмаклар»ның беренче бүлеген кызыклы итә.

Китапның «Яратуны ярату» дигән икенче бүлеген мин, мәсәлән, үзем яратмадым. Бу бүлеккә мәхәббәткә багышланган шигырьләр һәм җырлар тупланган, ләкин алар арасында мин шагыйрьнең кемгәдер пышылдап кына, сакланып кына, тартынып кына әйткән сүзләрен очратмадым. Андагы шигырьләрдә зур хисләр, олы кичерешләр юк. Һәр шигырен Зәки ага ниндидер бер зур залга, аудиториягә, йөзләгән кешегә сөйлидер кебек. Ә мәхәббәт шигыре, минемчә, кемнеңдер үзенә генә, күзеңне дә күтәрергә кыймыйча, калтырана-калтырана әйтелгән сүзләрдән туадыр.

Безнең укучыларыбызга, минемчә, кемнедер яратуыбыз турында бер-беребезгә сөйләгәнне тыңлаганга караганда сөйгәнебез белән нәрсә турында, ничек сөйләшкәнебезнең үзен ишетү кызыклырак.

Шушы урында беразга тукталып, 1975 елның тагын бер хасияте турында әйтеп үтәсе килә — бу ел халыкара хатын-кызлар елы иде бит. Ел үзе «сөеклең турында яз, әниең турында яз!», «иң катлаулы, иң мактаулы, иң авыр эшләргә дә үзләренә генә хас батырлык белән тотынучы эшче хатын-кызлар турында яз!» дип торганда, алар турында быел, бер карасаң, поэмалар, шигырь цикллары, балладалар, һич югы, матур-матур шигырьләр күпләп язылырга тиеш иде. Тиеш булганга гына түгел, гомумән, матурлыкның, сәнгатьнең нигезендә хатын-кыз образы ятканга күрә дә! Ләкин китапларда да, алдан да әйтеп куям, вакытлы матбугат битләрендә дә хатын-кызга багышлаган, хатын-кыз мәхәббәтенә, аның тугрылыгына, аның хыялларына, хезмәтенә багышланган шигырьләр күп күренмәде. Күренгәннәре дә тасвир шигырьләр, берәр исемгә багышланган төссез, сентименталь шигырьләр генә. Татар әдәбиятында хатын-кызларның иң шигъри, камил образлары прозада, «Кара йөзләр»дәге Галимә, «Тапшырылмаган хатлар»дагы Галия, «Акчарлаклар»дагы Газизәләрне генә телгә алу да җитә. Поэзиядә Такташның «үзе усал, үзе болай бер дә усал түгел кебек шикелле» Алсуы — безнең өчен һаман да үрелеп карый торган биеклек. Без ярата белмибез дип әйтмим. Беләбез, ләкин сөйгәннәребезне күкләргә чөя белмибез, үзебезнең идеалыбыз, хыялыбызга тиң образ иҗат итә алмыйбыз. Безнең шигырьләрдәге хатын-кызлар шәхес түгелләр — уенчыклар. Татар шигърияте татар хатын-кызлары алдында һаман да бурычлы.

Сүзне Зәки аганың китабы турында дәвам итик. «Яңа сукмаклар»ның өченче бүлеге китапның яртысын тәшкил итә. «Шаян утлар, усал уклар» дигән исемнән үк күренгәнчә, без бу бүлектә сатира һәм юмор әсәрләре белән очрашабыз.

Сатирик, юмористик шигырьләрне күпмедер дәрәҗәдә канәгатьсезлектән, тормышның кайбер күренешләре хакында чын йөрәктән борчылудан туган әсәрләр дип бәяләп буладыр. Мондый әсәрләргә әдәбият тарафыннан, җәмгыять тарафыннан йөкләтелгән бурычларның берсе — укучыга гүзәллекне, чисталыкны, пакьлеккә омтылу хисе йоктыру.

Безнең әдәбиятта юмор, сатира тармагының тамырлары тирән — Тукай, Такташ, Муса Җәлил, Әхмәт Фәйзиләрдән. Бүгенге көндә бу тармак Әхмәт Исхак, Гамил Афзал, Шәукәт Галиев иҗатларында матур дәвам һәм чагылыш таба. Зәки ага Нуриның да бу өлкәдә хезмәте зур. Аны соңгы елларда сатира һәм юмор әсәрләре язучы иң актив татар шагыйре дисәк тә ялгышмабыз. «Яңа сукмаклар»га кергән сатира һәм юмор шигырьләре арасында «Мактанышу», «Милициягә һәм милициядән», «Турысын әйтте», «Бер кыз әйтте», «Тун трагедиясе» кебек кыска да, оста да язылганнары да аз түгел. Телгә алынган шигырьләрдә яхшы анекдотларга хас тапкырлык, тәҗрибәле шагыйрьләргә хас зәвыклылык, җор теллелек бар. Бу шигырьләр мөһим проблемаларны тиешле әдәби югарылыкта күрсәтәләр. Ә менә «Бу уклар кемгә тияр?» һәм «Чәнчеп-чәнчеп алабыз» бүлекчәләрендәге шигырьләр кыскалыкка кыска, әмма осталыкка килгәндә, тирәнлеккә килгәндә... Мәсәлән:

— Яхшы китап бер укуда ятлана,
Алар — эштә, алар — кулдан төшмиләр.
— Ә нәширләр кат-кат басып бүтәнне
Нигә икән киресенчә эшлиләр?

«Ник киресенчә?»

— Шәп беләсең психоанализны,
Темаң җитди, көчле сүз әйттең.
— Материалны чөнки яхшы беләм:
Хатынымның холкын күзәттем.

«Диссертация яклагач»

— Йөз сум акча биреп торчы?

— Күргәнем юк, белмим, кем соң син?
— Белүчеләр хәтта бер тиен бирмәс,
Биргәндә дә миңа мең сум син.

«Үтә беркатлы кеше»

Ул бары тик Нуль, ләкин масаер
Мин дә керәм дип сан исәбенә.
Санаулы була алганын белми,
Алдына бүтән сан куйсаң гына.

«Буш сан»

Кыскасы, китапта әнә шуңа охшаш 155 шигырь бар һәм алар «Яңа сукмаклар»ның барлык ямен алып торалар. Дөрес, алар арасыннан бер 15–20 әйбәт кенә дүртьюллыкны сайлап бастырганда китап өчен начар булмас иде, бәлки.

Ә хәзер сүз вакытлы матбугатта чыккан шигъри әсәрләр хакында.

Алда билгеләп үткәнебезчә, соңгы елларда газета-журналларыбыз шигырьгә урынны кызганмый бирәләр. Бер ел эчендә «Казан утлары» журналында гына да кырыкка якын шагыйребезнең әсәрләре басылган, «Азат хатын», «Социалистик Татарстан», «Татарстан яшьләре» дә «Казан утлары»ннан калышмаганнар.

Китапта чыккан шигырьләрдән вакытлы матбугатта басылган шигырьләр яңа язылулары белән аерылып торалар. Алар башлыча 1975 ел, 1974 ел җимешләре, ягъни шигъриятебезнең әлегә соңгы сүзе. Телевидениегә күпсерияле фильмнар, спектакльләр алып килгән соңгы еллар әдәбиятның классик формаларына зур йогынты ясадылар. Романнар, повестьлар, пьесалар, киресенчә, кыскарды, 400 юллы поэмалар укып бетерә алмаслык эпос, дастан булып күренә башлады. Шигырьләр кыскардылар, әмма, минемчә, саекмадылар, ярлыланмадылар. Шигырьнең кыскару процессы образларның эчтән баюы, саллылануы бәрабәренә бара. Шигырь юлларыннан матурлык өчен генә, яңгыраш өчен генә кертелгән купшы буш сүзләр коела баралар. Хәзерге социалистик поэзия соцреализмга хас сүзнең ассоциация тудыра алу сәләтен дә, экспрессионизмга хас хисләрне куертып бирүне дә, прозага хас салмаклылыкны да үз файдасына бик матур итеп җигә белә. Шигырьләрдә кинематографка, телевидениегә, хәтта симфоник музыкага хас темаларны берсе өстенә икенчесен шудыру, бер үк вакытта, бер үк урында кешенең, вакыйганың төрле халәтен, стадиясен күрсәтү алымнары белән очрашабыз. Әгәр дә шигырьне сынлы сәнгать белән чагыштырсак, без аның нәкышкә түгел, ә графикага тартым икәнен күрер идек. Кара һәм ак төсләрдән генә торган офортларда, гравюраларда төсләрнең барлык гаммасын ачык төсмерләп булган кебек, купшы эпитетлардан арынган, гади сөйләм теленә якынлашкан ай-вайсыз юллардан торган шигырьләрдә дә табигатьнең бөтен төсе, тормышның бөтен яме ачык чагыла. Бүгенге шигырьләрдә уй-фикернең ярлылыгы, сайлыгы, кичерешләрнең сыеклыгы, ваклыгы купшы юллар ышыгына яшеренеп кала алмый.

Бүгенге шигъриятнең тагын бер үзенчәлеге, минемчә, шигырьләрнең тавыш көче үзгәрүдә. Маяковский, Асеев, Такташ, Хәсән Туфанның «Урал эскизлары» чорындагы, Бөек Ватан сугышы елларындагы йодрыкны баш өстендә селки-селки зур аудиторияләргә, хәтта Җир шарына кычкырып сөйли торган шигырьләр янына бүген һәр кешенең үзенә генә адресланган, һәр кешенең үзе белән генә сөйләшергә яраткан, «ул минем белән сөйләшергә теләрме, теләмәсме икән?» дип шикләнеп маташмаган, хәтта күпмедер дәрәҗәдә үз-үзенә ышанган шигырьләр килә.

Бу сыйфатлар соңгы 15–20 ел эчендә безнең татар совет поэзиясендә дә үзенә бер төрле чагылыш таптылар, һәм аларны кайбер шагыйрьләребезнең быел дөнья күргән әсәрләрендә дә очратабыз.

Сүзләрне дәлилләр өчен мин иң беренче нәүбәттә Сибгат Хәкимнең «Казан утлары»ның 5 нче санында чыккан шигырьләрен китерер идем. Бу шигырьләр кемгәдер, ихтимал, артык салмак, артык шәрә, артык кырыс булып күренер, чөнки 21 шигырьнең бер генә юлында да ай-вайлар, «ал таңнар», «мөлдерәгән хисләр», «аязган офыклар», «якты юллар», «нурлы көннәр» һәм боларга охшаш шалтыравыклар юк, һәр юл кырыс, кыска, детальләр төгәл, нейтраль образлар юк. Гади, прозага якын юллар, ныклы баскычлар кебек, сине югарыга, әкрен генә, уйландыра-уйландыра, һаман югарыга алып менә. Юлда синең игътибарыңны гадәти дә, гадәти дә булмаган детальләр, образлар җәлеп итә, хәтереңә сеңә бара: һәр таңда шагыйрьне юрганыннан тартып уятучы Белгород йә Харьков, шигырьләренең эчтәлеген тикшереп йөрүче яшен уты, салават күперенә менеп баручы солдатлар, кичке ашка кайткан уракчылар кебек арып Казанга кайтучы самолетлар, Есенин сурәтенә интим гына елмаючы Чаллы кызлары, шагыйрьнең иске хисләрен машинага сосып ятучы экскаватор һәм башкалар, һәм башкалар.

С.Хәким мактауга мохтаҗ шагыйрь түгел. Һәр әдәби ел йомгагында, һәр утырышта без аның шигырьләрен мактыйбыз. Аны мактау инде кайберләребезгә ошап та бетми, махсус мактау итеп кабул ителә. Мактаулардан иң туйган кеше, минемчә, Сибгат ага үзе. Ләкин нишлисең, тирән мәгънәле, оста язылган шигырьләрен укыйсың да, көнләшеп куела. Шул көнләшүне кешегә сөйли башласаң — кеше аны мактау итеп кабул итә. Ләкин нечкә итеп, чын математик төгәллектә фикерли белүе һәм шул фикерен музыка белгечләренә әйтеп аңлата алуы белән мине көнләштергән бер шигырен аерым телгә алмыйча булдыра алмыйм.

Ватан сугышы маршаллары...
Күңел шундый күнеккән,
Өлкәләр, фронтлар булып
Калды Жуков, Коневлар.

Тормыштан китә маршаллар,
Ә син тыныч торып кал.
Яңадан кулдан киткән күк
Булды миңа фронтлар...

Сугыш еллары кеше күңелендә менә ничек тә саклана алалар икән. Шагыйрь һаман да утыз ел буе үзен Жуковлар, Коневлар командалыгы астында көрәшүче итеп сизгән. Менә алар юк. Шагыйрь үзен бер мизгелгә ятим сугышчы итеп тоя. Аңа уңайсыз. Ул нишләргә белми. Кеше халәтендәге мондый сизелер-сизелмәс мизгелне С.Хәким экспрессионистларга хас алым белән тотып, чын реалистларча ныклы җирлеккә куеп, олы гражданлык хисе белән сугара алган.

Бөтнек исе белән аэропорт исен органик рәвештә бәйләгән бу шигъри циклны мин 1975 елның казанышы дип атар идем. Ләкин аны Архимед турындагы һәм «Мин кайтканчы яучы килә» дигән шигырьләрсез күрәсе килә. Бу шигырьләрдә Сибгат ага әйтергә теләгән фикерен ачып бирерлек образлар, детальләр таба алмаган.

«Казан утлары»ның 3 нче санында Салих ага Батталның бер шигыре бар:

Бөек Ватан сугышында
Елгалап кан акканда,
Ә без Ерак Көнчыгышта
Резервта чакларда
Борчак кадәрле бер төер
Чыккан иде башыма.
Ярдылар, чәчемне кырып,
Китереп бар шартына.
Врачның осталыгын мин
Шунда мактаган идем.
Ул да телгә алып үтте
Зур чыдамлыкны минем.
Бик әдәпле сөйләшсәк тә,
Саф булса да күңелебез,
Мыскыллаган кебек сиздек
Беребезне беребез.

Бу шигырьне мин шулай ук кеше халәтенең күренер-күренмәс нюансларын зур осталык белән тоткан, гражданин йөрәгә аша күрсәткән уңышлы, истә кала торган әсәр дип әйтер идем. Ватанны саклауда катнашуның зур горурлык, зур бәхет икәнен без, яшьләр, акылыбыз белән яхшы беләбез. Менә мондый шигырь Ватанны саклауның чын куаныч икәненә дөрестән дә ышандыра.

Шагыйрьнең активлыгы ахыр чиктә шигырь саны белән билгеләнми, шигыренең иҗтимагый һәм политик активлыгы белән билгеләнә. С.Батталның шушы бер шигыре генә дә аны 1975 елның иң актив шагыйре дип атарга мөмкинлек бирәдер.

Шулай ук бер шигырь белән актив шагыйрьләр исемлегенә керергә лаеклы язучылардан, минемчә, Рәшит Гәрәйне дә атарга була. Р.Гәрәй иҗаты турында без соңгы елларда йә ләм-мим эндәшми килдек, сүз әйткәндә, өстән-өстән генә, шудырып кына әйттек. 1975 елда Р.Гәрәйнең «Социалистик Татарстан»да, «Татарстан яшьләре»ндә чыккан шигырьләренә карап, аның иҗатында матур үзгәрешләр бар дип әйтергә була. Һаман бер моңга, бер тонда, кычкырмыйча да, пышылдамыйча да язарга күнегеп китә язган Рәшит Гәрәй җилкенеп куйган. Аның эчке кичерешләре олыгайган, тирәнәйгән. Урталыктагы хисләре полюсларгарак күчкән. Шигырьләрендәге графикага хас контрастлык пәйда булган. Шигырьләренә сөйләү, сөйләнү урынына сурәт ясау, уйлану, киная кергән. Рәшит Гәрәйнең шундый шигырьләренә мисал итеп мин «Казан утлары»ның 8 нче санында чыккан «Шигырь укыттылар» дигән әсәрен алыр идем. Бу шигырьне укыганда, син үзеңне әдәбият һәм кеше, ил һәм әдәбият, хезмәт һәм сәнгать, горурлык һәм мәсхәрә хисе, сәнгатьнең кеше язмышындагы урыны турында философларча фикер йөрткән олы йөрәкле кеше белән сөйләшкән кебек итеп тоясың. Шагыйрьне сабан туе мәйданына чыгарып шигырь укыталар. Шагыйрь укый, ләкин шигыре һәм халык арасында контакт урнашмаганын сизеп ала. Ләкин халык кул чаба. Шагыйрьгә түгел, шигырьгә түгел, әдәп өчен, чөнки шигырьдә чынбарлык, ихласлык чамалырак.

Җиңелгәнне кем соң күккә чөйсен,
Башым минем түбән иелгән.
Сөялләнгән куллы аксакаллар
Килеп кага шунда иңемнән.
Якын итеп биргән киңәшләрен
Гомер буе юлдаш итәрлек:
— Җырларыңны өйрәт көрәшергә,
Сабантуйлар алда җитәрлек.

Рәшит Гәрәйнең соңгы ике-өч ел эчендәге иҗаты болай, үтеп барышлый гына түгел, тукталып, төрле яктан килеп анализлауга мохтаҗ. Минемчә, аңа хәзер иң беренче чиратта жанрлар, шигырь формалары турында уйланырга кирәктер. Сизүемчә, Рәшит Гәрәйнең күңеле инде моңа әзер, ләкин кулы инерция буенча һаман да бер калыпка тарта.

Бүгенге көн поэзиясенең үзенчәлекләреннән берсе дип без трибун шагыйрьләр янына, алар рәтенә тынычрак тавышлы шигырьләр килүен билгеләп үттек. Ләкин тормыш һаман да трибун шигырьләргә мохтаҗ һәм бу мохтаҗлык алда да булачак әле, чөнки без төрле идеологияләр канга-кан килеп бәрелешкән чорда яшибез, безнең тавышыбыз — үзебезнең коммунистик идеология тавышы.

Шигъриятнең, чынбарлыкның шушы ихтыяҗын чын гражданнарча тоючылар арасында Роберт Әхмәтҗанов һәм Равил Фәйзуллин.

«Казан утлары»ның 3 нче санында Равил Фәйзуллинның «Поэмадан өзек» дигән әсәре басылды. Күрәсең, ул «Көрәшчеләр» поэмасының дәвамыдыр. Равил әйтәсе фикеренең җегәрен, авырлык-җиңеллеген алдан ук бик тиз чамалый белүче шагыйрь һәм ул вак фикер белән олыдан кизәнми. Бу өзектә дә ул трибунага зур публицистик фикер алып менә һәм аны шигъри яңгыратуга ирешә.

Җирдә күп кешеләр.
Җирдә күп эшлиләр.
Кемнәр соң
Көрәшче — көчлеләр?
Максатларын белүчеләр,
Эшләренең мәгънәсен, төп асылын күрүчеләр,
Җирдә бәхет арттыручы хезмәт өчен
гомерләрен бирүчеләр —
шулар —
көчлеләр!
Аз — хезмәт кешесен сөям дип
Күкрәк сугып ант эчүчеләр.

Равилнең «Урта Идел халкы бәрәңге ала», «Туган ягын онытканга», «Безнең байлык» дигән шигырьләре дә матур тәэсир калдыра. Ләкин аның шигырьләрендә мин соңгы вакытта дөньяны аңлатып бирергә тырышу күрә башладым. Бу тырышу кайчак дидактикага, вәгазь сөйләүгә дә китерә кебек.

Роберт Әхмәтҗановның «Сине нинди җилләрдән сакларга», «Улым, көзнең бу китабын...», «Машук итәгендә уйлану», «Хисап көннәре» кебек зур осталык һәм бүгенге көн стиле белән язылган шигырьләренә тукталмыйча, «Иделгә ялвару» дигән шигыре турында гына берничә сүз әйтәсем килә.

1975 ел шигырьләре фонында бу әсәр шулай ук көр тавышы, публицистик темпераменты белән аерылып тора. Шагыйрь трибунага басып түгел, рухи бер калкулыкка басып, Иделгә, Идел символы аша туган җиргә, туган халыкка аваз сала, мөрәҗәгать итә.

Бер, Идел, бер Идел,
син моны аңларлык:
хыялга — иркенлек,
җырларга — кайнарлык.
. . . .
Каныма — кыюлык,
Өметемә — хәрәкәт,
Илемә — иминлек,
Җиремә — бәрәкәт!
. . . .
Биралсаң, бир идең
аз гына... сабырлык,
офыктан офыкка
тын гына агарлык.

Һәм бу ялваруга укучы да кушылыр сыман. Тормыш хәрәкәтенең бөтен катлаулылыгын күрсәтергә омтылу, аның закончалыкларын ачыкларга теләү безнең социалистик реализм поэзиясендә ике стиль тенденциясен барлыкка китерде: күпбуынлы, күптармаклы катлаулы ассоциативлык һәм шигъри образларның гадилегенә ирешергә тырышу. Бу тенденцияләр бик еш кына бер үк шагыйрь иҗатында да очрыйлар, бергә үрелеп баралар. Моңа мисал итеп мин Сибгат ага Хәким, Хәсән ага Туфан, Нури ага Арслан, Шамил Мәхмүдов, Равил Фәйзуллин, Рөстәм Мингалимов, Марс Шабаев, Роберт Әхмәтҗанов, Әхсән Баяновларның кайбер әсәрләрен китерер идем.

Быел чыккан әсәрләрдән мисал итеп Гәрәй Рәхим һәм Саҗидә Сөләйманова шигырьләренә аерым тукталасым килә.

Г.Рәхимнең «Тамыр» дигән шигыре яшәү мәгънәсе, аның күзгә күренми торган кыенлыклары, кеше шатлыгы һәм кайгысының нигезләре турында сөйли. Шигырь әкрен генә катлаулана, сине уйланырга, шикләнергә, көрсенергә мәҗбүр итә. Аннары шулай ук әкрен генә ачыклана, гадиләнә һәм, күңелдә кояш белән кулга-кул тотышып, чәчәк язмышы өчен үзен мәңге җир астында тотарга мәҗбүр итә алган фидакарь, гражданин тамырның гади дә, күпмәгънәле дә образы гына кала.

«Эт һәм аның хуҗасы» дигән шигырендә Г.Рәхим гади генә бер вакыйга турында сөйли. Бала чагында ук күрше бакчага алма өзәргә керә. Хуҗа аңа эт өстерә.

Сукмакларда җырлап йөргән чакта
Өстерде ул...
Ә эт таламады.

Эт аңлады адәм баласының
Балалыгын...
Хуҗа аңламады.

Кемне ничектер, ә мине бу гади генә шигырь бик тә катлаулы уйларга этәрә, миндә катлаулы ассоциацияләр тудыра.

Г.Рәхим шигырьләрендәге ассоциация моментлары катлаулы, саллы булса, Саҗидә Сөләйманова әсәрләрендә алар пәрәвез кебек нәфис, нечкә, матур.

Сагындым.
Сиңа сарылыйм,
Зәңгәр күк, яшел үлән.
Бәйгегә чыга йөрәгем
Яңгырлы яшен белән!

Салават күпере — дуга:
Кызыллы да зәңгәрле.
Кемгә күк капусы ачты
Мәхәббәт пәйгамбәре?

Яфракта чыклар, керфектә...
Бер тирән сулыш, бер җан.
Тәрәзә ачык,
Күңелләр
Пәрдәсез аткан бер таң.

Бу шигырьнең һәм С.Сөләймановaның соңгы елларда «Азат хатын», «Казан утлары» журналларында чыккан башка бик күп шигырьләре дә барлык татар шагыйрьләре әсәрләреннән төсләргә, полутоннарга, челтәрләргә, матур чыңнарга бай булулары белән аерылып торалар.

Буй салам, дулкын-уй салам,
Буйсынам, сынмасам да.
Аккошлар юлыдай елым,
Күлләрдә кунмасам да.

С.Сөләйманова шигырендәге бу күренешләр, бу сыйфатлар бүгенге көн шигъриятенең төп үзенчәлекләре, хасияте белән кисешми, киресенчә, аны тулыландыра гына. Алар офортлар күргәзмәсендә төсле линогравюралар кебек. Өстәп шуны да әйтәсе килә, мәхәббәт турында быел иң матур, иң нечкә, нәфис шигырьләрне кем язды дип сорасалар, С.Сөләйманова шигырьләрен атау дөрес булыр, минемчә. Аның шигырьләрендә хатын-кыз күңеле гаҗәеп нечкә яклары белән ачылып китә. С.Сөләймановaның лирик героинясы — әхлактагы консервативлыкны бүгенге заманның модасы белән органик куша белүче хатын-кыз.

Әхсән Баяновның быел «Казан утлары»нда «Кышкы чәчәкләр» дигән поэмасы һәм 11 нче санда шигырьләренең шактый зур гына җыелмасы басылып чыкты.

Әхсән Баянов шигырьләренә хас киеренке фикерләр, кинаяләп әйтүләр, зур проблемалар турында уйланулар әлеге циклда да бар. Әхсән Баянның бу бик җитди циклын укыганда, мин үземне физикадан да, химиядән дә, философиядән дә, техникадан да бүгенге көн кешесенә тиешле дәрәҗәдә хәбәрдар булган акыллы кеше белән сөйләшкәндәй хис иттем. Һәм исемә Андрей Вознесенскийның «Я не представляю современного серьезного мышления и характера без знаний основ математики и сопромата» дигән фикере килеп төште.

Арада бәхәс уяткан, кызыксыну уяткан фикерләр белән бергә Ә.Баянның кайбер шигырь-фикерләре миңа тәэсир итмәде. Бу шигырьнең начарлыгыннан түгел. Бу табигый хәл. Безнең кайсыбыз соң һәрвакыт барыбыз өчен дә кызыклы, файдалы фикер әйтеп тора ала?

Ә.Баянның «Әйләнмәле сәхнә», «Баш ияргә мөмкин», «Йолдызлар җитә һәркемгә» кебек шигырьләрен мин 1975 елның кызыклы шигырьләре рәтенә кертер идем. Аларда шигырь төзелеше генә түгел, фикер сөрү алымнары да яңача, свежий.

Ә хәзер поэма турында берничә сүз.

1968 елда «Казан утлары»нда 6 поэма басылган, 1969 һәм 1970 елларда — 5 әр, 1971–72–73 елларда — 2 шәр, 1974 елда — 3. Көчле прозалы әдәбиятны романсыз күз алдына китерү мөмкин булмаган кебек, көчле, нормаль поэзияне дә поэмасыз күз алдына китерү кыен. Поэмага мондый караш — тенденцияме, очраклы хәлме? Моңа җавап бирү бик авыр. Безнең галимнәребез арасында Нил Юзиев, Тәлгать Галиуллин кебек поэма жанрына бик сизгер кешеләребез бар, бу, күрәсең, алар азыгыдыр.

Ә.Баяновның «Кышкы чәчәкләр» поэмасында мораль проблемалар күтәрелә: бер-береңә тугрылык, хыянәт, әхлак ирееге һәм башкалар. Автор үзенең язу алымын Такташча стильләштереп, безне оста итеп Такташ биографиясенә алып кереп китә. Ләкин поэманың герое — абстракт шагыйрь. Абстракт шагыйрьнең мәхәббәте дә, урыны-урыны белән бик бытовой булуына карамастан, тормышчан булып җитә алмаган. Мондый хыянәтле мәхәббәт шагыйрьгә нинди йогынты ясаган? Ул зур рухи дулкын очына басып, дөньяны сүгә башлаганмы, тормыштан ваз кичкәнме? Әллә тагы да ныграк сөяргә өйрәнгәнме? Мораль давылдан, тетрәнүдән шагыйрь күңеле баепмы, ярлыланыпмы чыккан, нинди яңа сыйфатларга ия булган?

Бу сораулар поэмага карата әйтелгән урынлы сораулардыр дип уйлыйм, чөнки аларны поэма үзе тудыра, ә җавап бирми. Моның төп сәбәбен мин поэмага Такташның үзен кертмәүдә күрәм. Поэманың герое Такташ булса, автор бу сорауларга җавап бирүдән котыла алмас иде, поэма уңышлырак чыгар иде, аның социаль, мораль, әдәби җегәре бермә-бер артып, 630 юл шигырь үзен тулысынча аклар иде. Поэмада шушы килеш тә ятлап алырлык матур урыннар күп, ләкин алар гына поэманы югары художестволы әсәр итә алмыйлар.

Киңәш бирү — җиңел, киңәшне тыңлап тору — авыррак, киңәшне тоту — тагы да авыррак икәнен белә торып, Әхсән абыйга шушы киңәшне әйтергә баздым. Бәлки, китапка керткәндә исенә төшәр. Ә Такташ турында поэма бик кирәк.

Ә безнең барыбызга да поэзиянең бу иң көчле жанрын җанландырып җибәрү өчен бер җиң сызганып алырга кирәктер. 1975 елгы шигъри үрләрне билгеләгән әсәрләр арасында Хәсән ага Туфанның «Язып куй тарихка», «Ахыргача», «Ямалган яра эзләре», «Сөйләдең»... дигән бик эмоциональ, ювелирларча төгәллек һәм югары зәвык белән язылган әсәрләре дә, Нури ага Арсланның шәрык колориты белән өртелгән, классик робагыйларга тартым шигырьләре дә, Шәйхи ага Маннурның «менә ул традицион шигырь нинди булырга тиеш!» дип чылтырап торган, яшьрәк шагыйрьләрнең әсәрләре белән чылтырый-чылтырый бәхәсләшкән «Олы чишмә»се дә, Рәдиф Гатауллинның да, Фаил Шәфигуллинның да аерым шигырьләре бар. Болардан соңрак тагын бер өлкән шагыйрьнең әсәрләрен атыйсы килә. Ул — Уолт Уитмен.

Марс Шабаевның зур көч куеп, ирекле шигырьнең бөтен нечкәлекләрен белеп, татар теленең лексик һәм семантик арсеналыннан бик иркен файдаланып эшләгән тәрҗемәләре, минемчә, бүгенге татар әдәби процессында күренекле вакыйга. Заманасында Назыйм Хикмәтнең Ш.Мәхмүдов, М.Ногман тәрҗемәләрендәге шигырьләре бер төркем яшь шагыйрьләргә иҗат ачкычы биргән кебек, М.Шабаевның бу хезмәте дә татар совет шигъриятен тагы да үстерүгә ярдәм итми калмас дигән уем бар.

Традиция буенча хәзер сүз яшь шагыйрьләр турында. Яшь шагыйрьләр арасында инде китаплар чыгарырга өлгергәннәре дә, кырыкка җитеп килүчеләре дә, комсомол яшеннән чыкмаганнары да бар. Соңгы елларда матбугат битләрендә Роберт Миңнуллин, Нур Әхмәдиев, Разил Вәлиев, Шамил Маннапов, Фәннүр Сафин, Госман Садә, Мөхәррәм Каюмов, Венера Туктарова, Сәлимә Шәрипова, Мәхмүт Газизов, Хәниф Хөснуллиннарның шигырьләре актив басыла. Бу иптәшләрнең шигырьләре быелгы ел йомгакларында да телгә алынырга лаеклылар. Ләкин мин бары ике генә яшь шагыйрьнең әсәрләренә тукталып үтәргә телим, чөнки бу ике шагыйрьнең шигырьләрендә күпчелек яшь иҗатчыларга хас күркәм һәм тискәре яклар бар.

«Казан утлары»ның 4 нче санында Мәхмүт Газизовның шигырьләре басылган. Аларның уңышлы ягы — заман, хезмәт киеренкелеген төгәл бирә алучы мәгънәле ритмда, җор теллелектә. Тимер-томыр арасын, төзелешне, завод цехын күңелгә ятышлы итеп, лирик итеп язу хәтта тәҗрибәле шагыйрьләргә дә авыр. Мәхмүт моңа ирешә алган. Әнвәр Давыдовның «Себер тракты» циклыннан соң кырыс, коры темага җылы итеп язылган шигырьләр циклын мин беренче тапкыр яраттым. «Баш уйлый таш турында» шигыре укучыны үзенең драматик ситуациясе белән тетрәндереп җибәрә: күтәргеч краннан тимер-бетон багана ычкынып, кеше өстенә оча. Мәхмүтнең шигыре, әлеге кешенең тартылган нервысы кебек, зыңлап тора. «Таганда» шигыре 1975 елның шулай ук иң уңышлы шигырьләре рәтенә керә.

Бәхет юра, матурым,
аймыл булма, егылма,
кызык та бит таганда,
уймак диләр уенда.

Таганыбыз шул менә:
эш-һөнәре бер генә —
күк белән җир арасын
бер төшә дә бер менә.

Егылмадык моңарчы,
атынабыз һаман да,
без генәме, замана
үзе дә бит таганда!..

Бер таганга эләктек,
ялгыштырмы, чындырмы,
безнең болай булулар
бәеттерме, җырдырмы...

Тормыш — таган шул менә:
эш-һөнәргә бер генә —
кайгы-шатлык арасын
бер төшә дә бер менә.

Мәхмүтне тагы да мактап тормыйча, яңа Язучылар союзы члены булырга вакыт җитмәдеме икән инде диясе килә.

Икенчесе — Фәннүр Сафин. Аның иҗаты безгә шулай ук күптән таныш. Яшь шагыйрьнең буыны елданел ныгый бара, чын мәгънәсендә зур шигырьләре елдан-ел ешрак очрый. «Татар-стан яшьләре»нең 20 ноябрь санында аның «Сез кемнәр?» дигән шигыре басылды.

...Шартлаулар, янгыннар яктыртса,
барыбер караңгы ул төннәр...
Шул төндә яндыгыз, туганнар,
менә бит сез кемнәр, сез кемнәр...

Янды тән, янды кан — җан калды,
шуңамы якты бу ак көннәр?
Һәм шуңа ни булыр җавабың —
Без кемнәр, без кемнәр, без кемнәр?..

Бу инде Фәннүрнең дөнья белән, замандашлары, яшьтәшләре белән җитди сөйләшү алып барырлык шагыйрь икәнен раслаучы юллар.

* * *

Картлар әйтмешли, кырдык, урдык, кибән куяр вакыт та җиткәндер инде.

Күргәнебезчә, әдәби 1975 ел шагыйрьләребез өчен иң беренче нәүбәттә совет халкының Бөек Ватан сугышында җиңеп чыгуына 30 ел тулуны билгеләп үтү елы булган. Һәр шагыйрьнең диярлек, яше-картының, бу олы юбилейга, совет кешеләренең фронттагы, тылдагы батырлыкларына багышланган, хезмәт ияләрен коммунистик, патриотик рухта тәрбияләүдә ярдәм итә алырлык әсәрләре бар.

1975 елда, IX бишьеллыкның соңгы елында матбугатта хезмәт кешесен данлаучы, хезмәтнең олылыгын, изгелеген күрсәтүче әсәрләр дә күп басылды. Киң катлам укучылар безнең публицистик шигырьләребез, лирик әсәрләребез һәм сатира-юморыбыз белән дә таныштылар. Уйлап баксаң, без кагылмаган тема үзе калмагандыр кебек, без файдаланмаган сурәтләү чаралары, шигырь формалары инде юктыр кебек. Ә «менә ул бүгенге татар шигыре, поэмасы, менә аның колачы, менә аның тирәнлеге, менә аның беркайда да күренмәгән табышлары!» дип байрак итеп селкерлек шигырьләр юк дәрәҗәсендә аз. Безнең иң яхшы дигән шигырьләребездә дә һаман нииндидер аңлатып бетереп булмый торган тарлык, кысылганлык бар. Луи Арагонның бер шигырендә Замана, Эпоха кешеләрдән наз, иркәләү, игътибар көткән хатын образында сурәтләнә. Безнең ни өчендер шундый гомумиләштерүгә, гадәти булмаган зур итү, кечерәйтүләргә кодрәтебез җитми. Бертольд Брехтның «Народ понимает смелые выразительные средства, одобряет новые взгляды, преодолевает трудности формы, если это в его интересах» дигән сүзләрен дә искә төшерәсе килә.

Иҗат алдында һәрвакыт берсенә берсе аерылгысыз бәйле ике олы проблема тора: нәрсә турында һәм ничек? Миңа калса, татар шигърияте алдында бүген беренчел булып торган проблема — ничек язарга, ничек итеп югары идеяле фикерләрне, образларны укучының йөрәк түренә җиңелрәк илтеп җиткерергә, ничек итеп ул фикерләрне аның йөрәгендә озаграк сакларга. Бу шагыйрьләр алдында гына торган проблема түгел. Бу — комплекслы проблема. Ул язучының политик һәм профессиональ әзерлеген үстерүгә дә, әдәбиятның иң яхшы темасы, күтәргән проблемасы белән генә түгел, художестволы эшләнеше белән дә яхшы үрнәкләрен пропагандалый белүгә дә бәйле. Бу мәсьәләләрне нииндидер ачык, аңлаешлы әдәбиятның, халыкның ихтыяҗларыннан чыккан эз-юлга төшерү, минемчә, иң беренче нәүбәттә әдәби тәнкыйтькә йөкләтелгән бурыч. Сикерүче үзеннән дә биегрәк сикерә алмаган кебек, әдәби әсәр дә үзеннән-үзе ерак китә алмый. Үзенең барыр юлына маяк та куеп чыга алмый. Ә тәнкыйть әдәби әсәрдән алга да узып китә ала, арткарак чыгып якякларыннан да күзәтә ала. Безнең әдәби тәнкыйть — әсәрләрнең иҗтимагый-политик нагрузкасын, тәрбияви әһәмиятен шактый тирән һәм компетентлы итеп тикшерә һәм ачып сала белә торган тәнкыйть. Ләкин ул, минемчә, әдәби әсәрне әдәби итә торган күзәнәкләргә, структураларга, сурәтләү чараларының асылына, шигырьнең гомуми культурасына һәрвакытта да тиешле игътибар биреп җиткерә алмый. Җәмгыять аңының идеологик формасы буларак, әдәби тәнкыйть әсәргә социаль-политик яктан да, художество-эстетик яктан да бертигез дәрәҗәдә килеп, тулы анализ, объектив бәя бирергә тиеш. Бүгенге татар поэзиясе менә шундый анализларга мохтаҗ.

Соңгы елларда шигырьләрне эмоциональ һәм рациональ төрләргә, гади һәм интеллектуальгә, җылы һәм салкынга бүлә башладылар. Эмоциональ, җылы булса — әйбәт дип, салкын, гади, рациональ булса — бу шигырь әдәби әсәрме, түгелме дип шикләнүләр күренә башлады. Шагыйрь иҗатында кайнар шигырьләр дә, салкыннары да, җылымсалары да, үтә акыллылары да, беркатлылары да, форма матурлыгына өстенлек биргәннәре дә очравы табигый. Формаль рәвештә шигырьнең температурасын үлчәп, аның авторына сыйфат билгесе тагарга тырышулар да юк түгел. Безнең әдәби тәнкыйть, минемчә, бу күренешләргә күз йомыбрак карый, әдәби процесста барлыкка килгән мондый тенденциягә карата үзенең абруйлы, дәлилле сүзен әйтми. Интеллектуаль, эмоциональ, рациональ башлангычларга бүлү кайбер очракта кирәктер дә, ләкин ул шигъриятнең башка сыйфатларын, мәсәлән, вакыйганың асылына үтеп керергә тырышу һәм аны аңлау-аңлатуны, тормышка актив йогынты ясаучы көч булуын, читкәрәк, караңгырак урынга этәрә. Әгәр шагыйрь акыллы икән, аның акылы рациональ башлангычка бирелеп язган әсәрендә дә, эмоциональ башлангычка бирелеп язганда да ачык күренә. Буш шигырьне бернинди җылылык та коткарып кала алмый. 1975 елда матбугатта чыккан күп шигырьләр моңа мисал була алырлар иде. Эш шигырьнең төрле компонентларын калку итеп күрсәтүгә калган икән, аны акыл, хис һәм осталык эремәсеннән шагыйрь җанында кристаллашкан рухи матдә дип тә буладыр. 1975 елда чыккан шигырьләр арасында, үзебезгә таләпчән булып бәяләгәндә, шушы компонентларның өчесен дә бертигез колачлаганнары сирәк очрый. Шигырьләрнең шундыйлары гына коммунистик эстетика таләпләренә дә, иҗтимагый-политик таләпләргә дә туры килә ала, зур рухи информация алып килгән шигырьләр генә техник революция заманы кешесенең аңында һәм йөрәгендә тоткарланып кала

ала, шундый шигырьләр генә әдәбиятны яңа үрләргә күтәрә. Шигырьләребезнең күбесенә, дөресен әйтергә кирәк, йә акыл, йә хис, йә осталык җитми.

Төрки телләрдә язылган шигырьләргә хас бер үзенчәлек бар — тартык һәм сузык авазларның төгәл тәртиптә чиратлашып килүе, сингармонизм закончалыгы, яңгыравык һәм көйле ижекләр шигырьгә өстәмә образлылык бирәләр. Андый шигырьләрне без рәхәтләнеп укыйбыз, алар безгә җылы, ягымлы булып тоела, шагыйрьләргә һәм тәнкыйтьчеләргә үтә дә художестволы, җегәрле әсәрләр булып күренә. Бу чынлап та шулай. Ләкин андый шигырьләрне тәрҗемә итә башласаң, нәтиҗәдә буш, кызыксыз, мәгънәсез җөмләләр генә кала. Безгә әле шигырь юлларыбызны теләсә нинди очракта да үз мәгънәләрен, матурлыкларын саклап кала алу дәрәҗәсенә күтәрергә кирәк. Бу шулай ук осталыкка бәйле мәсьәләләрнең берсе.

Димәк, безгә осталык турында, «ничек?» турында җиң сызганып эшлисе бар әле.

27.01.1975

Шигърият шәхестән башлана...

(Шагыйрь белән тәнкыйтьче диалогы)

— Шигърият — кеше күңеленең иң хозур,
иң ирекле, иң кешелекле һәм иң матур яшәеше ул...

Мансур Вәлиев

М.Вәлиев. Үсеш, алга таба хәрәкәт һәрвакыт яңа проблемалар, хәл итәсе конкрет мәсьәләләр, алар турында уйланулар тудыра. Поэзия турында барган сөйләшүне барыбыз да бертавыштан кирәкле һәм вакытлы дип саныйбыз икән — бу да, минемчә, иң беренче чиратта әнә шул хәл белән — татар совет поэзиясенең тагын да үсүе, яңа биеклекләр яулавы белән аңлатыла. Шушы биеклеккә, бүгенге дәрәҗәгә күтәрелгән шигърият әйтерсең үзенең кайда, ничек торуын белергә тели һәм шулай ук, алдагы үрләрне барлап, күзаллап карау нияте белән уйлана...

Р.Харис. Әлбәттә, поэзия алдында торган мәсьәләләр гаять күп һәм алар бик зурлар, җитдиләр. Аларның берникадәрен үзебез өчен ачыклау, көчләребезне барлау, фронтыбызның йомшаграк урыннарын билгеләп табу һәм аларга уртак игътибарыбызны юнәлтү вакыты да җиткән иде инде. Ләкин менә сөйләшүебезне башлап җибәргән мәкаләне «Аңлаешлы» һәм «аңлаешсыз» шигырьләр яки поэзиянең гражданлык йөзе» дип исемләү (гәрчә монда куштырнаклар кулланылса да һәм «яки» сүзе аша ул күренешне гражданлык белән бәйләргә тырышу булса да) безнең поэзиябез үсүе өчен иң мөһим булган нәрсәләрне, аның иң авырткан җирләрен, үзәк мәсьәләләрен эченә алырдай юнәлеш бирде микән? Биредә, аңлаешлылык мәсьәләсендә, ситуация бик ачык бит: чын шигырь икән, ул аңлаешсыз була алмый. Аңлаешсыз икән — димәк, ул шигырь булып җитмәгән дигән сүз. «Шагыйрь» кешенең, димәк, таланты, осталыгы, тырышлыгы җитмәгән дигән сүз... Ә гражданлык мәсьәләсе менә үтә мөһим һәм поэзия үсешенең генераль юнәлешен билгеләүче мәсьәлә. Тик шундый олы проблеманы поэзия алдында реаль кыенлык булып тормаган аңлаешсызлык күренеше белән бәйләү бераз гаҗәбрәк тоела...

М.Вәлиев. Бу мәсьәләдә мин дә сезнең белән килешкәнгә һәм башка авторлар да җитди генә фикерләр әйткәнгә күрә, ул хакта сүзне артык озынга сузып тормыйк. Ә куелган проблеманың үзенә — гражданлык мәсьәләсенә якынрак килик. Бер караганда коры социаль яки чиста фәлсәфи категория кебек тоелган бу төшенчә бүген нигә безнең поэзия өчен үтә мөһим булып тора соң?

Р.Харис. Чөнки чын, тирән мәгънәсендәге гражданлык ул — олы шагыйрь шәхесенең асылы, үзәге белән бер диярлек, һәрхәлдә, аңа бик якын төшенчә, шуңа тәңгәл килердәй мәгънә. Чын гражданлык төшенчәсе ул һәрвакыт — саф, эчкерсез күңелле, олы йөрәкле булу, тормышны һәм, гомумән, дөньяны бар тулылыгына якын күзаллау, үзеңнең андагы реаль урыныңны, миссияңне ачык аңлау һәм шул миссияне тормышка ашыру өчен ихлас карашу дигән сүз. Шушындый ук бөек вазифа шигърият өстенә дә йөкләнмимени?! Чын шагыйрьдән халык һәр чорда шул сыйфатларны ук таләп итмимени? Соңгы вакытта еш кына ишетелә торган «поэзия биреша башлады» дигән сүзләрнең төбендә кешеләр, укучылар күңеленең әнә шундый зур рухи ихтыяҗы ятмыймыни?!

М.Вәлиев. Әйе, мондый таләп хәтта бүген бер поэзиягә генә дә карамый бугай. Ул башка жанрлар — повесть, хикәя, драма әсәрләре өчен дә — гомумән, әдәбият өчен бик әһәмиятле һәм зарури сыйфатка әйләнде шикелле. Тормышның һәм, аерым алганда, рухи тормышның яңа катламнарга тирәнәюе, кешеләрнең гомумкультура дәрәҗәләре нык үсү әдәбиятка булган таләпләрне хәзер бик күтәрде. Әдәбияттан укучылар үз күңелләренең иң кадерле почмагында ятканны, аның иң түрендәге, иң изге һәм олы, мөкатдәс нәрсәләрне әйтүен өмет итәләр, һәм халыкның әнә шул эчке өмете, күңел көткәне — әдәбиятка бердәнбер һәм ышанычлы стимул, иртәгесе үсешенә ышанычлы ориентир. Әйткәнемчә, бу, гомумән, әдәбият өчен. Ә менә поэзияне аерыбрак алсак, аның үзе алдында гына торган, бары тик аныкы гына булган бурычлары бармы соң? Һәм, гомумән, бүгенге тормыш өчен, безнең заман кешеләре өчен поэзия нәрсә ул? Шигърият бүгенге яшәештә нindирәк урын тота?

Р.Харис. Әйе... Мин үз фикеремне дәвам итим әле. Әдәби жанрларның һәм сәнгатьнең дә тамыры бер үк — шигъриятлелек, тормышның, яшәешнең матурлыгын ачу, шул ачышны кешеләр белән уртаклашу...

М.Вәлиев. Ә минемчә, поэзия ул — кеше яшәешенең җанлы мизгелләре (басым ясап әйтим, аның һәр мизгеленең) мәгънәсен, матурлыгын, олылыгын ачу һәм шул юл белән кешенең, тормышның бөеклеген, зурлыгын ачу.

Р.Харис. Әйе... Мин үз фикеремне дәвам итим әле. Әдәби жанрларның һәм сәнгать төрләренең тамыры бер, уртак дигән идем. Әнә шушы уртаклык аларның җәмгыятьтәге функциясенең дә берникадәр охшашлыгын билгели. Мәсәлән, кешегә акыл, киңәш бирү, нинди дә булса кичерешкә дучар итү, шул халәт аша фикер үткәрү — әдәбият-сәнгатьнең уртак нигезе ул. Ә поэзиягә килгәндә, ул — минемчә, барыннан да элек кешенең әңгәмәдәше. Ләкин бик сизгер һәм нечкә күңелле, укымышлы, аңлы, тәҗрибәле, югары культуралы әңгәмәдәш.

М.Вәлиев. Әле менә үзебезнең фикер сөреше турында уйлап алдым: поэзияне безнең югарыдагыча билгеләвебез, аны шулай аңлатуыбыз — ул үзе үк гражданлык принципларының поэзия торышы белән килеп тоташуы дигән сүз бит. Соңгы вакытта поэзиядә гражданлык турында уйлана башлау ул, күрәсең, поэзиянең җитдилеге, чынлыгы, ихласлыгы турында уйлану нәтиҗәседер, шул уйларның көчәйгән авазыдыр ул. Тик бу уйлану, үткәннәрдән аермалы буларак, инде хәзер икенче вакыт яссылыгында — җитмешенче еллар ахыры (әз генә ераккарак карасак, инде егерменче гасыр ахыры да җитеп килгәнен күрербез) яссылыгында бара. Шуңа күрә безнең гражданлык хакындагы таләпләребез нәкъ менә үзебезнең чор вакыйгалары җирлегеннән, үз чорыбыз яшәешеннән туалар. Алар — җитмешенче елларда яшәүче реаль кешеләрнең реаль күңел таләпләре...

Р.Харис. Поэзия турында сүз барганда, «җитмешенче еллар» дип бүлеп, аерып куюга мин үзем шикләнебрәк карыйм. Чөнки әллә ничә гасыр элек иҗат ителгән «Илиада»ның һаман яратып укылганын беләм. Аны укып, борынгы заман философиясен, тарихын, культурасын өйрәнеп булганлыгын беләм.

М.Вәлиев. Шулай, шигърият үзе мәңгелек, мәңге шиңмәс сихри гөл кебек. Ул кеше күңеленнән шытып чыга, үсә. Ә кеше күңеле — кайчан да кеше күңеле инде ул. Ләкин... Ләкин бит әле кешенең конкрет яшәеше — басып торган җирлеге, көн күргән туфрагы, үтә реаль каршылыклар белән тулы бердәнбер һәм бик конкрет гомере бар. Ул гомернең эчтәлеге дә шактый конкрет һәм күпмедер еллар эченә, «рамкасы»на сыя кебек. Менә шул ноктадан торып, минем үз чорыбызны күздән кичерәсем килә. Ышануымча, һәр заман тормышының үзенчәлекле психологиясе, җаны булган кебек, безнең чорыбызның да үз җаны — үзенә генә хас иң газиз кичерешләре, хисләре, уй-фикерләре, тынгы бирмәс сораулары яши торган, дулкынланып торучы үз сферасы бар. Әнә шул сфера заманның рухи эчтәлеген, аның дөнья үсешендәге урынын, мәгънәсен билгели кебек. Конкрет алып караганда, инде менә җитмешенче еллар узып бара. Ә ул елларның җаны, яшәеше безнең поэзиядә ничектер канәгатьләнү алырлык дәрәҗәдә ачылып, тасвирланып җитмәде кебек. Һәрхәлдә, алтмышынчы елларның рухи яшәеше шикелле үк ачылмады. Сез моның белән килешәсезме?

Р.Харис. Юк. Минемчә, һәр заманның җанын кешеләр алдында торган проблемалар, мәсьәләләр, хәл ителәсе эшләр һәм кешеләрнең әнә шуларны тормышка ашыруда ирешкән рухи һәм матди казанышлары билгели. Шул проблемалар һәм казанышлар, әлбәттә, һичшиксез, шагыйрьләр иҗатына да тәэсир итә, йогынты ясый. Аларга багышланган, йә булмаса, шагыйрьнең аларга мөнәсәбәтен белдергән шигырьләр, поэмалар барлыкка килә. Бу, минемчә, заман рухының тышкы чагылышы. Ләкин әле моннан башка заман рухының эчке чагылышы да бар. Ул — шагыйрьләр иҗатының сыйфаты. Шигырьнең сыйфат дәрәҗәсенә карап, теге яки бу әдәбият тарафыннан заман җанының ни дәрәҗәдә аңланганын шәйләп була... Әмма заманның җаны, аның эчтәлеге дигән сүзне, минемчә, артык примитивлаштырудан, аны бик схематик күзаллаудан сакланырга кирәк безгә. Югыйсә еш кына шундый хәлләр килеп чыга: нигездә дөрес һәм бик вакытлы куелган таләпләр бездә, җиңел карашка очрап, бөтенләй икенче төрле яңгырап китәләр. Мәсәлән, төрле темалар турында акланмаган сүз куерту еш кына шактый схематик, әдәбиятның һәм поэзиянең үзенчәлеген искә алмый торган таләпләр куюга китергәләде. Шуның кебек, биредә дә, безгә диалектик карашка ия булырга тырышырга кирәк. Чөнки безнең һәр көнебездә үткәннең китеп бетмәгән очы һәм киләчәкнең конкрет форма алырга өлгермәгән башлангычы бар. Шуңа күрә, минем уйлавымча, заманның рухи тормышын тулаем ачу шул заманның үз эчендә генә мөмкин түгел. Сергей Есенинның «Лицом к лицу лица не видать» дигән сүзләре бар. Алар дөрес сүзләр дип саныйм. Ә болай уйлаганда, алгарак йөгереп чыгып, шушы заманга ерактан — киләчәктән карарга теләү — бусы һәрбер шагыйрьнең хыялы. Шуңа омтылу һәм ирешә алмау — озын гомерле иҗади стимулятор.

М.Вәлиев. Җавап биргәндә сез минем сүзләрдән бер моментны искә алмадыгыз. Ә ул кайбер төсмерләрне ачыклау өчен бик мөһим булыр иде. Сүз 60 нчы һәм 70 нче еллар тормышының поэзиядә чагылу дәрәҗәләрен чагыштырып карау турында бара. Биредә бит шактый кызыклы һәм игътибар ителердәй бер күренеш күзгә ташлана: аерым алганда, ул сезнең буын шагыйрьләрнең иҗатында да сиземләнә. Ул буын 60 нчы елларда үзенең шигырьләрендә нәрсәгәдер каршы чыга, нинедер яклый, ул көрәшә, ул даулый. Шигырьдә ярсып яшь йөрәк тибә, йөрәк яши. Һәм әнә шундый шигырьләр укучыга да якынрак, кадерлерәк, кирәгрәк кебек иде. Ничектер укучы үзенең күңелен ул шигырьләр белән тизрәк тоташтыра ала иде, алар белән бер җан булып яши башлый иде. Ә хәзер, сезнең буын шагыйрьләрнең соңгы елларда чыккан шигырьләрендә исә, йөрәк эчкәрәк күчкән кебек, ул хәзер сакланганрак һәм хәтта, шактый гына дәрәҗәдә, акылга таба якынайганрак бугай. Баштагы еллар шигырьләрендәге көчле хис, омтылыш, теләк хәзер күзәтү тирәнлеге, фикер куәте, нәтиҗәләр ясау көче булып әверелгән, әйтерсең кеше башта, дөньяны үзгәртәм дип, зур дәрт белән тотына да...

Р.Харис. Шулай ук булды микәнни?!

М.Вәлиев. Мин сезнең буынның 60 нчы еллар иҗатын нигездә шул омтылыш билгели дип саныйм... Иҗатның этәргеч көче һәрвакыт — нидәндер канәгать булмау, ләкин дөньяның нык каршылыгына очрап, кеше, гадәттә, дөньяны үзгәртү өчен башта аны аңларга, белергә кирәклегенә төшенә һәм, бөтен көчен куеп, олы дөньяны күзәтә, өйрәнә, нәтиҗәләр чыгара башлый. Зур мәгънәле, тормышның шактый тирән катламнарын колачлый торган нәтиҗәләр... Сүз уңаенда сорыйсы килә: сез шундый эволюция кичергән үз буыныгыз турында бүген ни уйлыйсыз? 60 нчы еллар һәм 70 нче еллар поэзиясендәге аның урыны хакында? Һәм шул вакыт аралыгындагы тормышның поэзиядә рухи ачылуы хакында?

Р.Харис. Бик сиздермәскә тырышсагыз да, сезнең тел төбегезне, әйтергә теләгәнегезне аңлыйм. Сез, заманның рухи эчтәлеген ачу дигән булып, шул проблема җирлегендә, безнең буынны бераз гаепләргә, аның чын тормыштан китә төшүенә канәгатьсезлек белдерергә телисез...

М.Вәлиев. Хәерле булсын, әйдәгез шулай дип уйлыйк!

Р.Харис. Ә мин болай дим: поэзия ул — һәрвакыт көрәш нәтиҗәсе! Аның максаты да көрәш! Әйтик, югары әхлак нормалары өчен, чын матурлыкны яклап, тормыштагы җитешсезлекләргә каршы көрәш. Ләкин ул көрәш төрле вакытта төрлечә импрессивлыкта (тәэсир көче) һәм югарылыкта, тонда була. Бүген шигырьнең тавыш көче кимрәк, ул тынычрак, ул зур аудиториягә түгел, ә күп чагында кешенең үзенә генә адреслана. Без поэтик күренешләргә дөрес бәя бирергә телибез икән — ул күренешләрне үсештә, үзгәрештә, перспективада күрергә һәм тормыш үзгәрешләре белән бәйләнештә карарга тиешбез... Ә заманның рухи эчтәлеген ачу дәрәҗәсенә килгәндә, ул, минемчә, поэзиядәге барлык иҗат итүче көчләр белән эшләнә торган эш. Безнең буын аңа күпмедер дәрәҗәдә үз өлешен генә кертә. Ләкин шуны әйтәсем килә: арабызда бер генә хатын-кыз шагыйрә дә булмау безнең буын шигъриятен ничектер китегрәк итә сыман. Әнә бит Саҗидә Сөләймmanagанова...

М.Вәлиев. Безнең сөйләшү әкренләп урта буын һәм сезнең буын шагыйрьләр иҗаты турында фикер йөртү яссылыгына күчте. Минемчә, бу поэзия турындагы дискуссиянең үзен дә киңрәк колачлы итә. Чөнки моңарчы басылып чыккан язмаларда күбрәк ике генә буын — өлкәннәр һәм яшьләр буыны гына телгә алына иде. Болай тулырак итеп күрергә тырышу безгә кайбер тенденцияләрне сиземләү мөмкинлеге дә бирәдер. Чөнки дәвамлы итеп караганда, үзгәрешләрнең юнәлешен тоемларга, ачыкларга мөмкин. Әле менә югарыда сезнең буынның нинди эволюция кичерүен карап үттек. Ә киңрәк итеп караганда, гомумән, татар поэзиясен колачлап фикер йөрткәндә, без соңгы елларда нindirәк тенденцияләр күрәбез соң? Поэзиянең бүгенге хәлен ачыклау нияте белән сөйләшкәндә бу момент бик мөһим булырга тиеш... Ә минем үз карашыма килгәндә: элегрәк сиземләнгән җанлылык, яшәешнең төрле-төрле күренешләрен аңларга һәм аңлатырга омтылу, шуның белән поэзиянең үзен дә зурайту, аның көчен, миссиясен арттыру тенденциясе соңгы вакытта бераз йомшара төште кебек. Бик примитивлаштырып әйткәндә, соңгы елларда безнең поэзиядә яңадан (минем яңадан диюем 50 нче елларда булып алганнан соң тагын килде дигән мәгънәдә) нindiдер бер шомалык, нормативлыкка буйсыну чаткылары сизелә кебек. Укучыларыбызның күпчелеге проза әсәрләренә ябырылуның да бер сәбәбе шул түгел микән, ягъни поэзиядә җанлы яшәеш нык кимегәнгә түгел микән?

Р.Харис. Андый ук нәтиҗә ясарга җөрьәт итә алмыйм. Әмма, соңгы елларда поэзиябездә булган үзгәрешләр турында сүз чыккач, шуны әйтергә кирәк: минем үземне куандырган хәл — ул шигъри сүзнең җегәре арту, аның күбрәк экспрессивлык (кичерешләр) һәм импрессивлык (тәэсир итә алу) сыйфатларына ия була баруы, сүзнең шигърилек функциясе алга чыгу. Сүзнең — җөмләдәге, җөмләнең шигырьдәге җегәре арту. Мисал өчен нибары өч сүз алыйк: йөрәк, колак, саңгырау. Гап-гади сүзләр. Ә шагыйрь Назыйм Хикмәт шул ук сүзләр белән менә нәрсә ди: «йөрәкләрнең колаклары саңгырау». Күрдегезме, өч сүзне ныклап бер тәртипкә тезеп куйгач, һәр сүзнең мәгънәсе ничек артты! Җөмләләрне дә шулай ук тезеп һәм тикшереп була. Минемчә, хәзер шигърият җөмләләр арасындагы мөнәсәбәтләрне дә кызыклы, интенсив итү буенча күп эшли.

М.Вәлиев. Сезнең бу нәтиҗәләр татар поэзиясенә дә тулысынча кагыла дип саныйсызмы?

Р.Харис. Кагылырга тиеш дип саныйм. Һәрхәлдә, поэзиябездә барган эзләнүләрнең иң файдалылары, иң кызыклылары шул өметне раслый. Ә ул эзләнүләрнең иң җитдиләре итеп мин мәгънәви яктан — риторикадан качарга тырышуны, ассоциацияләр аша сүзнең җегәрен арттырырга омтылуны, ә форма ягыннан — строфалар арсеналын төрлеләндерүне, ак һәм ирекле шигырь мөмкинлекләренә мөрәҗәгать итүне саныйм.

М.Вәлиев. Минемчә, сүзнең җегәре арту тенденциясе һәм аның белән бәйләнгән күренеш — поэзиянең көче, тәэсире көчәю мәсьәләсе чыннан да игътибар үзәгендә торырга тиешле мәсьәлә. Ләкин әле һаман — кеше үз өстенә ябырылган информация яңгырыннан кая керер урын тапмаган бер чорда да — бездә бик озын һәм көпшәк язылган шигырьләр еш очрый. Аларның күбесенең әйбәт нияттән язылган булуын да тоясың, ул әсәрләр җан җылысын җылы юллар, җылы интонация аша бирергә тели. Ләкин күп вакыт, әнә шул җылы интонация үзе генә калып, сүзләр, артык җебеп, йомшап китеп, үз көчләрен югалталар. Алар игътибарны җәлеп итәрлек, үзләренең поэтик информациясен, эчке куәтен белдерә алырлык хәлдә була алмыйлар. Һәм кайчагында бик талантлы гына шагыйрьләрнең дә әнә шундый шигъри әсәрләре очрап куя. Нәтиҗәдә шигырь шагыйрьнең күңелендәге хис, кичерешне укучыга илтеп җиткерерлек булмый. Менә шушы күренешләр турында уйлануларның нәтиҗәсе буларак бер сорау туа: әллә соң бүген шагыйрь шәхесенә булган таләп бераз үзгәрдеме икән? Әллә ул бүген бераз башкачарак булырга, дөнья үзгәреше аркасында килеп ту-

ган яңа якларны да исенә алып яшәргә һәм иҗат итәргә тиеш микән?

Р.Харис. Шагыйрьләргә бер дә үзгәрми торган бердәнбер таләп бар. Ул — талант. Ләкин бүген мондый гади җавап кына дөрес булып ук бетмәс иде. Чөнки мәсьәлә катлаулырак. Талантка гына кайтарып калдыру тулы аңлату булмаячак. Элегрәк, поэзия турындагы чыгышымда, Сибгат ага Хәкимнең бер шигырен мин «бөтнек исен аэропорт исе белән органик куша белгән шигырь» дип бәяләгән идем. Шушы ук сүзләрне мин бүгенге көн татар шагыйренә карата да әйтер идем. Һәм тагын шуңа өстәп «чын мәгънәсендә югары белемле булу» дияр идем. Әлбәттә, югары белемне турыдан-туры тормыштан алу да мөмкин. Ләкин югары уку йортында системалы югары белем алу «аңлы шарт» (осознанная необходимость) булырга тиеш. Шигырь нигезендә информация ята. Әнә шул информация инде сан ягыннан да (ул без белмәгән булырга тиеш), сыйфат ягыннан да (җиткерү ысулы, «көтелмәгән» моментлары булу) югары дәрәҗәдә һәм компетентлы булырга тиеш. Ә моның өчен «Ходай биргән» акыл һәм хис белән генә ерак китеп булмый, чөнки хәзер фән-техника революциясе заманы.

М.Вәлиев. Безнең поэзиядә әле һаман ниндидер бер «йомшак» як, аңа киң күләмдә яңгыраш табарга, башка халыклар укучыларының да игътибарын җәлеп итәргә комачаулый торган бер җитешсезлекме, тарлыкмы бар сыман. Без үз хәлебездән шактый канәгать яшәсәк тә, үз даирәбездә генә яшәвебезгә инде иялнеп беткән булсак та — барыбер, үзәктә басыла торган журналларны кулга алып уку белән, андагы шигъри әсәрләр арасында үзебезнең халык рухын чагылдырган, аның күңел яңгырашы булган шигырьләр җитмәве үзен бик сиздерә. Билгеле, моңа тәрҗемә белән бәйләнгән кыенлыклар да тәэсир итми калмый торгандыр. Ләкин, минемчә, бу хәлнең төп сәбәбе, иң мөһим сере эчтәрәк ята кебек.

Р.Харис. Безнең шагыйрьләрнең бөтенсоюз аренасына чыгу мәсьәләсе — комплекслы мәсьәлә. Монда аерым шагыйрьләрнең шәхес буларак индивидуаль сыйфатлары да, безнең гомуми шигырь культурабыз да, бөтен әдәбиятыбызның абруе да, тәнкыйтьнең дәрәҗәсе дә һ.б. зур роль уйный. Ләкин бер факт бәхәссез: ел саен үзәк журналларда һәм китап нәшриятларында татар шагыйрьләренең әсәрләре чыгып тора, әмма алар бөтенсоюз укучысы алдында татар шигъриятенең абруен тагын да күтәрә алмыйлар. Без сан ягыннан җитәрлек чыгабыз, ә зур итеп яңгырый алмыйбыз. Ни өчен? Минемчә, чын мәгънәсендә олы шигырьләребез аз. Үзенчәлекле, чатнап торган образлы, олы фикерле шигырь, теләсә нинди тәрҗемә киртәләрен дә җиңеп, үзенең асылын саклап кала. Бөтен җитешсезлегебезне тәрҗемәгә генә сылтарга тырышу — безнең ваклыгыбызның, көчсезлегебезнең бер күрсәткече.

М.Вәлиев. Хәзер, минемчә, шундый фактны искә алу бик мөһим бугай: гомумкультура үсү белән поэзия әсәренә караш бик нык нечкәрде, олыгайды, тирәнәйде. Укучының зәвыгы үсте. Тирән нәфислеккә омтылыш көчәйде... Ләкин «нәфислек» дидем дә, үзем дә бераз уйланып калдым. Без бит бүген үзләренең «кытыршы» шигырьләре белән танылган Андрей Вознесенскийда да, Олжас Сөләймановта да нәфислек, зур шигърият табып, соклана-соклана укыйбыз. Алар бит югыйсә Сергей Есенин стилендәге шигырьләрдән бик нык аерылып торалар. Ә үзебездә алсак: С.Хәкимнән, Н.Арслановтан, Ә.Баяновтан шигъри дөньялары белән шактый үзгә булган Р.Фәйзуллин, Р.Харис, Р.Мингалимов иҗатлары да халыкта шулай ук киң танылу тапты. Бер карауга алар бик төрле, хәтта капма-каршы иҗат манерасына ия шагыйрьләр. Ләкин шигырьләрендә ниндидер бер уртак нәрсә бар кебек.

Р.Харис. Чын әдәби, югары художестволы әсәргә — нинди генә илнеке, кайсы чорныкы һәм нинди жанрда булуына карамастан — бер нәрсә хас: шигъриятлелек. Шигъриятлелек дип мин менә нәрсәне аңлыйм: олы язмыш, гыйбрәтле ситуацияләр, көтелмәгәнчә фикер йөртүләр белән очрашканнан соң, күңелдә уянган канәгатьләнү хисе ул. Шигъриятлелек кеше гүзәллеге белән бәйле. Ул бер шигырь юлларына гына хас сыйфат түгел. Музыканы, скульптураны, графиканы, архитектураны да кеше күңеленә тоташтыручы, сәнгать итүче ул — шигъриятлелек.

М.Вәлиев. Димәк, гадиләштереп әйткәндә, поэзиянең төп юлы да әнә шул шигъриятне тагын да тулырак итеп ачу булырга тиеш. Эзләнүләрнең юнәлеше әнә шул якка таба барырга тиеш. Чыннан да, бик олы һәм чиксез ерак, ләкин матур максат бит ул... Шуңа күрә безнең күптөрле сөйләшүләрдә «поэзиягә яңа эзләнүләр кирәк, алардан башка шигърият үсә, яши алмый» дигән сүзләр еш яңгырый. Ләкин менә реаль тормышта, әдәби процесста еш кына әнә шул чакыруның мәгънәсе онытылып китә, шигъри әсәрләрнең элек күнегелгәнчә, иялнелгәнчә генә язылуы таләп ителә башлый. Мондый караш, әлбәттә, яшьләрнең поэтик индивидуальлеген сүндерә, аны гомумстандартларга якынайта.

Р.Харис. Дөрес, «эзләнү» турында без сөйләшергә яратабыз. «Эзләнергә кирәк, эзләнүсез поэзия юк» дип, үгет-нәсихәтне дә еш бирәбез. Бер карасаң, «эзләнергә кирәк» дигән фикер — буш фикер, кысыр фикер, чөнки артык абстракт, артык гомуми, хәтта мәгънәсез. Эзләнергә өндәп була, хәтта эзләнү юнәлешен күпмедер билгеләп тә була, ләкин эзләнергә беркемне дә өйрәтеп булмый. Мин кемнәндер эзләнергә өйрәнәм икән, мин аның ахыр чиктә йә игезәге, йә начар копиясе булам. Сәнгатькә игезәкләр кирәкми. Икенче карасаң, «эзләнүләр кирәк» дигән фикер олы мәгънәгә ия. Поэзия — үзе эзләнү нәтиҗәсе. Хәтта графоман да эзләнә, ләкин ул, чын шагыйрьдән аермалы буларак, таба гына алмый, ачыш ясый алмый, чөнки таланты җитми. Эзләнү — иҗат итү, ягъни иҗат процессы. Ул процесс поэтик табыш белән төгәлләнгәндә генә дөньяга яңа шигырь туа. Процесс күренмәскә, сизелмәскә тиештер дип уйлыйм. Эзләнү иҗатның эчкәреге, яшерен ягы. Аны күрсәтмичә генә укучы аңын шигъри табышка алып барып җиткерә белү осталыктан килә.

Кайвакытта безнең буын шагыйрьләрен формализмда гаепләп куялар. Әйтергә кирәк, татар поэзиясе беркайчан да формализм белән чирләмәде һәм чирләми дә. Эш шунда ки, безнең кайбер шигырьләребезнең әнә шул эчкәреге ягы, эзләнү процессы күренеп-күренеп китә. Билгеле, бу — осталык җитмәүдән генә.

Кыскасы, эзләнү — индивидуаль эш, һәр әдипнең иҗади сере. Эзләнү шагыйрьне үзе генә белгән юллар һәм ысуллар аша табышка, ачышка китерә. Табыш яки ачыш — сүзләр, җөмләләр тезмәсен шигырь итә. Фәкать табышка карап кына шагыйрьнең культура дәрәҗәсен, интеллектуальлеген, талантының зурлыгын чамалап була. Бер очракта шигъри табыш тормышның вак-төякләрен, ә икенче очракта иң актуаль проблемаларын колачлавы мөмкин. Бер үк шагыйрь иҗатында вак «балыкларны» да, эреләрен дә очратабыз. Кайберләребезнең иҗаты мең вак балык янына бер-ике эресе эләккән җәтмәне хәтерләтә. Андый табыш, реаль булса да, «булуы мөмкин түгел» дигәнрәк тәэсир калдыра. Табыш чор кешесе язмышының иң киеренке, югары нокталарын ни дәрәҗәдә чагылдырса, шигырь, шагыйрь шул дәрәҗәдә әдәбият өчен, укучы өчен кызыклы.

Шигырьләрнең үзебез күнеккән тәртиптә язылуын таләп итү, минемчә, табигый нәрсә, чөнки критерийлар яуланган казаныш биеклегендә генә була. Критерийлар һәрвакыт күпмедер дәрәҗәдә консервативлар.

Остазлар яки тәнкыйть тәэсире астында бетә торган индивидуальлеккә шул кирәк — бетсен. Тәнкыйтьне тыңлый белергә дә кирәк. В.Солоухин әйтмешли, художник һәркем сүзенә, бигрәк тә киңәшенә колак салып, беркемне дә тыңламаска тиеш. Безне аерым кешеләр түгел, ә әдәбиятның культура дәрәҗәсе өйрәтергә тиеш. Иҗади шәхесләрне күреп ала белү, аңа, индивидуальлегенә кагылмыйча, уңай йогынты ясый белү — югары культурага ирешкән әдәбиятларга гына хас олы сыйфат.

М.Вәлиев. Сүзебезне поэзиянең гражданлыгы турындагы уйланулардан башлаган идек, инде менә аның культура дәрәҗәсе кебек мәсьәләләргә дә килеп чыктык. Һәм, минемчә, бу бәйләнеш дөрес, табигый, кирәкле бәйләнеш. Чөнки гражданлыкның яшәү җирлеге — кешенең реаль тормышы ул, аның ничек яшәвеннән килеп чыга торган күренеш. Чын гражданлык... Аның ныклыгы, ышанычлыгы... Ул нәрсәләргә бәйләнгән соң? Бу мәсьәләләр бүген поэзия өчен генә түгел, ә, гомумән, олы тормышта да бик җитди итеп куела. Бигрәк тә яшь буынны тәрбияләү, аның формалашуы белән бәйле рәвештә караганда бу проблеманың әһәмияте зурая. Чөнки гражданлык шәхеснең иң асыл сыйфатлары булу-булмавын күздә тота. Ә ул сыйфатларның нигезе, иң беренчесе, минемчә, һичшиксез, кешенең табигый, үз күңеленә тугры яши алуы. Бары тик шул чакта гына без шәхеснең һәр урында кешелекле, гуманистик адым ясаячагына ышана алабыз. Минемчә, бүген әле бездә гражданлыкны әнә шушылай итеп — кеше күңеленең табигый дәвамы һәм органик өлеше итеп карау җитми. Кеше җанының бер ягы итеп, олы җанның бер чагылышы итеп. Чын мәгънәсендә көчле, олы җан илгә, халыкка мөнәсәбәтендә дә олы һәм кешелекле була, гражданлык аның асылының, кешелек үзәгенең бер табигый ягы гына була. Ул шәхес өчен бернинди каршылык, трагедия дә тудырмый. Ягъни шәхес омтылышы белән гражданлык омтылышы арасында аерма булмый.

Ә безнең поэзиянең гражданлык көче ни өчен без теләгәнчә түгел соң? дигән сорау куйсак, шигъриятебезнең үз җаны тормыш белән әнә шулай органик берлектә яши алу дәрәҗәсенә ирешкән олы шәхесләрнең, шагыйрьләрнең азрак икәнен күрербез... Олы шәхес бит ул үзенең яшәвендә һәм иҗатында бернинди чикне, кискен бүленешне белми. Без еш сөйли торган темалар бүленеше, актуаль яки искергән нәрсәләр, ярый торган яки ярамый торган фикерләр, хисләр аның өчен, гомумән, юк. Аның яшәве, аның поэзиясе — бер бөтен катлаулы реальлек ул. Олы шәхеснең һәр шигырендә әнә шул тирән катлаулылыкның бер чагылышы була. Бик күп тамырлары, бәйләнеш җепләре белән бергә. Шулай иҗат итүче шәхеснең һәр шигыре, һәр язмасы ул — чын гражданлык сүзе. Ул иң беренче чиратта кешене үзенең ихласлыгы, кешелеге, көче белән җәлеп итә. Ул, иң яхшы лирик шигырь кебек булып, кеше җаны өчен кадерле, аңа тансык сүз итеп кабул ителә.

Р.Харис. Әйе, әдәбиятның үсешен шәхесләр билгели. Әйтик, бик уңышлы бер әсәр, әдәбиятның бер жанрын гына түгел, аны тулаем үстереп җибәрә. Үз нәүбәтендә андый әсәр — әдәби шәхеснең үсеп китүе дигән сүз... Әдәбиятка яңа исемнәр килә. Алар, әлбәттә, әдәби процесска да йогынты ясыйлар. Соңгы ун-унбиш ел эчендә безнең поэзиягә шактый кызыклы исемнәр килеп керде. Хәзерге көндә өлкәннәр белән бергә поэзиябезнең төп буынын тәшкил иткән Г.Афзал, Ә.Баянов, Ш.Галиев, М.Шабаев, И.Юзеев, Роб.Әхмәтҗанов, С.Сөләймановаларга тагын яшьләр — Р.Гатауллин, Р.Мингалимов, Г.Рәхим, Р.Фәйзуллин, Рәш. Әхмәтҗанов, Ф.Яруллин, бераз соңрак Зөлфәт, М.Әгъләмов, Ф.Сафин, М.Галиев, З.Насыйбуллиннар кушылдылар. Бу шагыйрьләрнең поэзия үсешенә йогынты ясаулары көн кебек ачык.

М.Вәлиев. Димәк, поэзиябезнең бүгенге торышын билгеләүдә башка шагыйрьләр белән бергә аларның иҗатлары да катнаша дигән сүз. Ә ул иҗат дөньяларының көче, әйткәнебезчә, шагыйрь шәхесенең көче, аның дөньяны, тормышны тоемлау тирәнлеге белән билгеләнә. Шигърият, аның күп кенә төп сыйфатлары, шулай итеп, шәхестән, аның кем булуыннан, нинди булуыннан, ничек итеп яшәвеннән башлана. Димәк, безнең поэзия турындагы бу әңгәмәбез дә үз тирә-юнебездәге шәхесләргә багу, карашларыбызны иҗади шәхесләргә юнәлтү белән төгәлләнә... Ышаныч һәм өмет тулы карашларыбызны...

1978

Традицияләр яши, яңара

(Ф.Мусин белән диалог)

Ф.Мусин. Агымдагы әдәбият турында сөйләшүләр алып бару хәзерге әдәби тормышның мөһим сыйфатына әверелде. Әллә әдәбиятның гомумторышына яки аның аерым өлкәсендәге хәлләргә, әле теге яки бу мәсьәләгә багышланып үткәреләләр алар. Мондый эшнең максаты нindидер мәсьәләне хәл итүдән бигрәк, киң әдәби җәмәгатьчелек игътибарын аңа юнәлтүдә, бу хакта коллектив рәвештә уйлануда, фикерләшүдә.

Башкарак максатлар да булуы ихтимал.

Р.Харис. Иҗат проблемалары, аерым әсәрләр, язучылар турында газета-журнал битләрендә, радио-телевидение буенча диалоглар, публичный әңгәмәләр үткәрү — әдәбиятны пропагандалауның иң нәтиҗәле ысулларының берсе. Залдан килгән сораулар да, аларга бирелгән җаваплар да залдагыларда һәм телевидение тамашачыларында бер дәрәҗәдә кызыксыну уяталар. Соңгы елларда Казанда да әдәбият, сәнгать мәсьәләләре турында шундый сөйләшүләр алып барыла башлады. Драматург Туфан Миңнуллин, композитор Фасил Әхмәтов Актерлар йортында әдәбият-сәнгать сөючеләр белән очраштылар һәм аларның зал белән әңгәмәсе телеэкранга да чыкты. Аларның ихлас сүзләре, кызыклы күзәтүләре, фикерләре йөзләгән мең кешегә җиткерелде, аларга иҗат дигән серле дөньяның кайбер аланнары, урман-сулары күрсәтелде. Мондый сөйләшүләр, һичшиксез, иҗатчылар өчен дә кирәкле, әдәбият сөючеләр өчен дә файдалы.

Ф.Мусин. Инде әлеге сөйләшүләрнең кыйммәте, язучыларга һәм укучыларга тәэсир көче турында сүз чыккан икән, биредә, минемчә, хәлиткеч рольне әңгәмәдә катнашучыларның тикшерелә торган мәсьәләләрне никадәр тирән аңлавы, аларга шәхси мөнәсәбәте уйный. Матбугатта бер күренү нияте белән генә (кайчак шулай да була) катнашамы ул мондый сөйләшүдә, әллә инде бу хакта сүз әйтми кала алмаганнанмы?

Р.Харис. Шәхси мөнәсәбәт, гомумән, иҗатның нигезен тәшкил итә, иҗатның ансыз булуы да мөмкин түгел. Ләкин кайбер әсәрләребездә, шул исәптән тәнкыйть мәкаләләребездә дә, очраштыргалый торган «бу миңа ошый, бусы ошамый» кебегрәк «бәяләр» әле шәхси мөнәсәбәт түгел. Тормыш күренешләрен, ил, халык язмышларындагы вакыйгаларны үз тәҗрибәң биеклегеннән торып, үз эрудицияң ярдәмендә яктыртып күрсәтү — менә художникның шәхси мөнәсәбәте. Ни өчен ошаганын, ни өчен ошамаганын аңлатканда язучының темпераменты да, кыюлыгы да, ихласлыгы да ачык күренә. Ачык әңгәмә үткәрү, йә булмаса, шундый әңгәмәдә катнашу — язучы иҗатының бер төре. Сөйләшүне кызыклы һәм файдалы итә торган иң беренче сыйфат, минемчә, әңгәмәдәшләрнең бай натурасы. Икенчесе — күңел байлыгың белән халык алдында ачыктан-ачык уртаклашу осталыгы. Ә менә бу мәсьәләдә тәҗрибәне байтак җыясы бар әле безгә.

Ф.Мусин. Әдәбият ихлас күңелдән сөйләшүне, уйлануны сораучы мәсьәләләрне көн тәртибенә куеп кына тора. Еш кына алар бер бүген генә хасил булмыйлар, елдан елга, дәвердән дәвергә үз әһәмиятләрен югалтмыйча, кайчак, киресенчә, яңа шартларда яңа яңгыраш алып күчеп киләләр. Шундыйларның берсе — һичшиксез, әдәбиятта буыннар бәйләнеше, бүгенгеләрнең үткәндәгеләр тормышына һәм иҗат мирасына мөнәсәбәте. Икенче төрле әйткәндә, традицияләргә караш, аларның хәзерге әдәбияттагы роле.

Р.Харис. Татар шигъриятенең традицияләре тирән һәм бай. Шигырьнең эчтәлегенә, жанрларына, төзелешенә, сурәтләү чараларына бәйле традицияләр белгечләребез тарафыннан өйрәнелеп, тикшерелеп торалар. Заманасында Тукай, Такташ традицияләре турында газета-журнал битләрендә зур сөйләшү дә булган иде. Бу дискуссияләрдән соң 10–15 ел вакыт узды. Татар шигъриятендә кызыклы үзгәрешләр булды. Менә бүгенге поэзиядә борын-борыннан калган, Тукайлардан, Такташлардан, Җәлилләрдән килгән традицияләр нишләгәннәр икән, конкрет шагыйрьләр иҗатына алар ничек тәэсир иткәннәр икән? — традицияләрне өйрәнүнең бу яклары, минемчә, безнең алга яңа таләпләр куя. Бүгенге шигъриятебезне башка әдәби традицияләр контекстында карау да бик өлгергән мәсьәлә. Болар, билгеле, шактый катлаулы эш, чөнки үткән буыннардан килгән традицияләр яңа буын иҗатында Кама суы Идел суында югалган кебек эзсез югалалар. Хәтта югалырга тиешләр! Әдәбият кабатлануны күтәрә алмый. Әдәби буын йә шәхес ничаклы көчле булсалар, аларның иҗатында традицияләрнең чиста эзләрен күрү шулчаклы кыенлаша. Гасырлардан килгән традицияләрне үз иҗатында эретеп, аларны башка әдәби традицияләр белән кушып, үз мирасы нигезендә яңа «эретмә» ясый алган шагыйрь генә үзенчәлекле була. Андыйларга, табигый, әүвәл сәерсенеп карыйлар, милли традицияләрне бозуда гаепләргә тырышучылар да табыла. Ә бераздан барысы да үз урынына баса — традицияләрне «бозган» яңалыклар үзләре традициягә әвереләләр.

Ф.Мусин. Элек-электән әдәби-эстетик фикернең игътибар үзәгендә торган бу мәсьәләнең безнең көннәрдә үзенә бер актуаль төс алуының үзенчәлеклерәк сәбәпләре дә бар. Мәгълүм ки, соңгы вакытта әдәби традицияләрнең «арыганлыгы» (бигрәк тә зур тарихлы әдәбиятларда), шунлыктан хәзерге язучыларга йогынтысы кими һәм хәтта бетә баруы турында сөйли башладылар. Гадәттә традицияләрне үстерүне берьяклы яки гадиләштереп аңлату белән бәйләгән мондый карашлар, әлбәттә, бәхәс уяталар.

Р.Харис. Традицияләрнең «аруы-ялыгуы» белән һич килешеп булмый. Әдәбият алга барган саен, аның традицияләре дә байый, ишәя, ныгый — ябалдашны югары күтәргәндә кәүсә ныгыган, юанайган кебек, тамырлар тармакланган, тирәнәйгән кебек. Традициянең бар байлыгы, барлык мөмкинчелеге, әлбәттә, бер шагыйрь йә бер буын тарафыннан бер үк вакытта бер үк тулылыкта файдаланылмый. Аның кайбер яклары вакытлыча икенче планга күчеп тора, һәм тормыш таләпләре аларны беравыктан яңадан алгы планга чыгара. Ә гражданлылык, интернациональлек, гуманизм, халыкчанлык, идеялелек традицияләре беркайчан да, бернинди ситуацияләрдә дә үз позицияләреннән чигенеп тормыйлар, аларның дәрт-дәрманы чиксез. Традицияләр һаваның кислородын канга күчерүче кан күзәнәкләре кебек: үзләре сизелмиләр, ә аларсыз яшәү, тышкы мохит белән аралашу мөмкин түгел. Әйтик, Һади Такташ, Муса Җәлил иҗатларында аеруча көчәеп китеп традициягә әверелгән иҗади казанышлар хәзерге буын шагыйрьләренә йогынты ясау гына түгел, тагы да үсәләр, ныгыйлар һәм татар совет поэзиясенең публицистик рухын, көрәшче сыйфатларын көчәйтәләр.

Кыскасы, традицияләрнең «аруы»н мин күз алдыма китерә алмыйм.

Ф.Мусин. Әйе, алар белән килешеп булмый. Чөнки боларның нигезендә үткәндәге әдипләр эшчәнлегенең бүгенге язучы һәм аның иҗаты өчен әһәмиятен инкарь итү ята. Бу хәлнең үз чиратында әдәбиятта буыннар бәйләнешен, алар арасындагы идея-эстетик күчемлелекне юкка чыгаруга китерүе мөмкин. Менә ни өчен

соңгы вакытта һәм матбугат битләрендә әдәби классикага, бигрәк тә совет классикасына кабат игътибар көчәйде. М.Горький, В.Маяковский, совет әдәбиятына нигез салган башка күренекле әдипләр мирасының хәзерге әдәбият өчен әһәмияте турында зур-зур сөйләшүләр булып узды. Аерата классикларның бүгенге әдипләргә нинди сабаклар бирүләренә, алардан нәрсәгә һәм ничек өйрәнергә кирәклегенә дикъкать ителде. Дөрестән дә, без бүген классиклардан нәрсәгә өйрәнә алабыз соң? Алар безгә нәрсәдә үрнәк була алалар? Иң әүвәл, минемчә, язучының үз хезмәтенә ничек каравында, нинди максатлар алга сөрүендә, кыскасы, аның иҗат позициясендә.

Р.Харис. Габдулла Тукай, Һади Такташ, Муса Җәлил, Фатих Кәрим, Хәсән Туфан, Әхмәт Фәйзи, Сибгат Хәким иҗатларында безне һәрвакыт сокландырган сыйфат — көн, заман биографиясен үзләренең йөрәк биографияләре, хис биографияләре итү. Аларның әсәрләрендә көннең аһәңе, кәефе, ритмы, темпы гына түгел, көннең иң әһәмиятле вакыйгалары, иң принципиаль эшләре, көнне алга тартып барган кешеләрнең конкрет язмышлары, кайгы-шатлыклары, уй-фикерләре. Без, шагыйрьләр, моңа сокланабыз икән, димәк, өйрәнәбез дә.

Ф.Мусин. Чын поэзиянең бик күптәннән килә торган күркәм бер сыйфаты бар. Аның кайчан һәм ничек хасил булуы турында борынгы легенда болай сөйли. Икенче Мессен сугышы вакытында (безнең эрага кадәр җиденче гасырның икенче яртысында була ул) дошманны үз көчләре белән җиңә алмаячакларына ышанган спарталылар, хәрби ярдәм һәм булдыклы гаскәр башлыгы сорап, афиналыларга мөрәҗәгать итәләр. Тегеләре исә болар урынына аксак укытучы Тиртейны җибәрәләр. Әмма походта вакытта Тиртей үзенең ил азатлыгы өчен көрәштә, батыр ирләр булырга чакырган шигырьләре һәм җырлары белән спарталыларны шулкадәр рухландыра, рухи көч бирә ки, алар бермә-бер көчле дошманнарын җиңеп чыгалар. Ә борынгы грек шагыйре Тиртей тарихта поэзиягә гражданлык мотивларын алып керүче булып танылa. Бу мотивлар, моннан соң гасырдан гасырга һәм буыннан буынга күчеп килеп, поэзиянең асыл сыйфатына әвереләләр. Алар татар шигъриятенең дә иң әүвәлге һәм иң беренчел мотивларыннан. Бу хакта уйлаганда иң элек тарих түреннән Кол Гали алга баса. Инде менә 750 ел дәвамында, халык хәтерендә яшәп килүче атаклы поэмасында, заманының иң күркәм һәм иң изге идеалларын чагылдыру белән бергә, ул бу идеаллар өчен кулына корал тотып та көрәшкән. Шушы нәрсә борынгы шагыйрьнең шәхесен дә, әсәрен дә үлемсез иткән. Кол Галидән соң безнең поэзия нинди генә сынаулар кичермәгән дә нинди генә югалтуларга дучар булмаган! Әмма борынгы сугышчы шагыйрь идеаллары юкка чыкмаган. Дәвердән дәвергә күчә килеп, алар безнең Тукай, Такташ, Җәлилләр иҗатында яңа яңгыраш алдылар. Бу шагыйрьләр дә халык, заман идеаллары белән янып яшәделәр, аларны үз идеалларына әвереләдерделәр, иҗатларын олы максатларга багышладылар. Бу яктан алар бүгенге шагыйрьләргә дә үрнәк булып торалар.

Р.Харис. Әмма мин бүгенге татар совет поэзиясенең гражданлык рухы, тормыш белән элемтәсе кимеде дип һич тә әйтмәс идем. Дөрес, кайбер шагыйрьләрнең «Казан утлары» журналында һәм башка басмаларда чыккан аерым әсәрләрендә йә шигырь тупламаларында без әле еш кына «мәңгелек» темаларга һәм проблемаларга фәлсәфә сатулар белән очрашабыз. Кайвакытта без үзебезнең күңел чоңгылларына шулчаклы тирән чумабыз ки, көн белән, заман белән бәйләнеш беравыкка өзелә һәм кислород, яктылык җитмәүдән хәлсез булып яралган, идән астында үргән бәрәңге сабагы кебек төссез шигырьләр дөньяга килә... Һәм шул ук шагыйрьләрнең китапларын, йә булмаса, барлык шагыйрьләребезнең бер ел эчендә язган әсәрләрен алсак, һичшиксез, бүгенге татар поэзиясенең заман белән бәйләнеше ныклы булуын ачык күрәчәкбез.

Ләкин бәйләнеш булу үзе генә әле әдәбиятны үстерүче фактор була алмый. Ул аның нигезе, беренче һәм төп шарты. Заманның, чынбарлыкның төрле якларын художестволы өйрәнү-ачуның тирәнлеге, масштаблылыгы, яңалыгы — бу инде әдәбиятның сыйфатын билгеләүче күрсәткечләр. Заманның космик тирәнлеген фәкать зур әдәби шәхесләр генә буйлый ала. Алар гына йөрәкләренә көннең ритмын һәм тизлеген сыйдыра алалар.

Ф.Мусин. Заман белән тыгыз бәйләнгән булу, халык тормышында актив катнашып яшәү безнең әлеге классикларны олы шәхесләр итә иде. Бу хәл аларның биографиясендә дә чагыла. Җәлилне генә алыйк. Биографиясе нинди бай бит аның! Инде биш яшьли ул күпне күрә, күпне башкара. Яшүсмер вакыттан ук ул үзен иҗтимагый актив шәхес итеп таныта һәм зур тормыш тәҗрибәсенә ия була.

Ә безнең хәзерге яшь шагыйрьләр? Аларның биографиясе гадәттә бер биткә сыя. Башта без бу хәлгә иптәш әле яшь, олы тормышка яңа аяк баса дип ташлама ясыйбыз, киләчәккә өметләнәбез. Еллар үтә, әмма әлеге иптәш биографиясендә әллә ни яңарыш күренми. Нәтиҗәдә аның бөтен тормыш запасы һаман шул балачакта күргән-кичергәннәренә һәм матбугат белән китаптан укып белгәннәренә кайтып кала. Табигый, бу хәл аның шәхесе үсешендә дә чагылмый калмый.

Р.Харис. Язучыны әдәби шәхес итә торган өч нәрсә бар: профессиональ сәләт, характер һәм биография. Бүгенге яшь шагыйрьләр арасында шәхесләрнең азрак булуын мин дә беренче нәүбәттә биографияләренең ярлы булуында күрәм. Версификаторлык осталыгы да җитәрлек, башка әдәбиятлардан кергән традицияләрне дә яхшы үзләштергән, симпатия-антипатияләре дә анык, кыюлыгы да күренеп тора, ләкин әйтер сүзе, фикере генә юк, ә булган очракта — бик сай һәм беркатлы. Поэзиябезнең житешсезлекләрен барлаганда без һәрвакыт яшьләр иҗатына мөрәҗәгать итәргә яратабыз. Билгеле, яшьләр иҗатында алар күбрәк, әмма тәҗрибәле шагыйрьләрдә дә юк түгел. Бүгенге өлкән һәм урта буын шагыйрьләренең, билгеле, кайберләренең, иҗади престижларын бай биографияләре дә саклап кала алмый. Аларның әйтер сүзләре дә бар, әмма характерлары җитми, профессиональ осталыклары да көн таләбеннән калыша.

Ф.Мусин. Кайбер яшьрәк авторларның гражданин буларак акрынрак җитлегүләре аларның үз иҗатла-

рына мөнәсәбәтләрендә дә күренә. Үз язганнарыңа җаваплы һәм таләпчән караш җитми башлый, автор күбрәк матбугатта тизрәк күренү хакында кайгырта. Без үзебез дә кайчак теге яки бу каләмдәшебезгә ул чыгарган китаплар санынннан чыгып бәя бирә башлыйбыз. Биредә тагын классиклар хәтергә килә. Мәсәлән, Ә.Фәйзи үзе исән чакта бөтен язганнарының яртысын гына диярлек дөньяга чыгарган. Калганнарын йә әле укучыларга тәкъдим итәргә иртәрәк дип санаган, йә мондый игътибарга лаеклы дип тапмаган. Менә ул — үз иҗатыңа таләпчән карау үрнәге!

Р.Харис. Дөрес, без әдипләрнең юбилейлары вакытында аларның китап саннарын да искә алабыз. Ләкин бу — шагыйрьләрнең иҗатларын бәяләүдәге төп критерий түгел. Ә үз иҗатыңа таләпчәнлек — ул мәңгелек проблема. Ә кем белә бит, бәлки, безнең арада да шигъри айсберглар, ягъни язганнары басылганнарыннан күбрәк булган тыйнак шагыйрьләр бардыр.

Ф.Мусин. Күптән түгел мин бер күренекле шагыйрьнең шундый сүзләрен ишеттем: «Поэзия профессиональ яктан үсте, әмма ул үзенең нервысын югалтты». Бу фикердә, гәрчә ул кистеребрәк әйтелсә дә, хаклык юк түгел. Әйе, хәзерге шигырь форма камиллегенә омтыла, ә менә мәгънә ягыннан кайвакыт аксый. Андый очракларда авторларга классикларга хас идея ягыннан омтылышлылык һәм инанганлык җитенкерәми кебек. Бу хәл әсәрнең мәгънәви кабатланган булуына һәм икенчел яңгыраш алуына китерә. Нәтиҗәдә шигырьнең җегәрлеге кими.

Р.Харис. Поэзия тышкы ярсыткычларга җавап кайтару сәләтен югалтты дигән фикер белән мин һич тә килешә алмыйм. Бөтен совет поэзиясенеке кебек үк татар поэзиясенең дә нервы очларында юшкын юк. Шигырьләребезнең тематик диапозоны да, алардагы информация күләме дә, ул информацияне җиткерү ысуллары да артканнан-арта, нәфисләнгәннән-нәфисләнә бара. Әйе, шигырь профессиональ яктан үсә, камилләшә. Ләкин форма ягыннан камил шул шигырьләрдә синең күңелеңә күчә ала торган ачу-ачыну, куаныч, сине дә борчуга салырлык борчылу, үзенә кушып шаккатырырлык шаккатулар, горурланулар сирәк очрый. Шигырьнең синең нервыңа тоташырлык нервысы булмый. Димәк, бу нерв шагыйрь йөрәгендә дә юк... Димәк, әлеге дә баягы шигъри шәхесләребез аз дигән сүз.

Ф.Мусин. Классиклар үз шәхесләре, иҗатларының идея юнәлеше, иҗтимагый-әхлакый яңгырашы буенча әле еш кына хәзерге шагыйрьләргә үрнәк булып торалар. Шулай да аларның бүген дә игътибарга алынырлык традицияләре бер бу өлкәгә генә кайтып калмый. Аларда, минемчә, шигырьнең эстетик яңгырашын көчәйтү юнәлешендә дә өйрәнерлек, гыйбрәт алырлык нәрсәләр аз түгел. Мәсәлән, Тукай, Такташ, Җәлилләр шигыреннән ниндидер әчке бер көч, энергия бәреп тора. Ул укучыны шушы энергиясе белән әсир итә, үзенә тартып тора. Менә Тукай:

> Көзге төн. Мин йоклый алмыйм. Өй түрендә җил җылый;
> Җил җыламый, ач үлемнең куркусыннан ил җылый.
> — Иң сөекле эшче әүладым бу ел ач калды, — дип,
> Изге, шәфкатьле анабыз — мәрхәмәтле җир җылый.

Бу юлларны укыганда үзеңне ниндидер көчле дулкынга эләккәндәй сизәсең. Шигырь сине үзенең фикер-хис агымына алып керә, бөтен күңелеңне, шәхесеңне биләп ала. Ә нилектән? Чөнки шигырьдә зур мәсьәлә — бөтен халык язмышы турында сүз бара, шагыйрь бу язмышны үзенеке итеп карый, йөрәге аша үткәреп тасвирлый. Шулай шагыйрь белән халыкның һәм социаль, һәм рухи бердәмлеге хасил була.

Үткәндәге поэзиябезнең тагын бер күркәм сыйфатына дикъкать итәсе килә. Бу хакта заманында Акмулла: «Сүз чыгар шагыйрьләрдән хикмәт берлән», — дип белдергән иде. «Хикмәтле сүз» төшенчәсе киң мәгънәле. Мин аны үзем барыннан да элек шигъри сүзне образлы, тирән мәгънәле итеп әйтү дип аңлыйм. Бу нәрсә безнең шагыйрьләргә элек-электән хас булган. Бик еракка китмичә, яңа заман поэзиясенә генә мөрәҗәгать итсәк, аңарда бу төр поэтик фикерләүнең күркәм үрнәкләрен Тукай, Дәрдмәнд, С.Рәмиев, ә соңрак Ә.Фәйзи, Туфан иҗатларында табабыз. Бу шагыйрьләрнең мондый сыйфаты классик поэзиягә генә түгел, бәлки халыкның образлы фикерләвенә дә барып тоташа. Әлеге традиция безнең көннәрдә дә онытылмаган. Ул төрле буын шагыйрьләрендә, мисал өчен С.Хәким белән Н.Арслановта, Г.Афзал белән С.Сөләйманова, И.Юзеев белән Р.Фәйзуллинда чагыла һәм һәркайсында үзенчәлекле төстә гәүдәләнә. Бу традиция, миңа калса, Ренат, синең күңелгә дә бик хуш килә?

Р.Харис. Әйе, бу традиция минем иҗади омтылышларыма туры килә. Син китергән шигъри юл үзе үк Акмулла фикеренең дөреслеге хакында сөйли. Гади сүзләргә шигъри яңгыраш бирер өчен шагыйрь күңелендә ниндидер хикмәт-тылсым булырга тиеш. Алай гына да түгел — сүзгә шигъри яңгыраш бирү генә дә җитми — шагыйрьнең сүзе хикмәтле, ягъни тирән мәгънәле, иҗтимагый көчкә ия булганда гына җәмгыять өчен кыйммәтле. Шундый шигырьләр язу — минем генә хыялым түгел. Гомумән, шагыйрь үзенең әсәрләренең көрәшче булуын тели. Асылда аларның барысы да диярлек шундыйлар — гуманизм, коммунистик идеаллар хакына булдыра алганча көрәшәләр. Ләкин арада, яшерен-батырын түгел, чебенгә туптан атканнары да, филгә каршы гөлҗимеш чәнечкесен сөңге итеп тотып чыкканнары да очрый.

Ф.Мусин. Шуның белән бергә хәзерге поэзиягә хикмәтле сүз җитмәү дә сизелә. Әйтергә теләгәнне рифмага салып сөйләп бирү белән мавыга башладык, образлылыкка игътибарны киметтек кебек. Әмма болай дип әйтү һич тә публицистик шигырь бакчасына таш ату түгел. Бу төр шигырьнең поэзиядә үз урыны бар. Шул ук вакытта андый шигырьне тудыруның үз хикмәтләре бар. Моның шулай икәненә ышану өчен Такташ иҗатына мөрәҗәгать итү дә җитә.

Р.Харис. Әйе, Такташлардан килә торган трибунлык традицияләре, шигырьнең публицистик мөмкинчелекләре соңгы 15–20 ел дәвамында ничектер эчкәрәк, икенчерәк планга күчереп тордылар. Салмаграк канлы, уйчанрак шигырьләр алгы планга чыктылар. Тормыш бүген яңадан шигъри публицистиканы идеологик көрәшнең алгы сафына чакыра. Ләкин бу чакыруны күбебез ишетми кебек әле.

Ф.Мусин. Үткәндәге күренекле шагыйрьләрнең традицияләре турында әле бик озаклап сөйләргә булыр иде. Әмма әйтелгәннәрдән дә бер нәрсә шөбһәсез: бу традицияләрнең иң тазалары һич тә «арымаганнар», алар бүген дә үсеш-хәрәкәттә яки шулай булырлык. Әлбәттә, бу нәрсә бер позициягә генә карамый. Шундый ук фикерне әдәбиятның башка өлкәләренә карата да әйтергә мөмкин. Классиклар исеменә лаек булган әдипләребезне әдәбиятыбызның үткән юлында калкып торучы мәгърур кыялар яки аның күгендә якты йолдызлар дияргә булыр иде. Шулай да болар образлы чагыштырулар гына, әлеге әдипләр иҗатының хәзерге әһәмиятен тулысынча ачып бетермиләр. Чөнки алар һич тә катып калган җансыз кыялар яки бездән бик ерактагы салкын йолдызлар түгел, алар үз иҗатлары белән безнең арада яшиләр, бүгенге әдәби хәрәкәттә актив катнашалар. Бу әдипләр үзләренең бай эчтәлекле тормышы, үлемсез әсәрләре белән хәзерге һәм киләчәк буын каләмдәшләрен ничек яшәргә, иҗатта актив һәм кыю булырга, бертуктаусыз эзләнергә, үз хезмәтеңә җаваплы һәм таләпчән карарга чакыралар, шуңа рухландыралар.

Апрель, 1983

Нам есть чем поделиться

О взаимовлиянии и взаимообогащении литератур
беседуют Ренат Харис и Равиль Бухараев

Р.Б. Татарская литература одна — из древнейших литератур, уже в двенадцатом веке она дала миру такое выдающееся произведение тюркоязычной поэзии, как булгарскую поэму «Кыйссаи Юсуф»; думается, именно на примере татарской литературы было бы интересно и поучительно проследить процесс взаимовлияния национальных литератур РСФСР. Исторически складывалось так, что татарская литература в своих поэтических и прозаических произведениях обращала свои взоры на Восток, черпая в восточной литературной традиции формы и методы литературного творчества. Только в девятнадцатом веке по-настоящему сказалось влияние западных мастеров слова, и произошло это при посредстве великой русской литературы...

Р.Х. Да, взаимовлияние — процесс, уходящий корнями в далекое прошлое. Вот Вы упомянули поэму «Кыйссаи Юсуф» основоположника булгаро-татарской письменной поэзии Кул Гали, 800-летие со дня рождения которого широко отмечалось в этом месяце. Так вот, даже «Кыйссаи Юсуф» является детищем благотворного процесса взаимовлияния — ведь поэт частично использовал ходовой сюжет, разработанный еще до нашей эры Еврипидом, затем древнеримским поэтом Сенекой, потом в течение многих веков поэтами Ближнего и Среднего Востока. На сюжет о любви молодой мачехи к своему взрослому пасынку и его непреклонности писали и Расин, а в начале нашего века латышский поэт Ян Райнис...

Этот процесс всегда имел место, всегда с той или иной интенсивностью шел обмен между различными литературами. Но истинное и благотворное свое воздействие взаимовлияние литератур оказало лишь тогда, когда возникла истинная дружба народов, когда возникла возможность плодотворного взаимообмена накопленными духовными ценностями, которые выражали духовные сущности наций...

Р.Б. Духовное взаимообогащение возможно, когда между народами не стоит стена многовековых национальных предрассудков, стена культивируемой вражды и неприятия духовности иного народа. Вне этого условия влияние иной литературы воспринимается на уровне экзотики, пресловутого дыхания Востока, как это, например, случается в изящных сказках Вильгельма Гауфа. Не можем же мы, в самом деле, сказать, что «Бахчисарайский фонтан» — результат глубокого влияния на А.С.Пушкина восточной поэзии? Хотя, впрочем, может быть, пример и не совсем удачный, так как Пушкин никогда не был случаен в своем выборе... Ведь это он рифмовал «Мери и пери», откуда бы взяться восточной фее? А «подражания Корану»?

Р.Х. Пушкин — действительно особая статья, свое все возрастающее значение в едином многонациональном литературном процессе он предрек сам еще в «Памятнике». Нет, пожалуй, в наши дни национальной литературы, которая так или иначе не опиралась бы на Пушкина, на всю русскую литературу, хотя многие литературы народов СССР имеют богатую традициями многовековую историю... Недаром Тукай писал: «Если Пушкин и Лермонтов — солнце, то я луна, сияющая отраженным от них светом». Мысли Пушкина оказались близки Тукаю, пришедшему в литературу на волне революции 1905 года, а не, скажем, татарским поэтам девятнадцатого века. Интересен и тот факт, что у Тукая есть несколько стихотворений «Слова Толстого», «Мнение Толстого», «Слово Толстого» — это поэтические изложения мудрых мыслей писателя. Они примечательны тем, что в пору, когда еще не существовал планомерный, массовый художественный перевод с русского на татарский, стали удачными по форме посредниками между татарским читателем и русской литературой. Это говорит о том, что глобальные в духовном плане мысли должны проникать в подготовленное сознание и через национальные формы, иначе они могут быть не восприняты... Пушкин и Толстой прямо влияли на мировоззрение и творческую суть Габдуллы Тукая, основоположника современной татарской литературы, заставив его проявить интерес к отдельной человеческой личности как целому миру... Переводы Пушкина — частое явление в татарской литературе начала века...

Р.Б. Как здесь не вспомнить перевод стихотворения «Зимний вечер», конгениально выполненный другим выдающимся татарским поэтом — Дэрдмендом! Он еще мало известен широкому русскому читателю, хотя можно было бы говорить о его глубоком духовном родстве с Тютчевым и Фетом. Вообще, вселенская идея родства всего сущего пронизывает весь процесс взаимовлияния литератур в его многовековой протяженности, именно эта идея в конечном счете делает возможным и необходимым взаимовлияние литератур... Тукай, Дэрдменд, Хади Такташ, М.Джалиль, целый ряд других поэтов достигли подлинных высот татарской литературы, однако, как пишет Г.Ломидзе: «Чтобы национальное стало интернациональным, необходимо несколько условий: значимость, глубина, поучительность, масштабность событий и явлений национальной жизни, изображенных в произведении, талант, высокая степень художественного обобщения...» Названные поэты оказали глубокое влияние на литературы братских соседних народов, достойно переводя их произведения; татарская литература с помощью переводчиков частично отдаривает русскую литературу, подарившую ей Пушкина, Лермонтова, Некрасова, Маяковского... Безусловно, взаимовлияние и взаимообогащение литератур гораздо шире тривиального «ты — мне, я — тебе»...

Р.Х. Именно! Ведь тот же Ломидзе пишет дальше: «Интернациональное и национальное существуют не одно после другого, а вместе! Маяковский, скажем, сразу же стал в Татарии своим поэтом, потому что такой же революционностью отличались в родной литературе Хади Такташ, Адель Кутуй, недавно ушедший от нас Хасан Туфан и другие поэты. Они подготовили татарского читателя к восприятию Маяковского не только на татарском языке, но и на языке оригинала! Однако не все так просто. Не каждая литература, по тем или иным причинам, создает актуальные произведения на понимаемую в широком смысле «злобу дня». Держать татарского писателя без подобных произведений — это держать его на голодном пайке, ограничивая его духовный рацион. Поэтому возникает другая проблема — проблема своевременного перевода такой литературы на язык другого народа, в данном случае татарского, потому что национальный читатель, хоть он в настоящее время в большинстве своем двуязычен, читает в первую очередь на своем родном языке. Перевод не только обогащает литературу, он повышает эстетический уровень восприятия читателя. Получается интересное замкнутое кольцо: возросший уровень читателя повышает уровень литературы, требовательность к ней, вызывает необходимость новых интенсивных переводов с других языков.

Р.Б. Какие же произведения, на ваш взгляд, достойны переводов?

Р.Х. Сама литература, исходя из психологических особенностей народа, исходя из своей истории, должна определить, что в первую очередь отобрать для перевода из русской литературы и вообще современной многонациональной литературы нашей страны. Нужно переводить произведения, восполняющие тематический, духовный вакуум, жанровый вакуум...

Р.Б. Ренат Магсумович, недавно вы стали главным редактором татарского литературно-художественного журнала «Казан утлары» — «Огни Казани». Скажите, какой вклад вносит ваш журнал в развитие многонационального литературного общения...

Р.Х. «Казан утлары», как и все литературно-художественные журналы страны, всегда уделял большое внимание пропаганде лучших достижений советской литературы. Это наша святая и почетная обязанность. Благодаря нашему журналу, я думаю, почти все литературы братских народов СССР имели возможность поговорить с читателем и на татарском языке. Очень часто на страницах «Казан утлары» встречаются писатели разных народов. Так, в этом году в декабрьской книжке журнала, а декабрь — месяц образования СССР, встретятся русские писатели Виктор Кочетков, Сергей Воронин, азербайджанец Акрам Айлисли, латыш Андрис Веян, украинка Наталка Никулина, башкир Сафуан Алибаев и целая группа марийских поэтов. Этот номер журнала мы называем номером дружбы литератур. И уже сегодня мы приступили к оформлению 12-го номера 1984 года.

Р.Б. Отрадно, что дело перевода — дело взаимное... О переводах говорится и пишется много справедливого, объем переводов в нашей стране огромен. Не обходится и без нареканий на плохие, бесцветные переводы, особенно они опасны, когда дело касается классики...

Р.Х. Вопрос перевода классики — давно наболевший вопрос. Будем надеяться, что новые переводы Тукая к его грядущему в скором времени столетию наконец представят его русскоязычному читателю во всей мощи и проникновенности его поэзии... Другое дело, что встречаются национальные поэты, которым постоянно кажется, что их произведения искажаются в переводе, выглядят блекло, несовременно, а то и просто скучно... Перевод — это самостоятельное творчество, наверняка одно и то же произведение можно перевести и лучше, и хуже... Но, как мне кажется, если в стихотворении есть интересная творческая находка, то в любом профессиональном переводе оно вызовет интерес читателя. Зачастую наши стихи состоят из неточных метафор, несут давно избитые мысли. Такие стихи даже в самом хорошем переводе, если он точен и верен оригиналу, не способны оказать воздействие на ум и сердце искушенного читателя. Есть справедливая шутка: «Красивая женщина и в то же время верная — такое же редкое явление, как и удачный перевод поэтического произведения. Такой перевод обычно некрасив, если верен, и неверен, если красив»... Поэтому прежде всего нужно смотреть в корень самого произведения, увидеть в нем все тонкости, но это подчас трудно сделать через подстрочный перевод. Даже толковательный подстрочный перевод не способен донести до переводчика, не знающего языка оригинала, букет нюансов стихотворения. Одно слово может нести в нем и смысловую, и эстетическую, и философскую нагрузку...

Р.Х. В Татарии за последнее время сложилась благоприятная практика для улучшения дела перевода. У нас есть писатели, пишущие на русском языке, их творчество признано в масштабе Советского Союза. Они

знают татарский язык, но их преимущество заключается прежде всего в том, что они знают быт, историю и культуру народа, чувствуют ту духовную атмосферу, в которой живет и трудится конкретный автор. Я считаю, что русскоязычные национальные писатели в переводе добиваются наиболее полного звучания произведения на русском языке. Таких результатов добиваются и переводчики, которые в течение долгих лет общаются с той или иной национальной литературой, знают народ, которому принадлежит автор.

Я сам особо тесно сотрудничаю с Вадимом Кузнецовым и Лидией Григорьевой. Они в своих переводах сохраняют не только смысл и аромат авторского стиха, но и атмосферу его родной среды. В переводческом деле это стратегически ценное качество.

Р.Б. Говоря о переводах, мы несколько отдалились от промелькнувшей в нашем разговоре мысли, что одной из основополагающих сил, движущих интернациональный процесс, является читатель...

Р.Х. Да-да! Недавно с группой писателей я побывал в Актанышском районе республики. Целью нашей поездки была не только пропаганда достижений современной татарской литературы, но и создание морально-нравственного климата, который мог бы успешно повлиять на осуществление Продовольственной программы, потому что литература и искусство обладают к тому огромными возможностями... Встречались с животноводами, полеводами, людьми разного возраста, с разным уровнем образования — начиная от восьмилетки, кончая вузом... Вели конкретные разговоры о конкретных литературных произведениях, о спектаклях татарских театров, о литературно-драматических передачах телевидения. Эти люди не только хорошо знают литературу, но и предъявляют высочайшие требования, и в основе этих требований лежит знание всей многонациональной советской литературы. Говоря о ней, мы не должны упускать из виду, что и читатель стал у нас единым, многонациональным. В нашем случае, сельские читатели подробно сравнивали произведения татарских писателей с произведениями ведущих писателей нашей страны. Упоминались имена В.Белова, Ч.Айтматова, М.Карима, Г.Троепольского, В.Астафьева... Мне вспомнилось, что еще совсем недавно татарский читатель, он же и зритель, с трудом шел на переводные спектакли. Руководство некоторых театров в угоду зрителю «отатаривало» произведение — меняло имена персонажей, одежду и т.д. А сейчас, как мне известно, такой проблемы не существует... Мы заходили в библиотеки, специально интересуясь тем, как читатели относятся к литературе на русском языке. Сельчане не ограничивают себя чтением книг только на татарском языке. При всем том читатели заявляют, что мало книг на татарском языке, требуют больше и больше! Встречи с такими читателями повышают творческую ответственность писателя. Вообще, читатель играет огромную роль в процессе взаимовлияния литератур, с его интересами мы обязаны считаться... Чтобы такого читателя повести за собой, заинтересовать, любой национальный писатель вынужден стремиться обогатить себя достижениями всей многонациональной советской литературы. В наше время именно читатель стал одним из наиболее действенных факторов взаимовлияния литератур.

Р.Б. Да, интересы читателя — важный фактор, но, конечно, не единственный. Интернациональное не может существовать без глубоких национальных корней, поэтому одной из главных задач национального писателя является развитие литературного языка, развитие речевой культуры в опоре на национальные традиции... Выразить во всей полноте национальный характер — достойный путь для писателя, не уводящий его от интернационализма... Но где искать истоки национального характера, как преображается он в современном мире, когда у всех советских людей единые задачи? Здесь проблема взаимовлияния литератур приобретает особенную остроту и значимость.

Р.Х. Вы не задумывались над тем, что у русских и татар большое количество очень похожих пословиц, поговорок, сказок, притч древнего происхождения, и объяснять это только идентичностью некоторых социальных, бытовых, нравственных сторон жизни двух народов по крайней мере было бы неполно. Но именно эти условия давали возможность живущим бок о бок народам обмениваться готовыми духовными ценностями. Так что корни взаимовлияния и взаимообогащения очень глубоки — в фольклоре. Фольклор — неисчерпаемый источник художественных приемов.

Фольклор и устная литературная традиция обогащают письменную литературу мудростью народа, чистотой, гуманизмом, потому что являются средоточием эстетического, философского, социального и нравственного опыта народа. Я в своей работе постоянно обращаюсь к русским народным сказкам, литовским дойнам, очень люблю сербские народные сказки и легенды. Вообще, в основе самых интересных произведений современной татарской литературы непременно присутствуют яркие краски фольклора. Могу привести конкретный пример моей работы в этом направлении: поэма «Мулланур» о герое революции Муллануре Вахитове написана мной на чисто фольклорной основе, ибо он бессмертен, как герой сказки. Настольная моя книга — татарские народные песни. По фольклору я изучаю цветовую гамму, психологическую гамму творчества татарского народа.

Р.Б. Изучение фольклора и истории литературы приводит порой к поразительным открытиям. Вы помните, именно благодаря вам я прочитал неизвестное ранее стихотворение булгарского поэта Саифа Сараи, который за 140 лет до Коперника писал: «Гульдурсун кружилась вокруг возлюбленного своего, как Земля вокруг Солнца»!

Р.Х. Важно, чтобы процесс взаимообогащения шел через взаимный обмен художественным своеобразием разных народов, необходимо интенсивно знакомить друг друга с фольклором, неизвестными его произведениями. В настоящее время ученые Татарии совместно с Таткнигоиздатом продолжают публикацию двенадцатитомного собрания «Татарское народное творчество», в котором собраны сказки, обрядовые песни, пословицы и прибаутки, баиты, эпос. Но все это издается на татарском языке. Осуществление перевода луч-

ших образцов народного творчества было бы большим вкладом в процесс взаимообогащения советских народов. Ведь каждый народ имеет такой золотой фонд, который был бы восторженно встречен и писателями, и читателями всех советских народов. Сейчас, к сожалению, мы печатаем и обмениваемся в основном только сказками, и то в переложении для детей...

Р.Б. Конечно, нельзя забывать о том, что именно сказки лежат в истоке исторического взаимовлияния... Но не нужно забывать и о современном литературном процессе. Как вы на себе испытываете влияние иных писателей?

Р.Х. Достижения других писателей, писателей другой национальности меня, татарского поэта, обогащают не только новыми мыслями, чувствами, новой информацией, они повышают интенсивность моей собственной творческой мысли. Почему не я это написал?! — вдруг возникает в душе нечто, похожее на сожаление, думаю, всем писателям знакомо это чувство... Соприкосновение с ярким произведением обязательно оставляет свой благоприятный след в сердце, оно подталкивает тебя по твоему же пути, но в твоем движении уже есть скорость подтолкнувшей литературы. Мы опираемся на наших предшественников в родной литературе, но в то же время на все достижения многонациональной литературы. Если сегодня пристально всмотреться в татарскую поэзию последних двух десятилетий, мы можем вскоре обнаружить влияние на нее других литератур, обнаружить следы соприкосновения с творчеством конкретных национальных писателей. На меня самое сильное воздействие оказывали и продолжают оказывать Расул Рза, Межелайтис, Максим Танк, Геворг Эмин, Смеляков, Мартынов... Я ощущаю стимулирующий импульс от «беседы» с книгами Рыгора Бородулина, Ивана Драча, Юрия Кузнецова, Мамеда Араза.

Но это соприкосновение интересно не столько совпадением мыслей и пристрастий, сколько неожиданным отличием, непохожестью.

Р.Б. Таким образом, если я правильно понял, одним из главных итогов взаимовлияния литератур является, как говорят физики, ускорение толчка на пути развития национальных литератур. Видимо, это справедливо. Конечно, всякая литература рождается в муках, необходимо подвижничество Сумарокова, Тредиаковского или Каюма Насыри, чтобы литературы приобрели глубину и блеск слова... Однако взаимовлияние литератур часто спасает их от художественных тупиков и бессмысленных блужданий в потемках. Нельзя отрицать, что именно благодаря русской литературе, а также современной русскоязычной литературе, творчество писателей Татарии приобрело психологизм, неожиданность открытия национального характера. Учась, мы учим, отдавая, приобретаем. Переоценить этого нельзя...

Р.Х. Советская литература стала подлинно интернациональной благодаря тому, что нравственный и философский опыт писателей всех народов служит одному общему делу... Реальное взаимопроникновение литературной мысли — одно из главных достижений интернационализма. Это — нам дорого! Делясь накоплениями своей культуры, мы становимся только богаче... А у национальных советских литератур есть чем поделиться друг с другом!

1983

О нашем поколении

(Выступление по радио)

Любая литература, в том числе и татарская, сильна и духовно здорова преемственностью поколений. Именно преемственность способствует укреплению вечной нити традиций, обогащая ее новыми явлениями, украшая яркими достижениями. Без традиций, как всем нам хорошо известно, не может быть цельной, самобытной литературы.

Так уж случилось, что нам, заявившим о себе в литературе 20–25 лет тому назад, то есть в шестидесятые годы, предшествовало очень интересное, разностороннее поколение писателей, которое, наверное, можно назвать первым настоящим послевоенным пополнением рядов Союза писателей республики. Заранее прося прощение за неполноту списка этого поколения, я хочу повторить только несколько имен из тех, которые только что были названы: прозаик Гариф Ахунов, Аяз Гилязов, Шамиль Бикчурин, Нурихан Фаттах, Эдуард Касимов, Хасан Сарьян, Барлас Камалов, Мусагит Хабибуллин, Махмут Хасанов, поэты Шаукат Галиев, Ильдар Юзеев, Марс Шабаев, Ахсан Баян, Рашит Гарай, Саджида Сулейманова, драматурги Хай Вахит, Шариф Хусаинов, критики Нил Юзеев, Рафаэль Мустафин, Азат Ахмадуллин, Ильдус Ахунзаде своим творчеством залечили военные раны татарской литературы, вдохнули в нее живительную энергию. Жизненная необходимость, живой литературный процесс заставили их стать универсальными литераторами — ведь многие среди названных писателей одинаково успешно работают одновременно в нескольких литературных жанрах. Продолжая и развивая традиции писателей довоенного и военного поколений, они в своем творчестве успешно осуществили органическое слияние пафоса военного времени с пафосом восстановительного периода. В их произведениях широко распахнулись горизонты мирной жизни страны и республики. Жанрово и тематически татарская литература стала ярче, богаче, разностороннее.

В шестидесятые годы в литературу пришло то поколение, которому принадлежу и я. Наш приход в литературу сильно затянулся, и этот процесс охватил почти два десятилетия. Сейчас со своими старшими брать-

ями по перу на ниве татарской литературы успешно работают снискавшие любовь и уважение многочисленных читателей прозаики Вакиф Нуруллин, Мадина Маликова, Рафкат Карамиев. Здесь я не могу не назвать имя одного из самых ярких прозаиков нашего поколения — безвременно ушедшего от нас Фаиля Шафигуллина, который добился больших успехов в развитии сатирических и юмористических жанров татарской литературы. Трудно представить нашу литературу без поэтов Равиля Файзуллина, Фаниса Яруллина, Роберта Ахметжанова, Гарая Рахима, Рустема Мингалимова, Радифа Гатауллина, Клары Булатовой, Шамиля Маннапова, Кадыра Сибгатуллина, Рашита Ахметзянова, Зульфата и Мударриса Аглямова. Современное высокое состояние драматургии и театрального искусства республики немыслимо без творчества драматургов Туфана Миннуллина, Диаса Валеева, Ризвана Хамида, Роберта Батуллина, Рустема Мингалимова.

Благотворное влияние на развитие нашей литературы оказывает успешная работа критиков Талгата Галиуллина, Флюна Мусина, Фарваза Миннуллина, Фоата Галимуллина и других.

Конечно, я не смог перечислить имена всех представителей этого самого многочисленного поколения писателей современной татарской литературы, самым старшим из которых в ближайшие годы, как говорится, «стукнет» пятьдесят, а самые младшие только приблизятся к четвертому десятку.

Вклад нашего поколения в развитие современной татарской литературы, как мне кажется, особенно заметен в драматургии и поэзии.

Если общепризнан высокий взлет театрального искусства нашей республики, то в этом, наряду с вкладом драматургов предыдущего поколения, есть большая заслуга и драматургов нашего поколения. Особо хочется отметить значение творчества Туфана Миннуллина в развитии национального театрального искусства. Два спектакля Татарского академического театра имени Галиаскара Камала по его пьесам в этом году были показаны по центральному телевидению и стали достоянием всесоюзного зрителя. Московский театр им. Ермоловой также вынес к всесоюзному зрителю два спектакля по пьесам Диаса Валеева. Московский областной театр кукол осуществил постановку по пьесе Рустема Мингалимова.

Сейчас на всесоюзной арене все громче звучит и голос современной татарской поэзии. В этом тоже немалая заслуга поэтов моего поколения, которые стараются достойно нести эстафету своих старших братьев. Заметен вклад этого поколения поэтов и в развитие смежных искусств. Они являются соавторами первых ораторий, новых опер, кантат, песен, документальных фильмов, цирковых программ, эстрадных представлений, телевизионных фильмов, то есть оказывают разностороннее влияние на развитие эстетического сознания народа.

Наше поколение писателей является органической частью целой, неделимой татарской литературы, и в ней, как в капле воды, отражается целое море, отражается современное состояние художественной мысли татарского народа и его глубочайшие традиции.

2 декабря 1984

Энергия строки

(Беседа с Римзилем Валеевым)

С Ренатом Харисом мы встретились в музее. Ежегодно в день рождения Мусы Джалиля подлинник его бессмертных Моабитских тетрадей выносится из хранилища Государственного объединенного музея Татарской АССР в литературный зал на всеобщее обозрение. Два крохотных блокнота лежат на бархате рядом с красной гвоздикой. Сюда идут люди с утра. У входа в музей, несмотря на февральский ветер, выстраивается очередь. И звуки фанфар, и строгие лица молоденьких солдат с автоматами, и седина ветеранов, и искорки в глазах пионеров заставляют думать о силе поэтического слова. Как ошиблись фашисты, казнившие Джалиля — они оказались беспомощными перед поэтом, перед этими самодельными тетрадями. Звучали стихи в музейном безмолвии, сокровенные мысли поэтов нового поколения перекликались с моабитскими строками. «Много на свете стихов, — сказал тогда Ренат Харис, отстоявший в почетном карауле у дорогой реликвии. — Каждый день их в мире рождается тысячи, многие из них, исполнив свой долг, уходят в забвение. Но есть особый род поэзии, к которому относится и творчество Джалиля. Такие стихи написаны кровью — самыми «невысыхающими» чернилами. Это действительно подлинники человеческих чувств».

Справедливы и искренни слова нашего современника, сказанные в столь волнующие минуты. Может быть, мы в суете будней привыкаем к словам, как-то недопонимаем глубокий смысл простых и священных понятий?

Тогда и состоялся этот естественный и назревший разговор об общественном звучании поэзии, мотивах и истоках, глубинной сути политической лирики. Наш собеседник — известный татарский поэт Ренат Харис, лауреат республиканской премии имени М.Джалиля, автор более десяти книг, изданных в Казани и Москве. Сын фронтовика, родившийся за полтора месяца до Великой Отечественной войны, он пишет о том, как «через него проходит время и куда летит его поток». В этом потоке судьбы его современников и судьба прекрасного в нашей жизни.

Р.В. «Если б были стихи лишь цветами души, не раздался бы гром в петербургской глуши, не уткнулся бы Пушкин в подтаявший снег... не стали б жандармы в полночной тиши рваться в дом, где, как свеча, дого-

рал Тукай...» Так вы писали, Ренат Магсумович, в одном из стихотворений. Если они не только цветы души, то что же такое стихи?

Р.Х. Можно продолжить: если б стихи были лишь цветами души, то фашисты не изощрялись бы в попытках овладеть сердцем, добрым именем Джалиля. Не надо воспринимать как метафору слова о том, что Муса живет. Он существует как огромная духовная сила. И сила его поэзии, ее энергия нужна людям, как и другие формы энергии. Для меня это не отвлеченное понятие. Об этой силе, укрепляющей дух, я думаю всегда, когда речь заходит об общественном звучании стихов, и прежде всего о политическом накале лирики.

Не стану спорить: стихи отражают интимный мир человека. Лира подлинной человеческой поэзии пробуждает чувства добрые, прекрасные. Жилки осенних листьев, взгляд любимой, краски весны, родная природа, доброта матери — негромкие и вечные мотивы. Они тоже неотделимы от общественного звучания лирики. Литература утверждает красоту, гуманизм — а ведь эти понятия не противоречат классовым идеям нашего общества. Мало того, вспомним слова А.М.Горького, прозвучавшие на первом съезде писателей: «...человек непознаваем вне действительности, которая вся и насквозь пропитана политикой». Эстетические, нравственные идеалы не существуют вне классов, вне представлений о справедливости. Вот почему мы говорим о поэзии как об оружии утверждения красоты, справедливости.

Р.В. Одни стихи мы читаем в уединении или шепчем близкому человеку, другие больше подходят для огласки на площадях или с трибуны...

Р.Х. И знаем, стихи — откровения, которые звучат искренне и уместно в любой обстановке. «Я стреляю — и нет справедливости справедливее пули моей» — это правдивое признание, вырвавшееся из самой глубины сердца Михаила Светлова, адресовано каждому и всем — сказанное шепотом, но услышанное миллионами откровение. «Подлинники» чувств не ждут удобного момента. Не могут не завладеть умами и душами стихи, рожденные настоящим потрясением. В сознании поэта множество мыслей, образов, ощущений, которые порой не находят выхода наружу. Должна упасть на сердце слеза, или должен прозвучать приказ Родины, чтобы высекалась искра, эмоциональный и духовный заряд. Пусть в данном случае мы имеем в виду исключительные обстоятельства, ярких и талантливых личностей. Трудно сравниться с моабитской исповедью Джалиля, но при любых условиях остается актуальной необходимость защиты прекрасного.

На мой взгляд, сегодня как никогда важно осознание общественного звучания поэтической строки. Мы называем себя гуманистами, а ведь это люди, всегда помнящие о долге.

«Я с теми,
кто вышел строить и месть,
в сплошной лихорадке
буден.
Отечество славлю,
которое есть,
но трижды —
которое будет».

Написавший эти «громкие» строки был настоящим лириком. А советская поэзия всегда была с теми, кто «вышел строить и месть», она выходила на кронштадский лед, поднимала индустрию — находилась там, где боролись ее герои. Идиллическая тишина ей выпадала редко, отсюда динамичность, острота, нацеленность к достижению гуманных задач.

Недавно я листал предвоенные номера журнала «Совет әдәбияты» («Советская литература»). В февральском выпуске 1941 года напечатана статья Мусы Джалиля, в которой говорится: о той высокой роли, которая должна выполнять в обществе политическая лирика. Надо учиться у В.Маяковского и Х.Такташа быть «рупором эпохи». «Маяковский создал истинно боевую партийную лирику, опоэтизировавшую живые, актуальные лозунги современности».

Да, эти мысли родились в предчувствии суровых испытаний. Очень скоро пришлось песне «Священная война», другим, рожденным в битве строкам, поднимать и вести людей в атаку, учить терпеть, держаться до последнего. Воевала поэзия А.Твардовского, К.Симонова, М.Луконина, С.Орлова и многих других замечательных поэтов. И мы гордимся, что татарская поэзия, справедливо названная А.Сурковым «солдатской», исполнила свой долг. Это подтверждается не только тем, что поэтический и гражданский подвиг Джалиля отмечен звездой Героя и Ленинской премией, мужественные и честные стихи поэтов-фронтовиков помогли народу выстоять и на передовой, и в тылу. Радиф Гатауллин, наш современник, очень точно выразился: «открытие Европы татарскими поэтами». Могилы Мусы Джалиля, Ф.Карима, А.Алиша, Н.Баяна, А.Кутуя и других погибших, пути-дороги уцелевших разбросаны по незнакомым полям, куда они приехали не в качестве путешественников. Поэты спасали жизнь...

Р.В. Скоро наш народ отпразднует 40-летие Победы. Каково назначение муз в мирные дни?

Р.Х. Зрелость и честность литературы, искусства в нашем обществе измеряется участием в общегосударственных делах.

Мира! Мира — от мыслей и рук,
от звенящих в эфире слов,
от дождинки и ветерка,
от народов, партий и стран!

Я требую мира!

Отстаивание мира сегодня — важнейшее государственное дело. Но мало только требовать мира, надо укреплять могущество Родины, созидать, воспитывать закаленных граждан, красивых и духовно богатых людей.

Р.В. «Сломай стрелу — любовь и мир возможны! Пусти на ось железное копье!» В том же стихотворении вы призываете «Убей ракету!» Верите ли Вы в эффективность риторического обращения к человечеству?

Р.Х. Требуя мира и разоружения, мы не разделяем пессимизма некоторых пророков, не считаем трагедию неотвратимой. Нужна вера в любовь, в разум и доброту.

Политическая лирика, конечно, не ограничивается антивоенной тематикой. Жизнь продолжается, мы идем не по накатанной дороге. Истоки гражданской страсти нашей поэзии в искрометном сарказме Тукая, гневно высмеявшего эксплуататоров. Не потерял актуальности поэтический патриотизм Хасана Туфана, отразивший дух первых пятилеток в «Уральских эскизах» и других произведениях. А светлые, динамичные и ясные строки Такташа, стоявшего у истоков советской литературной ленинианы, автора поэм «Века и минуты», «Письма в грядущее» — это же настоящая лирика, рожденная в первые годы социалистического созидания. Поэма Сибгата Хакима, лирика А.Файзи, А.Ерикея, Э.Давыдова, Ш.Мударриса сочетают высокий поэтический накал и простые человеческие чувства.

Косность, мещанство, бездуховность сами по себе из нашей жизни не уйдут. Наше время требует от поэзии большевистской страстности и непримиримости. Как уместны сегодня слова В.И.Ленина: «Без «гнева» писать о вредном — значит скучно писать». (Полн. собр. соч. т. 48, с.78).

Не может быть места скуке, затишью, когда речь идет о гражданской позиции современника! «По всей планете вакансии: требуются борцы, — пишет Равиль Файзуллин. — Мускулов хватает — требуется мужество. Говорунов хватает — нужны дела!» Сложность и неоднозначность роста страны, диалектика развитого социализма призывают удвоить духовные силы, а значит повысить гражданский накал литературы и искусства. В этом смысле в литературе, в том числе в татарской поэзии, немало нераскрепощенной, резервной энергии.

Р.В. Недавно была опубликована Ваша новая поэма «Клятвенная Чаша». Почему Вы обратились к событиям тысячелетней давности?

Р.Х. Как-то перечитывая «Повесть временных лет», я обратил внимание на такие строки: «И заключил Владимир мир с болгарами, и клятву дали друг другу, и сказали болгары: Тогда не будет между нами мира, когда камень станет плавать, а хмель тонуть». Указана точная дата договора между Киевской Русью и Волжской Булгарией — 985 год. Значит, прошло целое тысячелетие с той поры. Образно и правдиво сказано в летописи. И камень в Волге тонет, и хмель, как прежде, плавает, а мир, братство на российской земле процветают! Сама история написала поэму, которую нельзя было не зафиксировать. Пришлось подробно изучить архивные материалы, свидетельствующие о глубоких корнях братства Руси с народами Волжской Булгарии, нашими предками. Интернационализм — реальность наших дней, это благодатный материал для поэтического осмысления. Идейные противники, фальсификаторы истории и искусства хотели бы найти трещину в единой стене народов нашей страны. Трудно переоценить роль поэзии в интернациональном воспитании трудящихся, в ярком, лаконичном и образном изображении корней и перспектив братства, в укреплении межнациональных связей.

Р.В. Вероятно, это не следует понимать как призыв создавать стихи лишь общественно-политического содержания?

Р.Х. Нужны стихи хорошие и разные. Главное, чтобы литераторы воспринимали гражданскую лирику как важнейшее средство выражения правды жизни. Отрыв от нее ведет в пустоту, которая останется пустотой, какими бы красивыми образами она ни украшалась.

Но особый счет строкам, идущим в атаку в мирные дни. Верно сказано: сердца — это высоты, если мы их не завоюем, то они достанутся идейному противнику.

Об этом мы часто говорим на партийных собраниях Союза писателей. Трудно переоценить роль ежемесячной учебы творческой интеллигенции, организованной татарским обкомом КПСС, в формировании политической культуры художника. Гражданская лирика не может быть просто «удовлетворительной», посредственной, как ничто другое она требует таланта. Ложный пафос, поверхностные, мало кого волнующие призывы, сложенные в рифму, только дискредитируют важнейшую тему. Социальный заказ не терпит формального отношения к его исполнению, шаблона, ремесленничества. «Все песни, что я написал, задумал проверить огнем», — сказал Энвер Давыдов. Поэзию можно и нужно проверить и огнем, и трудом, и пульсом времени. Героика прошлого и современность, их связь — благодатная почва для творца. Мы знаем, как мощна техника на производстве, как сильно оружие в руках наших воинов. Но сила Родины не только в этих плодах научно-технического прогресса, она в руках человеческих, в разуме и сердце человека.

Гражданственная поэзия, согретая душевным теплом, вызывает самый широкий отклик у современников. Ежегодно в Казани проходит телевизионный праздник политической поэзии, который для широкой аудитории стал действительно праздником. Широкие возможности телевидения можно использовать с еще большей отдачей, с выдумкой применить изобразительный материал, усиливающий эмоциональный эффект поэтической строки.

Центральные и местные издательства, журналы и газеты могут больше и разнообразнее пропагандировать политическую поэзию. Было бы очень полезно организовать выпуск серии политической лирики. И использовать все имеющиеся у нас возможности, чтобы распространять огромную энергию, сосредоточенную в поэтической строке.

«Татар шигърияте антологиясе» редколлегиясенә хат

12 ноябрьдә булып узган Идарә утырышына «Татар совет поэзиясе антологиясе» дигән темага, алдан игълан ителмәү сәбәпле, тиешенчә әзерләнеп килеп булмады. Уйланып йөри торгач, бу хакта миндә тагын берничә фикер туды. Тезис рәвешендә генә булса да, шул фикерләрне антологиянең редакцион коллегиясе игътибарына җиткерәсе килә.

Мәгълүм булганча, шигъри антологияләрнең төрлесе бар: тематик антологияләр (әйтик, «Ана», «Ел фасыллары», «Ватан» һ.б.), берәр зур шәхеснең эстетик, фәлсәфи карашларын чагылдырган антологияләр (әйтик, Жорж Помпиду төзегән антология), йә булмаса, бер халыкны башка әдәбият үрнәкләре белән таныштыручы антология (әйтик, француз телендә чуваш шигърияте антологиясе) һ.б., һ.б.

Алда саналган типтагы антологияләр, әдәбиятның төп авторлары әсәрләренә таянсалар да, әдәбиятның бөтен шагыйрьләрен барлау һәм беркетү принцибына нигезләнмәгәннәр.

Әлбәттә, антологиягә әдәбият тарихында һәм халыкның иҗтимагый аңында югалмас урын алган авторлар керергә тиеш.

Безнең антология исә, минем карашка, татар шигъриятен, димәк, аның төп авторларын да барлау һәм татар халкы исеменә беркетеп калдыру принцибына нигезләнергә тиештер. Татар халкы һәрвакыт талантка бай булган, талантлы уллар-кызлар тудырып торган. Ләкин төрле сәбәпләр аркасында, алар үзләренең әдәби сәләтләрен ана теленнән гайре башка телләр нигезендә ачарга мәҗбүр булганнар һәм бүгенге көндә дә мәҗбүрләр. Алдагы көннәрдә дә бу тенденция кимемәс дип уйларга урын бар.

«Экклизиаст»та «ташларны тарату вакыты була, ташларны туплау вакыты була» кебегрәк фикер бар. Минем карашка, хәзер мәкальнең икенче яртысы гамәлгә керергә тиеш кебек.

Тәкъдим: Антологиягә «Русча язучы татар шагыйрьләре» дигән бүлекчә өстәргә кирәкмәс микән? Әйтик, Роман Солнцев, Рөстәм Кутуй, Равил Бохараев, Илгиз Кәлимуллин, Н.Шәмсетдинов (рөхсәтен алып), Михаил Львов, Н.Ф.Ибраһимов һ.б. безнең антологиягә керсәләр, татар шигърияте һич тә ярлыланмас иде, антологиянең принцибына да зыян килмәс иде. Шигырьләр, әлбәттә, татар телендә (тәрҗемәдә) бирелергә тиеш.

Икенче тәкъдим: Антологиянең исемен «Татар шигърияте антологиясе» дип куйсак ничек булыр икән? Дөресрәк булмасмы? Өч сүзле исемдә бер интернациональ сүз булу да бик җиткән, минемчә.

Өченче тәкъдим: Антология авторлары арасында Н.Измайлова (Мәскәү), С.Гәрәева һәм К.Мостафин (Чиләбе) бар. Бу — бик тә дөрес. Башкача булуы да мөмкин түгел. Ни сәбәптәндер Шамил Анак антологиядән төшеп калган. Ни өчен? Гомер буе татарча язган, Мәскәүдә дә китапларын татарчадан тәрҗемә дип чыгарган, милләте дә татар булган шагыйрь, минемчә, «Татар шигърияте антологиясе»ндә тиешле урынын алырга тиеш. Шулай ук Әдхәт Синегулов һәм Булат Сөләйманов та онытылып калмаска тиештер — хәзерге көндә аларның Ташкентта һәм Төмәндә яшәүләре генә антологиягә кертмәскә сәбәп була алмый.

Дүртенче тәкъдимем мәгълүм: Антология, әлбәттә, хронология (авторларның туган еллары) принцибына корылырга тиештер.

19.11.1986

Әйтәсе сүзебез соңгармасын

(Татарстан язучыларының XI съездына)

Ике съезд арасында татар әдәбияты, әлбәттә, сан ягыннан гына түгел, сыйфат ягыннан да үсештә булды. Моңа дәлилләр җитәрлек. Минем шуларның берсен генә әйтеп үтәсем килә: татар телендә укый белүчеләр саны елдан-ел кимүгә карамастан, «Казан утлары»ның тиражы 12 меңгә артты, ә анда басылган әсәрләр хакында кызыксыну белдергән хатлар саны ике мәртәбәгә үсте. Вакытлы матбугаттагы рецензияләргә, укучы хатларындагы фикерләргә, әдәбият сөючеләр белән күпсанлы очрашулар нәтиҗәсенә таянып шуны әйтергә була: бүгенге татар әдәбиятының ихласлыгы күзгә күренеп арта, ул хәбәрдарлыкка ныграк таяна бара. «Казан утлары»ның соңгы елларда укучысы алдында абруе күтәрелү, минемчә, иң беренче нәүбәттә татар әдәбиятында һәм гуманитар фәнендә үзгәртеп кору йогынтысы астында көчәеп киткән уңай күренешләр һәм административ басымның кимүе белән бәйле. Шуңа өстәп, мин Республика Мирас комиссиясенең бик вакытлы төзелеп, иҗат оешмаларының эш атмосферасына шифалы йогынты ясавын да билгеләп үтәр идем.

«Казан утлары» — бүгенге татар әдәбиятының көзгесе. Кульязмаларыбыз аның битләрендә басма әсәр-

ләргә әверелә һәм халыкка юл ала. «Казан утлары» — Татарстан Язучылар союзының да иң зур, иң катлаулы эше. Шуңа күрә съезд каршында журнал турында кыскача гына булса да хисап бирүне кирәкле дип саныйм.

Ике съезд арасында «Казан утлары» редакциясе дә кайбер үзгәрешләр кичерде. Берничә иптәшебез үзләре зур эшләр башында торырлык җитәкчеләр булып үстеләр һәм бездән киттеләр. Алар урынына редакциябезгә чыныгу алган язучылар күтәрелде. Кыскартулар чорына туры килсәк тә, редакциябездә рәссам һәм фотокорреспондент штатлары булдыруга ирештек. Шунысы куанычлы, сизелерлек үзгәрешләр булуга карамастан, редакциянең стабильләшкән эш һәм иҗат атмосферасы сакланып калды.

Шушы вакыт эчендә 21 мәртәбә редколлегия утырышы булды, һәм аларда әдәбиятыбызның юнәлеше, жанрлар үсеше, конкрет әсәрләребез, мирас һәм аңа яңача караш мәсьәләләре буенча, асылда, төпле, принципиаль фикер алышулар барды. Редколлегиябез нигездә иҗтимагый һәм иҗади актив, югары эрудицияле язучылардан һәм галимнәрдән тора. Аңа татар әдәбияты, журнал киләчәктә дә ышанып таяна ала.

Әйтергә кирәк, соңгы елларда Язучылар союзы иҗат мәсьәләләренә игътибарын киметте дигән фикерләр ишетелә. «Казан утлары» редколлегиясе һәм редакциясе башкарган практик һәм теоретик эшләрне Язучылар союзы эшеннән һич тә аерып карарга ярамый.

Биш ел эчендә «Казан утлары»ның дөнья күргән 60 санында 1246 авторның әсәре басылды, әмма редакциягә үпкә белдерүчеләр, әлбәттә, бар. Турысын әйтсәк, алар һәрвакыт булырга да тиеш. Беренчедән, һәр язганыбыз, кызганыч ки, шедевр түгел. Икенчедән, бердәнбер әдәби журналыбызның күләме бүгенге татар әдәбияты өчен кечкенә, һәм, бәхеткә, язучыларыбыз әлегә сайлап басарлык итеп күп язалар. Кем әйтмешли, Ходай безне әнә шул бәхеттән мәхрүм итмәсен. Июль аенда чыга башлаячак «Идел» журналы, ихтимал, «Казан утлары»ндагы чиратны һәм тыгызлыкны киметүдә ярдәм итәр. Елга Иделдә су күп булсын, журнал «Идел»дә су аз булсын! Ә «Казан утлары»ның күләмен арттыру турында үтенеч-тәкъдимнәребез РСФСР Госкомиздатында инде ике ел хәрәкәтсез ята. Әлегә, хөрмәтле каләмдәшләр, журналның шушы хәлен аңларга тырышсак иде.

Болар, әлбәттә, журналның үзенә, редакциясенә, авторлар коллективына кагылышлы проблемалар. Әмма безнең өчен проблеманың иң мөһиме, иң үзәге — журнал белән укучы арасындагы бәйләнеш, мөгамәлә, чөнки укучының халык икәнен истән чыгарырга ярамый. «Казан утлары» ул — татар халкының иҗтимагый аңын тәрбияләүдә катнашучы зур идеологик көч тә. Һәм шушы рухи көчне журналның редколлегиясе һәм редакциясе берсен берсе баетып тора торган өч максатка юнәлтте:

— төрле төбәкләргә сибелеп яшәүче, күпмедер дәрәҗәдә телен, культурасын, гореф-гадәтләрен оныта баручы, болгар, мишәр, типтәр, татар, керәшен дип бүлгәләнүнең куркыныч икәнен тоймый башлаган 7 миллионлы татар халкын бербөтен халык итеп туплау;

— татар халкының интернациональлек хисен, революцион, тарихи үзаңын, милли горурлыгын тагы да күтәрү, камилләштерү;

— татар халкының эстетик аңын милли рухлы, башка халыкларның тарихына, сәнгать казанышларына ихтирамлы, игътибарлы итеп тәрбияләү.

Соңгы елларда «Казан утлары» инициативасы белән «Идегәй» дастаны халыкка кайтарылды, «Кыйссаи Йосыф»ның, «Мәҗмугыль-хикайәт»нең бүгенге татар теленә тәрҗемәсе басылды, Тукайның, Мәрҗанинең шәҗәрәләре булдырылды, дөнья шигърияте шедевры буларак Коръәннең берничә сүрәсе татарчага тәрҗемә ителә, Н.Г.Чернышевскийның татар телендә язган мәкаләләре әзерләнә... Борынгы Болгар шәһәрләренә, Уральскида, Оренбургта, Уфада, Казанда татар мәдәнияты белән бәйле урыннарга багышланган материаллар, журналыбыз аша бүгенге татар укучысына тарихыбызда беренче тапкыр җиткерелгән Ш.Мәрҗани, Риза Фәхретдинов әсәрләре, халкыбызның ювелир, чигү-нәкыш сәнгатенең кабатланмас кыйммәтен күрсәткән мәкаләләр һәм рәсемнәр, Фатих Кәрими, Һади Атласи, Г.Исхакый, Солтангалиев турындагы материаллар, төрле милләт тәнкыйтьчеләренең татар әдәбияты һәм сәнгате турында язганнары, халыклар дуслыгына багышланган мәкаләләр журналны әнә шул юнәлешләрдә тотрыклы итеп алып барырга ярдәм иттеләр.

Гарәп әлифбасы нигезендә укырга һәм язарга өйрәтү дәресләре, сигез йөз еллык татар әдәбиятын, китап нәшриятлары ярдәменнән башка, бүгенге тормышыбызга алып кайтуда бер практик адым дип санала ала. Казанның үзендә, республикабыз шәһәрләрендә, илебезнең төрле төбәкләрендә яшәп, татар телен өйрәнүдән мәхрүм ителгән 5–10 яшькәчә балаларны өй шартларында ана теленә өйрәтү өчен журнал быелның сентябрь аеннан «Татар теле дәресләре» дигән рубрика ача. Киләсе елның маена чаклы бу дәресләрне республикабызның күренекле методистлары һәм язучылар алып барачак. Бүгенге көндә исә редакция АЭС төзелешендә әдәби постын япты һәм татар мәктәпләрен шефлыкка алу планы турында уйлана. Хокукый дәүләт төзелгән шартларда татар халкының мөмкинлекләрен ачыклау да күз уңыбызда тора. Соңгы 30–40 ел дәвамында татар әдәбияты катастрофага тиңләшерлек бер югалту кичерде. Бу — илебез шәһәрләрендә, шул исәптән Татарстан шәһәрләрендә туып үскән татар кешеләрен ана телебездә укучы буларак югалту. Бу процесс алда да дәвам итәчәк әле. Шуның өчен «Казан утлары» үткәрә торган чаралар гына мәсьәләне хәл итмәячәк. Илебездә татарлар күмәкләшеп яшәгән 54 төбәкнең 50 сендә татар мәктәпләре дә, татар балалар бакчалары да тиз арада мәсьәләне хәл итәрлек күләмдә артмаячак. Безгә «Колобок», «Веселые картинки» тибындагы журналларны күпмедер дәрәҗәдә берләштергән ана телебездә чыга торган журнал кирәк. Хәзергә фәкать шушындый татарча «сөйләшә» белә торган журнал гына Татарстаннан читтә булган регионнарда, Казанда, Чаллыда, башка шәһәрләрдә мәктәп вазифасын үти ала... Халыкның, милләтнең киләчәге балаларыбыз кулында.

Татар халкының иҗтимагый аңын үзгәртеп кору чоры рухында тәрбияләү өчен без журналның әнә шул юнәлешләрен бигрәк тә мөһим дип саныйбыз. «Казан утлары»ның йөзен шулар билгеләячәк, аның барлык

материалларына шулар замана төсмере биреп торачак.

Без «Казан утлары»н Татарстанныкы гына дип түгел, бөтен татар халкы журналы дип хис итеп эшлибез һәм аның статусы, республикабыз җитәкчелеге дә булышса, союздаш республикалар журналлары белән бертигез булыр дип ышанабыз. Әгәр дә съезд хупласа, бу юнәлештәге эшне редакция партиянең XIX Бөтенсоюз конференциясе карарлары яктыртылганда тагы да киңәйтә һәм көчәйтә ала.

Ике съезд арасында татар әдәбияты үсештә булды дидек, ләкин ул электән килә торган кайбер җитешсезлекләреннән барыбер арына алмады кебек. Шуларның мин берсен генә, журнал өчен бигрәк тә мөһимен генә әйтеп үтәм. «Казан утлары»на кергән яңа әсәрләр күрсәтә ки, безнең төп игътибарыбыз колхозлашу, Бөек Ватан сугышы алды, сугыштан соңгы авыр чорларга төбәлгән, һәм бу аңлашыла да — татар әдәбиятының шул еллар хакында әйтелмичә калган сүзе күп, бигрәк тә сталинщина турында. Үзләре шул чорда формалашкан язучыларыбызга аның хакында вакытында язарга мөмкинлек бирмәгәннәр. Без, алтмышынчы-җитмешенче елларда әдәбиятка килүчеләр, шулай ук брежневщина турында берни дә әйтә алмадык. Ишеткән, отып алып үзебез сөйләп йөргән тозлы-борычлы социаль анекдотларның үткерлегенә, кыюлыгына шаккатудан, сокланудан уза алмадык. Күңелдә бер фикер йөртеп, кәгазьгә шуның капма-каршысын язарга күнегеп бетә яздык... Нәтиҗәдә, сихәтле Апрель Пленумы (1985) җилләре исә башлагач та, татар әдәбиятының тирән өстәл тартмасыннан элек язылган һәм үз заманын беразга узып киткәнлеге аркасында гына басылмый калган бер генә әсәр дә чыкмады дисәк тә ярый. Бу уйландыра, иптәшләр.

Үзгәртеп кору гаҗәеп зур мөмкинлекләр ачты. Бүген без әдәби фонендоскобыбызны бернидән дә курыкмыйча, перестройканың күкрәгенә куеп, аның йөрәк тибешен тыңлый алабыз, әдәби градуснигыбызны заманның култык астына кыстырып, перестройканың кайнарлыгын күрә алабыз. Әмма өр-яңа әсәрләребез һәм аларда сурәтләнгән вакыт арасында дистәләрчә елларга сузылган дистанция сакланып килә. Зур романнарга күпмедер ташлама ясап була, ә оператив жанрларга ташлама ясарга сәбәп юк. Әлбәттә, без иске материаллар нигезендә дә үзгәртеп кору рухында язарга тырышабыз һәм уңышка да ирешәбез. Әмма әсәрләребездә үзгәртеп коруны башкаручы кешенең уй-фикерләрен, кылган гамәлен тизрәк күрәсе килә. Ул кешенең рухы, өмете киңәя барган космос кебек, ә тәне-бәдәне көнкүреш мөмкинлекләре кысыла барган чынбарлыгыбызда. Романнар, поэмалар, драмалар нигезенә шекспирча конфликт булып ятарлык киеренкелек түгел мени бу?! Татар әдәбиятының вакытында әйтелми калачак, аннары соңгарып, ерактан торып әйтеләчәк сүзләре, минемчә, бүген үк барлыкка килде инде, һәм бу дефицит «Казан утлары»нда үзен инде бүген үк сиздерә. «Казан утлары» дигәннән — сез беләсезме икән — безнең журнал турында бернинди энциклопедиядә дә, хәтта әдәбиендә дә, бернинди энциклопедик сүзлектә дә мәгълүмат юк. Ә башкортның «Агидел», бурятның «Байкал», каракалпакның «Амударья», карело-финның «Пуналипяу», якутның «Хотугу сулус» журналлары турында БСЭдан да, төрле сүзлекләрдән дә укып була. Без редакциядә бу сәер хәлнең сәбәбе турында уйландык. Юк, моны энциклопедия төзүчеләрнең татар халкына булган игътибарсызлыгы белән аңлатырга ярамый, чөнки һәр сүзлектә татар әдәбияты хакында тирән һәм күләмле мәкалә бар. Моны фәкать татар мәдәниятенең, татар әдәбиятының илкүләм абруе хакында кайгыртырга тиешле даирәләрнең, беренче чиратта үзебезнең Язучылар союзы идарәсе һәм фәнни оешмаларның, дистәләрчә еллар буена шушындыйрак мәсьәләләрне күз уңында тотмаулары белән аңлатып буладыр. Мисал өчен ерак йөрисе юк, хәтта съездыбыз докладында да Язучылар союзы органы булган «Казан утлары» телгә дә алынмады, ә республика рәссамнарының күптән түгел булып узган съездында журнал хакында җитди сүз барды. 1984 елда Татарстан Язучылар союзы оешуның 50 еллылыгына багышланган докладында хәтта партия өлкә комитеты секретаре да дөньяда бердәнбер татар әдәби журналы барлыгын «онытты».

Ярый әле безнең арада «иҗади намуслары саф булмаган» анонимщиклар бар, алар «Казан утлары»ның шактый актив журнал икәнлеген төрле даирәләрнең исләренә төшереп торалар.

Әгәр дә шушындый игътибарсызлык «Казан утлары»на карата гына булса, мин аны әйтеп тә тормас идем. Рус телендә басылган гомумсоюз чыганакларында язучылардан Дәрдмәнд, С.Рәмиев, Ш.Усманов, Ф.Бурнаш, композиторлар С.Сәйдәшев, Ф.Яруллин, рәссам Б.Урманче, галим Ш.Мәрҗани кебек халкыбызның олы шәхесләре дә күренми бит.

Татар халкының, татар мәдәниятенең һәм әдәбиятының халыкара данын балкып туган даһи әсәрләр генә түгел, менә шушындый «вак-төякләр» дә ныгыта икәнен безгә — иҗат союзларына да, фәнни оешмаларга да, республикабызның директив органнарына да онытырга ярамый. Халык милли Ренессанс кичергәндә вак-төякләр булмый ул!

Хөрмәтле иптәшләр, каләмдәшләр!

Тагын берничә көннән «Казан утлары» журналының 800 нче номеры чыгып җитәчәк. Язучылар союзы оешканчы ук язучыларны туплап торган, сталинщина вакытында барлык күренекле авторларын кулга алып бетергәч тә, сугыш елларында авторлары фронтка киткәч тә өзелмәгән, халыкка таба баруын дәвам иттерергә көч тапкан «Казан утлары» журналы — барлык буын татар әдипләренең иҗат эстафетасы юлы ул. Бүген бу юлда без, ягъни шушы залда утыручылар, һәм безгә үзебезгә тигән эстафетаны матур итеп алып барырга язсын!

Безнең халыкка әйтәсе сүзебез соңгармасын, вакытында әйтелсен иде. Бу татар әдәбиятын халкыбыз күңеленә тагы да якынайту юнәлешендә тагын бер хәлиткеч адым булыр иде.

17–19 май, 1989

Каләмдәшләр һәм
остазлар иҗаты
турында

Р.Фәйзуллинның «Аҗаган»ы турында

1

Китап — кеше кебек ул. Аның белән сөйләшеп, бәхәсләшеп була, аңардан киңәш сорап була. Әгәр дә китап син уйлаганча гына фикер йөртсә, син инде күптән белгән нәрсәләргә генә ишарә ясаса, дөньяны син тойганча гына тотып сиздерсә, әңгәмәне артык дәвам итеп булмый — үз-үзең белән сөйләшү ич бу!

Шуның өчен дә, китапны кулыңа алгач, «менә-менә үзеңнең дә тел очыңнан тәгәрәп төшәргә торган сүзне көтмисең, ә үзең белмәгән-күрмәгән фикерләрнең, образларның «тәгәрәп төшүенә» өмет итәсең.

Күптән түгел Татарстан китап нәшрияты Равил Фәйзуллинның «Аҗаган» дигән шигырьләр җыентыгын чыгарды. Р.Фәйзуллинның күп шигырьләре инде, газета-журналларда басылып чыгып, шактый гына шау-шу куптарып өлгергәннәр иде. Кайберәүләр авторны формализмда гаепләделәр, икенче берәүләр үтереп мактадылар. Минемчә, тегеләре дә, болары да үз фикерләрен яшь авторның бер-ике әсәренә карап кына әйттеләр, чөнки Фәйзуллинның чын йөзен күпмедер ачкан тулы җыентыгы юк иде әле. Ул хәзер бар, бер-ике ел элек язылган шигырьләрдән торса да, ул укучыларга үз фикерләрен төгәлрәк итеп әйтергә мөмкинчелек бирә.

Ләкин минем максатым ул түгел. Мин, бит арты бит ача-ача, «Аҗаган»ны укыйм, аның белән танышырга теләп сөйләшәм генә.

> Болай тезсәң, йөз дустың арта,
> болай тезсәң, йөз дошманың!
>
> *«Хәрефләр»*

Дөрес, дөрес! Дөньяда җыр да, шигырь дә — көчле корал. Алар белән аеруча сак эш итәргә кирәк. Аларны кирәкмәгән урында кулланып, дусыңны — дошман, дошманны дус итәргә мөмкин ич. Хәрефләр, сез «Аҗаган»га шигырьләр булып тезелеп, минем, минем яшьтәшләремнең, эне-сеңелләремнең, абый-апаларның дусты була алырсызмы икән?

> Сез балталар уйлап таптыгыз. Башларыгыз
> бүкәннәрдән тәгәрәде,
> үзегез ишкән бауларда маятник күк
> җилдә чайкалдыгыз,
> үзегез койган ядрәләрне тәнегездән эскәкләп
> чүпләдегез,
> үзегез җыйган танклар кулларыгызны
> сытып узды,
> үзегез очырткан корыч кошлар өсләрегезгә
> бомба койды...
>
> *«Гадиләргә гимн»*

Сез, хәрефләр, шушы хакыйкать булып тезелеп, шушы хакыйкать булып яңгырап, кешеләрне рәнҗетмисезме икән?

> Тик шулай да
> Җиргә җыр җитешми әле.
> Тормыш әле җырга тиенмәгән, —

дип, Җирне ачуландырмыйсызмы, хәрефләр?

Ачулансыннар кешеләр дә, Җир дә. Кайбер вакытта ачулану елмаю кебек үк мөһим нәрсә. Әле

> Шулай, энем,
> иртәгәсе иртән,
> бүгенгесе кыйммәт дөньяның...
>
> *«Тукталышта»*

дип, «акыл» өйрәтүчеләр дә, «ике куллап, кысып-кысып, кысып-кысып сыгасы» сагышлар да, ядрәне көчле дию че кешеләр дә, исемен әйткәч үк йөрәк җыерыла торган Бухенвальдлар да, «бер кабахәт иренена ялгыш

кунган» яхшы сүзләрнең аһ-зарлары да бар бу дөньяда.

Ләкин дөнья, бәхеткә каршы, алардан гына тормый: елмаюына төреп конфетлар таратучы стюардесса да, карлыгач очуына карап, бар нәрсәләрен оныткан кешеләр дә, кер чайкаучы кызлар да, күзләренә болытлар, тургайлар, чәчәкләрне сыйдырган сылулар да, «Котсыз суык көнне бүлмәгә яз китерүче» иркәләр дә, яхшылык кына теләп алдалаучы хыяллар да бар бу дөньяда. Шулар безне нәфрәт йомгагы гына түгел, мәхәббәт тулы мәһабәт йөрәкле Кешеләр итәләр. Һәм без, Җир вәкиле буларак, гуманистлар буларак, Кояшка мөрәҗәгать итәбез:

Сөйлә, Кояш!
Бүтән илләрдә
минем кебек егерме яшьлекләр
ни уйлыйлар?
Кырыкка җиткәч нишләмәкчеләр?
Алтмышта?..
. . . .
Сөйләп җибәр Җир турында,
илләр турында:
Анголада ни хәлләр бар?
Лаоста?
Кубада?

Сиңа мин күбрәк ышанам:
син барсына шаһит,
сиңа барсы мәгълүм.

«Керфек очындагы Кояш»

Без, киләчәгебез турында борчылып, кешелеккә мөрәҗәгать итәбез:

Ярылырмы бомба баш түбәмдә?
Белмим.
Әнием дә белми.
Кем белә?
Әйтегез сез аңа!
Әйтегез...

Һәм кешелек безгә җавап бирә:

Әгәр кемнәрдер дөньяга сыймый икән,
аларга каршы,
иңнәргә иңне терәп,
кирәк икән, пирамидалар
күчерелер!
Ак иңгә — кара сабыйны,
кара иңгә — сары сабыйны,
сары иңгә — ак сабыйны куеп,
тере нәфрәт стенасы коелыр!..

Шулай, шулай булыр, «Аҗаган». Бу турыда без озак сөйләшә алыр идек, күрәсең, әңгәмәдәшем була алдың. Шулай икән, нигә безгә мәхәббәт турында да сөйләшеп карамаска? Нигә үз итеп кенә сиңа бераз тәнкыйть сүзе әйтмәскә?

2

«Сиңа багышланган юллар». Кем һәм нинди икән син, берүзеңә җиде шигырь багышлаткан кыз? Нинди икән «Аҗаган», шул шигырьләрне багышлаучы лирик егетең?

Калгандыр нәрсә дә булса
күңелең юшкынында.
Ахыр чиктә шатлыгыңнан
елаган кич турында
хәтереңдәдер...

* * *

Калгандыр нәрсә дә булса,
шулаймы? Әйт, яшермә!
Юк булса, — горур китәрмен, —
күралмассың яшем дә!

«Бераз үзгә, бераз бүтән...»

Бик горур икән синең лирик героең, «Аҗаган». Шул вакытта ук бик нечкә күңелле дә икән. Бик кызык!

Котсыз суык көнне
шыксыз бүлмәмә син яз китердең.

Әгәр һәр кергән бүлмәгә яз ясасаң,
миңа күңелле булмас...
Тик шулай да бүлмәләргә,
кемнекенә генә булса да,
көз китермә, яме!

«Иңемә кулларың орынгач»

Шуның өстәвенә ул бик олы җанлы һәм киң күңелле дә икән. Кыскасы, менә дигән егет! Тик бераз гына шаянлык та булса!..

Ә кыз мәсьәләсен, кичер, аңламыйм — алар ничәү соң? Соравымны ахмаклык дип санама, циклның исеме аны чын мәгънәсендә җитди итә. Минемчә, җиде шигырь дүрт кызга багышланган. Дөрес, заманында алар синең лирик героең өчен «син» булганнар, ә хәзер, бергә җыелгач, аларга фәкать күплек санында гына дәшеп була. Ләкин андый принципиаль егеткә алай сибелеп-чәчелеп йөрү һич килешми. Бераз гына шаяртканга, «Аҗаган», гафу ит. Без — дуслар ич. Ләкин циклның исеме дөрес булмау һәм аны дөрес төземәү — факт.

Авыз иронияле итеп ачылган икән — шунысын да әйтергә кирәк: синдәге «Минем эти», «Җилфердәүче керләр җыры», «Самолетта. Биеклек — 8000 м» дигән шигырьләр белән сөйләшә алмадым — сөйләшеп булмады: алар ничектер ясалмарак килеп чыкканнар. Бәлки, аларны җыентыкка гомумән кертмәскә кирәк булгандыр?..

3

«Аҗаган»ны укыганда, мин шагыйрь очраттыммы, әллә философмы, әллә университет тәмамламаган студентнымы, әллә чәчләре көмешләнгән карт солдатнымы, әллә тормышның әчесен-баллысын татып өлгергән яшьтәшемнеме — белмим. Тик шунысы ачык: акыллы да, шул ук вакытта бәхәсле дә, күңелсез дә, шул ук вакытта кызык та фикерләр һәм образлар иясен очраттым, ә «Аҗаган» минем дустыма әверелде.

22 август, 1966

«Юл өстендә кояш»

Бу дөнья гаҗәеп катлаулы. Кешенең бөеклеге белән янәшә үк аның түбән эшләре яши, социаль давыллар канатына бер үк вакытта изге хыяллары һәм шомланулары кунаклый, гасырыбызның олы идеяләре, бөек ачышлары белән күршедә кешенең тырнак очы кадәрле, шулай да бик көчле, шәхси мәшәкатьләре кыймылдый. Бу дөньяны аңлау, аны шагыйрьләрчә йөрәккә сыйдыру һәм күңелгә сеңдерү — гаять дәрәҗәдә авыр эш. Шуңа күрә дә Җир, Кеше, ил язмышын беркадәр тулырак сыйдырган һәм чагылдырган шигырь китаплары ел саен туып тормыйлар.

1966 елда Татарстан китап нәшрияты Шамил Мәхмүдовның «Юл өстендә кояш» дигән китабын бастырып чыгарды. Шунысын да әйтергә кирәк, бу китап рус телендә 1965 елда ук чыгып, «Дружба народов» журналында, «Советская Башкирия», «Комсомолец Татарии» һәм башка газеталарда матур-матур рецензияләр дә алып өлгерде. Шуның өчен дә туган телендә беренче мәртәбә дөнья күргән бу китап шигырь сөючеләргә көтелмәгән күчтәнәч булмады.

Шулай итеп, татар укучылары алдында яңа китап, яңа исем.

Әйе, бу китап шигырьләр җыентыгы гына түгел. Аны, романны арттан алга таба укып булмаган кебек, теләсә кайсы битеннән, шигыреннән башлап укып булмый — аңлашылмаучылык килеп чыга. Китапның һәр шигырен бүлек дип атап була, ләкин проза әсәрләрендәге, поэмалардагы бүлекләрдән ул мөстәкыйльлеге, төгәллеге белән аерылып тора. Шул ук вакытта һәр бүлек үзеннән алда килгәненең дәвамы, үзеннән соң килгәненең прелюдиясе.

Менә «Гади әйберләр» дигән беренче цикл.

Җирдә һәркем өчен бар:
яктылык, җылылык, эш һәм аш,
юллар өстендә — кояш, —

дип башланып китә ул.

Бу прелюдия циклның, китапның гына да башы түгел — ул авторның образлы фикерләү конструкциясе йомгагының җеп очы. Шушы юллар Җир, Кеше, табигать, тормыш турындагы образлы фәнгә алып керәләр.

Әйе, бу тормышның нигезендә, материя нигезендәге кебек үк, гадидән гади әйберләр ята. Аларның гадилеге, билгеле, чагыштырмача гына. Иң гади әйбер, мәсәлән, Җир, чөнки ул кешенең иң күптәнге танышы,

кеше аны бик яхшы белә һәм аңлый. «Җир» шигыренең цикл башында булуы да очраклы түгел, ул диалектикага бәйле. Кеше өчен Җир — беренчел нәрсә, чөнки кеше үзе дә, аның барлык шатлык-кайгылары да, өмет-хыяллары да, «бөтен гүзәл нәрсәләр дә башлана Җирдән».

Шул ук Җирдән кешенең иң изге эшләре башлана: ул үзенә оя кора, оясында гаилә булдыра, чөнки «ике яр яшәгән өйләр — иң гүзәл оя Җирдә», чөнки, «кеше кеше дә түгел ул, җирдә оя кормаса, үз оясын, җирен саклап, яуга каршы тормаса!» Чөнки аның өе —

...яңа танышларга, иске дусларга,
язын килгән кошларга,
ак хәбәргә, имин хатка,
хәтта җиде төн уртасында
килеп ишек каккан җиде ятка

ишекләре ачык өй, күңелгә җылы биреп торучы якты күзләре — тәрәзәләре булган өй. Кеше уяу булырга тиеш — ул бит белә: бу тормышның гади әйберләрен кайчакларда кара эшләр пычрата.

Кеше кылә ак дөньяга,
татый аналарның ак сөтен...

Һәм ул барлык кара нәрсәләрне ләгънәтли, аннары — барлык пакь әйберләрне имгәтүче кара эшләргә каршы көрәшкә күтәрелә. Кеше — йөрәге, табигате белән «түбәнлектән котылу, кояшка омтылу» ягында. Көрәш аны аңның югары баскычларына күтәрә.

Менә-менә биеккә,
әйләнәләр кешеләр
үзләре дә
бөеккә!

Һәм хәзер

тормышның
киң ачылган күз бәбәкләрендә
күренә шундый бөек булып
тик кешенең генә горур сыны!

Картларныкымы, яшьләрнекеме ул гүзәл сын, ул сын бөек, чөнки ул — тормышны матурлаучы, чөнки ул — яшәүне дәвам итүче, чөнки ул — җир язмышын хәл итүче көч!

Менә «Гади әйберләр» дигән циклның логик төзелеше. Китапның калган биш циклы да нәкъ шулай төз логикага корылган һәм һәр цикл берсе берсеннән үсеп чыга.

Китапның, циклларның мондый төзелеше үзенә бертөрле сурәтләү чарасына әверелә һәм бу чараның сүз, рифма, ритм, аллитерация һәм башка әдәби чаралар кебек үк мөһим, тормышчан икәнлеге күренеп тора. Бу Шамил Мәхмүдовның китабын башка шигырь җыентыкларыннан аермалы итә. Шулай итеп, беренче цикл дөньяның, аны тәшкил иткән гади әйберләрнең, кешенең гомуми контурларын, бәйләнешләрен, фәлсәфи халәтләрен күрсәтә. «Гади әйберләр»нең дәвамы булып «Йөрәк хәтере» дигән цикл үсеп чыга.

Бу цикл инде дөньяның, яшәешнең трагизмын конкрет сурәтләр аша бирә. Ул — сугыш турындагы сюжетсыз поэма.

Җиргә
яшәр өчен килгәннәр
үлем эзләми җирдә... —

дип башлана да, ул бер-бер артлы авыр, куркыныч сугыш картиналарын күз алдына китереп бастыра.

Менә:

өскә төшәргә тора
тимер баскыч өзеге;
агы купкан стена
чеп-чи ит төсле,
күренеп тора кызарып,
канлы үзәге...

Менә:

Аунап ята трамвайлар —
туктый алмый,
әйләнә дә әйләнә тәгәрмәчләре...
Уйлый бугай алар:
«йөгерәбез, дип, һаман!

(«Сугышның ике сурәте»)

Менә егерме ел инде исән калган улын, ялгышып, үлгән улы исеме белән атап йөргән ана сурәте; дога кылган анага охшаган җимерек стена. Ул:

Гүя,
Хәлсез кирпеч кулларын,

куеп күкрәк өстенә,
кайгыдан башын иеп,
пышылдый да пышылдый —
дога укый ул,
дога укый үлгәннәргә:
кешеләргә,
агачларга,
үләннәргә...

Шулай итеп, безнең күз алдыбызга сугышның коточкыч сурәтләре җанлы булып килеп баса. Үле стенаның ләгънәтен укыгач, бөек табигатьнең җан тавышын ишеткән кебек буласың. Табигать тынычлык яклы, чөнки аның гүзәллеген бары тынычлык кына саклый ала, тынычлык кына яклый ала.

Алтын тавыннан да
кыйммәтрәк
тынычлыкның хәтта бөртеге.
Еллар буе төзгән, күтәргәнне
юк итә сугышның бер көне.
Түгел, сугыш сөяр башлар,
идарә итсен дөнья белән
акыл ияләре һәм гашыйклар.

«Тынычлыкның бөртеге»

Бу шигырь кешенең генә өметен чагылдырган фикер булып түгел, ә табигатьнең катгый боерыгы булып яңгырый. Һәм бу шигырьдән соң килгән «Җәйге көннәр» дигән цикл турыдан-туры табигать боерыгына буйсына. Моның шулай булуында Ш.Мәхмүдов тудырган лирик геройның да өлеше зур. Чөнки ул лирик герой гади кеше булып кына түгел, ә табигатьнең акыллы, телле, фикерле әгъзасы булып сөйләшә.

Бу циклдагы мәдхияләрне бер-бер артлы укып чыккач, табигатьнең «Менә мин нинди бит! Ә сез, кешеләр, кайчакта...» дигәнен ишетәсең һәм кабат «Йөрәк хәтере» циклы күз алдына килеп баса. Аннары «идарә итсен дөнья белән акыл ияләре һәм гашыйклар» дип, табигатьнең теләктәшенә әвереләсең, күңелеңдә олы гуманизм туа.

Автор яшәеш фәлсәфәсен өйрәнүдә укучыны һаман тирәнгәрәк, мавыктыргычрак һәм катлаулырак дөньяга алып керә бара. Укып үткән һәр шигырь үзенең ассоциатив җебен укучының миенә суза. Ул җепләрдән бер үк вакытта гади һәм катлаулы чигеш барлыкка килә. (Билгеле, бу һәр укучыда да дигән сүз түгел. Чөнки Мәхмүдов шигырьләрен йөгерек кабул итәр өчен укучының зәвык, интеллект, эрудиция ягыннан шактый әзерлекле булуы кирәк. Гади укучының бу китаптагы шигырьләрне бер-берсенә бәйләнешсез генә дә кабул итүе мөмкин. Ул очракта да Ш.Мәхмүдовның шигырьләре үз кыйммәтләрен югалтмыйлар. Бусы исә аның ике төр укучыбызга да азык бирерлек итеп яза алуын күрсәтә.

«Җәйге көннәр» циклы кешедә, аның нинди генә катлаулы, кыен, куркыныч вакыйгалар кичерүенә карамастан, гүзәл сыйфатларның мәңгелек булуы турында сөйли. Кеше холкы, асылы белән беркайчан да төшенкелеккә бирелми. Ул — мәңгелек якты өмет иясе, мәңгелек оптимист, чөнки

Кешеләрнең күңеле —
шул ук туфрак.
Шул туфракта
яра яфрак
яхшылык, гаделлек үсентеләре...

Чөнки ул белә:

Килү
китүдән күбрәк һәрвакыт:
көннән-көн
арта җирдә байлык, акыл,

чөнки ул белә:

кешенең барысы алда —
җиңәсе яулары бар — җиңмәгәннәр,
менәсе таулары бар — менмәгәннәр,
алда әле яулыйсы кыялары...

Юк, алда саналган хакыйкатьне белү генә кешене бөек оптимист итә алмый. Эш бу циклның тулаем фәлсәфәсендә. Аны укып чыккач, табигатьнең гомуми халәте аңга кереп урнаша. Табигатьнең йөрәк түрендәге теләге — тынычлык икән (хәрәкәтсезлек түгел!), ул теләкне эшкә ашыра алучы бердәнбер көч — кеше икән. Кеше өчен бары кеше генә җаваплы. Кеше аңына үзеннән-үзе менә шушы хакыйкать сеңә һәм аны бөек оптимист итә.

Үзебез дә сизмәстән, без «Кешеләр күңеле» дигән циклның берничә шигырен укып куйганбыз икән, һәм алар (бу китап өчен гадәти хәл) «Җәйге көннәр» дигән циклны кабат искә төшергәннәр.

«Кешеләр күңеле» дигән цикл беренче карашка ук «Гади әйберләр» циклын искә төшерә.

Беренче «Бөтен гүзәл нәрсәләр башлана җирдән» дип башласа, бу циклның иң беренче юллары — «Кешеләрнең күңеле — шул ук туфрак». «Барысы алда» шигыре — «Оя»ны, «Төзү дәрте» «Биеклек»не хәтерләтә.

Ләкин Ш.Мәхмүдов үзен-үзе кабатламый. Ул «Кешеләр күңеле» циклында кешегә тагын да якынрак килә, аның табигатьтәге ролен тагын да тирәнрәк күрсәтә.

Кешеләрнең күңеле —
яхшылык яши торган урын, —

дигән юлларны укыгач, кеше белән табигать арасында тигезлек билгесе барлыкка килә. Кеше — барлык сыйфатлары, мөмкинчелекләре, көче белән үзе бер табигать! Табигатьтә кеше һәм башка җан ияләре яшәгән кебек, кешедә яхшылык, яманлык, өмет, бәхет, кайгы яши. Табигать үлемсез әйберләр тудырган кебек, кеше дә үлемсезлек тудыра.

Кешене мөмкин үтерергә,
елмаюны —
мөмкин түгел...

Бу циклдан соң «Мәхәббәт» дигәне килә. Андагы шигырьләр, бер карашка, бик гадиләр. Ләкин алар алдагы циклларда башланган кайбер фикерләрне яңа баскычка күтәрәләр. Әгәр дә «0я» да «Ике яр яшәгән өйләр — иң гүзәл оя җирдә» диелсә, шагыйрь бу циклда

Икәү бергә бер кебек,
моңлы, матур җыр кебек...
. . . .
Бер алмадан ике ярты,
минсез син юк, синсез — мин, —

ди.

Без икәү бергә чакта,
үтәбез мәңгелек сызыгын,
безнең кайнар иреннәргә
үлемсезлек кагыла... —

ди.

Бу циклның төп фикере — кешенең үлемсезлегенә, аның фәкать ак эшләр өчен яралганына ышану.

Ә соңгы цикл («Бөек үзгәреш») — шагыйрьнең дөньяга гомуми карашы. Ул дөньяның бөек үзгәрешләр алдында торуын күрә һәм шул үзгәрешләргә мәдхия җырлый.

Бу циклда шагыйрьнең үз кредосы да бар. Ул циклны һәм китапны төгәлли торган шигырь дә.

Мин ялгышмыйм. Килде шундый мәгънәле чак,
без аңладык, кара кара ул, ак ул ак.
Бу шулай. Ләкин кырыс чынлык дөньясы
үзе турында үзе сөйләп кенә
буяуларны, сүзләрне дөрес,. чын ясый.

Шигъриятнең бар тагын бер кануны:

Һәрвакыт, бигрәк тә кара көннәрдә,
шагыйрь тиеш яктылыкка өндәргә.

Бу юлларны укыгач, китап кабат тулаем искә төшә. Тик бу юлы инде аның бүгенге тормышның иң актуаль проблемалары (сугыш, тынычлык, атом психозы, өмет...) белән нинди нык бәйләнештә булуы тагын да ачыграк күренә.

Бу китап — кешенең бүгенгесе турындагы, бигрәк тә аның киләчәге турындагы поэма. «Юл өстендә кояш»ның төзелеше турында сөйләгәндә, без бу төзелүнең үзенә бертөрле әдәби сурәтләү чарасы икәнен әйтеп үткән идек. Мондый әдәби чаралык чаткылары безнең шигъриятебездә очрыйлар иде инде (Х.Туфан, С.Хәким, Ә.Давыдов), ләкин ул цикл чикләреннән чыкмый иде. Ә Ш.Мәхмүдов аны, цикл эчендә генә калдырмыйча, китап күләмле әдәби чара итү дәрәҗәсенә ирешкән.

Әдәби образ тудыруда да Ш.Мәхмүдовның игътибарны җәлеп итә торган чаралары бар. Китапны укучылар «Юл өстендә кояш»та бер зур «җитешсезлек», «гөнаһ» күрерләр. Кайбер деталь, образ, фикерләрнең шигырьдән шигырьгә, циклдан циклга күчүен очратырлар, бәлки, моның өчен авторны тарлыкта, үзеннән үзе урлашуда гаепләрләр. Ләкин бу «гөнаһлар» Ш.Мәхмүдовның образ тудырудагы, аны тулы итүдәге казанышы, һәм бу очракта авторны гаепләү мөмкин түгел. Әгәр образның фәлсәфи халәтен тулырак, тирәнрәк ачарга теләп, автор үз образларын, детальләрен икенче, өченче, унынчы шигырендә үстерә икән — бу тарлык билгесе түгел. Шул ук ният белән дөнья күләмендә танылган шагыйрьләр хәтта башка шагыйрьләрнең деталь-образларыннан файдаланалар. Мәсәлән: «Авиаэтюды» дигән китапта гына да без В.Гете, Г.Лорка һәм башкаларның фикерләрен, детальләрен күрәбез. Ә «Апофеоз войны» дигән шигыре — Верещагин картинасының шигъри варианты. Ләкин алар барысы да Э.Межелайтис орбитасына буйсынганнар.

Кыскасы, Ш.Мәхмүдовның «үз-үзен кабатлавы» — образ тудыру чарасы, ул образны гомумиләштерү, тирәнәйтү, аны бу китап өчен бер итү чарасы. Мәсәлән: берничә цикл, шигырьгә сибелгән оя образы укыган саен күз алдында конкретлаша, тулылана, тирәнәя бара. Менә оя — кешене тугач ук каршы алучы нәни дөнья, менә ул имгәтелгән әйберләр арасында, менә ул ике яшь кешегә бәхет сәгатьләре бирә, анда кайгы, анда сугышны каргаучы мич, анда бердәнбер әни... Һәм ул тора-бара Җир — оя образына әверелә.

Бәлки, бу «кабатлану»лар Ш.Мәхмүдов иҗатының публицистик рухы белән дә аңлатылалардыр. «Юл өстендә кояш»ны укыганда, авторның укучы белән ничектер якыннан сөйләшкәне тоелып тора. Ә кайвакыт ул трибунага да менә. Шул публицистик рух һәм китапның алда әйтелгән төзелеше, бәлки, авторга кайбер фикер, детальләрне башкарак аспекттан чыгып әйтергә мәҗбүр итәдер. Бит әле шунысын да онытмаска кирәк: үз фикереңне аңлатканда, әңгәмәдәшеңне инде аңа таныш булган детальләр нигезендә ышандырырга тырышасың. Әгәр дә дөнья читендәге әйберләргә ишарә итсәң, фикер катлаулана, буталчыклана гына бара.

Ш.Мәхмүдов шигырьләренең тагын бер үзенчәлекле ягы бар. Ул —метафораларның бик сирәк кулланылуы. Шигырьләр шәрә, ләкин аларның күлмәксез булулары һич сизелми. Күпчелек сүзләр, үзләренең туры мәгънәсендә генә кулланылсалар да, алар артындагы мәгънәнең тулылыгын татыр өчен йә микроскоп, йә телескоп-күңел кирәк. Мәсәлән, «Яңгырый элек ишетелмәгән гүзәл сүзләр», «Шагыйрьгә башкача мөмкин дә түгел» дип башлана торган шигырьләрне тулаем аңлар өчен, телескоп-күңелнең объективын һәрхәлдә бер егерме еллык үткәнгә төбәп, андагы һәр детальне зурайтыбрак, ачыграк итеп күрергә кирәк.

Ш.Мәхмүдовның шигырьләре метафорасыз булса да, күз алдына гаҗәеп төсләр дөньясын, кайвакыт экияти, ә кайвакыт кырыс реалистик күренешләрне бик ачык китереп бастыралар. Ә сәбәп нидә?

Сәбәп — Ш.Мәхмүдов шигырьләренең укучылар аңында зур ассоциацияләр тудыруында. Алда ук әйтеп киткән идек: китапның уртасындагы, йә иң соңындагы шигырьләрне укыганда, безнең хәтеребезгә китапның моңа кадәр укылган образлары, фикерләре искә төшә. Шул ук вакытта яңа гына укып чыгылган шигырьнең фикерләре объектив дөнья хәлләре белән бәйләнешкә керәләр. Алар китапның образын тагы да тулыландыралар һәм үзләре дә, шигырь йогынтысы астында, башка яктан, яңарыбрак күренәләр. Ассоциация — Ш.Мәхмүдовның шигъриятен билгеләүче иң беренче чара. «Юл өстендә кояш»ның да, «Европа уртасыннан репортаж»ның да, «Прага дәфтәре»нең дә, «Солнце на дороге»ның да.

Ш.Мәхмүдовның шигырь төзелеше шигырь сөючеләр өчен дә, әдәбият белгечләре өчен дә, шагыйрьләр өчен дә игътибарга лаеклы күренеш. Ш.Мәхмүдов ирекле шигырьне соңгы елларда татар шигъриятенә беренче булып алып керүче генә түгел, бу форманы кабул итәрлек хәлгә китерүче шагыйрь дә.

Аның ирекле шигыре Көнбатыш шигъриятенең татар теле нигезендәге варианты да түгел. Ул күбрәк Назыйм Хикмәт шигъриятенә якынрак. Әгәр дә без шагыйрьнең аң-белеме, профессиясе, тормыш шартлары аның иҗатында да чагыла дигән фикергә каршы килмибез икән (моның шулай булуында гаҗәпләнерлек берни дә юк), чөнки Ш.Мәхмүдов ун ел дәвамында Н.Хикмәт белән якын элемтәдә булган кеше (татар һәм башкорт телләрендә чыккан Н.Хикмәт шигырьләренең тәрҗемәчесе — Ш.Мәхмүдов). Шуның өстәвенә ул Көнчыгыш телләре белгече (МГУның Көнчыгыш телләре бүлеген һәм аспирантурасын бетергән, М.Горький исемендәге әдәбият институтында укыткан). Монда шунысын да әйтергә кирәк: автор үзенең иң беренче һәм бердәнбер укытучылары итеп Н.Хикмәтне һәм татар халык җырларын саный. Билгеле, Уолт Уитменның, Гарсиа Лорканың, Пабло Неруданың, Рафаэль Альбертиның, Поль Элюарның да йогынтысы бардыр.

Ш.Мәхмүдовның соңгы елларда татар ирекле шигырен кабул итәрлек хәлгә җиткерүче дип әйткәнбез икән — дәлилләргә дә кирәктер.

Ирекле шигырь — хаостан торган канунсыз форма түгел. Ул без белгән, «шакмаклы» дип әйтик, шигырьдән, бәлки, нәзбереклерәк, катлаулырак, чөнки форма монда үзен-үзе онытырырга тиеш, приоритетны мәгънәгә, образга бирергә тиеш. Ә моңа ирешү өчен шигырьнең һәр юлы, һәр фикере укучыны ничектер сихерләргә тиеш. Сихерли торган образлар бирү — шигъриятнең иң катлаулы һәм мактаулы эше. Монда сүз форманың образ-фикер белән тәңгәлләшүе турында бара.

Ш.Мәхмүдовның һәр шигыре — үзенә бертөрле кабатланмаган форма. (Билгеле, шигырьләрнең охшаш яклары да бар. Мәсәлән: һәр шигырь диярлек афоризмнан башлана, аннан йә антитеза, йә тезисны киңәйтү, шигырьнең ахырында фикерне ачык калдыру һ.б. күренеп тора.)

Ш.Мәхмүдов бу формаларны күктән тартып төшерми. Ул безнең традицион формаларның элементларын башкача тезә һәм форманың нигезе булган ритмнарны яңарта. Мәсәлән: «Оя» шигыре. Аның нигезендә татар халык җырларыннан күчкән 8–7ле үлчәм. Ләкин ул үлчәм, ритмик буыны 8–7гә туры килгән башка буыннар белән аралаша: 7–7–8–7, 8–7–8–7, 8–7–4–7, 8–5–8–8, 7–8–8–7, 7–8–7, 8–7–5, 7–8–8–7–4–5.

Иҗек саннары шундый төрле булган юллар бик кытыршы яңгырарга тиешләр кебек, ләкин алар ни сәбәптәндер бик табигый, яңача яңгырыйлар, хәтта үзләренең «кытыршы» икәнлекләрен дә сиздермиләр.

Эш нәрсәдә соң? Ә эш барыбызга да билгеле булган ритмик буыннарда. Әгәр дә «Кара нәрсәләргә ләгънәтне» ритмик буыннарга бүлеп чыксак, без мондый күренешкә тап булыр идек: 4–4–6–6–4–3, 4–4–6–3, 2–4–4–6–3, 4–4–5–4–3–4–3–4–3... ягъни, нигездә, 4, 6, 3 иҗекле ритмик буыннарның башка буыннар белән аралашуын күрер идек. Бу ритмнары шигырьләрнең фикерләре тудырганнар, һәм алар үзләренә бер музыкальлек алып киләләр. Гомумән, Ш.Мәхмүдовның шигырьләре бик музыкальләр. Аларның төзелеше дә музыка әсәрләрен хәтерләтә: иң алдан прелюдия-афоризм, аннан 2, 3, 4 кисәк һәм тәмамлаучы өлеш килә. Музыка әсәрләрендә беренчел тема әсәрне үтәдән-үтә тишкән кебек, һәм үз тирәсендә башка темалар тудырган кебек, Ш.Мәхмүдовның шигырьләрендә беренчел ритмик буын әсәрнең буеннан-буена төрле вариацияләрдә үсеп бара.

Ритмик буыннар нигезендә синтагмалар ята, шигырь кирәкмәгән урында мәгънәгә зыян китереп бүлгәләнми. Ш.Мәхмүдовның шигырьләре — строфасыз шигырьләр, ләкин алар паузалар белән строфа кебегрәк өлешләргә бүленәләр. Бу өлешләрдә фикер башлана да, төгәлләнергә дә өлгерә. Ә калган өлешләр шушы фикергә логик ассоциация белән бәйләнәләр. Әгәр җөмләләрдәге синтагмаларны күз алдына китерсәк, нәкъ шундый күренешкә тап булабыз: фикернең төгәлләнгән буыннары да бер-берсе белән нәкъ шулай бәйләнәләр һәм тагы да зуррак, камилрәк фикер хасил итәләр. Бу параллельдән соң Ш.Мәхмүдов шигырьләренең эчке төзелешен (әгәр дә шулай атап булса) синтагматик төзелеш дип атарга мөмкиндер. Шигырьнең бер зур паузадан алып икенче зур паузага кадәр өлеше — «синтагма». Шул «синтагма»лар, бер-берсе белән логик бәйләнешкә кереп, бер зур образ-фикерне «җөмләгә» (шигырьгә) әйләндерәләр.

Кайбер укучылар рифмасыз шигырь күрсәләр, «Ах, бу иркле шигырь икән!» диләр. Ләкин иркле шигырь рифмалы да була ала, тик анда рифма, фәкать иң кирәкле урында гына кулланыла. Ш.Мәхмүдовның кайбер шигырьләрендә («Альшан зиратында», «Әниемнең йөзе» һ.б.) рифма традицион шигырьдәгегә караганда күбрәк тә. Алар юлның башында да, уртасында да, ахырында да.

Йоклагыз,
җиңел булсын бу туфрак, бу авыр ташлар,
җиңел булсын, ватандашлар, якташлар,
йокыгыз...
Сирәк киләсез дип, тотмагыз безгә үпкә,
ерак бит, булмый бит килеп ешрак һәм күпкә...

Күрәсез, һәрбер сүз диярлек рифмалашкан. Ш.Мәхмүдов шигырьләрендә рифманың төрләре бик бай: яңгырашка корылган рифмалар (барыбер-бәрабәр, агачы — ап-ачык, төзү дәрте — үзгәртү), кончыгыш шигърияте нә хас ике, өч сүздән гыйбарәт рифмалар да, тәңгәл рифмалар да...

Тәңгәл (бер-ике хәрефе белән генә аерылган рифма) рифмаларны Ш.Мәхмүдов рифмалашкан сүзләргә зур мәгънә бирмәгәндә ешрак куллана. Үзе белән зур мәгънә алып килгән сүзне юлның ахырында ул йә бөтенләй рифмалаштырмый, йә аңарга яңгыраш нигезендә корылган рифмалар таба. Һәм бу рифма укучының игътибарын җәлеп итәрлек була. Ә мәгънәле сүз рифмалашмаганда, ул сүзгә кадәр укыла торганнары рифмалашалар һәм мәгънә алып килүче сүзне йөз кара карга арасында бер ак карга кебек итәләр.

Кыскасы, шигырьләр техника ягыннан камилләр, үзенчәлеклеләр. Күрәсең, Ш.Мәхмүдов — шигырь техникасы белән заманча коралланган зур культуралы, киң диапазонлы шагыйрь.

1967

На «третьих» чувствах

1

В свою новую книгу стихов[1], вышедшую на русском языке, известный татарский поэт Сибгат Хаким включил в основном произведения последних лет.

Сам выбор стихов в какой-то степени характеризует творческую амплитуду Сибгата Хакима. В книге есть и песни (С.Хаким — автор многочисленных популярных песен), и циклы: «Гнездо», «Поднимайтесь, поэты!», в последний из них отдельной главой включен великолепный в своей публицистичности цикл «Из немецкого дневника» — плод поездки поэта по следам Мусы Джалиля. Этот цикл — неожиданность даже для татарского читателя, ибо он еще не успел войти в книги поэта, изданные на татарском языке. Читатель здесь встретит пышущие восточным колоритом философские «Раздумья» и, читая поэму «Через кручи», невольно станет спутником поэта, шагающего по грандиозному нефтепроводу «Дружба». Погрузившись в теплую грусть, читатель прочитает стихи «В мире убавилось света», посвященные памяти матери. Уход из жизни самого дорогого человека всегда оставляет неизгладимый след. В памяти читателя всплывут стихи Семена Кирсанова, посвященные памяти жены, цикл польского поэта Владислава Броневского «Анка», стихи Мустая Карима, напечатанные в восьмом номере «Юности», и поэт Сибгат Хаким займет свое неповторимое место в сердце читателя...

Циклы этой книги, особенно поэма «Через кручи», — темы самостоятельных больших разговоров. Имея в виду то, что о них местной прессе говорилось достаточно много, я специально не буду останавливаться на них. Только скажу, что они в совокупности рассказывают о жизни современного советского человека, ясно знающего свои цели в жизни и пути их достижения. Они раскрывают мир чувств и переживаний этого человека.

Не касаясь отдельных произведений комментариями типа «вот что этим хотел сказать поэт», я хочу начертить несколько штрихов к творческому портрету Сибгата Хакима, поэта очень тонкого и сложного в своей простоте.

Когда Сибгат Хаким думает, он смотрит на землю, как на фотопортрете, открывающем книгу «Через кручи». Когда говорит или читает стихи, он смотрит в небо — как будто ищет подходящий гвоздь, чтобы повесить на всемирный обзор свои чувства и мысли, рожденные увиденным на земле.

Читая произведения Сибгата Хакима, я всё больше убеждаюсь в том, что эта чисто бытовая привычка

превратилась в нем в поэтический прием.

Снова — пламя и плаха,
И зловещи приметы...
Из кровавого праха
Поднимайтесь, поэты!

Песней мир оглашая,
А не стонами с дыбы,
Весь — от края до края
Шар земной обойти бы.

Вы нужны нашим битвам,
И легендам, и были.
Род людской говорит вам:
Поднимайтесь, Джалили!

(«Поднимайтесь, поэты!»)

Эти строчки не могут родиться беспричинно и причиной им — творящееся на Земле. Вновь, с большей ожесточенностью вспыхнувшие репрессии прогрессивных людей, государственных деятелей и деятелей искусства в капиталистическом мире, дискриминация угнетенных народов, разжигание неофашизма и неонацизма, пособничество этому буржуазных правительств родили в поэте ненависть и чувство ответственности за судьбы народов и Земли. В стихотворении он дает кульминацию своих чувств, превратившихся в мысль-призыв «Поднимайтесь, поэты!».

Поэт для Сибгата Хакима — это символ мужества («Поднимайтесь, Алиши[1]! Поднимайтесь, Курмаши[2]! Поднимайтесь, Джалили!»), патриотизма и естественных идеалов природы и Человека, которые сродни с коммунистическими идеалами. А призыв поэта звучит уже не только как призыв к братьям по перу, он приобретает социально-философское звучание. Вот таким образом индивидуальные качества Сибгата Хакима, превращаясь в методологический прием, ложатся в основу произведений.

Это, разумеется, только один из множества поэтических приемов, присущих творческому облику Сибгата Хакима, но он, на мой взгляд, доминирует в его творчестве последних лет. Весь цикл «Из немецкого дневника» написан именно в этом ключе.

Вот поэт в старом Веймаре, в доме Гете, где «комнат одних тридцать три». Он в доме, где гений немецкого народа превратился в великана мировой литературы. И

...Вдруг из Веймара, в мареве лет,
Я увидел в окошке Тукая
В той казанской гостинице — свет.

Шумный «Булгар» больному поэту
Самый жалкий отвел номерок...

Сын татарского народа Тукай дожил всего до 27 лет, но смог вырасти в великана своей тысячелетней литературы. От этого естественно пришедшего сравнения в душе Сибгата Хакима гордость за своего предшественника, за свою землю, способную несмотря ни на какие трудности рождать великих, талантливых.

Есть поэты, пишущие яркими, броскими мазками. Стихи, написанные в такой манере, естественно, в первую очередь притягивают к себе внимание, но зачастую так же быстро отпускают его. Стихи Сибгата Хакима я бы сравнил с дымчатыми импрессионистическими полотнами, на первый взгляд кажущимися плоскими, даже мутноватыми, и которые потом, после внимательного осмотра, начинают играть множеством изящных оттенков и полутонов и являть глубокие, чисто реалистические, но прозрачные образы. Такая поэзия имеет свою прелесть, свой вкус, от такой поэзии никогда не устает душа, а ум становится более тонким, если можно так сказать, чувственным умом. Поэтому Сибгат Хаким не стремится к афористичности своего слога, чем блещут иногда его горские собратья по перу. Его поэтическими находками становятся еле заметные, иногда даже трудно объяснимые психологические нюансы. В стихотворении «В моем переулке» поэт рассказывает о своем приезде в родную деревню.

Шестнадцать домов в переулке моем.
Всего лишь шестнадцать; он мал,
Но в годы военные круглым числом
Полвзвода людей потерял.
. . . .
Считай, не считай — нет в живых никого...
Спокойные дуют ветра.
Нести чемодан земляка своего
Сбегается детвора.

Их дедов по личикам их узнаю:
Вот этот — Салих, тот — Рахим.
. . . .
Вот этот Фарих, тот Аюп.

Все друзья
И сверстники.
Старый солдат,
Из всех уцелел в переулке лишь я
И словно бы в том виноват.

Это чувство какой-то вины поэта перед внуками своих погибших друзей и сверстников трудно причинно обусловливать, но оно очень близко душе человека и понятно без всяких комментариев.

Еще одной характерной чертой произведений Сибгата Хакима является отсутствие в них какого-то лирического героя, носителя дум и переживаний поэта. В стихах Сибгата Хакима есть только сам Хаким, и этому образу присуще только то, что присуще самому поэту. Читаешь стихотворение «За песнями своими я летел» — видишь гордого поэта, в стихотворении «Слово моего сердца» перед тобой встает Хаким (кстати «хаким» по-арабски — судья, арбитр), а из «Ходил я в церковь декабристов» смотрит на тебя поэт, который говорит:

Из мусульман, татарин я простой,
Но, веруя в людских сердец союз,
За Пушкина в острожной церкви той
Я вместе с декабристами молюсь.

Ни в одном стихотворении Сибгата Хакима не встретишь резко вырвавшегося крика, ибо и в жизни поэт никогда не кричит, не акцентирует даже мысль, требующую обязательного выделения. Не найти в его произведениях внешне бурлящих, клокочущих форм. Буйство стихии стиха не выбивается на поверхность, а бушует в тех психологических нюансах, о которых было сказано выше, потому что и сам Хаким в жизни не дает волю своим подкатившим к крайности чувствам.

Подобно ключу, что открыт пастухами,
И ты, моя песня, — без желобка.
Подобно ключу под камнями и мхами,
Ты скрытно струишься, чиста и робка, —

говорит поэт о своих стихах в «Раздумьях».

Говорят, что между крайними чувствами (например, радостью и грустью или любовью и ненавистью) бывает только одно «третье чувство», это — безразличие. Читая стихи Сибгата Хакима, можно убедиться в том, что «третьих» чувств очень много и они вовсе не безразличие. Их нужно только заметить, как, вглядевшись в импрессионистические картины, мы выхватываем из кажущейся расплывчатости и многоцветной гаммы естественную конфигурацию образов и вещей. Эти «третьи» чувства как-то неопределенны, но они в составной части психологии человека. Именно в их ключе многие произведения Сибгата Хакима, именно они действуют на чувства читателя.

Рувим Моран, хорошо понимающий татарскую поэзию (он переводил Кул Гали, Мухаммедьяра, Мавля Колыя, Кандалыя, Тукая, Дэрдменда, Джалиля, Энвера Давыдова и т.д.), близко знающий Сибгата Хакима (между ними уже давнишняя творческая дружба), в своих переводах сохранил не только образную систему поэта, его мысли, но и смог передать вот это слияние существа Сибгата Хакима — человека с его произведениями, смог увидеть и показать основу поэтического мироощущения тонкого поэта. Благодаря именно этому русский читатель, прочитав «Через кручи», познакомится не только с искренними и глубокими стихами, не только с интересным поэтом и человеком, он познакомится с основными чертами характера татарского народа, с его прошлым и настоящим, с его великими сынами и деяниями.

17 сентября 1968

Призыв поэта

Читателю важно, что скажет ему книга и как скажет: ведь можно затеять разговор всякий — веселый, но пустой, горячий, но «пушкой по воробьям», тяжеловатый, быть может, редкий, но насущный... Чем подвижней темперамент книги, тем она живее, чем больше «видывал» ее лирический герой, тем она интереснее, чем больше в ней «крика души» самого народа, тем она ценнее.

Я несколько раз прочитал книгу лауреата Республиканской премии имени Габдуллы Тукая, известного татарского поэта Сибгата Хакима «Через кручи», перечитываю сейчас, получая каждый раз новое «первое впечатление». Скорее всего, я не читаю, а веду своеобразную беседу с ней.

Быть может, эту беседу возможно передать диалогом, что сделало бы ее более живой, но надеюсь, читатель и сам уже успел познакомиться с книгой «Через кручи». К тому же беседа с книгой — не только поддакивание или возражение ей, но и молчаливое обдумывание ее образов-мыслей, всевозможные экскурсии по тропинкам-ассоциациям книг Сибгата Хакима «Через кручи».

«Через кручи» открывается большим циклом «Поднимайтесь, поэты!», и это неслучайно.

Снова — пламя и плаха,

И зловещи приметы...
Из кровавого праха
Поднимайтесь, поэты!

Да, этот призыв неслучаен — народу и сегодня нужны слова сильных духом, нужны слова поэтов, своей жизнью и смертью доказавших верность народу, Родине, партии, чьи статьи были и «поддержкой и опорой», и разящим врагов мечом. А таких поэтов у татарского народа много. Каждый знает легендарного Мусу Джалиля и его соратников по борьбе в фашистском застенке поэтов Алиша, Курмаша, Рахима Саттара и других. Мало еще знают воина-патриота Фатыха Карима, всю войну провоевавшего на передовой и создавшего, быть может, не уступающие «Моабитской тетради» пламенные патриотические стихи, поэмы и повести. Именно думая о Фатыхе Кариме, Сибгат Хаким пишет:

От гибели народа спасены,
А в сердце скорбь о гибели поэта.

Гибель поэта — это большая утрата народа, ибо поэт — борец за справедливость, за счастье народа, поэт — часть самой Родины.

Но когда... Лучше еще раз прочитаем отрывок из стихотворения «Безмолвствует знавший...»:

В грядущее мчатся поэты,
Но кровь прерывает набег...
Дымящиеся пистолеты
Дантесы швырнули в наш век.

Фашисты их с лету ловили,
Творили неправедный суд.
Нет мира — ведь новых Джалилей
Застенки все новые ждут...

Это стихотворение имеет большую ассоциативную глубину, ибо оно — образный итог раздумий Сибгата Хакима о судьбе Пушкина, Лермонтова, Тукая и многих прогрессивных зарубежных деятелей литературы и искусства сегодняшних дней, или уже томящихся в тюрьмах, или находящихся в преддверии этой же участи. Эту трудную, но славную судьбу поэта Сибгат Хаким обобщает в образе своего современника Мусы Джалиля.

В этом цикле есть стихотворение «Каждому — свое», написанное поэтом под впечатлением поездки по следам Мусы Джалиля. Вот он (с ним вместе и мы) в Бухенвальде, на воротах которого надпись: «Каждому — свое».

У печей как будто не остыла
Огненная пасть.
Воду бы плеснуть — да страх лишает силы:
Словно можешь сам туда попасть.
И проходят, даже не заплакав,
Помрачнев едва.
Соскоблили уже с беленых стен бараков
Смертников последние слова.

Поэта возмущает, если можно так сказать, каменно-сердечная беспечность, равнодушие некоторых туристов и особенно поведение «хозяев» бараков смерти, потихонечку, помаленьку смывающих со стен страшный документ истории.

В этом стихотворении Сибгат Хаким проводит очень тонкую логическую мысль: потихоньку стирают вопиющие следы преступлений, и бараки смерти все больше теряют свой ужасающий вид, у посетителей начинают меняться сначала впечатления, а потом и суждения о преступлениях фашизма, ибо лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать, а посетитель увидит просто обыкновенные бараки, и все. Вот что возмущает Сибгата Хакима! Вот что возмущает весь советский народ и все прогрессивное человечество! И звучит:

Вы нужны нашим битвам,
И легендам, и были.
Род людской говорит вам:
«Поднимайтесь, Джалили!»

Цикл «Гнездо» включает в себя стихи о родной стороне поэта. Гнездо человека — это не только земля, родившая человека, вскормившая, давшая ему кров. Гнездо — это такое место, где живут люди, воспитавшие человека, сделавшие его Человеком, связавшие его со своим прошлым и указавшие путь к будущему. Гнездо — это дух народа. И чем больше помогает это гнездо другим гнездам, тем ценнее и милее оно человеку.

Гнездо Сибгата Хакима очень своеобразно. Вот Первая гора — холм, где когда-то жил студент Владимир Ульянов; вот стена кремля, у которой белочехи расстреляли соратника Ленина Мулланура Вахитова.

На заре розовеет моя Казань,
Только та стена белеет.

В заревую рань
Перед нею стань,
И былым на тебя повеет...

Вот косогор, с которого навстречу тебе спускаются ромашки. Где-то за этим косогором деревня, где

Жил-был солдат. Прогнал Наполеона.
Домой вернулся. Починил забор...

А на окраине того села — одинокая дикая яблонька, чем-то напоминающая гордую татарку, которую зовут в деревню, но «ей нипочем мольба»; а вот переулок поэта, где шестнадцать домов, но который потерял в военные годы полвзвода. В этом переулке много детворы, внуков погибших друзей поэта.

И в этом гнезде звучит голос поэта, нет, не только поэта, а всего народа:

Всю молодость я отдал ей сполна,
У многих жизнь она поотнимала...
Зачем меня преследует война,
Иль даже этого ей мало, мало?

Давно мне дорога мечта одна:
Пожить с полвека без войны кровавой.
Зачем меня преследует война,
Иль на покой я не имею права?

После этих слов вновь в памяти всплывает основной призыв первого цикла: «Поднимайтесь, поэты!», но он уже звучит более обобщенно — как призыв сегодняшнего дня, вобравшего все тревоги Земли и Мира. И уже чувствуешь, что понятие «гнездо» стало глубже, оно превратилось в понятие «Родина, народ и счастье», уже ощущаешь, что между двумя циклами книги перекинулся логический мост, связавший книгу «Через кручи» в единое целое.

Обобщающую силу этому призыву дало еще и то, что развитие мысли поэта до этого призыва шло не только через одноединственное восприятие самого поэта, а через сердца строителей, воинов, философов, народного заседателя, депутата Горсовета и т.д., то есть через сердце лирического героя, обобщившего в себе мысли, думы, настроение и характерные черты всего советского народа.

Книге «Через кручи» дала название одноименная поэма, которую можно было бы включить в цикл «Гнездо», ибо она о гордости поэта — о нефти и нефтяниках Татарстана, прокладывающих нефтепровод «Дружба». Эта поэма очень емкая, насыщенная, и о ней невозможно что-либо сказать в этой маленькой заметке, ибо эта поэма достойна специального большого разговора.

В заключение хочется отметить и то, что благодаря добросовестным переводам Рувима Морана, хорошо понимающего татарскую поэзию, хорошо знающего творчество Сибгата Хакима, русский читатель имеет возможность познакомиться не только с интересным поэтом, но с основными чертами характера татарского народа, с присущими только ему радостями и раздумьями.

1969

О «Мраморе» Р.Файзуллина

По радио передают последние известия...

На моем столе лежит книга стихов Равиля Файзуллина «Мәрмәр» — «Мрамор». Я ее только что прочитал еще раз и поймал себя на том, что мысленно, про себя, начал разговаривать с ее автором. Она вызвала в моем сердце, в моей памяти множество интересных вопросов, на которые я ищу ответы.

Кто я?
Что со мной?
Что буду делать?
Чем и кому я могу помочь?
Подсчитайте всех, кто об этом
Способен задуматься в темную ночь.
Сколько — проклинающих мир?
По скольку на душу приходится
взрывов,
    выстрелов,
        радости,
            ненависти,
                квартир,
                    хлеба
                        и тишины?..
Ты слышишь?
Планете герои требуются!
Ты слышишь?
Народам борцы нужны!

Мать Земля! Ау, отзовись —
много нас для тебя или мало?
Куда мы движемся — вверх?
Вниз?
Что впереди — счастливая жизнь
или кровавая мгла финала?

Я ищу ответа на эти вопросы, и в моем сознании время пятится назад, возвращая в мое сегодняшнее то, что забыть не положено: нищету дореволюционной России, бесправность ее трудового народа, глумление над ним разных помещиков и баев, плач народа... И в это же самое время уводит мой мысленный взор во Вьетнам, на Ближний Восток, в Камбоджу, в колониальные страны (земли, где и сегодня по-своему повторяется дореволюционное прошлое России). Да, еще много на Земле проклинающих мир, проклинающих свою судьбу, но живущих в надежде на счастливое будущее, на счастливую жизнь. А на околоземной орбите — миллиарды металлических иголок, запущенных с военных космодромов Соединенных Штатов Америки, в глубине земли — идут испытания сверхмощных ядерных бомб, а между взрывами и иголками — Человек со своим нерешенным вопросом: «Куда мы движемся — вверх? вниз? Что впереди — счастливая жизнь или кровавая мгла финала?» Да, конечно, впереди — счастливая жизнь, но для того, чтобы достичь ее, каждый землянин должен быть максимально бдителен и действительно солидарен с борцами за мир. Нет, каждый человек сам должен быть борцом.

По всей планете —
вакансии:
«Требуются Борцы!»
Мускулов хватает —
Требуется мужество.
Говорунов хватает —
Нужны дела!
Нужны борцы,
у которых не кружится
на виражах Истории
голова.

Мир, что нам завещали отцы,
Сегодня в наших руках, Борцы!
Надежда и Вера —
в ваших руках
на всех континентах,
материках.

Перед моими глазами колыбель человечества — планета Земля. Она не такая уж большая, и счастье или горе любой страны моментально охватывает ее всю — ведь достаточно каких-нибудь восьмидесяти двух минут, чтобы совершить орбитальный облет Земли. Потому думы о судьбе Родины — это в то же время и думы о судьбе Земли.

В нашем мире для человека нет ничего далекого. Каждый миг наполнен неожиданным: «Миг — и цветы спалены. Миг — и нет на Земле страны...» Но среди людей, к сожалению, есть и такие, кто равнодушен к дамоклову мечу, висящему над будущим Земли.

Есть равнодушные — им безразличен путь —
пусть даже Солнце над Землей погасло!
Есть трусы, в суп способные нырнуть,
чтоб отсидеться под кружочком масла.

И такие, вынырнув из-под кружочка масла, начинают вопить: мол, то да се — эпоха давит на человеческую личность, время издевается над человеком!..

Но трусить — это не удел человека-борца. Это — удел мещанина, превратно, меркантильно понимающего свою судьбу. Настоящий человек свободу понимает как право и возможность быть борцом. И вот я слышу голос этого человека: во имя самого Человека, во имя его страны, во имя счастья на Земле борцу не дано права быть побежденным, ибо в его руках и сегодняшнее, и завтрашнее — и Человека, и страны, и Земли. А забота о будущем своей страны или даже Земли начинается с очень незначительных на первый взгляд вещей. И вновь в моей душе звучит голос лирического героя книги Равиля Файзуллина «Мрамор»:

На этом свете как много надо!
Гордому разуму — неба надо!
Ногам — земли,
Сердцу — родины,
Глазам — красоты,
Губам — сладости.
А гордой душе —
Высота достойная.
Чтобы жить и, если надо —
Достойно падать!..

Но умение жить во имя счастья, умение пасть за него достойно — это дело борцов, чьи «критерии — му-

жество и человечность», это дело тех, кто, убивая войны, безобразие, равнодушие, угнетение и засевая нивы сегодняшнего зернами доброты, в конечном итоге получают в дар Вечность.

Конечно же, смерть, умение достойно умереть — не единственный путь в века, в память народную. Жизнь прекраснее смерти и поэтому человек борется за то, чтобы жизнь сама была песней, гимном счастью, гимном человеку-труженику, борцу, созидателю.

Те, чьи жизни песней будут —
Самые счастливые.
А людей под небом будним
Каких только нет, каких только нет...

Кто же те, счастливые? —
Время даст ответ.

Да, ответ даст время, а вернее — они сами, люди.

Вот так я и разговаривал с книгой Равиля Файзуллина «Мрамор». Если наша беседа получилась слишком публицистичной, это не потому, что книга вся состоит из стихов такого высокого накала. Это, очевидно, «последние известия» настроили мою душу на такую волну.

В разделе «Из солдатской тетради» можно встретиться с молодым солдатом, который еще не совершил ни единого подвига, у него нет ни звания, ни опыта, а Родина, мать и любимая доверили ему свою судьбу, и он, этот солдат, не может скрыть свою гордость за оказанное ему доверие.

В разделах «У каждой эпохи рождаются достойные ее сыны» и «Из элегий» мы встречаемся с молодым человеком, думающим о месте человека в жизни, о Родине, родной стороне, вспоминающим свое детство и сравнивающим его с настоящим своего маленького сынишки. Этот молодой человек горд, деятелен, у него ясный взгляд на мир и явления. Он очень хорошо знает себя и свое место в жизни.

Я — не большой. Я — всего лишь
как я.
Не унижайся!
Я — не маленький. Но я — все же
как я.
Не замахивайся!

В эту книгу вошли и трехстишия, в свое время опубликованные в журнале «Казан утлары» и вызвавшие резкие споры. Некоторые говорили, что это — чепуха, другие, указывая на японские трехстишия — хокку, кричали, что это — эпигонство, третьи пытались их оправдать, защищать. Вот одно из них, которое трогает мою душу:

Осенний дождь.
Улетают журавли...
Когда они коснулись туч крылами,
Тучи прослезились.

После того как я попытался показать основные черты характера лирического героя книги «Мрамор», очевидно, уже пора сказать несколько слов и о самом поэте. Равиль Файзуллин — поэт ищущий. Он уже издал три книги стихов для взрослых и одну — для детей. Из книги в книгу развивается его поэтическое мастерство, растет и мужает его лирический герой. Хочется отметить то, что его каждая новая книга отличается от предыдущих. Отличается и формой стихов, и их накалом, отличается тематикой, колоритом, но во всех сохраняются то поэтическое своеобразие видения мира, та образная система, которые делают Равиля Файзуллина поэтом оригинальным и интересным.

А что касается книги «Мрамор», то она еще раз доказывает сказанное выше и, конечно же, заслуженно выдвинута на соискание комсомольской премии имени Мусы Джалиля.

1969

«Четыре ветра»

«Четыре ветра» — книга стихов народов Прикамья, недавно выпущенная Пермским книжным издательством. Цель книги, как отмечают составители издания, свести вместе перед всесоюзным читателем самобытную, очень разную поэзию башкирского, коми-пермяцкого, татарского и удмуртского народов, издревле живущих в бассейне реки Камы, дышащих единым ветром — ветром дружбы и рука об руку со всеми народами нашей страны идущих к единой цели.

Эта книга, хотя и не приурочена к какой-нибудь определенной дате, пронизана любовью к В.И.Ленину, от нее веет радостью народов, прошедших под знаменем Ленина свой славный полувековой путь. Башкирский поэт Гилемдар Рамазанов пишет:

Полвека наши

Сто`ят, без сомнения,
Пяти веков —
Не меньше ни на час —
За эти годы вдохновенный Ленин
Под алые знамена вывел нас!

Коми-пермяцкий поэт Николай Попов гордится тем, что он был верным бойцом ленинской партии и все, что мог, сполна отдал Родине.

Казалось бы, незначительное сообщение прессы: «Часы Владимира Ильича Ленина, находящиеся в музее, исправлены и стали ходить», у татарского поэта Шауката Галиева вызвало символическую ассоциацию:

И вновь бегут минуты,
По вечности скользя...
И ленинское время
Остановить
Нельзя.

А удмуртский поэт Андрей Бутомин, рассказывая о Сибирском тракте, по которому царские жандармы угоняли в ссылку лучших сынов России, восклицает:

С Лениным сроднился мой народ.
Человека чтит в нем, а не бога.
Ленина в Сибирь вела дорога,
К Ленину сейчас она ведет!

Но основная тема сборника «Четыре ветра» — дружба народов. К счастью, благодаря вкусу составителей, в книгу не проникли риторические, бездумные стихи, преследующие утилитарные цели. Тридцать восемь поэтов искренне, тепло и проникновенно рассказывают читателям о буднях, радостях, печали своих народов. На страницах бок о бок живут обычаи, легенды, герои башкир, коми-пермяков, татар, удмуртов, там оркестр из национальных музыкальных инструментов, там цвета лесов, полей, гор и вод... Там наряду со стихами высокого гражданского накала, со стихами о Родине, о родном крае и его людях есть и вдохновенные слова о любви и образы тех, кому они адресованы. Вот башкирка:

Горячая ты и смелая,
Отчаянная ты слишком.
. . . .
Немножечко будь послушней
И ласковей. Но не слишком,
Чтоб не был я дерзок слишком.

Марат Каримов

А вот коми-пермячка, ткущая гарусный кушак:

Кто эта чудо-мастерица?
Чья так легка, нежна рука?
Дар черноглазая девица
Ткала для милого дружка.

Степан Караваев

А вот татарка отвечает человеку, который влюбился в нее, но его любит другая:

Не зайду в твои владения — не зови.
Лучше из камней сложу я гору.
И потом с ее вершины гордой
Низко поклонюсь своей любви.

Саджида Сулейманова

Читая стихи, разные по краскам, образной системе и характеру, видишь, насколько своеобычна поэзия четырех народов и насколько духовно близки, родственны сами народы. И книга, вобрав в себя такие стихи, сама стала как бы большой, многоплановой поэмой о дружбе народов.

Хочется сказать несколько слов об оперативности издания «Четырех ветров». Не прошло и года, как около 3,5 тысячи строк подстрочника усердием переводчиков стали стихами, а затем, старанием Пермского книжного издательства, объединились в хорошо оформленный и прекрасно исполненный полиграфически сборник. Здесь все, начиная с суперобложки, кончая бумагой, шрифтом, краской, версткой, говорит о любви к поэту, поэзии.

Правда, эта оперативность немного повлияла на качество переводов. Наряду со многими хорошими переводами в сборник вкрались и слабые. Быть может, причиной тому является не только оперативность, но и отсутствие творческих контактов поэтов и переводчиков. Хочется надеяться, что «Четыре ветра» будут началом постоянных и крепких творческих связей Пермского книжного издательства с поэтами соседних республик и областей.

29 мая, 1970

Стенограмма обсуждения творчества поэта Сибгата Хакима

...Творчество поэта, его вес можно определять по-разному: можно определять количеством его произведений или же качеством их. И еще можно оценить творчество поэта наличием или отсутствием у него учеников.

У нас в татарской поэзии сейчас очень много молодых поэтов и поэтов среднего поколения, которые считают себя в какой-то мере учениками Сибгата Хакима. Они продолжают традиции Тукая и Мусы Джалиля и в то же время идут в ногу с Сибгатом Хакимом, развивают то, что он принес в татарскую поэзию, и по праву считают себя его учениками.

Мы сегодня обсуждаем две его поэмы. Но здесь говорили не только об этих поэмах. Я тоже хочу сказать несколько слов. В общем в татарской поэзии, как и во всей нашей многонациональной советской поэзии, поэм, как известно, предостаточно. Созданные в разное время и разными авторами, они тоже характеризовали в свое время рост литературы, поэзии или какого-либо автора. Из большого количества таких поэм читатель знает и вспоминает только те, которые являлись так или иначе криком души автора. Поэмы, в которых воплотились надежды и чаяния народа, как раз и являются важными и для самого поэта.

Что касается произведений Сибгата Хакима, то их не очень много и не очень мало. За 30 лет своего творческого пути Сибгат Хаким создал десятки поэм, и все они как-то характеризуют рост самого поэта и рост и развитие нашей татарской поэзии.

Творчество Сибгата Хакима очень популярно в нашем татарском народе. Очень многие его песни, — как о том писал в своей статье Синельников, — «Томление», «Родник», «На рассвете» и др. — перестали быть созданием только самого Сибгата Хакима, они являются уже народными песнями, не все знают, что их автором является Сибгат Хаким.

Они уже породили варианты. Например, «Томление» имеет 17 вариантов. Кто-то говорит, что все 17 написаны Сибгатом Хакимом. Но Сибгат Хаким написал только один вариант. А народ подхватил и написал еще 17.

Строками его стихов стали называться книги, многие произведения, отдельные стихи переросли в названия газетных рубрик, специальных полос.

Это говорит о том, что творчество Сибгата Хакима глубоко народное, и народ любит его произведения.

Я вполне согласен с выступившими передо мной товарищами в той части, что поэмы Сибгата Хакима написаны хорошо, экспрессивно. Эти поэмы эпические.

Поэма «Заветы» написана совершенно по-другому. Рафаэль говорил, что это более философская поэма. Я с этим согласен. Но с точки зрения самой формы, каждая строчка, каждая строфа в этой поэме несет двойную нагрузку.

Михаил Львов приводил пример, что лисят убили лишь за то, что они рыдали человечьим голосом.

Такие вещи наиболее глубоко западают в память, обращают на себя внимание. И в конце, возвратившись к этим местам, читаешь, по-другому понимая поэму, по-другому понимая каждую ее строчку.

Лисята лежат мертвые... Их убили лишь за то, что они рыдали человечьим голосом. Сибгат Хаким здесь сравнивает мертвых лисят с рукавицами. Это философская сторона, это углубление. Такие приемы делают поэму богатой, многокрасочной.

Еще хочется сказать, что в поэмах С.Хакима последних лет «Дуга», «Заветы» нет привычного нам заглавного героя. Главным героем там не являются даже и события, хотя им Сибгат Хаким придает большое значение, потому что на фоне каких-то больших событий он рисует образы и через эти события рассказывает, передает читателям свои мысли.

Вернее будет сказать, что главным героем его поэм, вообще его творчества целиком является сам поэт. Михаил Давыдович говорил о его скромном, не кричащем человеке. Вот главный герой всех его произведений, герой, влюбленный в людей, влюбленный в героическое начало в людях.

В этих поэмах мне очень нравятся персонажи, действующие лица, герои. Их не очень много, каждый нарисован каким-то незначительным, но очень метким штрихом, и он (этот штрих) очень запоминается.

Вот потрясающая картина. Низами — очень жесткий по натуре человек и в то же время он очень мягкий, когда вспоминает свою жизнь. Он потерял своего лучшего друга Каекбая и... плачет даже на виду у врагов. И здесь является образ самого поэта. И он не стыдится, что его друг, его однополчанин Низами плачет на глазах у врагов. Но плач у Низами такой неистовый, что даже война приостанавливается.

А вот Ахмедзян, который ничего не покупает и не продает, но каждый базарный день приходит на базар, чтобы дирижировать базаром. Это очень хороший, запоминающийся образ.

Говоря о героях Хакима, можно сказать, что все они запоминаются, все они вызывают любовь и уважение. Это делает творчество Сибгата Хакима доходчивым для народа.

Вот что я хотел сказать.

Москва, СП РСФСР
8 сентября, 1970

Туфан — поэт цельный

Творчество по своей сути — это процесс осмысления и отображения действительности. Некоторые поэты, способные только восхищаться явлениями действительности, в лучшем случае бывают хорошими копировщиками жизни. Если они выхватили из жизни объективно красивый кусок, то стих, отображающий этот кусок жизни, будет приятным читателю.

А большого поэта только такой подход к жизни никогда не устраивал. Перед поэтом-гражданином никогда не стояла задача только услаждать слух читателя. Творчество настоящего, большого поэта способно заронить в душу читателя зерна мысли и чувства, которые вырастают в прекрасный идеал и в борьбу за этот идеал.

Поэтом именно такого порядка является для меня Хасан ага Туфан.

Поэзия никогда не была построением, в планах и чертежах которого в любой момент можно найти все главное и все побочное. Поэтому в творчестве Туфана нет смысла искать тот главный стих, куда вложены и поэтическое кредо, и человеческие идеалы поэта.

Идеалы в его творчестве — в целом это идеалы, общие для всех советских людей. Творчество можно изучать и толковать, разделяя его на этапы, периоды. А что касается творчества Туфана, я не склонен разделить его течение, хотя его произведения, написанные в 20–30-х годах, ощутимо непохожи на произведения последних лет. Туфан — поэт цельный, находящийся в постоянном движении в ногу со временем. Его творчество похоже на реку, берущую свое начало в горах. Ранние стихи Туфана бурлят, бьются, кипят, и над их потоком сияет радуга, вобравшая в себя цвета расплавленного металла, лазурь уральских пейзажей, вобравшая в себя блеск глаз рабочих-металлургов, блеск их вспотевших от усердия рук. Вот стихотворение «Вулкан пылающего чугуна».

И вдруг эта река вырывается в широкую долину и приобретает другие качества — становится более спокойной, глубокой. Но, окунувшись в ее поток, обязательно чувствуешь бурю водоворотов, скрытых где-то в невидимой с первого взгляда глубине. Это — уже творчество Туфана довоенных и послевоенных лет.

Далее эта река раздается вширь, она становится еще глубже, полноводнее и течет, орошая часть нивы современной татарской поэзии. Это — творчество Туфана сегодняшних дней.

Для того, чтобы точнее определить творческое лицо поэта, во многих случаях мы прибегаем к методу сравнения одного поэта с другим. На мой взгляд, творческое лицо Туфана не нуждается в такого рода сравнении и сопоставлении. Когда читаешь стихи Туфана в оригинале, чувствуешь какой-то свежий аромат, слышишь своеобразную мелодию, видишь неповторимо выхваченные детали и образы. Все это вроде бы и давно знакомо, в то же время в нем есть что-то новое, необычное, только туфановское. Это что-то и в ритмике стихов Туфана, и в архитектонике строф, и в логике построения его стиха или цикла, и, конечно, в его творчестве в целом. Я думаю, что наши литературоведы, ученые в ближайшем будущем всесторонне исследуют творчество Туфана, и все это неконкретное «что-то» назовут конкретными именами.

Туфан — поэт и восхищающийся жизнью, и умеющий по большому счету ненавидеть безобразие. Вот это качество делает его поэзию стремительной, целенаправленной, большой. Лучше всего об этом сказать строками из стихов самого Туфана:

> Лишь одним одержим он по-прежнему:
> Как бы мир переделать получше.

25 ноября, 1970

О поэме Рустема Мингалимова «Мое государство»

Нередко на больших собраниях и совещаниях, посвященных литературным проблемам, высказываются тревожные мысли о состоянии жанра поэмы в современной татарской поэзии. Говорят, что поэма — теперь редкое явление на нивах поэзии, поэты мало внимания уделяют развитию и совершенствованию этого эпического жанра поэзии, способного вмещать большие мысли и чувства, способного поднимать важные проблемы и вопросы нашей действительности.

По правде говоря, за последние 3–4 года поэтами Татарии «выдано на гора» несколько великолепных поэм, замеченных и читателями, и литературной общественностью. Это — поэмы Сибгата Хакима «На Курской огненной дуге», «Заветы», Ильдара Юзеева — «Последнее испытание» о подвиге Мусы Джалиля, поэма-сказка Нури Арсланова «Моңсар» и другие.

К таким поэмам относится и поэма Рустема Мингалимова «Мое государство», которая прозвучит сегодня в переводе молодого казанского поэта Владимира Рощектаева. О чем же поэма Рустема Мингалимова «Мое государство»?

Во вступительных беседах обычно стараются отвечать на подобные вопросы. Я хочу отступить от этой

традиции, так как ее, в данном случае, считаю давлением на внимание слушателя, предначертанием его пути мышления. Поэма Рустема Мингалимова — произведение глубокое, многоплановое и емкое в своей ассоциативности, и слушателю будет гораздо интереснее самому погружаться в глубину чувств и мыслей поэта.

Бытует мнение, что в процессе перевода на другой язык произведение теряет многие свои качества. Это вполне возможное и само собой разумеющееся явление. Но многое зависит от таланта переводчика, оттого, насколько он глубоко и крепко вжился в образную и духовную ткань переводимого произведения, то есть насколько он стал соучастником движения мыслей и чувств поэта, его соавтором.

Я хорошо знаю оригинал поэмы «Мое государство» и очень внимательно читал перевод Владимира Рощектаева. Молодой переводчик добился определенных успехов в передаче сложной структуры татарского оригинала, его сложных, экспрессивных образов и деталей. Главное — поэма читается не как перевод, а как оригинальное русское произведение.

1970

О Шаукате Галиеве

В татарской детской литературе много интересных писательских имен, оставивших в ней тот значительный след, который мы именуем литературной традицией. Говоря о традициях татарской поэзии для детей, мы прежде всего называем имена Тукая, Такташа, Мусы Джалиля, Алиша, чье творчество пережило их самих, чьи произведения являются и будут являться первоосновой критериев в оценке каждого нового произведения, каждого нового явления в детской литературе. Потом расцвел яркий талант великолепного детского поэта Бари Рахмата, который стал достойным продолжателем традиций своих предшественников, положивших крепкую основу татарской детской литературы.

За последние 15 лет после Бари Рахмата в татарскую поэзию для детей пришли и ушли много писателей, которые честно трудились на своем поприще, надо сказать, сделали многое для закрепления ее достижений. Когда перечитываешь детские произведения тех лет, замечаешь какую-то робость, однообразие как в форме, так и в изобразительно-выразительных средствах и тематике. Это, очевидно, был такой период развития детской литературы, когда поэты, скорее всего, разрабатывали все достигнутое, доводили до определенного блеска, но не смогли расширить ее горизонты. Такие периоды бывают и в творческой практике писателя, и в развитии какого-нибудь определенного жанра, вида, даже в развитии всей литературы. И такие вот 10–15 лет дали татарской советской детской поэзии Шауката Галиева, приход которого дал свежий толчок для ее развития.

Шаукат Галиев — поэт многогранный. Он стал известен взрослому читателю как автор задушевных, полных внутреннего обаяния и теплоты лирических стихов и поэм. Если сегодня в татарской поэзии полнокровной жизнью живет сатирическая и юмористическая струя, то в этом, несомненно, большая заслуга Гамиля Афзала и Шауката Галиева. По татарскому и башкирскому радио часто звучат песни на слова Шауката Галиева, ставшие популярными в народе, украшающие репертуар наших профессиональных и многочисленных самодеятельных певцов. И этот поэт, так много сделавший и делающий для развития, как говорится, взрослой поэзии, стал первым татарским поэтом, чье творчество для детей удостоено премии имени Габдуллы Тукая.

Примечательным в творчестве Шауката Галиева для детей является то, что его стихи, наряду с их поэтической нагрузкой, обладают еще и большой организующей идеей. Примером этому может послужить судьба мальчика Шавали — героя стихотворных циклов Шауката Галиева. С 1963 года по сей день на страницах республиканской пионерской газеты «Яшь ленинчы» живет этот шустрый, веселый, находчивый, справедливый мальчик, живет, превратившись в постоянную газетную рубрику. В течение девяти лет он развивался и развивается как литературный образ, оттачиваются черты его характера, он стал типическим представителем современной детворы, в то же время — литературным героем. Читатели газеты теперь уже пишут не Шаукату Галиеву, а со своими вопросами, советами обращаются непосредственно к Шавали как к своему другу и сверстнику. И он советует, отвечает; если нужно, по-дружески посмеется, по-товарищески пожурит.

Такая же счастливая судьба была у литературного образа Шауката Галиева из стихотворения «Чудодейственное зеркало» — своеобразного телевизионного экрана, показывающего отдельные недостатки из жизни школьников и пионеров. Это зеркало тоже было постоянной рубрикой газеты «Яшь ленинчы».

Шаукат Галиев сделал большой вклад в развитие жанров и форм татарской детской поэзии. В перечне книг Шауката Галиева, удостоенных премии, есть книга «Кутбетдин мэргэн» («Кутбетдин — меткий стрелок»). Она состоит из множества глав, рассказывающих о приключениях этого, на первый взгляд, простоватого, смешного, а на самом деле — смелого, веселого, мудрого человека. Эта книга, на мой взгляд, первая в татарской литературе стихотворная повесть для детей, и она отвечает всем требованиям этого жанра. Стихи-диалоги, стихи-монологи, стихи-сказки, стихи-загадки, стихи-считалочки, палиндромы, четверостишия, восьмистишия, стихи строфические, стихи без строф — короче говоря, вот с таким обилием поэтических форм встречаешься, когда читаешь книги Шауката Галиева.

Одной из основных, характерных черт стихов Шауката Галиева является веселое настроение в них. Даже о самых серьезных вещах и проблемах поэт умеет говорить весело, и, самое главное, от этого серьезность мысли не только ничего не теряет, она становится очень близкой душе, очень понятной, доступной.

Читая некоторые стихи для детей, чувствуешь, что их авторы очень старались, чтобы стихи были понятны детям, — разжевано и объяснено все до мельчайших подробностей. Этой «разжеванностью», к сожале-

нию, страдают произведения многих поэтов, особенно тех, кто, не будучи детским писателем, вдруг решает написать что-то и для детей. А истинные стихи всегда бывают объяснением без объяснений, откровением без выдумываний, в них главным стержнем часто бывает поэтическая недосказанность. Именно поэтическая недосказанность, ее податливость к быстрой расшифровке делает стихотворение притягательным, именно эта недосказанность, будучи расшифрованной самим читателем или слушателем стихотворения, дает наслаждение откровения. Многие произведения Шауката Галиева построены именно на такой поэтической недосказанности.

Читая стихи Шауката Галиева, видишь, как поэт заботится о развитии логического мышления своих юных читателей, о воспитании в них чувства красоты и доброты. Чувствуешь, что поэт очень хочет, чтобы его читатели умели удивляться удивительному, восхищаться восхитительным, чтобы их цель была направлена на поиск красоты в окружающем, в людях, в жизни, чтобы они могли и умели ее находить.

К большому сожалению, у Шауката Галиева мало, совсем мало стихов, переведенных на русский язык, настолько мало, что я не в состоянии проиллюстрировать даже мизерную часть высказанных мною мыслей и наблюдений о творчестве поэта. Единственная его книга, вышедшая в издательстве «Детская литература» в 1966 году на русском языке, включает в себя очень мало стихов, и их не мешало бы перевести заново, ибо старение перевода есть, и оно естественно...

1970

Творчество, залитое солнцем

(Нури Арсланов)

За последние 6–7 лет в татарской советской литературе наблюдается резкий качественный рост жанра поэзии. Появление множества новых и интересных поэтов очень наглядно и красноречиво свидетельствует об этом. Разумеется, все интересные явления в развитии татарской советской поэзии последних лет нельзя рассматривать только в связи с молодой поэзией. Если они принесли в поэзию, литературный процесс свежую струю, то эту струю углубили, довели до истинно высокой профессиональной кондиции умудренные и жизненным, и творческим опытом представители среднего и старшего поколения татарских поэтов. У некоторых из них творчество заиграло неожиданно новыми красками, оно потекло, как горная река, попавшая в широкую, залитую солнцем степь. Это прежде всего касается творчества известного татарского советского поэта Нури Арсланова, автора более двух десятков поэтических книг, изданных в Татарском и центральном издательствах.

Творчество Нури Арсланова многопланово. Это, очевидно, потому, что жизнь поэта богата событиями, она украшена путями-дорогами, проложенными не только через города, села нашей страны, но и сквозь годы и судьбы нашей Родины.

Нури Арсланов родился в городе Петропавловске Казахской ССР в семье рабочего. Но скоро у маленького Нури умирает отец, навсегда лишив его отцовской ласки и тем самым натянув самую тонкую и чувствительную струну души будущего поэта.

В 1928 году Нури Арсланов заканчивает в городе Кокчетаве школу-семилетку и для продолжения учебы переезжает в Казань. До 1931 года учится на художественном отделении Казанского техникума искусств. Затем он в школе ФЗО и рабфаке преподает рисование, татарскую литературу. В 1934–36 годах служит в армии, после демобилизации работает в редакциях газет города Казани.

В 1939 году Нури Арсланов участвует в боях с белофиннами и с первых же дней Великой Отечественной войны снова добровольно уходит в армию.

Н.Арсланов награжден орденом Красной Звезды и медалью «За отвагу» за выполнение боевых заданий, также орденом Трудового Красного Знамени.

После войны Нури Арсланов работал художником в Татарском книжном издательстве, в республиканской газете «Социалистик Татарстан». С 1964 года он заведует отделом поэзии журнала «Казан утлары».

Поэтом написана поэма о Зое Космодемьянской. Н.Арсланов является также поэтом-песенником. Такие его песни, как «Республика моя», «На лодке», «О неизвестном солдате», «О Новых Бавлах» и другие, пользуются широкой известностью. Они в постоянном репертуаре многих профессиональных певцов и самодеятельных исполнителей.

В последние годы Нури Арсланов обращается все больше и больше к историко-революционной тематике. Творчество поэта обогащается новыми качествами и активизируется.

Сегодня литературная общественность и любители поэзии Казани отмечают 60-летие известного татарского поэта. К своему юбилею Нури Арсланов пришел с новыми произведениями, а наши казанские русские поэты перевели некоторые из них на русский язык.

1972

О Гамиле Афзале

Говорят, что птицы рождаются для полета, а человек — для счастья. Птица легко расправила крылья, взмахнула ими и уже — летит. Человеку же стать счастливым не так-то просто. Ему сначала нужно понять себя, определить свое место в жизни, точно знать, что ненавидеть и что любить, за что бороться... Человеку, чтобы стать счастливым, нужно определить свою жизнь так, чтобы она сияла доброй улыбкой, звучала серебряным смехом. И мне кажется, что поэт рождается для того, чтобы как-то помочь людям в формировании их внутреннего мира, в определении их жизненных позиций. Поэт — камертон, по которому читатель должен настроить струны своей души.

Все это я говорю, думая о творчестве известного татарского поэта Гамиля Афзала, в памяти перебирая его многочисленные стихи, стихотворные фельетоны, поэмы, песни. Да, этот поэт вызывает в душе глубокие размышления, он заставляет задуматься о месте человека в жизни, о месте человека в обществе людей. В одном из своих стихотворений Гамиль Афзал пишет так:

Сотни раз спотыкаюсь, подскальзываюсь,
Сотни раз опираюсь на людей.
Сотни раз обижаюсь, обманываюсь —
Сотни раз побеждает вера в людей.
Сотни раз радуюсь, наслаждаясь, —
Сотни раз влюбляюсь я в людей.

В этом стихотворении, как мне кажется, заключается основное творческое кредо Гамиля Афзала, — человек украшает мир, вся красота и мира, и жизни — в человеке.

В нашей поэзии, да и не только в нашей, много стихов, где поэты на разные голоса рассуждают о счастье. А Гамиль Афзал — поэт чуточку другого плана. Он более нетерпелив, он сам своими стихами непосредственно хочет обрадовать людей. И, как мне кажется, это ему удается.

Гамиль Афзал пишет о радости бытия, о счастье быть человеком, о наслаждении жить и трудиться на земле, об удовольствии делать людям добро. И потому каждая встреча с героями поэта, каждая встреча с его творчеством — это радость и удовольствие для читателя. Ведь герои Гамиля Афзала — это люди, любящие жизнь, влюбленные в нее, это люди, страстно любящие свою Родину, свой родной край, свою родную природу.

Близость к природе — давнишняя традиция нашей литературы, идущая еще от фольклора. Эту традицию развивали Тукай, Дэрдменд, Такташ, Туфан, Сибгат Хаким. По-своему развивает ее и Гамиль Афзал. В одном из своих стихотворений поэт говорит так: «Я взойду на вашем пути цветочком-колокольчиком...» И в этом желании-признании поэта я вижу слияние его души с самой природой — и потому мне понятны сны тополей, песни ольхи, тоска ивы, стон старого дуба, объятого нескончаемым горем, о которых пишет Гамиль Афзал.

Почти половину написанного Гамилем Афзалом составляют юмористические и сатирические стихи, фельетоны и поэмы. Сатирическая струя в нашей литературе тоже живет полнокровной жизнью. Она берет свои истоки еще в творчестве Тукая. На новой советской основе эти традиции были развиты Такташем, позже — великолепными мастерами слова Ахмедом Файзи, Ахмедом Исхаком. Сегодня эту эстафету продолжают Гамиль Афзал и Шаукат Галиев. И без преувеличения можно сказать, что лепта, привнесенная Гамилем Афзалом в развитие этой струи татарской поэзии, очень велика, своеобразна и интересна. Думается, что наши литературоведы обратят особое внимание и на эту грань таланта Гамиля Афзала.

Литературный критик Нил Юзеев в предисловии книги Гамиля Афзала «Поверьте!» говорит: «Поэзия Гамиля Афзала — поэзия не вопросов, а поэзия точек и восклицаний. Философские раздумья его заканчиваются не вопросом, а точкой и восклицанием. Это — одно из своеобразий в мире восприятий поэта».

Действительно, о чем бы ни писал Гамиль Афзал, его отличает точность адресата, точность высказываемой мысли, конкретность обстоятельств. Даже тогда, когда его вопрос превращается в литературный прием (как, например, в стихотворении «Чья, думаете, жена?»), этот вопрос звучит как восклицание. Такая точность, определенность и ясность делают поэзию Гамиля Афзала боевой, целеустремленной, действенной. Мысли, чувства этого поэта вселяются, входят в душу читателя и становятся качеством, его неотъемлемой частью.

Да, поэт рождается для того, чтобы как-то помочь людям сформировать, определить свой внутренний мир. Поэт — камертон, по которому можно настроить струны своей души. Настроить себя по поэзии Гамиля Афзала — значит настроить себя на радость, на красоту жизни.

1972

Янка Купала в Татарии

(К 90-летию поэта)

Недалеко от Казани на берегу Волги есть деревня Печищи, где последний год своей жизни провел великий белорусский поэт Янка Купала.

Печищинцы и казанцы помнят его выступление среди рабочих мукомольного завода, его помнят стоя-

щим на крутом, высоком берегу Волги и часами наблюдающим за раскатом тяжелых, переполненных какой-то буйной силы волн. В то время земля Белоруссии стонала под гусеницами фашистских танков, и в сердце Янки Купалы кипела боль, перемешанная с гневом, с гневом — продолжением знаменитого стихотворения «Белорусским партизанам», распространенного по всей Белоруссии в виде листовок. Волны души Купалы и волны Волги военных лет, наверное, чем-то были похожи друг на друга, скорее всего, они были слиты воедино и превратились в пламенное выступление на радиомитинге представителей белорусского народа, проведенного в Казани в январе 1942 года, превратились в большой доклад «Отечественная война и белорусская интеллигенция» для сессии Академии наук Белоруссии, квартировавшей в те годы в Казани.

В Печищах Янка Купала очень много работал — по 12 часов, но находил время для общения с жителями этой деревни. И до сих пор живы люди, близко общавшиеся с великим поэтом. Вот что рассказывал по этому поводу сам поэт: «*Однажды на прогулке встречается мне один татарин из здешних мест. Он близко подошел ко мне, поклонился и поздоровался. Когда я возвращался домой, он вновь подошел ко мне, поклонился и поздоровался еще раз. Я сказал: «Извините, я что-то не припомню, где бы мы могли с вами встречаться. Меня зовут Янка Купала».*

— Вот видите, я не ошибся, — сказал он, — я видел ваш портрет в газете и читал ваши стихи на татарском языке. Поэтому считаю вас своим хорошим знакомым».

Сегодня сыновья и дочери этого неизвестного нам хорошего знакомого Янки Купалы называют поэта другом, родным и считают его своим поэтом. В Печищах недалеко от дома, где сейчас висит мемориальная доска с именем поэта, будет построено специальное здание Мемориального музея Янки Купалы. В Казани по решению исполкома Совета депутатов трудящихся одна из новых, красивых улиц будет названа именем Янки Купалы. Так Татария отмечает 90-летие великого белорусского поэта, оставившего неизгладимый след в истории многонациональной советской литературы.

1972

О книге Ш.Галиева «Баллада о колоколе»

Издательство «Советский писатель» недавно выпустило довольно солидную книгу новых стихов известного татарского поэта, лауреата Тукаевской премии Шауката Галиева, которая называется «Баллада о колоколе».

Появление каждой новой книги Шауката Галиева доставляет истинную радость многочисленным любителям татарской поэзии и творчества этого своеобразного поэта. Многие покупают и читают его книги из-за юмористических и сатирических произведений, виртуозным мастером которых является поэт. Другие — из-за стихов для детей. Как мне кажется, в творчестве Шауката Галиева для детей нашли свое дальнейшее углубление те традиции татарской советской детской литературы, которые наметились, были в процессе разработки в творчестве Абдуллы Алиша, Мусы Джалиля, Фатыха Карима, Бари Рахмата. Кстати, Шаукат Галиев является первым лауреатом Тукаевской премии в области детской литературы. Третьи любят поэзию Шауката Галиева за тонкую лиричность, задушевную публицистичность. И в детской литературе, и в области сатирической, юмористической поэзии, и в других жанрах поэтического творчества Шаукат Галиев работает не как совместитель, а как основной представитель данного жанра, то есть отдавая всего себя, весь жар своей щедрой души.

Своеобразным в стихах Шауката Галиева для взрослых является, на мой взгляд, как раз то, что в них органически слиты лучшие качества детского, юмористического и лирического начал творчества поэта. При помощи доступных, простых, но ярких образов, нежданных ходов и поворотов мысли поэт точно доводит до читателя свои полные проблемами сегодняшнего дня раздумья, размышления.

Все это я говорю, прежде всего имея в виду оригиналы, то есть стихи поэта на татарском языке, в которых ясно видны как полный арсенал изобразительно-выразительных средств поэта, так и все краски и богатство татарского языка.

О книге «Баллада о колоколе» можно сказать то, что его перевели опытные переводчики, такие, как Р.Моран, Н.Беляев, которые хорошо чувствуют татарскую поэзию, знают тонкости татарского стихосложения, понимают творчество Шауката Галиева. То же самое можно сказать и о переводчике Михановском.

Май, 1976

Находясь на переводных рубежах поэзии...

(К 50-летию поэта Шамиля Анака)

Творчество Шамиля Анака является одной из самых ярких страниц развития татарской советской поэзии последних двух десятилетий. Он пришел в литературу как переводчик, издав в 1955 г. в Казани книгу стихов Назыма Хикмета на татарском языке. Знание в совершенстве турецкого языка (Ш.Анак окончил восточное отделение МГУ и аспирантуру) помогло ему максимально приблизить перевод к оригиналу, сохранив при этом музыкальность, образную систему, яркость изобразительно-выразительных средств, стиль поэтического языка Назыма Хикмета. Как мне кажется, именно в этой книге впервые на татарском языке зазвучал нас-

тоящий современный свободный стих, маня и привлекая своей неповторимой красотой, безграничными возможностями не только поэтов, но и многочисленных любителей поэзии.

Но когда в 1962 и 1966 годах в Москве на русском языке и в Казани на татарском языке была издана книга стихотворений Ш.Анака «Солнце на дороге», современный верлибр стал собственным фактом татарской литературы, вызвав при этом жаркие разговоры и литературные споры. Даже высказывались мысли о том, что свободный стих — это мода-однодневка, что природа татарского языка не приемлет его. Но творчество талантливых татарских поэтов Э.Давыдова, Р.Файзуллина, Р.Гатауллина, Роберта Ахметжанова, Р.Мингалимова, других и, конечно же, Шамиля Анака показало, что свободный стих органически влился в нашу национальную поэзию, обогатил стилевое и жанровое многообразие современного татарского стиха.

Шамиль Анак — поэт взволнованный, но его взволнованность не подвержена эстрадной громкости и поблескивающим эффектам. Одним из примечательнейших черт современной советской поэзии, в том числе и татарской, является то, что голос поэта все более явственно приобретает, я бы сказал, мудрое спокойствие.

О чем бы ни писал Ш.Анак, в его стихах непременно чувствуется это спокойствие, эта яркая нота уверенности в том, что у человека с каждым днем тверже становится поступь к человечному, разумному, прогрессивному.

С тех пор,
как стал разумен мир,
во мгле тысячелетний длился
разгул страстей — кровавый пир...
Но род людской не прекратился!
Бродили голод и чума
вслед войнам и пепелищам.
Но не сошел наш мир с ума...

(Пер. Ст.Куняева)

И в спокойствии приведенного выше стихотворения, как мне кажется, сокрыто большое беспокойство за судьбы Земли и народов и сильный заряд призыва к борьбе за мир. (Эти стихи — стихи спокойного поэта, уверенного в своих силах и могуществе социалистической страны!)

Диапазон поэзии Ш.Анака широк, а само творчество предельно организовано. Поэт мыслит циклами, то есть художественно исследует и отображает цельные пласты жизни. Но каждое стихотворение циклов является завершенным произведением и способно существовать самостоятельно. Такое построение циклов дает возможность поэту постоянно возвращаться к ним, восполнять, обогащать, совершенствовать их. Так, давно закончены, но и сегодня в работе такие циклы стихов как «Дом, земля, Родина», «Оды мирным вещам», «Оды миру», «Говорящие деревья», «Людские песни».

Шамиль Анак в соавторстве с поэтом Христо Берберовым перевел на болгарский язык стихи Мусы Джалиля и принимал участие в переводе его стихов на чешский язык. В связи с последним он находился в длительной командировке в Чехословакии, где им было написано два интересных больших цикла стихов: «Пражская тетрадь», «Репортаж из середины Европы». Особенно примечательным стал второй, полный глубоких раздумий о последствиях войны, о роли дружбы между людьми, народами, государствами в сохранении мира на планете, одухотворенный гордостью за советских солдат, погибших, захороненных на Ольшанском кладбище, но освободивших Чехословакию от фашизма. Этот цикл стал, если не ошибаюсь, первым цельным поэтическим произведением современной татарской литературы на международную тематику. Следует сказать, что и в настоящее время явно не хватает «международной» краски в довольно-таки богатой и разнообразной палитре современной татарской литературы.

С этим циклом связан и качественный рост одного из редко встречаемых в татарской литературе жанров — жанра поэтического репортажа. Ш.Анак в «Репортаже из середины Европы» сумел поднять публицистичность до высокого идейно-художественного уровня. Основные свойства журналистского репортажа — сиюминутность, оперативность, описательность — в репортаже поэта приобрели иные качества — они наполнились точными образными деталями, метафоричностью, раздумьями.

Следует сказать, что поэзии Ш.Анака свойственно многообразие жанров, приемов и богатство изобразительно-выразительного арсенала. Владея художественными средствами как традиционного стихосложения, так и верлибра, мастерски варьируя ими, Ш.Анак добивается совершенно своеобразного, по-современному интересного, яркого звучания своих произведений.

Конечно же, ощущение современности придает не звучание стихов, хотя и это имеет немаловажное значение, а прежде всего смысловое их звучание. Лирический герой Ш.Анака — советский человек, находящийся на самых передовых рубежах современности. Прежде всего ему свойственны ясное видение сложного, мышление и простая речь эпохи научно-технической революции. Его интересует и волнует все — и марсианские каналы, и древние баллады, и язык трав, и тень Хиросимы в сознании каждого человека планеты, и атом, и тишина... В нем рождаются разные, порой странные, вопросы:

Почему нет худа без добра и добра без худа?
Почему с жира бесятся, а от счастья глупеют?
Почему истина устами младенца глаголет?
Всякие войны, потрясения
Научили, кажется, мир спокойствию,

А может, народы просто устали?..

И он ищет на них ответы, не забывая при этом «со всеми вопросами, сомнениями обращаться прежде всего к Ленину». Он знает, что «в дни войны, как и прежде, умами владеют воители, а в дни покоя — ваятели», он дорожит тем, что «после каждого боя все желанней чувство покоя», и он готов, не жалея себя, бороться за устойчивый мир, за то, чтобы «планета все так же вращалась».

В издательствах Москвы, Казани, Уфы вышли 11 книг Ш.Анака, большие подборки и циклы его стихов напечатаны в журналах и альманахах Болгарии, Чехословакии и во многих периодических изданиях союзных и автономных республик страны. Лучшим стихотворениям татарского поэта Шамиля Анака свойственны высокая идейность, художественность, острое чувство современности. Они несут читателям большой заряд нравственности.

1978

Сездә калыр идем

(Рәшит Гәрәй)

Рәшит Гәрәй әдәбият мәйданында чирек гасырдан артык эшләсә дә, кызганычка каршы, тәнкыйть тарафыннан бераз читләтебрәк узылган шагыйрьләребезнең берсе. Бу чорда безнең шигъриятебез төрле-төрле кызыклы, гыйбрәтле үзгәрешләр кичерде, хәтта, бик аз гына булса да, мода белән дә мавыгып алды. Ә үзгәрешләрнең, бигрәк тә моданың, барлыгы уңай һәм тискәре сыйфатлардан тыш, гаҗәеп бер хасияте бар — игътибарны үзенә җәлеп итү. Табигый ки, әдәби тәнкыйтьнең дә игътибары ул елларда күбрәк әнә шул үзгәрешләр, яңалыклар тирәсендә булды. Мин, әлбәттә, шигъриятебезгә үзенчә бер сафлык, дәрт, көч иңдергән, заманга хас сурәтләү чаралары белән эш иткән шагыйрьләргә дә, аларның иҗатына, алып килгән яңалыкларына тизрәк бәһа бирергә ашыккан әдәби тәнкыйтькә дә тел-теш тидерергә җыенмыйм. Әмма ләкин Рәшит Гәрәйнең сабыр, тыйнак, басынкы тавышлы шигърияте күләгәдәрәк калуы хак. Ә Рәшит Гәрәйнең иҗаты, асылда, үзенчәлекле, матур иҗат һәм аның шигъриятебез мәйданында кабатланмас урыны бар.

Иң беренче булып күзгә ташлана торган үзенчәлек — Рәшит Гәрәй шигырьләренең аркау җебе татар халык әдәби фольклоры булуында. Шагыйрь халык җырларының тышкы формасыннан файдалану белән бергә традицион булып киткән образлар һәм детальләр белән дә эш итә. Шунысы кызыклы, ул фольклор образларына, әйтик, композиторлар кебек, яңа мәгънә бирергә, аларның яңгырашын үзгәртергә тырышмый, ә халык җырларындагы, әкиятләрендәге мәгънәдә, ягъни «эшкәртмичә» куллана. Таныш образлар һәм детальләр ярдәмендә ул җырлап тора торган ягымлы, моңлы чын мәгънәсендә халыкчан шигырьләр иҗат итә. Кайбер вакытта Рәшит Гәрәйнең шигырьләрен халык җырларыннан аерып алу да шактый кыен була, ләкин строфалар арасындагы логик, мәгънәви бәйләнешләрнең максатлы, ныклы булулары аларның профессиональ шагыйрь иҗаты икәнлекләре хакында сөйлиләр. Кыскасы, Р.Гәрәйнең күп шигырьләрен халык җырларының культура, әдәбият йогынтысы астында үзгәреш, камилләшеп профессиональ яңгыраш алган формасы дип әйтергә дә мөмкин.

Рәшит Гәрәй бөтен кальбе белән «авыл» шагыйре. Дөрес, шагыйрьләрне «шәһәрнеке»нә, «авылныкы»на бүлү үтә дә шартлы. Әмма «авыл» шагыйре дигән билгеләмә башка шагыйрьләргә караганда Рәшит Гәрәйгә күбрәк туры килә, аның иҗат үзенчәлеген тулырак, төгәлрәк ачарга ярдәм итә. Шагыйрьнең тематик диапазоны, тулаем алганда, башкаларныкыннан әллә ни аерылып тормый, аның шигырьләрендә без космик очышлар, сугыштан калган моң-зарлар, бүгенге төзелешләр, шахтерлар, диңгезчеләр, авыл хуҗалыгы проблемалары турындагы шигъри уйлар белән очрашабыз. Ләкин ни турында гына язмасын, бу шагыйрьнең дөньяга, уҗымнарга төшкән чык бөртекләре призмасы аша, комбайннардан күтәрелгән тузан пәрдәсе аша, арыш серкәсе томаны аша караганын ачык күрәбез. Рәшит Гәрәйнең сурәтләү чаралары нигезендә фәкать авыл манзаралары, авыл буяулары, әсәрләренең геройлары — авыл кешеләре. Хәтта самолетны да ул без күргәнчә зәңгәр күк фонында түгел, ә басулар, туган авылы фонында күрә. Диңгез турында язганда да, шахтаны сурәтләгәндә дә, Казан урамнары шавын җырлаганда да ул авылда гына була торган буяулар, тавышлар, әйберләрдән файдалана. Авыл аның өчен тема гына түгел, ә уй-фикерләвенең, иҗатының, мәхәббәтенең табигый халәте. Шушы халәттән читкә тайпылмаганда шагыйрь һәрвакыт диярлек иҗади уңышларга ирешә, үтәдән-үтә гади шигырь юлларына киеренке хисләр, олы мәгънә, бөтенлеге, барлык хакыйкате белән чынбарлык кереп тула. Мисалга «Атлар елый» дигән шигырьне генә алыйк:

Кырык бернең җәе искә төшә,
Тугайлардан атлар кайтканда.
Кешеләр генә түгел, ул елны бит
Армиягә китте атлар да.

Аларга ул җиңел булмагандыр
Соң кат күрү туган җирләрне.
Кемдер шунда: «Атлар елый...» — диде
Һәм үзе дә үксеп җибәрде...

Йөрәккә кан сауган ул көннәрне
Оныта алмыйм менә бүген дә.
Яу кырында калган байталларның

Кешнәүләре колак төбендә.

Меңләгән ел буена кешегә тугры хезмәт иткән ат турында шигырьләр бик күп. Татар әдәбиятында да алар дистәләгән, ләкин менә мондый, ат моңын кеше моңы дәрәҗәсенә күтәреп, шул моңга ил моңын куша алган шигырьләр, дөресен әйтергә кирәк, күп түгел.

Рәшит Гәрәй шигырьләре гаҗәеп җылылык, кече күңеллелек белән өртелгәннәр. Аның «Мендәр», «Бер учма арыш», «Каен кистем», «Җылы вагоннар» кебек әнисенә, дусларына багышланган шигырьләрендә шагыйрьнең дөньяны, тормышны, кешеләрне өзелеп ярату хисләре сәнгатьнең олы казанышлары дәрәҗәсендә, шул ук вакытта үзенчә — чын Рәшит Гәрәйчә — чагылыш тапканнар. Чын сөюне белдерү өчен «яратам» сүзе генә көчсез. Шуңа күрә шагыйрь «яратам!»ны чамасын белеп кенә куллана, ә иленә, халкына, туган авылына булган олы хисен «буразна җене кагылган» шигырьләре, арыш тамырына берегеп үскән уйлары, тургай, бытбылдык, киек каз авазларыннан тезелгән сүзләре белән җиткерә.

Табигате белән йомшак күңелле Рәшит Гәрәйнең иҗатына да йомшак күңеллелек, сабырлык, тыйнаклык хас дигән идек. Иҗатының бу хасиятен шагыйрь үзе дә бик яхшы белә. Кайбер шигырьләрендә аның үз иҗатына хәтта ниндидер канәгатьсезлек хисе белән каравы да сизелеп-сизелеп китә. Әйтик, «Каен кистем», «Җырчы малай, дисәләр...», «Унике юл шигырь яздым», «Алырсызмы, кире кагарсызмы...» шигырьләре нәкъ шул хакта сөйлиләр. Техник революция чоры терминнар белән кыю эш итүче, бүгенге темпераментлы, кызыклы формаларга, образларга, урбанизацияләнгән тормыш детальләренә бай шигърият, күрәсең, Рәшит Гәрәйнең дә зәвыгын кытыклап-кытыклап куя. Өстәвенә тәнкыйтьчеләрнең дә, укучыларның да игътибары күбрәк әнә шундый шигырьләр тирәсендә!.. Рәшит Гәрәйнең тормыш һәм иҗат, иҗат һәм шагыйрь, шагыйрь һәм тормыш турындагы уйлары-борчулары «Сабантуйда шигырь укыттылар» дигән әсәрдә иң киеренке ноктага җитә.

Сабантуйда шигырь укыттылар,
Мәйдан уртасына чыгарып.
Ялганыңны монда тиз тоталар,
Һәр сүзеңдә булсын чынбарлык.
. . . .
Курку басты шунда күңелемне:
Бу сынауны, димен, үтәлмәм —
Авылымның ел да мәйдан тоткан
Егетләре миңа текәлгән.

Сиздермичә генә елмаялар,
Карап карыйк әле, янәсе:
Авылыбызның сабан туйларына
Лаекмы син, Хода бәндәсе.
. . . .
Җиңелгәнне кем соң күккә чөйсен?!
Башым минем түбән иелгән.
Сөялләнгән куллы аксакаллар
Килеп кага шунда иңемнән.

Якын итеп биргән киңәшләрен
Гомер буе юлдаш итәрлек:
— Җырларыңны көрәшергә өйрәт,
Сабантуйлар алда җитәрлек!

Ә миңа калса, Рәшит Гәрәйнең күпчелек шигырьләре оста, көчле көрәшчеләр һәм алар мәйдан тоткан урын — кешенең күңеле. Шагыйрьнең югары сәнгатьлелеккә ирешкән бик күп әсәрләре укучы күңелендә кешелеклелек гөлләре чәчәк атсын өчен мәйдан әзерлиләр, укучының күз карашына, сүзенә җылылык өрәләр, ата-анага, бала-чагага мәрхәмәтле булырга өндиләр. Рәшит Гәрәйнең иң яхшы шигырьләрен укыганнан соң, күңелеңнең бәхеткә дә, кайгыга да тагы да сизгеррәк булып калганын тоясың.

Ә хәзер җыентыкның кире сыйфатлары хакында берничә сүз. Рәшит Гәрәйнең тәкъдим иткән барлык шигырьләре дә, әдәби культура ягыннан булсын, эчтәлекләре ягыннан булсын, китапка керергә лаеклылар. Ләкин аларның барысын да китапка кертергә һич тә ярамый. Сәбәпләрнең беренчесе — күп шигырьләр һәм тематик яктан, һәм образлар, детальләр ягыннан бер-берсен бик күп тапкырлар кабатлыйлар. Сабантуйлар, аккошлар, тургайлар, уҗымнар, армиягә китүләр, сагынулар, төш күрүләр, туган якны мәңге сөяргә ант эчүләр тора бара ялыктырып кына түгел, туйдырып бетерәләр. Бу фикернең дөреслеген исбатлар өчен дистәләгән мисал китереп була.

В.И.Ленинга, революциягә, Гражданнар сугышына багышланган шигырьләрнең күбесен, әдәби эшләнешләре әйбәт кенә булуга карамастан, шулай ук китапка кертү кирәкмидер, чөнки алар балалар өчен. Ул шигырьләр мин күз алдына китергән җыентыкта бик уңайсызланырлар һәм башка әсәрләрне уңайсызларлар кебек.

Тәкъдим ителгән шигырьләр форма ягыннан да бер калыпка суктырылганнар: 4 юллы строфалар, 10–9, 8–7, 8–8 иҗекләр. Алар китапка һичшиксез монотонлык бирәчәкләр. Шуның өчен тема, образ, сурәтләү чараларының күп кабатлануына һич кенә юл куярга ярамый. Бу җыентык Рәшит Гәрәй өчен принципиаль ки-

тап булачак.

Китапның төзелеше дә, минемчә, автор тарафыннан уйланып җитмәгән. Китапның буеннан-буена сибелгән шигырьләрдән, мәсәлән, «Авылдашлар»мы, «Якташлар»мы дигән бик матур цикл төзеп булыр иде. Табигатькә, туган җиргә йә булмаса ел фасылларына багышланган цикллар төзеп була. Шулай туплап биргәндә, беренчедән, шагыйрьнең диапазоны киң булып күренер иде, китап төзегрәк, кызыклырак, максатлырак булыр иде.

Китапның исеме уңышсыз, ә «Сездә калыр идем» дигән шигырь, йомшак итеп әйткәндә, аңлаешсыз. Кайдадыр читтә, «Кояш кына мин күнеккән яктан чыкмастыр» дип әйтә алырлык якта калу-калмау турындагы уйлар бик сәер, бик тә сәер... Шигырь әдәби яктан да йомшак.

Китапка кертмәскә мөмкин дигән шигырьләрне мин «—» (минус) билгесе белән күрсәтеп бардым. Яңа цикллар төзегәндә, Р.Гәрәй бик кирәк булган очракта гына минуслы шигырьләрдән дә файдалана ала. Кайбер шигырьләрне, алда әйтелгән сәбәпләрдән чыгып, кыскартырга кирәк. Шулай иткәндә шигырьләр җыйнаклана гына түгел, ә аларның темпераменты, тәэсир итү көче бермә-бер арта, меланхолик шигырьләр дәртле, импульслы әсәрләргә әвереләләр. Кыскарту вариантлары кульязмада шулай ук күрсәтелделәр.

Шул рәвешчә китапны эшкәрткәндә, ул рецензиянең беренче өлешенә тулаем җавап бирерлек дәрәҗәгә киләчәк һәм шагыйрьнең үзе өчен дә, әдәбият сөючеләр өчен дә матур бүләк булачак.

Җыентыкка тәрҗемәләр кертү-кертмәү мәсьәләсе — катлаулы мәсьәлә. Күпчелек тәрҗемәләр Р.Гәрәй тарафыннан җиренә җиткереп башкарылганнар. Шагыйрь өчен принципиаль булган китапка мин, мәсәлән, кайбер исемнәрне кертмәс идем — ваклыйлар. Тәрҗемәләрне керткән очракта Лермонтовка, Шевченкога, Есенинга, Сурковка, Симоновка, Исаковскийга, Щипачевка, Львовка, Гамзатовка, Кулиевка тукталу да бик җиткән.

1981

Сохраняя татарский аромат

(О Розе Кожевниковой)

Роза Кожевникова более десяти лет очень активно участвует в литературной жизни Татарии: ее стихи печатаются на страницах газет, звучат по радио и телевидению республики. Как автор оригинальных произведений она снискала уважение и признание литературной общественности.

Но особого успеха она добилась в переводе татарской поэзии на русский язык. Знание татарского языка, чувство русского поэтического слога, культура версификации делают ее переводы татарских стихов близкими к оригиналу, в то же время звучными и верными. Перевод, выполненный через подстрочник, зачастую теряет дух оригинала. В переводах Розы Кожевниковой слышен аромат татарской поэзии, зримо сохраняются поэтические особенности конкретных авторов. И все это не в ущерб смыслу произведения.

Большая подборка моих стихов в переводе Розы Кожевниковой печаталась в книге «Войди в дом мой», изданной «Молодой гвардией» в 1980 году, и получила хороший отзыв работников издательства и литераторов. В мою книгу «Листья» (Таткнигоиздат) включена еще большая подборка ее переводов.

Переводы Р.Кожевниковой из С.Хакима, Р.Файзуллина, Н.Арсланова, Ш.Галиева, Зульфата, Х.Халикова и других, вошедшие в московские и казанские издания, давно уже стали достоянием татарской советской литературы, приблизив ее к всесоюзному читателю.

Большая работоспособность, умение сотрудничать с переводимыми авторами, чистота идейно-творческих позиций Розы дают надежду на дальнейший рост ее поэтического мастерства.

17 мая, 1983

Мескенлектән килгән аваз...

«Казан утлары» журналы редакциясенә илебезнең төрле почмакларыннан көн саен дистәләрчә хатлар килә. Хат язучылар «Казан утлары»нда, Татарстан китап нәшриятында басылган теге яки бу әсәр хакындагы тәэсирләре белән уртаклашалар, киңәш бирәләр, киңәш сорыйлар, журналга шигырьләрен, хикәяләрен тәкъдим итәләр. Таләпчән укучыларыбызны канәгатьләндерерлек дип табылган әсәрләр журнал битләрендә урын ала, сәнгатьчә эшләнешләре түбән әсәрләрнең авторларына редакция хезмәткәрләре һәм танылган әдипләр, киңәшләрен биреп, җавап язалар.

Төрле телдә, төрле шрифтта, төрле яшьтәге һәм төрле һөнәр кешеләре тарафыннан язылган бу хатларны укуы рәхәт, чөнки шул хатлар аша син әлегә таныш булмаган күпме дустың белән сөйләшкәндәй буласың, аларның йөрәк җылысын тоясың.

Билгеле, хатларның географиясе Татарстан һәм туган илебез белән генә чикләнми, чит мәмләкәтләрдә яшәүче ватандашларыбыздан да ара-тирә хәбәрләр килә тора. Күпчелектә үзләренең мөһаҗирлектәге язмышларына үкенеп караучы ватандашларыбыз арасында, сирәк кенә булса да, Совет Татарстанына, татар

халкына карата кара ачу, нигезсез үч саклаучы бәндәләр барлыгы турында да сөйлиләр бу хатлар. Шундый бәндәләрнең әйтүенә караганда, имеш, илебездә татар әдәбиятының, сәнгатенең үсеше хакында борчылулар юк, имеш, татар әдәбиятын һәм сәнгатен Америкада, Көнбатыш Германиядә һәм башка чит илләрдә яшәүче татарлар үстерә. Мондый фикерләрнең уйдырма булуын, минемчә, «Казан утлары» журналын укучыларына исбат итеп торасы да юк. Киресенчә, чит илләрдә яшәүче һәм татар әдәбиятының үсеше хакында шуннан торып «борчылучы»ларның әдәбиятыбызны ничек «үстерүләре» хакында сөйләү урынлыырактыр.

Шушы көннәрдә «Казан утлары» журналы редакциясенә бер китапчык килеп керде һәм редакция аны, танышып чыгу өчен, миңа бирде. «Ш.Нигъмәти Шигырлары» дигән бу китапчык латин хәрефләре белән басылган. Нәшер ителгән, урыны — Көнбатыш Германиянең Мюнхен шәһәре. Тышлыгыннан ук күренгәнчә, китапны Аяз Хәкимоглу дигән берәү туплап һәм редакцияләп чыгарган. 48 генә битле бу китапчыкка кереш сүзне дә шул ук Аяз Хәкимоглу язган.

Китапчыкны кулга алу һәм исемен укып чыгу белән үк күзгә ташланган нәрсә — «шигырь» сүзен, немец теленең грамматик кагыйдәләрендәге кебек, җөмлә уртасында да баш хәрефтән язу. Озак еллар немецлар арасында яшәү, күрәсең, Нигъмәтигә дә, Хәкимоглуга да йогынтысыз булмаган. Аяз Хәкимоглу исә үз фамилиясен татарчалап «Хәким улы» йә «Хәкимугълы» дип язасы урынга «Хәкимоглу» дип куйган. «Мөһаҗирлектәге яшь буынны милли рухта (татар рухында. — *Р.Х.*) тәрбияләргә» тырышучы бу бәндәгә үз фамилиясен төрек рухына буйсындырып язу нигә кирәк булгандыр...

Әдәбият дөньясында җырлап торган матур тел белән язылган шигырь китаплары бар. Алар җиңел укыла һәм үзенә бертөрле кабатланмас ләззәт бирә. Икенче бер төр шигырьләрне һәр юл саен тукталып, андагы фикерләрнең тирәнлегенә чума-чума, образларның байлыгына соклана-соклана, уйлана-уйлана укыйсың. Ш.Нигъмәти язмаларының (аларны шигырь дип әйтергә тел бармый) «үзенчәлеге» шунда ки, аларны шома гына укып та булмый, тукталып чума-чума укырлык фикер тирәнлеге дә юк — ритмик чатаклыклар, өч-дүрт юл саен очрап аптыратып бетерә торган орфографик хаталар, урынсыз сүзләр, прозаизмнар һәм шуңа охшаган башка, авторның шигырьнең иң гади кануннарын да белмәвен күрсәтә торган детальләр теңкәгә тияләр. Элементар хаталар шулкадәр күп ки, аларны редактор Хәкимоглу юри төзәтмичә калдыргандыр дигән уйга киләсең. Кем белә бит, бәлки, Ш.Нигъмәтигә бу китапчык китерәчәк дан Хәкимоглуның эчен пошыргандыр, көнләштергәндер һәм ул, форсаттан файдаланып, үзенчә Ш.Нигъмәтинең наданлыгын фаш итәргә теләгәндер. Бәлки, Хәкимоглу, белем дәрәҗәсе ягыннан, үзе дә Нигъмәтидән әллә ни ерак китмәгәндер. Һәрхәлдә А.Хәкимоглу намуслы һәм үз эшенә җитди караучы редактор булса, бу китапчыкны адәм көлкесе хәлендә укучыга тәкъдим итмәс иде.

Ш.Нигъмәти, бәлки, бу язмасында Хәкимоглу һәм аның ише башка «дуслары» турында сөйлидер:

Киң урманнар бакчам булса,
Хайваннары булыр дусларым.
Хайваннар бит алар көнләшмиләр,
Дуслык антын алар бозмыйлар.
Кич утырып гайбәт язмыйлар.

Хәкимоглу үзенең кереш сүзендә Ш.Нигъмәтине йомшак җәеп катыга утыртырга тырыша. Ш.Нигъмәтинең большевизмга каршы көрәшкәндә язган шигырьләренең кыйммәтлеләре сугыш беткән вакытта югалганнар һәм бу китапка анда-монда сакланып калганнары һәм сугыштан соңгылары гына кергән икән ләбаса. Китапка мондый да «шәп» рекламаны авторга Хәкимоглу кебек «тугрылыклы» чын «дус» кына ясый ала.

Ш.Нигъмәтинең «мөһаҗирлектәге яшь буынны милли рухта тәрбияләү һәм илебезне (безнең Татарстаныбызны. — *Р.Х.*) большевизмнан азат итү өчен көрәштә файдасы» тиярлек язмалары булгандырмы-юктырмы, анысы билгесез. Әмма Хәкимоглуның рекламасында хаклык бар. Китапчыкка тупланган язмалар күңеле, рухы, акылы картайган бәхетсез бер бәндәнең уйларын, өметләрен чагылдыралар. Хәкимоглу кереш сүзендә бу хакта да басым ясап әйтә: «Әкренләп картаюын һәм картлык көннәренең караңгылыгын чагылдыралар» бу шигырьләр, — ди. Янәсе, картаеп, шәлперәеп калган кешедән көрәштә корал булырлык кыйммәтле шигырь ничек өмет итәсең!.. Хәкимоглу үзенең «дустыннан» менә шулай итеп көләргә дә, аны астыртын гына мәсхәрәләргә дә күп сорап тормый.

Әдәби осталык, сәнгатьчә эшләнеш ягыннан Ш.Нигъмәти китабына тупланган язмалар унике-унөч яшьлек бала-чаганың әдәби тәҗрибәсен хәтерләтә. Образсыз җөмләләрдән, мантыйксыз юллардан, беркатлы фикерләрдән, минем — синең, икән — микән, йөрәк — киләчәк, менәрмен — күрермен кебек «рифмалар»дан гыйбарәт бу язмаларны Хәкимоглу, күрәсең, башкасы, шәбрәге булмаганга туплап чыгарырга мәҗбүр булгандыр, татар әдәбиятын «үстерүче» чит илдәге ватандашларыбыз арасында, күрәсең, Ш.Нигъмәти кебек графоманнар да «шагыйрь» хисабында йөридер.

Дөрес, арада әйбәт кенә эшләнгәннәре дә очрап куя. Мәсәлән:

Беләм, дөнья, син ялган.
Синең ялганлыгыңны белеп алданмам.
Аулама мине алтын күрсәтеп,
Алдама мине язуыңны күрсәтеп...
Кышың киң түгел, кызың тиң түгел...

Шәехзадә Бабичның 1915 елда ук язылган шигырен бозган язма түгелме соң бу? Менә Бабич шигыре:

Әй, дөнья, шашма!
Юкны алдашма;
Синең хәлеңә
Мин бит бик ашна...
Беләм: син ялган,
Белеп алданам.

Алдама мине,
Язың күрсәтеп,
Аулама мине,
Кызың күрсәтеп...
Язың киң түгел,
Кызың тиң түгел!..

Бабичның җырлап торган шигырен Нигъмәти кебек бозу да әдәбиятны үстерүгә кирә микәнни?
Тагын бер мисал:

Эзлим айлар, эзлим еллар,
Эзлим һич туктамыйча.
Көндез эзлим, төннәрендә
Уйлыймын йокламыйча.

Менә Сәгыйть Рәмиевнең 1909 елда язылган «Сызла, күңлем!» дигән мәшһүр шигыре:

Сызла, сызла, сызла, күңлем!
Сызла бер туктамыйча,
Сызла айлар, сызла еллар,
Сызла төн йокламыйча!

Ш.Нигъмәтинең Дәрдмәндтән, Крыловтан «чәлдергән» язмаларын китереп тә тормыйм инде. Үзенең бер «шигыренә» башкачарак ялгап, ике яңа әсәр итеп бастырган, ягъни үзеннән үзе урлаган, бәндәгә чын шагыйрьләрдән күчереп язу, күрәсең, бернәрсә дә түгелдер. Прогрессив сәнгать дөньясында һәм безнең илдә Ш.Нигъмәтинең бу «шаярулары» плагиат дип атала һәм плагиатта гаепләнүче кеше хөкем ителә һәм кырыс җәза ала...

Редактор һәм авторның «чын дусты» буларак А.Хәкимоглу урланган шигырьләрне дә китапчыкка кертеп, Ш.Нигъмәтине шактый «күңелле» хәлдә калдырган. Кем белә бит, Хәкимоглу моны, бәлки, Нигъмәтине тагы бер мәртәбә төп башына утыртыйм әле дип тә эшләмәгәндер. Бәлки, болар барысы да Хәкимоглуның татар әдәбиятын һәм сәнгатен шулай «шәп» белүе белән аңлатыладыр. Ш.Нигъмәти кебек сәләтсез бәндәләрне «шагыйрь» дип таныгач, А.Хәкимоглу кебек белемнәре чикле адәмнәр кулына китап чаклы китап ышанып тапшырылган икән, чит илләрдәге ватандашларыбызның хәле, күрәсең, мөшкелдер. Ә шушындый рухи тәрбиячеләр кулына калган яшь буын ватандашларыбызның хәле икеләтә кызганыч.

Мин Болгария, Польша, Германия Демократик Республикасы, Чехословакия, Япония, Франция һәм башка илләрдә яшәүче төрле милләттәге яшьтәшләремне беләм. Укымышлы, киң мәгълүматлы, эстетик зәвыклы XX гасыр кешесенә Ш.Нигъмәти язмалары дәрәҗәсендәге әсәрләрне тәкъдим итү — кешене, заманны, әдәбиятны ихтирамламау булыр иде. Хәер,

Кешеләргә мин сөйли алмыйм,
Алар бар да усаллар,
Кыяфәтләре белән пәйгамбәрдәй,
Йөрәкләре белән җыланнар, —

дигән бәндәдә кешегә карата, яшьләргә карата нинди ихтирам булуы мөмкин соң?.. Алай гына да түгел — Нигъмәти мөһаҗирлектәге яшь буынны күзләренә карап алдый. Үзе Советлар илендә, Иртыш елгасы буенда үткәргән «гөнаһсыз яшьлек чагын» сагына, «үткән хаталарны төзәтә алмый гомерең буе үкенеп янарсың» дип офтана, үзе мөһаҗирлектәге яшь буынны Совет илендәге яшьтәшләренә каршы котыртып, алдап, аларның болай да бәхетсез язмышын үзенеке кебек гөнаһлы, яшьлекләрен үкенечле итмәкче була. Татар илендә «ирек таңы» аттырыр өчен тырышып-тырышып та берни булдырып булмаячагына төшенеп, «инде юллар эзләмәм, маяк эзләп, инде күкне күзләмәм» дип кул селтәгән һәм мескен язмышына буйсынган бу бәндә, яшьләргә карап:

Кайда гына син торсаң да,
Истанбулга юнәлт йөзеңне.
Сөй син аны туган анаң кебек,
Сакла аны кызганмыйча үзеңне, —

дип, «Әйдә безнең белән зур эшкә, милләт ирке өчен көрәшкә» дип төкрек чәчә. Беркайчан да тормышка ашмаячак бу чакыруга каршы Тукай, чын патриот һәм татар халкының тугрылыклы улы буларак, 1907 елда ук үз сүзен, халык сүзен әйтте инде:

Кара йөзләр безне булмас эшкә тәклиф иттеләр:
— Сезгә монда юк ирек, солтан җиренә кит! — диләр.

Китмибез без, безгә анда мондагыдан эш кыен...

Татар әдәбиятыннан, татар тарихыннан мәгълүматлары булмаган, эмиграциядә туган, татар халкыннан аерылып үскән яшь ватандашлардан Тукайның бу җавабын Нигъмәти һәм Хәкимоглу кебек бәндәләр яшерәләр, ахры, һәм яңа фикер дип, әллә кайчан сөрсеп беткән лозунглар күтәреп чыгалар. Капитализм илләрендә яшәүче ватандашларыбызның илебез тарихы һәм бүгенгесе турында дөреслекне белмәүләреннән явыз максатларда файдалану — төрле «советологларның», «татароведларның» һәм буржуаз милләтчеләрнең яраткан ысулы.

Ш.Нигъмәти язмаларының лирик герое кылган кыңгыр эшен сизәрләрме, сизмәсләрме, кичерерләрме, кичермәсләрме дип баш ватучы җинаятьчене хәтерләтә. Бөек Ватан сугышы башлангач, илне «большевизмнан азат итү» дигән «бөек теләк белән юлга чыккан», шул теләкне эшкә ашыру өчен илен, халкын саткан бу бәндәгә кайчакта «күмелгәч тә инде үзеңне кемнәр ни дип искә алырлар?» кебек уйлар килә башлый. Бу инде — вөҗдан газабы, ләкин этлекләр эшләнгән, пакьлеккә таба илтә торган күперләр яндырылган... Туган иленә кайту юлын халкына хыянәте белән кискән бу бәндәне үзенең Мюнхендагы дуслары, ватандашлары ничек искә алырлар соң? Ш.Нигъмәти аларны үзенең язмаларында бүреләр дип тә, гайбәтчеләр дип тә, канечкечләр дип тә, хайваннар дип тә, әләкчеләр дип тә атый. «Кунак ашы — кара каршы» димәсләр микән? Фашист калдыклары да бу мескенне тиешенчә искә алырлар — үз илен сата алган кешенең, җае чыкса, ят илне дә рәхәтләнеп сатачагын, үзен саткан хыянәтченең башкаларга да хыянәт итәчәген белмиләрмени алар? Гомумән, тормышны пычрак дип атаучыны (Ш.Нигъмәтинең тормышы, бәлки, пычрактыр да), дөньяны ялган дип бәяләүчене, мин — төрек дип, халкы исеменнән баш тартучыны ничек искә алачаклары көн кебек ачык. Шуны сизеп булса кирәк, Ш.Нигъмәти:

Авырмас иде башкаем,
Минем язмышым кара, —

ди үзенең бер язмасында.

Шунда ук ул язмышының ни өчен кара икәнлеген дә аңлатып китә: «читтә ялгыз булганга» һәм Совет Татарстанын милләтчеләр Татарстаны итәргә дигән нияте «уйлары реаль булмаганга». Бу китапчыкның «илебезне большевизмнан азат итү өчен көрәштә файдасы булачак» дип өметләнгән Хәкимоглуның ышанычын Ш.Нигъмәти бу уйлары белән чәлпәрәмә китерә түгелме соң? Алданган, алданган Хәкимоглу! Алдаган, алдаган Ш.Нигъмәти үзенең редакторын! Китапчыкның кереш сүзендә автордан зирәгрәк булып күренгән Хәкимоглуны Ш.Нигъмәти матур итеп төп башына утыртып куйган...

Ш.Нигъмәти «милләт азатлыгы» турында сөйләнергә ярата. «Милләт азатлыгы»н ул татар халкының большевизмнан, ягъни социализмнан азат булуында күрә. Социализмның илебездәге барлык милләтләргә чын хөрлек китерүе хакында, шул хөрлеккә нигезләнеп, татар халкының әдәбияты, рәсем, музыка, театр сәнгате, экономикасы нинди югарылыкка күтәрелүе турында «Казан утлары»н укучыларга сөйләп торасы да юк. Ш.Нигъмәти һәм А.Хәкимоглу кебек бәндәләр бүген, күрәсең, татар халкын шушы иректән «азат» итәргә хыялланалар. Безнең бу иребебездә ил уллары Хөсәен Ямашев, Муллануур Вахитовлар рухы, аларның йөрәк тибеше. Алар — татар-совет халкының милли каһарманнары, ә каһарманнарны халыкка көчләп тагып та, халыктан көчләп алып та булмый. Кан белән яулап алган, кан түгеп Антантадан, җан биреп фашизмнан саклап калган ирекне — шулай ук!

А.Хәкимоглу үзенең кереш сүзендә Ш.Нигъмәтине «ирек сөюче татар улы» дип атый, аны халык улы дип бәяләмәкче була. Халык улларының халыкка каршы кара ният, хаинлек саклап йөрүләрен кешелек тарихы белми. Халыкның тугъры уллары дип, тарих Муса Җәлил, Юлиус Фучик, генерал Карбышев кебек чын патриотларны исәпли. Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләре кебек чын патриотларның авазлары, Моабитларны җимереп, илгә кайта, халык йөрәгенә юл таба һәм мәңге үлмәс җыр булып яңгырый.

Ш.Нигъмәтинең очы очка ялганмый торган язмаларын укыганда, явызлыгыннан үзе үк чери башлаган бер бәндә белән очрашкан кебек буласың. Күңеленең салкынлыгы чиркандырып җибәрә, уйларының мескенлеге кызгандыра, туган туфрагын саткан бәндәнең язмышы менә нинди була икән, дип, баш чайкап куясың.

1983

Еще раз о простом и сложном Такташе

Недавно на прилавках книжных магазинов появилась новая книга стихов Хади Такташа на русском языке, выпущенная издательством «Советская Россия». Должен сказать, что она была долгожданной, ибо книги этого одного из самых любимых поэтов татарского народа и многих тюркоязычных народов нашей страны до сих пор на русском языке выходили очень редко. Как мне кажется, последний раз стихотворения и поэмы Такташа всесоюзному читателю были представлены Московским издательством «Советский писатель» в 1955 году, и эта книга сейчас стала библиографической редкостью. И поэтому литературная общественность республики встретила книгу «Исповедь любви» Хади Такташа с большим интересом. Эта книга еще раз всколыхнула давнишний литературный вопрос: переводимы ли поэтические произведения Такташа на русский язык и как их нужно переводить? Дело в том, что произведения Такташа настолько популярны, что и по сей

день почти что каждый татарин может прочитать наизусть стихи, отрывки стихов или фразы из его произведений. Стихи Такташа помогают нам объясняться в любви, клеймить бюрократов, справлять свадьбы, воспитывать чувство юмора, позорить бракоделов, восхищаться красотой природы, удивляться шуршанию камыша, находить высокую поэзию в самых обыкновенных человеческих вещах. И каждый из нас, восторженно носящих в своем сердце удивительные по лиричности, а порой резкие, как взмах сабли, или веселые, как приличный анекдот, стихи этого разностороннего поэта, оставался в очень затруднительном положении, когда хотел воспроизвести их на другом языке. И мне, как и многим татарским писателям, не раз случалось испытать такую досаду...

Творчество Такташа — явление очень сложное. Его условно можно разделить на два периода: первый — до стихотворения «Такташ умер», и второй — после этого стихотворения. К сожалению, в этой книге этого водораздельного произведения нет. Так вот, произведения первого периода изобилуют сложнейшими метафорами, тяжелыми, но сочными красками, драматическими столкновениями бунтарской души поэта с мрачной дореволюционной действительностью, романтическими протестами. В образной системе поэта доминируют небесные сферы, широчайшие пустыни, ангелы смерти, рай, ад, лирические имена, пророки, небесные светила, пери, зловещие тени, юродивые и т.д. Первому периоду творчества Такташа характерна, как мне кажется, красочная, романтическая, чуть-чуть тяжеловесная поэтичность.

Открывая новую страницу своей поэтической биографии, в вышеупомянутом произведении 22-летний поэт пишет: «Старая жизнь! На твоих полях уж нет того синеглазого задумчивого паренька — его уж нет... Твое семейство для него слишком узко... Борцы! В ваши ряды шагает парень молодой...» И Такташ, любивший беседовать с небесами, в каких-то параметрах перекликающийся с Лермонтовым, с его «Демоном» и «Выхожу один я на дорогу», шагнул в гущу жизни, шагнул в ряды борцов-реалистов и приобрел имя «татарский Маяковский». Мир его образов обогатился светлыми, яркими красками, постепенно на знаменах кроваво-красный цвет сменился цветом алой зари нового дня, персонажами его стихов и поэм становятся рабфаковцы, студенты, молодые рабочие, комсомольцы. В строчки его стихов проникают изящная мягкость, нотки веселого задора, простота и мудрость поговорок. Именно эти качества, на мой взгляд, делают стихи «легкоусвояемыми», привлекательными, народными. Именно стихи с такими характеристиками надолго западают в душу, хранятся в глубинах памяти и по мере необходимости мгновенно появляются, как говорят, на кончике языка, помогая точно выразить мысль, украсить беседу или дать умный совет.

У Такташа таких стихов очень много, и они на устах уже нескольких поколений. И именно такие стихи поэта или отдельные строфы, отдельные строчки, приобретшие право на самостоятельную жизнь в сознании народа, к сожалению, до сего дня оставались или непереведенными на русский язык, или существуют в неудачных переводах.

Что же в этом плане принесло это издание произведений Такташа?

Надо сказать, что переводы С.Северцева заметно восполнили представление широкого круга читателей о первом периоде творчества классика татарской советской поэзии, одного из зачинателей советской поэтической Ленинианы. В представленных впервые всесоюзному читателю драматической поэме «Трагедия сынов Земли» и других стихах раннего периода Такташ предстает поэтом, в ком «все мощнее Байрона дух оживает». Эта весьма интересная сторона творчества поэта, как мне кажется, оставалась как-то в тени его публицистических, политических, сатирических стихов и поэм, представленных в этой книге известными переводами Леонида Мартынова, а также новыми переводами Сергея Северцева.

А того Такташа, какого беспредельно любит татарский читатель, и в этой книге, к сожалению, мало. Я бы, например, очень хотел декламировать по-русски начало поэмы «Мокамай», или те места поэмы «Исповедь любви», в которых говорится о самом высоком назначении женщины, о скоротечности безрассудной юности, или «Маленького разбойника», «Алсу» и многое-многое другое, и уверен в том, что они тронули бы душу моего слушателя... Но, к сожалению, я лишен такой возможности, ибо в одном случае эти произведения на русском не существуют, а другие имеют очень неважные переводы. А нужны переводы мелодичные, простые до обнаженности, но держащиеся на эмоциональном магнетизме.

Так в чем же дело? Неужели и впрямь стихи Такташа труднопереводимы на русский язык? Но я в этом вопросе настроен оптимистически, и порукой тому — лучшие переводы Л.Мартынова, С.Северцева и отсутствующие в этой книге переводы казанского поэта Н.Беляева.

Как мне кажется, произведения Х.Такташа в первую очередь нуждаются в добротных, толковых, сделанных на уровне таланта самого поэта подстрочных переводах. Не вина переводчиков, а вина подстрочников в том, что в некоторые переводы вкрались даже смысловые ошибки; а во многих других не подчеркнуты самые ударные или самые красочные места. Далее, требуется индивидуальная работа с каждым переводчиком, при которой знатоки творчества Такташа должны показать ему самые тонкие, трудные, значительные, решающие строфы, даже отдельные слова того или иного произведения, в которых и находится «изюминка» и магия такташского стихотворения. Короче, делать ту черновую работу, которую мы, живые, проделываем каждый раз со своими переводчиками. Далее, нужно и впредь придерживаться того принципа составления книг Такташа, которая явствует в настоящем издании «Советской России». Р.Бикмухаметов включил в книгу только те произведения поэта, которые выдержали испытание временем, которые составляют непреходящую поэтическую ценность, которые выражают основные черты личности поэта Такташа.

Такташ — поэт сложный и простой. Такташ — поэт сложный своей необыкновенной простотой, открытостью. В его произведениях большой заряд нравственности, и поэтому его творчество актуально, всегда бу-

дет притягивать внимание и широкого круга многонациональных читателей, и все новых и новых переводчиков — толкователей его стихов и поэм.

6 января, 1986

В отважном сердце вечность есть

(К 80-летию Мусы Джалиля)

Один раз в году, а именно в день рождения Мусы Джалиля, из глубин Казанского краеведческого музея выносится на свет одно из самых дорогих сокровищ татарского народа — подлинники знаменитых «Моабитских тетрадей» поэта-героя. Право выносить их предоставляется одному из самых почетных людей Казани, которого сопровождают ветераны партии, войны и труда, писатели, знатные рабочие, курсанты военных училищ, пионеры. Под барабанный бой, на красной подушечке, как знаки боевого отличия погибшего воина, несут их по длинным коридорам из живых людей и устанавливают на специальном постаменте для всеобщего обзора. И тысячи казанцев и гостей города в этот день имеют возможность собственными глазами увидеть легендарные самодельные тетради, являющиеся символом беспримерного мужества человека, и еще раз услышать о гражданском и поэтическом героизме советского поэта, за боевые заслуги перед Родиной удостоенного звания Героя Советского Союза, а за литературные — лауреата Ленинской премии.

Да, каждого восхищает огромная патриотическая работа Мусы Джалиля в логове врага. У каждого вызывает чувство омерзения предательство, жертвой которого стали джалильцы. Да, у каждого появляется чувство страшной жалости, когда он слушает подробности гильотинирования поэта и его одиннадцати соратников. У каждого невольно вырывается вопрос: «Как так можно?», когда слышит о том, что они шли на казнь с песнями и с улыбкой на устах встретили смерть. Да, у каждого в горле комом застревает ненависть к фашистам, когда музейные работники демонстрируют фотокопии актов гильотинирования джалильцев, скрупулезно заполненных холодными руками тех, в жилах которых текла алчная звериная кровь: «...писатель Муса Джалиль... 25 августа 1944 года в 12 часов 18 минут в Берлине... обезглавлен», «писатель Абдулла Алиш... обезглавлен», «писатель Ахмет Синай... обезглавлен». Это, наверное, беспрецедентный случай в новейшей истории, когда озверевшие представители одной нации у себя дома казнят за один раз столько писателей другой нации, другой страны. Значит, эти окованные в кандалы, заточенные в самые надежные тюрьмы третьего рейха советские писатели несли в своих сердцах смертельную опасность фашизму. Об особой важности дела джалильцев говорит и тот факт, что наших патриотов судил высший военный трибунал гитлеровской Германии — Второй имперский суд.

Мы знаем немало героев, которые или в одиночку, или во время крупных военных операций совершали подвиг и навечно покрывали себя славой героя. Мы знаем и о беспримерных случаях коллективного героизма советских людей. Это — молодогвардейцы! Это — панфиловцы! Это — джалильцы! В этих подвигах личная храбрость каждого требует большей ответственности за общее дело. В коллективном подвиге еще ярче проявляется политическое и нравственное могущество народа, сила социального строя.

Трагичность судьбы человека, свершившего подвиг во имя Родины, ее свободы и счастья и погибшего при исполнении своего сыновнего долга, делает его легендарной, притягательной.

Но не только гражданский подвиг, не только оборванная на самой прекрасной ноте песня жизни делает имя Мусы Джалиля легендарным. Нас прежде всего восхищает величие духа этого человека, находившего силы и мужество писать стихи под топором палача, да еще на бумаге своего смертного приговора. Да еще какие стихи! Каждая их строка как бы нанизана на солнечный луч, на струйки весеннего дождя, на стебли полевых цветов, на влажные от поцелуев ресницы любимой женщины. В них ни тени фатализма, ни вздоха обреченности, ни звука обиды на свою судьбу. В них огромная вера в торжество человечности в человеке, в победу свободы над насилием, в силу любви и красоты. В стихах Мусы Джалиля имеется полный набор всех человеческих чувств и страстей — от нежнейшей любви до грозного проклятья, от безобидной улыбки до разящего сарказма, от сдержанной мольбы до решительного требования. Поэтому творчество поэта близко сердцу самого широкого круга читателей.

Иногда приходится слышать, что сила творчества Джалиля в трагичности его судьбы, что именно обстоятельства сделали его выдающимся поэтом. Да, свет гражданского, человеческого подвига, конечно, усиливает яркость всей его поэзии, ибо творчество поэта и его судьба — единое целое.

В человеке стихотворца рождает любовь, а в стихотворце поэта, говорящего от имени народа и эпохи, рождает Родина со всей своей историей и настоящим, со всеми своими подземными, наземными и духовными сокровищами, с многоголосым, многоцветным содружеством обычаев и племен, со всеми повседневными и нацеленными в будущее заботами, делами, победами, трудностями.

И Джалиль был верным сыном и истинным поэтом своей Родины. Его стихи предвоенных и особенно военных лет являются началом полета той же птицы вдохновения, которая потом покорила вершины «Моабитских тетрадей». Этот знаменитый цикл и тематически, и по образной системе, и по характеру стал прямым продолжением его стихов волховского периода 1942 года.

Муса Джалиль уже до войны был известным поэтом, председателем Союза писателей Татарии, общественным и литературным деятелем, оказавшим заметное влияние на развитие литературно-художественной критики, музыкально-драматического искусства, публицистики, художественного перевода, татарской советской песни. А «Моабитские тетради» сделали его имя известным во всем мире.

Говорят, что истинные поэты обладают даром предвидения и бывают чуть-чуть пророками. Например, татаро-булгарский поэт средневековья Саиф Сараи за 140 лет до рождения отца гелиоцентрической системы мироздания Коперника (1473–1343) в своей поэме написал, что «Гульдурсун кружилась вокруг возлюбленного своего, как Земля вокруг Солнца», а М.Ю.Лермонтов за 120 лет до полета Юрия Гагарина увидел из космоса, что «спит Земля в сиянии голубом». Четырнадцатилетний Муса в первом из дошедших до нас стихотворений написал:

Жизнь моя для народа, все силы ему.
Я хочу, чтоб и песня служила ему.
За народ свой я голову, может, сложу —
Собираюсь служить до могилы ему, —

и, как мы уже знаем, предугадал свою судьбу. А в стихотворениях «После войны» (октябрь 1943 года) и «Цветы» (ноябрь 1943 года) предсказал месяц Победы — май:

В мае опять состоится сбор.
Съедутся все друзья...

Будут свободны чьи-то места,
Кто-то не сможет быть, —
  Надо в честь неприбывших друзей
  Первый бокал налить:
  После таких тяжелых дней
  Нам еще жить да жить!

Оставаясь в поле притяжения Земли и сердца, большие поэты народов и времен стремились к вечности. «...Душа в заветной лире мой прах переживет и тленья убежит...», — писал Пушкин, а Хайям говорил: «Тесна мне бытия печальная темница, — о, если б дверь найти, что к вечности ведет...» Джалиль верил, что «лишь в отважном сердце вечность есть», и тоже не ошибся, ибо его отважное сердце — этот сплав из крепкого человеческого духа, любви к своей социалистической Родине, воинской доблести, отеческой нежности и детской искренности — сделало его имя бессмертным.

Джалиль жив. Его имя носят город, театр, улицы в Москве, Казани и других городах, колхозы и совхозы, пионерские отряды, теплоходы... Он живет не только в памятниках, в названиях улиц и учреждений, в мемориальных досках и музеях. Он и сегодня реально трудится в комсомольско-молодежных бригадах на строительстве КамАЗа, БАМа, треста «Казремстрой», в нефтедобывающем управлении «Джалильнефть» и ежемесячно вносит свою зарплату в Фонд мира.

Он воевал и погиб за освобождение Родины от фашистского ига. Он трудится сегодня за освобождение Земли от угрозы ядерной катастрофы.

1986

Сердцебиение поэзии Тукая

(К 100-летию со дня рождения)

В городе Уральске есть место, где стоят высокие, ветвистые деревья и шепчут стихи...

Многие жители этого города с богатой исторической памятью знают точный возраст каждого дерева — ведь сад был заложен в честь столетия со дня рождения великого Пушкина в 1899 году и когда-то носил его имя. В тот год вместе со взрослыми сажать деревья вышли и учащиеся мэдресе «Мутыгия», а среди них был тринадцатилетний мальчик — будущий великий поэт татарского народа и России Габдулла Тукай.

Дерево, посаженное Тукаем, возможно, и не сохранилось до наших дней, а если и сохранилось, то его уже не узнаешь среди других. Но в вечном многонациональном пушкинском саду поэзии и сегодня ярко звучит голос Тукая, считавшего себя литературным учеником великого русского поэта, гордившегося своей духовной связью с ним и с русской литературой. Неслучайно Тукай началом своего творческого пути считает вольное переложение стихотворения А.В.Кольцова «Что ты спишь, мужичок?», а одним из первых журнальных публикаций девятнадцатилетнего поэта становится ода «Пушкину».

Себе ты равных не имел, поэт вольнолюбивый!
Всегда душе моей близки твоей души порывы.
Я наизусть твердить готов твои произведенья,
Вкушать плоды твоих садов, влюбляться в их цветенье.
Душе ты — радость, взору — свет, так будь в веках
прославлен,
Пусть будет памятник, поэт, тебе в сердцах поставлен!

(Пер. С.Ботвинника)

Пройдут десятилетия, и даже самые долговечные деревья поддадутся власти неудержимого времени, а древо поэзии Тукая будет жить, зеленеть, цвести и плодоносить на радость будущим поколениям.

Тукай — великий сын татарского народа. Гражданином его сделала первая русская революция 1905 года, широту мысли дала и воспитала его поэтом Россия, борьбу за свободу и счастье которой он превратил в цель своей жизни и творчества.

«Кто был хорошим современником своей эпохи, — говорил А.В.Луначарский, — тот имеет наибольшие шансы оказаться хорошим современником многих эпох будущего». Эти слова целиком и полностью можно отнести и к Тукаю. Он, воссоздавая картину российской жизни, жизни татарского общества начала XX века в самых различных ее проявлениях, в силу своего могучего таланта сумел подняться до такой высоты, дойти до такого уровня поэтического обобщения, что его произведения приобрели общечеловеческую ценность, его литературное наследие перешагнуло национальные границы. Стихи Тукая переведены почти на все языки народов нашей страны и на многие языки народов мира. Его произведения легли в основу опер, балетов, стали романсами, народными песнями. Личность и творчество Тукая стимулировали развитие всех видов и жанров искусства татарского народа. Тукай оказал плодотворное влияние на литературу тюркоязычных народов страны. Он сам стал героем романов, пьес, поэм, произведений музыкального и изобразительного искусства.

Тукай — в сознании общества. Он и сегодня помогает ему держать на высоте свои идейно-эстетические, социально-нравственные идеалы. И поэтому 100-летие со дня рождения татарского поэта Габдуллы Тукая стало подлинным праздником советской культуры, и по решению ЮНЕСКО оно проводится в международном масштабе.

Тукай прожил неполных 27 лет. В этом же возрасте, но став великими, ушли Лермонтов, Петефи, Бараташвили. Они, кроме вечного следа в душах народов, оставили вечный вопрос: как может жить десятилетия и века вспышка молнии? И своей жизнью и творчеством они оставили прекрасный ответ: став светилом! Светилом мысли! Светилом чувств! Светилом добра! И беззаветно служа народу, Родине!

А по отношению к Тукаю вопрос звучит еще парадоксальнее: как этот юноша, родившийся в маленькой татарской деревушке, не учившийся ни в гимназии, ни в университете, за метеоритный миг вспышки жизни сумел стать выдающимся представителем своей эпохи: крупным мыслителем, передовым политическим и общественным деятелем, создателем национального литературного языка, художественной критики, публицистики? Как он успел овладеть несколькими языками, составить учебники и хрестоматии и оставить 5 томов собственных сочинений? И все это за 8–9 лет активного творчества, не имея ни собственного дома, ни семейного уюта, ни условий для творческой работы.

Мы говорили, что Тукай умер от туберкулеза. А фактически он сгорел в собственном огне, которым хотел осветить жизнь родного народа, его дорогу к свободе и счастью.

Всего этого он, безусловно, достиг благодаря своим выдающимся природным способностям, которые сполна раскрылись во время демократического подъема в России, в татарском обществе, вызванного революцией 1905–1907 годов. И благодаря своим «жизненным университетам», которые можно причислить к самым драматичным во всей истории мировой литературы.

Когда Габдулле было 4 месяца, умер отец. Мать, оставив трехлетнего сынишку одной старухе, выходит замуж за муллу из соседнего села и вскоре умирает. Круглого сироту с проезжим ямщиком отправляют в Казань, чтобы тот отдал никому не нужного малыша кому-нибудь на воспитание. На базаре его забирает один кустарь, но через два года заболевает и возвращает Габдуллу в бедную, многодетную семью деда, где он стал «одиноким галчонком среди белых голубок». Лишняя ложка была очень некстати, и дед отдает мальчика на воспитание крестьянину Сагди из деревни Кырлай. Вспоминая об этих холодных годах детства, когда он босыми ногами примерзал ко льду крыльца, был оклеван «белыми голубками», а в ушах звенело базарное: «Кому нужен мальчик? Подходите, подходите...», поэт писал:

Мать моя лежит в могиле. О страдалица моя,
Миру чуждому зачем ты человека родила?
С той поры, как мы расстались, стража грозная любви
Сына твоего от двери каждой яростно гнала.

(Пер. А.Ахматовой)

А в уютном домике Сагди маленький Габдулла в первый и в последний раз испытал тепло почти что материнских объятий. У жены Сагди рождались только девочки, и истосковавшаяся по сыну женщина изливала всю свою нежность на Габдуллу.

О пора, когда бывает сердце чище родника!
О пора, когда, как листья, жизнь свежа, нежна, ярка!

Как распахнутое поле, сердце детское твое,
Словно зерна золотые, принимает бытие, —

писал Тукай годы спустя о тех временах.

Но счастье продлилось недолго — у Сагди родился сын. Свой! Собственный! И восьмилетнего Габдуллу забирает сестра отца, жившая в Уральске.

Двенадцать лет жизни в Уральске являются наиболее значительным этапом формирования поэтической и гражданской натуры Тукая. Здесь он впервые попал в многонациональное окружение, овладел русским, арабским, турецким, персидским языками, получил первые уроки по поэтическому мастерству, вошел в социал-демократические круги, общался с большевиками. Наборщиком типографии «Уралец» в среде русских рабочих он встретил революцию 1905 года, участвовал в маевках, демонстрациях с требованием 8-часового рабочего дня, распространял прокламации и тексты революционных песен...

Вот такими были «жизненные университеты» Тукая, сделавшие его поэтом-борцом, сформировавшие палитру его эмоций, давшие его глазам орлиную зоркость, словам — сабельную остроту, а сердцу — добрый гнев.

Тукай осознал свою судьбу и в ней увидел судьбу своего обездоленного народа, судьбу России, задыхающейся под гнетом самодержавия. «Мал я, но в борьбе неистов, ибо путь социалистов — это и моя дорога, справедливая, прямая», — пишет он в 1906 году, а потом провозглашает: «Вольная страна Россия — наша цель!..» И этой цели он был верен до конца своей до предела насыщенной борьбой жизни. Острие его поэтического оружия равно доставало и конкретных мракобесов-реакционеров, и основ несправедливого социального строя. Недаром за несколько дней до смерти Тукая в дверь больницы, где он лечился, постучались жандармы, чтобы арестовать поэта...

В Казань Тукай приехал уже сложившимся поэтом. Здесь он подружился с профессиональным революционером Х.Ямашевым, прогрессивными писателями Г.Кулахметовым, Ф.Амирханом, Г.Камалом, познакомился с Г.Ибрагимовым, М.Гафури, стал активно сотрудничать в демократической газете «Эль-ислах» («Реформа»), в сатирических журналах «Яшен» («Молния»), «Ялт-йолт» («Зарница»). И здесь у двадцатилетнего поэта выходит первая книга стихов, которая была восторженно встречена широкими слоями народа, и которая сделала поэта знаменитостью.

Но революция пошла на убыль. Начались нападки на революционно-демократические силы, гонения на прогрессивную прессу, преследования писателей и журналистов. Но Тукай остается верен революционно-демократическим идеям и любое проявление реакционности немедленно попадает на копье его поэтической сатиры. Объектами убийственного бичевания становятся пантюркисты, буржуазные националисты, религиозные фанатики, империалистические хищники, беспощадно эксплуатирующие малые народы.

В.И.Ленину принадлежит изречение: «Без «гнева» писать о вредном — значит скучно писать». (ПСС, т.48, с.78). Тукай писал с гневом к эксплуататорским классам, но с огромной любовью к народу, служение которому признавал за счастье. И неслучайно, когда была издана вторая книга поэта, агент охранки по кличке Персей письменно докладывал в жандармское управление: «Это враждебного содержания, против правительства...» Были попытки наложить арест на книги поэта, а самого привлечь к судебной ответственности.

В Казани Тукай вел и большую общественную работу, читал публичные лекции, принимал деятельное участие в литературных вечерах.

Благодаря своему окружению он глубже проник в классовую сущность капиталистического мира, начал понимать роль рабочего класса в переустройстве жизни. Появились большие творческие планы, но осуществить их ему не было суждено, — в апреле 1913 года Тукай умер.

Сердце Тукая перестало биться более семи десятилетий тому назад, но почему же сердцебиение его поэзии до сих пор молодое, созвучно с ритмом сегодняшних дней? Конечно же не только потому, что, будучи хорошим наблюдателем, он запечатлел в своих произведениях глубочайшие сдвиги в жизни и сознании татарского народа, народов России, а прежде всего потому, что воплотил в них гуманистические идеалы революционной эпохи, сумел дать им мощные поэтические крылья и вывести на общечеловеческую высоту.

Тукай, продолжая лучшие традиции многовековой татарской литературы, воспел дружбу народов. Если поэт XVIII века Г.Утыз-Имяни говорил, что «у российских мусульман сорок одно обязательное предписание — сорок первое — знание русского языка», а писатель XIX века К.Насыри писал, что «русским языком надо владеть так, чтобы во время разговора с русским человеком не запинаться», то Тукай создал гимн братству двух народов:

Наш след не померкнет на русской земле,
Мы — образ России в зеркальном стекле.
В лад жили и пели мы с русскими встарь,
Свидетельством — нравы, привычки, словарь.
Мы с русским народом сроднились давно,
Во всех испытаньях стоим заодно.
Такого родства временам не избыть —
Нас крепко связала истории нить!
Как тигры, смелы мы в тревогах войны,
Как лошади, трудимся в мирные дни.
На счастье — с народом любым наравне —
Имеем мы право в родимой стране!

(Пер. Р.Бухараева)

Рутина затхлой, темной буржуазной действительности не смогла заслонить от поэтического взора Тукая все прекрасное, чем богата душа трудового народа. Тукай «жемчугом своих строк, не уступающих жемчугу морскому» воспел величие человека, могущество его любви, его нравственную чистоту. В его произведениях звучит искренняя надежда на молодое поколение, большая вера в его патриотизм, самоотверженность.

Многие поэтические строки Тукая стали крылатыми выражениями и помогают нам бороться, трудиться, воспитывать.

В Государственном музее Татарской АССР хранится том Г.Тукая, который по фронтовым дорогам дошел до Берлина, побывал в поверженном рейхстаге. Стихами Тукая пользовались Муса Джалиль и его боевые соратники в своей патриотической работе в логове врага.

Сатира Тукая и сегодня бичует лицемеров, стяжателей, бюрократов, тунеядцев, вгрызается в такие пороки, как пьянство, показуха, зазнайство, леность. Разве не актуально такое двустишие:

> Почему же честь и совесть почитаются за бред?
> Почему для тела — баня, для души же бани нет?

Разве не вливается в энергию сегодняшнего дня энергия таких строк: «Пусть сольются мысль и труд!», «Пусть на ниве просвещенья увенчает слава нас!», «Разве счастлив будет тот, кто быть борцом не в силах?!», «Жизнь люби, люби отчизну, мир, которым жив народ!»

Тукай — один из тех счастливых поэтов, творчество которых всегда современно, его поэзия всегда будет нашим умным собеседником, мудрым советчиком, сильным оружием и богатым букетом красивейших цветов.

1986

Загляните в нашу душу

(Юрий Семендер)

И кто же любит, когда пытаются заглянуть ему в душу?! Пожалуйста, не спешите с ответом, ибо есть явное исключение. Именно таковым, и в этом я уверен как в самом себе, является поэт. У поэта нет секретов ни от кого. Душа поэта — хранилище несметных тайн и секретов человеческих, но он никогда не был стражем этого хранилища и не будет им. Душа его без замков — открой только книгу стихов и тотчас окажешься в мире поэта, где бушуют его страсти, где мерцает его мечта, где сияет его надежда.

И Юрию Семендеру, и нам, его сверстникам — поэтам шестидесятых годов, поэтам разных народов, было присуще одно желание: чтобы как можно больше людей как можно чаще и глубже заглядывало в наши души. И это было нашей отличительной чертой. Я не думаю, что такое желание было у большинства поэтов довоенной поры и даже у тех, кто пришел им на смену в пятидесятые годы, чем-то напоминающие сороковые-грозовые.

А у нас оно было и лилось через край. Мы даже не ждали, когда кто-то заглянет в нашу душу, а сами спешили выворачивать ее, мы не довольствовались только публикациями своих произведений на страницах газет и журналов, а спешили на эстраду, на сцены клубов, на стадионы и дворцы спорта. Нам хотелось кричать на весь мир. Но о чем? Конечно же о нашем времени, а оно было очень интересное и внешне, и внутренне. В годы, открывшие нам ворота в литературу, носили узкие брюки, из-под которых выглядывали пестрые, полосатые яркие носки, в руках были маленькие чемоданчики, прообразы нынешних изящных «дипломатов». Волосы были длинные. Такие слова, как синхрофазотрон, целина, стиляга, кукуруза, нейлон, водородная бомба, битник, чарльстон, мезон, спутник, звучали так же свежо и часто, как ныне звучат: компьютер, диссидент, рокер, альтернатива, ускорение, гласность, звездная война, нейтронная бомба, экология, металлист... В устах тех лет мифические Дедал, Икар уступили место реальным, но неотразимо романтическим Юрию Гагарину, Валентине Терешковой, Андрияну Николаеву... Лирика и физика, реалистическое и фантастическое, задушевно-тихое и эстрадно-громкое слились воедино в нашем сердце и в лучших наших стихах. Корневище древа творчества Юрия Семендера, как и многих его русских, башкирских, удмуртских, марийских, мордовских, татарских сверстников, находится именно в этом пласте исторической памяти нашего общества, но оно питается животворными соками чувашского фольклора, дышит свежим ветром современности «края ста тысяч песен».

Сказывают, что пространство искривлено, и поэтому две параллельные прямые обязательно пересекутся в бесконечности. Этого я не могу ни представить, ни вообразить, хотя и горжусь тем, что сплав физики и лирики придает своеобразие мышлению нашего поколения литераторов. Но я точно знаю, что мысли и чувства поэта обязательно пересекаются в его душе с мыслями и чувствами его современников. Значит, душа поэта тоже своего рода искривленное пространство! И в этом пространстве приостанавливает свой бег неумолимое Время — то ли чтобы дать возможность точнее понять и полнокровнее запечатлеть себя, то ли чтобы навечно оставить в поэтах свои неповторимые следы. Скорее всего и то, и другое.

И с этими словами, дорогой читатель, я предлагаю заглянуть в душу замечательного чувашского поэта Юрия Семендера, а она в книге стихов, которую ты держишь в руках.

14 июня, 1988

О И.Я.Яковлеве

(По случаю 150-летия со дня рождения Ивана Яковлевича Яковлева — патриарха чувашской письменности, просветителя)

Хакла куршесем!
Хисепле туссем!

Чувашская пословица гласит: «Ыра курше хуранташран хакларак!» Да, действительно, добрый сосед дороже родни. Но когда добрыми соседями являются близкие родственники, как татарский, чувашский и башкирский народы, такому соседству цены нет! Веками рядом стояли наши дома и села. Веками наши народы знали языки друг друга. И нет никакой случайности в том, что приблизительно с одинаковой частотностью рождались на одних и тех же землях великие сыны наших народов. И нет никакой исторической случайности в том, что на земле нынешнего Татарстана, в селе Кошки-Новотимбаево Тетюшского района, 150 лет тому назад родился величайший сын чувашского народа, патриарх чувашской письменности и педагогической мысли, энциклопедически образованный просветитель Иван Яковлевич Яковлев. Его юбилей — это праздник и нашей республики. Примите, дорогие друзья, сердечные поздравления по этому случаю Президента Республики Татарстан Минтимера Шаймиева, председателя Государственного Совета Василия Лихачева и премьер-министра Фарида Мухаметшина всему многонациональному народу Республики Чуваш-ень!

С нашей стороны было бы справедливо признание в том, что об Иване Яковлевиче Яковлеве вы знаете намного больше и глубже, чем мы, гости, хотя и в архивах Казани хранится более одного миллиона страниц документов чувашского народа, многие из которых посвящены жизни Ивана Яковлевича. И это естественно, ибо плодами его могучей деятельности в первую очередь пользуется чувашский народ. И поэтому у нас нет стремления удивить вас, дорогие чебоксарцы, сенсационными новостями из жизни и деятельности Ивана Яковлевича. И это, наверное, уже невозможно, так как о своем великом сыне чувашскому народу все основное хорошо известно.

В годы, когда родился Иван Яковлев, на свете не было республики Чуваш-ень, равно как не было и Татарстана, и Башкортостана, и других республик. Родиной ему был, как это ни странно звучит, весь чувашский народ, рассыпанный по российским губерниям. И Иван Яковлевич честно и самоотверженно служил своей родине-народу. И мы, татарстанцы, горды тем, что именно наша древняя земля приняла «унан кавапа юнне» — каплю крови из его пупка, а потом стала колыбелью, а затем в лице Казанского университета — его академией, началом славного пути великого служения просвещению своего народа.

Достойны всяческого уважения люди, посадившие дерево или сад, построившие дом, воспитавшие детей. Но таких миллионы! Достоин восхваления перекинувший через реку мост, протянувший дорогу, построивший храм и школу. Но и таких тысячи. И только единицам судьба дает возможность подарить своему народу алфавит, письменность. И таким историческим счастливцем оказался неугомонный труженик и истинный патриот Иван Яковлевич Яковлев, одаривший чувашский народ новой буквой. А буква — это начало слова, а слово — самое великое, чем обладает человек, ибо в слове соединяются прошлое с будущим, недра с космосом, корни с цветком, простое с гениальным. А слова самого Ивана Яковлевича Яковлева — педагога, ученого, просветителя, литератора — это символ мудрости, трудолюбия, красоты помыслов и патриотизма чувашского народа. И этот символ с каждым годом, с каждым десятилетием и, дай Бог, с каждым веком будет светить все ярче и ярче и станет немеркнущей звездой.

25 апреля, 1998
Чебоксары

Дәрдмәнд

Дәрдмәнд (Закир Мөхәммәдсадыйк улы Рәмиев) (1859—1921) үзе исән чагында, бу эш өчен чикләнмәгән мөмкинлекләре булса да, бер генә китабын да бастырмаган. XIX йөз ахыры, XX йөз башында Россиянең иң бай кешеләренең һәм иң эре нәширләренең берсе булган ул. Бер журналистның, кызыксынып, нигә шулай соң яза, матбугатта соң басыла башладыгыз дигән сорауларына ул, рухи ирекккә күтәрелер өчен матди ирекккә ирешүгә байтак вакыт сарыф ителде, дип җавап биргән.

Дәрдмәнд үзенең бертуган абыйсы белән бергә Уралдагы берничә дистә алтын приискасы хуҗасы булган. Сүз уңаеннан шуны да әйтик: татар шигъриятенең тагын бер классигы Мәҗит Гафури берникадәр вакыт бертуган Рәмиевләр алтын приискаларының берсендә алтын юучы булып эшләгән һәм бу турыда мәгълүм повестьта язып калдырган. Әлеге приискалар зур табыш китергән; табышның бер өлешен Рәмиевләр уку йортлары, мәчетләр тотуга һәм башка хәйрия максатларына биргәннәр. Шул елларда татар дөньясында иң абруйлылардан саналган «Вакыт» газеты һәм «Шура» журналының оештыручылары булып, аларны нәшер итүне дә үз өсләренә алганнар. Нәкъ менә шул басмаларда башта сирәк-мирәк кенә, алга таба даими рәвештә «Дәрдмәнд» дип имзаланган шигырьләр күренә башлый. Берничә ел дәвамында редакцияләр дә, автор үзе дә псевдонимның серен ачмыйча, яшереп килгәннәр. Ни газет укучылар, ни әдәби җәмәгатьчелек «сагышлы» дигән мәгънәне аңлатучы бу псевдоним белән Россиянең иң имин язмышлы кешеләренең берсе язуын чамаламаганнар.

Дәрдмәнд, мөгаен, шул рәвешле укучыларның, язучылар даирәсенең һәм киң җәмәгатьчелекнең үз шигырьләренә мөнәсәбәтләрен, карашларын белергә, җентекләп өйрәнергә ниятләгәндер. Ул, бары тик шигырьләренең укучылар тарафыннан кабул ителүен, башка авторлар әсәрләрендә үз шигырьләреннән өзекләр

китерелүен күргәч кенә, псевдонимының серен ача.

Ә бу еллар беренче рус революциясе еллары иде. Җәмгыятьттә сәяси мавыгулар кайнаган чак. Алар шигъриятькә дә — рус, татар һәм Россиянең башка халыклары шигъриятенә дә үтеп керде. Публицистикалык ул еллар шигъриятенең кан тибешенә, хәрәкәттә тотучы көчләрнең берсенә әйләнә, һәм менә шул җирлектә Дәрдмәнд шигыре сәяси тормыш ваклыкларыннан өстенлеге, үзенең фәлсәфи сабырлыгы, әйтеп бетермәү серлелеге белән игътибарны үзенә җәлеп иттә. Нәрсә бу? Чынбарлыктан аерылумы? Әллә гасырлар очрашкан чиктә төрле яклап кайнап торган вакыйгалардан авторның үзчикләнүеме яисә, асылда дөньяны үзгәртерлек җитди берни дә булмаячак дигән какшамас ышанычы идеме? Һич юк. Шагыйрь боларның барысын да үзенең нечкә хисләргә бай йөрәге аша кичергән, әмма, сокланусларга төрмичә, бизәмичә, шактый тирән тамыр җибәргән шикләнүләр белән; такмаклы публицистикага салмыйча, бөтен халык тормышындагы кискен үзгәрешләр чорында җан һәм кеше язмышы турында шигъри уйланулар белән.

Кайбер тәнкыйтьчеләр, Дәрдмәнд бу елларда аптырап, каушап калган, дип язалар. Үз фикерләрен раслау өчен аның «Шаулый диңгез... Җил өрәдер...» дигән шигырен мисалга китерәләр. Бу шигырьнең соңгы юлларында «Кайсы юллар, Нинди упкын Тарта безне, җан сорап?!» дигән сүзләр бар. Әмма шагыйрьнең безгә билгеле булган шул чордагы иҗаты, җәмгыятьнең прогрессив катлавы кебек үк, авторның да тормышта уңай, якты үзгәрешләр көтүе хакында сөйли. Әмма кара реакция башлангач, аның да бөтен өметләре, хыяллары чәлпәрәмә килеп юкка чыга. Ул елларда аның күңелендә ниләр булганын, нинди давыл уйнаганын хәзер әйтү кыен, әлбәттә, тик шигырьнең бер генә шигъри юлы да аның каушап, югалып калуын күрсәтми. Телгә алынган сорауга килгәндә, шуны искәртик, аңарда «Инде нәрсә эшләргә?», «Кая барып бәрелергә?» дигән мәгънәләр бармыни?

Дәрдмәнд 1917 ел революциясе көннәрендә дә, Гражданнар сугышы елларында да, күпләр, чынлап та, ни эшләргә белмичә, башларын югалтып Россиядән качкан вакытта да югалып калмый. Ул үз Ватанында яшәп кала. Россиянең кайчандыр иң бай кешеләреннән булган һәм алтын приискаларын үз иреге белән берни таләп итмичә дәүләткә тапшырган Дәрдмәнд 1921 ел ачлыгы «кочагында» 62 яшенә дә җитмичә дөнья куя.

Дәрдмәнднең иҗат мирасы күләме ягыннан әллә ни зур түгел — шигырьләре мең юлдан аз гына артык. Шуңа күрә аның архивының берникадәр өлеше, Гражданнар сугышы елларында урланып, чит илгә чыгарылган дигән хәбәрләр күңелләрдә өмет уята һәм бу юнәлештә эзләнүләр алып бару теләген тудыра. Әмма иҗатының безгә билгеле булган өлеше генә дә татар әдәбияты өчен әйтеп бетергесез әһәмияткә ия һәм, һичшиксез, аның алтын битен тәшкил итә.

Март, 1999

Алтын ачкычлы «резидент»

(Зөфәр Фәтхетдинов иҗатына бер караш)

Детектив әдәбиятка Россиядә озак еллар дәвамында тискәре караш булды. Янәсе, ул — сәнгатьлелектән шактый ерак, чын рухи кыйммәтләр бирә алмый торган юнәлеш. Россиядә тумаган, тамыры рус җирлегендә булмаган күп рухи яңалыкларга, бигрәк тә совет идеологиясе чорында, шундый караш яшәп килде. Кирәгеннән дә артык сак булырга өйрәнеп бетә язган татар язучысы, әлбәттә, мондый караш һәм мөнәсәбәт белән чакмага чакма килеп көрәшеп маташмады. Ул, тауны урап үтү хәерлерәк дип, бу жанрның маҗара тармагында җиң сызганып эшләргә кереште һәм, әйтергә кирәк, уңышларга да ирешә...

Ләкин без чын детектив жанрына килергә тиеш идек, чөнки әдәбиятыбызның дөнья әдәбиятының барлык казанышларын да үзләштерерлек җегәре бар иде. Һәм килдек тә. Модага бирелеп кенә түгел, ә Заһир Бигиев, Галимҗан Ибраһимовларның шушы юнәлештә ясаган беренче адымнарын дәвам итеп. Һәм безнең бу хәрәкәтне, минем карашымча, беренче чиратта Зөфәр Фәтхетдинов роман, повестьлары белән бәйләргә ныклы нигезебез бар.

Сиксәненче еллар башында Зөфәр әфәнденең «Тайна стоит жизни» дигән зур күләмле повестен Татарстанда һәм Россиядә укымый калган кеше сирәк булгандыр. Казан тирәсендәге монастырьларның берсе белән бәйле серле хәлләр, үтерешләр тасвирлана анда. Шуларны ачарга тырышучы чекистларга, милиция хезмәткәрләренә ияреп, әллә нинди серле, куркыныч мохиткә килеп эләгәсең һәм, үзең дә сизмәстән, прокуратура тикшерүчесе булып «эшли» башлыйсың. Бу чын детектив әсәрләргә хас үзенчәлекләрнең иң мөһиме, дияр идем мин. Авторның үзеннән дә уздырып җинаятьнең серен ачарга, җинаятьчеләрне фаш итәргә омтылыш биләп ала икән, димәк, синең кулыңда сәнгатьлелеге чамалы булган әсәр түгел, ә барлык хисләреңне акылың белән тоташтырган чын әдәби әсәр. Конан Дойлның, Жорж Сименонның, Агата Кристиның йә булмаса бертуган Вайнерларның, Юлиан Семеновның әсәрләре шундыйлардан түгелмени?!

«Тайна стоит жизни» повестен (мин аны роман дип билгеләр идем) «Казан утлары» журналы 1983 елда «Ачылган серләр» исеме астында бастырып чыгарды. Шушы ук журналда авторның «Ак «Жигули» эз югалта», «Кем — кемне...» повестьлары һәм «Үлем элмәге» дигән романы дөнья күрделәр. «Үлем элмәге» — детектив жанрның барлык таләпләренә туры килгән хәлдә, һичшиксез, аның кысаларына гына сыешмаган әсәр. Аны тарихи жанр белән детектив һәм маҗара жанрларының матур бер эретмәсе дип билгеләргә дә мөмкин. Батька Махно эмиссарларының Казан алтынын кулга төшерү өчен алып барган эшчәнлеген, җирле җинаятьчел төркемнәрнең мәкерле хәрәкәтен, гыйш-гыйшрәт уеннарын, җитди сәяси вакыйгаларны, Гражданнар сугышы чорындагы төрле социаль төркем кешеләренең тормышын, аларның сәяси һәм әхлакый аңын, психологиясен зур осталык белән, ә кайбер очракта үзәк өзгеч итеп сурәтләгән бу роман, әлбәттә, ае-

рым бер тикшерүгә лаеклы әсәр. Әгәр дә татар әдәби тәнкыйтенә яңадан җан керсә, бәлки, З.Фәтхетдинов әсәрләре һәм, гомумән, татар әдәбиятының детектив юнәлешенә багышланган мәкаләләрне уку бәхетенә дә ирешербез. Культуралы әдәбият үзенең һәр күренешен, һәр яңа әсәрен барлап, тикшереп, аларга бәя йә диагноз куеп барырга тиеш.

Аннары Зөфәр Фәтхетдинов киң катлам укучыларны Казанда, Мәскәүдә, Ленинградта нәшер ителгән «Убийство в старом доме», «Сквозь страх», «Резидент «Черная вдова», «Десятый мертвец» дигән роман һәм повестьлары белән сөендерде. «Десятый мертвец» повесте — моннан берничә ел элек Казанны гына түгел, бөтен Россияне тетрәндергән Республика махсус элемтә үзәгендә тугыз фельдъегерьның ерткычларча үтерелүен тикшерүгә нигезләнгән әсәр. Ул вакыттагы Казан прокуроры Сәйфихан Нәфиевнең бу шау-шулы җинаятьне ничек ачуын, Искәндәр Галимов җитәчелегендә Казан милициясенең ничек прокурорга ярдәм күрсәтүен автор документаль төгәллек һәм сәнгатьлелек ярдәмендә киң гомумиләштерүләргә һәм әхлакый, эстетик әһәмияткә ия булган чын әдәби әсәргә әвереләдерә алган. Азмыни ул бездә күләме белән генә журнал мәкаләләреннән аерылып торган повестьлар, хәтта романнар һәм рифмаланганга күрә генә поэма, баллада, шигырь дип йөртелгән газета публицистикасы?!

Зөфәр Фәтхетдинов әсәрләре берничә күркәм үзенчәлеккә ия. Беренчедән, аларның хокук саклау органнары эшен эчтән дә, тыштан да яхшы белгән юрист тарафыннан язылганлыклары, ягъни законны, кеше хокукларын яклаганлыклары, кем әйтмешли, мичкә керсә, койрыгыннан күренеп тора. Персонажларның теле, сөйләшү манерасы, төрле ситуациядәге гамәлләре — барысы да төгәл һәм ышандыргыч. Хәер, моңа артык гаҗәпләнәсе юк, чөнки автор Казан дәүләт университетының юридик факультетын тәмамлаганнан соң берничә еллар дәвамында Костромада прокуратура тикшерүчесе, аннары прокурор ярдәмчесе булып эшләгән һәм төрле җинаятьләрне ачуда үзе катнашкан кеше.

Икенче үзенчәлеге — ул һәр китабында диярлек күренекле татар зыялылары, кайбер сәхнә, сәнгать әсәрләре хакында үзенең соклануны хисләрен белгертергә урын таба. Аның роман, повестьларында Мәрҗани, Насыйри, Тукай, Сәйдәш, Урманче, Җиһанов кебек классиклар турында афористик әйтемнәр очратасың. Бүгенге күренекле сәнгать әһелләре Илһам Шакиров, Зилә Сөнгатуллина, Хәйдәр Бигичев, Вафирә Гыйззәтуллина һәм башка сәхнә осталары турында да Зөфәр әфәнденең ихлас фикерләрен укыйбыз... Шушы да булдымы үзенчәлек, диярләр кайберәүләр. Әйе, бу — үзенчәлек. Дөрес, без конкрет шәхесләр турында истәлекләр дә, мәкаләләр дә (бигрәк тә юбилейлар уңаеннан) язарга яратабыз, ләкин бик сирәгебез генә драма, роман, поэмаларыбызга замандаш каләмдәшләребезне кертеп зурларга батырчылык итә. Ә аларга читләтеп кенә тибеп үтәргә, кимсетеп узарга дигәндә, без — осталар...

Тагын бер үзенчәлек — Зөфәр әфәнде үзенең әсәрләрендә дөньякүләм мәшһүр философлар, язучылар, галимнәрнең аксиома дип кабул ителә торган фикерләре белән бәхәсләшергә ярата. Әйтик, Ларошфуко, Горький, Гюго, Берже белән ул исемнәрен күрсәтеп бәхәсләшә. Әмма күп очракта — әйтмичә генә. Дәүләт төзелешенә, сәясәткә багышланган максималарында аның большевизм һәм фашизм классиклары, бүгенге «демократлар» белән бәхәсе аеруча кискен. Гомумән, аның әсәрләре афористик фикерләргә, көчле гомумиләштерүләргә бик бай. Менә «Унынчы мәет» повестеннан берничә үрнәк: «Хокукый булмаган дәүләтләрдә урын-дәрәҗә белән җаваплылык арасындагы мөнәсәбәтләр кире тәртиптә төзелә: урын-дәрәҗә түбәнрәк булган саен, җаваплылык арта бара, урын-дәрәҗә югарырак булган саен, җаваплылык кими», «Әдәп-әхлаксыз сәясәтчедән дә кансызрак, астыртын үткенлектә олы масштабка ирешкән башка җинаятьче юк». Мондый максималар Зөфәр әфәнденең китапларына күпләп сибелгәннәр һәм алар, әсәрләрне җитди ямь белән бизәп, иң кирәкле урыннарда балкып алалар. Зөфәр Фәтхетдинов осталыкка ирешкән язучы гына түгел, ул — танылган галим, юридик фәннәр докторы, Мәскәү, Казан университетларының профессоры, дөньякүләм данлыклы «Новый Мир» журналының редколлегия әгъзасы. Галимгә галим белән бәхәсләшәсе авыр түгел, галимгә надан белән бәхәсләшү кыен, чөнки мәгънәсез.

Соңгы елларда Зөфәр Фәтхетдинов талантының тагын бер ягы ялтырап китте. 1991 елда Ленинград нәшриятларының берсендә аның «Откровения XX века» дигән китабы чыкты. Бер меңнән артык афоризм һәм максималардан торган китапка күренекле экономист академик Станислав Шаталин, мәшһүр казах шагыйре Олжас Сөләйманов фатиха биргәннәр һәм бу илкүләм әдәби вакыйгага һәм аның авторына соклануларын белдергәннәр. 1996 елда Татарстан китап нәшрияты шушы мәҗмуганың тулыландырылган басмасын чыгарды. Ул инде 2300 дән артык миниатюраны туплаган һәм «Афоризмы и максимы или откровения XX века» дип атала. 16 бүлектән торган бу китап халык, дәүләт, кеше яшәешенең барлык тармакларын да, нигездә, колачлаган, дисәм, әллә ни хата булмастыр. Академик Шаталин сүзләре белән әйткәндә, китапка кергән «афоризмнар һәм максималарның күбесе фикернең тирәнлеге һәм социаль-сәяси, әхлакый, хокукый, психологик, идарә һәм кайнап торган тормышыбыздагы башка бик күп проблемаларны ачу-яктыртуда яңалыклары белән гаҗәпләндерәләр».

Афоризмнар китабын повесть йә хикәя укыган кебек укып булмый. Һәр афоризмны укып чыкканнан соң, кагыйдә буларак, тукталып уйланырга мәҗбүр буласың. Уең тирәнгәрәк киткән саен, афоризмны яңадан укыйсың, аның төбенә төшеп җитмәк буласың. Ә афоризмның төбе юк. Ул шушы хасияте белән шигырьгә охшаган. Афоризм, шигырь кебек үк, кеше күңелендәге мең йозакка ачкыч. Бер үк афоризмны төрле кеше төрле очракта укып, фәкать үзенә генә тиешле гыйбрәт ала. Әлеге хасият тә бертуган бу әдәби жанрларның тыгыз уртаклыгы хакында сөйли.

Татар әдәбиятында афоризмнарны махсус язган әдипләр бар. Өч-дүрт ел элек кенә «Үлгәннәрнең каберен бел, исәннәрнең кадерен бел!» дигән канатлы мәкальнең авторы Шәүкәт Галиевнең дә калын тапкыр фи-

керләр китабы чыкты. Ул да мәдәниятебез күгендә йолдыз булып кабынырга лаеклы китап, ләкин әлеге дә баягы мәрткә киткән әдәби тәнкыйтебез аркасында ул игътибардан читтәрәк калды.

Зөфәр Фәтхетдиновның әлеге китабы махсус, ягъни афоризм һәм максималарны мөстәкыйль жанр итеп карап язылган булулары белән генә түгел, ә XX гасырның төп катаклизмаларына, проблемаларына, казанышларына, җитешсезлекләренә, кыскасы, бөтен илләрне, ә Россияне беренче чиратта, иңләп алган вакыйгаларга катгый бәя бирүләре белән башкалардан аерылып тора. Аларда заманыбыз сурәтенең чәчелеп яткан төп кыйпылчыклары. Алар, мозаиканың тупланган өлешләре кебек үк, замана портретын танырлык итеп күз алдына китереп бастыралар.

Зөфәр Фәтхетдиновның берничә ел дәвамында Федерация Советы Рәисе урынбасарының киңәшчесе (советнигы) булып эшләве, заманасында РСФСР Конституциясен язуда катнашуы, бүгенге көндә дә икенче класслы Дәүләт советнигы чинын (ике йолдызлы генерал дәрәҗәсе) йөртүе, әлбәттә, сәяси, социаль, әхлакый тормышыбызның төпкеленә үтеп кереп, андагы күп вакыйгаларның асыл тамырларын күрергә һәм аларга кыю язучы буларак бәя бирергә ярдәм итә. Кырыс аналитик, кешечә, хөкем итмичә генә аңларга һәм аңлатырга тырышучы юрист, үзе ихтирам иткән кешеләргә ярдәм итәргә әзер дус, һәр очракта да чын зыялы, джентльмен булып кала белгән кеше — болар барысы да Зөфәр Фәтхетдиновның сыйфат билгеләре һәм шулар аны кызыклы шәхес, зур язучы итеп таныттылар да.

Өстәрәк мин афоризмны, мәкальне мең йозакка яраклы ачкыч белән тиңләгән идем. Шул фикерне дәвам итеп, бүгенге көндә өч меңнән артык афоризм һәм максима язган Зөфәр Фәтхетдиновка минем «Алтын ачкыч ясаучы «резидент» дигән исем бирәсем килә. Чынлап та, ул үзенең әдәби дөньясында бик күп кызыклы һәм куркыныч, акыллы һәм хәйләкәр, нәфис һәм башкисәр персонажлар белән оста идарә итүче, укучыларына шул дөньядан гыйбрәтле һәм матур хәбәрләр җибәреп торучы «резидент» та...

2000

Сөләйманның шигъри дөньясы

Шагыйрь Сөләйманның — кайберәүләр аны университет профессоры Җәүдәт Шәүкәт улы Сөләйманов дип беләләр — соңгы биш-алты ел эчендә «Ямаулыклар», «Ташъязма», «Күләгәләр», «Мин минсез дөньяда» дигән шигырь китаплары «Мәгариф» кебек дәрәҗәле һәм башка нәшриятларда басылып чыкты. Исемнәреннән үк күренгәнчә, алар ниндидер үзенчәлеккә, алтмышынчы еллар татар әдәби тәнкыйте термины белән әйткәндә — «шаккатризмга» дәгъва итәләр иде. Ләкин безнең әдәби тәнкыйтебез ул китапларны күз ягалай җибәрде. Хәер, бу хәл татар әдәби тәнкыйтенең типик күренешенә әверелеп бара бугай инде... Кызганыч, әдәбиятыбызның мактанычы булырлык күпме әсәр һәм аны үзешчәнлек дәрәҗәсенә төшергән күпме «шедевр» тәнкыйть игътибарыннан читтә калды һәм уңышлы төстә кала бирә... Алай гына да түгел, шул «шедевр»лар дәрәҗәле газета-журналларда басылган була һәм, чыннан да, шаккаткыч, мактала...

Сөләйманның алда телгә алынган китапларын мин басылып чыкканчы да, басылып чыккач та укыдым. Аларны кулъязма хәлендә укыганда, мин күңелемдә ниндидер сәер тойгы урнашканын сиздем... Күңелнең «талдыйн талга кунып» сайраган сандугачлары кәрәзле телефон мачталарына гына басып түгел, ә замананың иң катлаулы техник казанышларына, фәнни ачышларына да кунып сайрагандай булып китте. Аның шигырь юлларына эләгеп, сүзләр җөмләләрдә үзләренең күнеккән урыннарын югалтканнар да башкачарак тәртиптә урнашканнар кебек тоелды. Борынгы Рим шагыйре, «Шигърият фәне» дигән мәшһүр трактат авторы Горацийның «Чын шигырьдә сүзләр үзләренең бер-берсе белән күрше торуларына шаккатырга тиешләр» дигән фикере искә төште...

Ни өчендер Пушкин, Лермонтовның каурый каләм белән язып, ком сибеп киптергән шигырьләре, Тукай, Дәрдмәнднең корыч каләмне кара савытына манып язган кулъязмалары, Сибгат Хәким, Хәсән Туфаннарның каләмле һәм шарикле авторучкалар белән язган кулъязмалары күз алдыма килде.

Һәм мин үземә тиз генә җавап бирә алмый торган сорау бирдем: әллә инде шигырьдә аны язган иструмент та үзен сиздерәме?

Соравыма җавап эзләү юлында мин авторга — техник фәннәр докторы, Казан дәүләт университеты профессоры Җәүдәт Сөләймановка — берничә туры сорау бирергә мәҗбүр булдым. Фәндә ясалма интеллект проблемалары белән шөгыльләнүче, компьютерларны татар телендә уйларга, язарга, сөйләшергә өйрәтүче бу галим белән әңгәмәләр миңа күп нәрсәне ачыкларга ярдәм итте.

Шагыйрь Сөләйман өчен компьютер — каләм ролен үтәүче әсбап булу белән беррәттән, аның үзен шигырь дөньясына алып керә торган тылсымлы ишек тә, шул ишек ачылгач башланып китә торган, уйга, хискә төгәл форма-калып бирә торган дөньяның үзе дә. Компьютер — кешенең хаотик рәвештә, йә булмаса нәүбәтен көтмичә алданрак туган фикерләрен кирәге чыгар әле дип туплап, таслап баручы хәтер капчыгы да. Бу замана машинасы — уй, шигъри детальләр, образлар, телнең сурәтләү чаралары белән төрле экспериментлар үткәрү өчен чикләнмәгән мөмкинлекләре булган җайланма да. Әмма компьютердан әлеге сәләтләрен күрсәттерү өчен син әүвәл шагыйрь булып туарга тиешсең, һәм әнә шул могҗиза-компьютер шагыйрь булып туган Сөләйманга җаны-карынында яралган шигырьләрен заманча итеп дөньяга китерергә ярдәм итә. Шуның өчендер дә аның шигырьләрендә без фән-техника чорына хас күзаллаулар, логик экспериментлар, термин дәрәҗәсенә барып җиткән атамалар һәм башка үзенчәлекләр белән очрашабыз. Әнә шәфәкъ куерма-

сыннан хасил миләш, баланнар, агачның җиргә сикереп төшеп биегән шәүләсе, үзе шул дөньяда булмаган килеш аның буйлап сәяхәт итүче шагыйрь, шигырьгә әверелгән милләт, йөгән-фикер, гәүдә-курчак... Әнә дүрт кат дөнья, җидегә ярылу, бер кат күңел, Тәңре язган Җиһан китабы, тишкәләнгән күңел күге, галәмне тырмалаучы вакыт...

Минем буын язучылары атом һәм космос заманына туры килде. Безнең сурәтләү чаралары да, образ-детальләребез дә, фикер йөртү ысулларыбыз да үз заманыбыз аһәңе, төсе, киңлеге-тирәнлеге белән сугарылган иде. Космоска очулар, синхрофазотроннар, мезоннар, Эйнштейнның чагыштырмалылык теориясе үткән гасырның 60–70 нче елларында әдәбиятка килүчеләрнең әсәрләренә тема булып кына түгел, персонаж, сурәтләү чарасы, шигъри деталь, образ булып та килеп керделәр. Безнең буын шагыйрьләрен дә «мөгез чыгаруда» гаепләргә тырышучылар, «юкны эзләмәскә, барны үстерергә» өндәүчеләр булды.

Физиклар һәм лириклар проблемасы сәнгатьтә бүген дә бар. Ләкин ул, космос, атом-төш процессларына игътибарын югалтмаган хәлдә, күбрәк ясалма интеллект, ген инженериясе, табигатьнең һәм тереклекнең аномаль күренешләрен аңлау-аңлату тирәсендә куера. Кешенең ай-йолдызлар белән генә бәйләнеше — инде искергән этап. Кешенең аңын бөтен җиһан тарта, аны ике параллель сызыкның чиксезлектә кисешкән урыны кызыксындыра. Алга килеп баскан проблема һәр талантлы иҗат кешесендә бу серле ишекне ачу теләге уята — ниләр бар икән ишекнең теге ягында, анда безне нинди гаҗәеп дөнья көтә? Һәм кеше ул ишекне ача да шакката — йә сокланудан, йә куркудан, йә аптыраудан, йә башка бер сәбәптән... Мин үзем сәнгатьнең, шул исәптән шигырьнең дә, нигезендә шаккату ятадыр дип уйлыйм. Ләкин «шаккатризм» түгел...

Сөләйманда шаккату хисе гаҗәеп көчле. Ул катлаулы нәрсәләрдә һәр кешегә аңлашыла торган гади мәгънә күргәндә дә, гади генә булып күренгән әйберләрдән, күренешләрдән шактый катлаулы процесслар актарып чыгарганда да чын шагыйрьләргә хас шаккату белән хисләнә һәм хисләрен үзенә генә хас алымнар белән сурәтләп бирә:

Иңдә — җиһан, билдә — офык, аяклар очак иде... Абынып, очтым упкынга... Ул — синең кочак иде... Йә булмаса менә бу юллар:

Кышның әле көмеш туе — күктә, җирдә ылысларның түбәтәйле, хозур чагы. Ә йөрәкнең үз фасылы... Йөрәк сизә — озакламый бәллүрләнеп килгән кар өстендә умырзая калкачагын.

Менә шагыйрь әбиләр чуагы тукып ел фасыллары арасына элгән чаршауны ача да көзгә кереп бара:

...Балкыш элпә аша кояш карый күзгә, килә чайкаласы ятып пәрәвезгә...

Болар, әлбәттә, шагыйрьнең сокланудан туган шаккатулары. Алар һич көчәнмичә, үзләреннән-үзләре шигырьгә әверелгәннәр кебек. Ләкин аларда мин барыбер заманабызга хас булган фикерләү алымнарын, сурәтләү чараларын аермачык күрәм. Бер уйласаң, һәр чын шигырь — кечкенә генә булса да ачыш, ә ачышка уйлау юнәлешен, фикерләү алымнарын үзгәртеп кенә ирешеп була.

Соклану Сөләйманны шагыйрь иткән бердәнбер хис түгел, әлбәттә. Ул кайгыра да, үпкәли дә, ачулана да, борчыла да, өметләнә дә, кызгана да, уфтана да, чөнки ул, иң беренче нәүбәттә, — мәшәкатьләр тулы Җир кешесе.

Мең җәрәхәт — түзә йөрәк...
Эзен салган һәр теш кысу...
Сабан-телләр һаман сөрә.
Безгә — бәгырь,
сезгә — басу...

Алда китерелгән мисаллар Сөләйманның рәссамлык сәләтен, сүзләрдән затлы, матур фикер-хис тукымалары үрә белгәнлеген дәлилли. Ләкин аларда гына шагыйрьнең төп үзенчәлекләре ачылып бетми. Ул маңгай күзе күргән дөньядан шактый катлаулырак булган, күңел күзе белән генә күреп булган, төпле тирән белем (интеллект) ачкычы белән генә ачып булган дөньяларга сәяхәт кылырга ярата. Сөләйман шул дөньяларда бер генә татар шагыйренә дә охшамаган, яхшы мәгънәдә элитар шагыйрьгә әверелә. Бу җәһәттән аның «Олы сәфәр» дигән, шагыйрь өчен дә, укучы өчен дә принципиаль булган шигыренә тирәнрәк кереп карау кирәк булыр.

Тәңрегә юл ачылганда,
вакыт килеп,
Елмаюга әверелсә соңгы тының,
Димәк, Тәңре сине юкка яратмаган,
Бөек мәгънә тулы икән елмаюың... —

дип башланган бу поэма-шигырьдә кешенең үлем алды һәм шул ук вакытта кеше аңының иң бөек көч, иң олы сер, иң якты тылсым белән тоташуы турында сүз бара. Бу вакытта кеше үзенең Җиһанга да, үзеннән башка җан ияләренә дә, үзенә дә кирәкле итеп яратылганы хакында уйлана. Кешенең тууы — «...Җиһан куермасы Җиргә иңгән мизгел», ә Җир үзе — Галәм, чиксезлек китабында бер сүрә, һәм шул сүрәдә кеше бер аять була алырмы? Кырыс тормыш аның җанын йон теткәндәй тетә:

...күпме сугу, күпме кагу, күпме гамәл.
Тигезләмә чишә-чишә уза гомер,
Син бәхетле — җан тетүгә тапсаң әмәл,
Үзәгеңә тынгы биреп тетелсә җан,

Өч дөньяңны тоташтырса бер көй, бер моң —
Соңгы сулыш тәүге сулыш булыр, Аллам:
Ике дөнья арасында — арадашчың...

Бу әсәр белән җентекләбрәк танышуны мин укучының үзенә калдырам, чөнки анда һәр кеше күңелендә йөргән, йә булмаса йөриячәк моң-хәят турында сүз бара. Ә үз күңелендәгене һәр кеше фәкать үзе генә, үзенчә кенә аңлый һәм аңлата...

Әлеге әсәргә хас үзенчәлекләр Сөләйманның башка бик күп шигырьләрендә дә чагылыш таба. Аларда да виртуаль, ягъни булулары ихтимал, дөньялар, әйберләр, мөмкинлекләр чынбарлыктагыча реаль итеп сурәтләнәләр. Әйтик:

Җиде күккә күтәрел дә
Бер карап бак дөньяга:
Тәңре яраткан җаннармы
Тәңре корган ояда?

Йә булмаса:

Ошбу тәнсез — фикер өнсез (өйсез мәгънәсендә)
Ошбу тәндә — үзем теләп...
Җиһан-дәрья гизеп йөреш
Өнсез өннең өнен өнәп (ягъни — өйсез-оясыз чынбарлыкның авазын-тавышын ишетергә теләп...)

Сөләйманның тагын бер үзенчәлеге — тарихыбыз, телебез материалларын, гореф-гадәтләребезне әсәрләренең аркау җебе итеп куллану. Белгечлеге буенча шагыйрь — төгәл фәннәр кешесе, математика, электроника өлкәсендә югары фәнни дәрәҗәләргә ирешкән галим. Ул моңа мәктәпләрдә дә, югары уку йортында да, аспирантура, докторантура юлларында уңга-сулга сибелмичә, бераз көтеп тора алган нәрсәләр белән зиһенен чүпләмичә, гаҗәеп максатчан адымнар ясап ирешкән. Тарихыбыз, телебез дөньясының серле ишеген ул җитлеккән галим булгач каерып ачкан һәм... шаккаткан булырга тиеш, дип уйлыйм. Сөләйман әсәрләрендә ерак тарих әкият түгел, ә бүгенге катлаулы нәрсәләрнең гасырлар-дәверләр катламы астында калган сукмакларын бүгенге шагыйрь күз нурлары белән капшап карау. Ул татар халкының Алтай якларына тоташкан тамырларында кан булып ага, уйлана, борчыла.

Мин татармын,
әмма бүлгәләмә!
Каныма да тимә, тамчылап,
Тарих җайлап, өндәп маташмаган,
Татар иткән төеп-камчылап! —

ди ул бер шигырендә.

Бу катлаулы, әмма үтә мавыктыргыч җан сәяхәтеннән алган тәэсирләрен, уй-фикерләрен шагыйрь заманча сурәтләү чаралары белән, һәм иң мөһиме галимнәргә хас төгәллек, яшүсмерләргә хас темперамент, хис белән, аптырашын да яшермичә, укучысына тәкъдим итә. Менә шагыйрьнең үз күңеле белән аңлашкан мизгеле. Ул, күңеле күзенә карап, болай ди:

Йә, ник шулай йокы белмисең син,
текәләсең нигә үтәли,
күңел күзем,
маңгай күзен узып?
Син күргәнне аңлап җитәлмим...

Әле күптән түгел генә сәнгать әсәрләрен бәяләгәндә, без гаҗәеп универсаль һәм көчле булган «халыкчанлык» дигән төшенчә куллана идек. Әйе, әдәби әсәрнең халык массаларына аңлаешлылыгы, аларның идеалларын, мәнфәгатьләрен яктыртырга тиешлеге бүген дә әллә ни бәхәс кубармый шикелле. Ләкин сәнгать әсәре халык массалары югарылыганда гына калса, ул халыкның аңын, әхлагын, эстетик зәвыгын тагы да биегрәк үрләргә күтәрергә ничегрәк ярдәм итә алыр икән соң? Бу сорау да, әлбәттә, бәхәсле. Ләкин һәр халыкның массалардан бераз гына югарырак торган элитар сәнгате, элитар әдәбияты да булырга тиештер. Бу минем өчен бәхәссез. Тик моңа омтылганда бер нәрсәне онытмаска кирәк — йә замана, йә башка халыклар модасына бирелгән кыланчык сәнгать белән югары менталитетлы һәм яңача табышларга бай сәнгатьне бутамаска. Мода, бигрәк тә читтән кергәне, һәрвакыт үтә, сүнә, бетә. Традициягә әверелер өчен модага бик күп тапкыр спираль юлны кабатларга кирәк... Ә Сөләйманның иҗат тамырлары халыкта, тарихыбызда, традицияләребездә, ә ябалдашы заманабыз ирешкән биеклекләрдә.

2001

Мера человеческого участия

К 60-летию Порфирия Афанасьева

Поэта Порфирия Афанасьева я знаю так же долго, как и самого себя. Мы с ним оба взрастали поэтами в одни и те же годы, в стенах одного и того же педагогического института в Казани. Даже некоторые преподаватели-профессора у нас были одни и те же. Порфирий был заметным, общественно активным студентом, много писал в институтскую газету, рисовал факультетскую стенную газету, которая выходила длиной в 7–8 метров. В этих газетах я впервые прочитал стихи какого-то Ахванеса Пурхилле, который потом оказался Порфирием Афанасьевым... Эх, найти бы сейчас эти газеты и заглянуть в нашу романтическую студенческую юность, подышать бы атмосферой «хрущевской оттепели», породившей в литературах народов СССР писателей-шестидесятников, которые отличались как смелостью мыслей, так и новизной, раскованностью чувств и форм. Мы — шестидесятники... Он, специалист по русскому языку и литературе, стал писателем, пишущим на чувашском языке, а я, тоже такой же специалист, стал татароязычным писателем. В нас жажда познания другого языка и культуры, что так ценилось и поощрялось, не смогла стать препятствием для заключенной в крови творческой силы. Я хорошо помню: в студенческие годы Порфирий пытался писать и на русском языке, и делал на этом поприще некоторые успехи. Особенно в переводе своих же стихотворений. И в этом он следовал традициям, заложенным выдающимся поэтом Петром Петровичем Хузангаем — литературным учителем и кумиром Порфирия, который отлично писал и на русском языке. Но с молоком материнским впитавшееся волшебство родного языка взяло верх. Мне трудно судить о красоте чувашского поэтического слога Порфирия Афанасьева. Но я верю Юрию Семендеру, который высоко ценит простоту стиля, народность языка Порфирия, который в свою очередь восхищается песенным слогом, философичностью метафор своего собрата по перу... К тому же истинная поэтичность просачивается даже через переводы на другие языки. Стихи Порфирия Афанасьева в переводах на татарский и русский языки меня волнуют, возбуждают мой ум и вводят в богатый мир переживаний и раздумий автора.

В 1990 году в Казани издана книга стихов Порфирия Афанасьева на татарском языке «Чирмешәннең йотым суы» («Глоток воды из Черемшана»). Основным переводчиком этого сборника является известный татарский поэт Кави Латыпов, владеющий чувашским языком. И я с удовольствием перевел несколько произведений Порфирия. Во время составления и работы над этой книгой я еще раз убедился в том, что эпоха на каждого из поэтов накладывает почти идентичные отпечатки, и только истинный поэт превращает их в неповторимо-своеобразные произведения. В книге Порфирия я встретился с великолепными картинами Дня Победы, первого весеннего дождя, вечерней зари, очень убедительно нарисованными портретами осени, весны, коней, соловья, лося, с восторженным отношением автора к своим предкам, родной земле, друзьям, учителям... Я был восхищен его поэтическим открытием в «теории измерений», встретившись в одном из стихотворений с предложением принять за единицу измерения человеческого счастья МИР и ПОКОЙ. Это же действительно так — человеку никогда не обрести счастья, если не будет мира на Земле и в стране, если не будет покоя в душе. Действительно, почему бы их

Нам тоже не сделать мерой
Человеческого участья
К счастью чужому и горю,
К надеждам чужим и порывам?..

Я получил истинное удовольствие от его любовной лирики — неподдельной, искренней. Так называемые «стихи про любовь» уже всем набили оскомину и по сей день скрипят на зубах камнями двух крайностей — или восторга, или проклятия. Палитра чувств Порфирия в любовных стихах изобилует множеством всевозможных красок и оттенков души. И, самое главное, эти цвета, эти оттенки, как я думаю, становятся украшением души каждого искреннего человека, искреннего по отношению к самому себе.

Порфирий Афанасьев — мастер сложного поэтического ремесла. Ему подвластны не только весь арсенал изобразительно-выразительных средств чувашской поэтической речи, но и ее жанровое разнообразие — от национально-чувашского до общепринятого мирового. Многие поэты, к сожалению, налегают в основном на два-три поэтических жанра, ограничивая тем самым свои творческие возможности и оставляя в стороне вопросы дальнейшего развития жанров литературы. Порфирий достигает высокой культуры как в строфичных и нестрофичных, рифмованных и белых стихах, так и песенных текстах и балладах, поэмах и стихотворных драмах. В последних он продолжает и развивает замечательные традиции Ухсая и Хузангая. В то же время поэт успешно работает в области прозы и художественного перевода. Ему принадлежат переводы произведений классиков мировой литературы, литератур народов СНГ, России. Я горжусь тем, что он вместе с Юрием Семендером и Гурием Чаржовым перевел и мою книгу «Юрату сукмаке» на чувашский язык.

Как я уже говорил, с Порфирием Афанасьевым меня связывает многое, и эта связь с каждым годом становится крепче и надежнее. Мы сейчас, к счастью, чаще встречаемся и в Чебоксарах и в Казани, чаще созваниваемся, делимся и радостью, и горем — и того, и другого в нашем возрасте, и это естественно, бывает немало — и помогаем друг другу разместить их в сердце.

Моего земляка — уроженца деревни Новое Ильмово Черемшанского района, — почти что сокурсника по Казанскому педагогическому институту, а самое главное — большого чувашского поэта и общественного деятеля — поздравляю с юбилеем. Я верю в то, что доброе сердце Порфирия Афанасьева будет щедро одаривать нас светлыми и теплыми чувствами, а его изобретательный ум обогатит нас поэтической мудростью,

ведь весь пройденный творческий путь его — это солидная мера участия поэта в судьбе своего народа и родины, имеющая тенденцию расширяться!

2002

Камил Тангалычев шигырьләре

Шигырьләрен рус телендә язучы татар кешеләрен миңа Россиянең һәм элекке СССРның төрле төбәкләрендә очратырга туры килде. Кайберләре үзләренең иҗат җимешләрен укып күрсәттеләр, бәгъзеләре әсәрләре басылган газета-журнал биреп җибәрде, ә кайсыларының инде китаплары да бар иде... Ләкин мин ул шигырьчеләрнең күбесен инде хәтерләмим, күрәсең, шигырьләренең минем хәтеремә эләгеп кала торган ыргаклары-кармаклары тиешле дәрәҗәдә очлы булмагандыр...

Ике ел элек, Һади Такташның туган авылы Сыркыдыга барып чыккач, мин Мордовия газеталарының берсендә эшләүче Камил Тангалычев белән таныштым һәм аның Такташ иҗаты турындагы докладын тыңладым. Ул доклад миңа көтелмәгәнчә тирән һәм бик тә үзенчәлекле булып тоелды. Барыннан да элек, мине Тангалычевның Такташны күзәтә торган урыны сискәндерде — ул урын Җирдә дә түгел иде, күктә дә түгел иде, ә кайдадыр урталыкта, Җирдә һәм күктә яшәүче барлык субстанцияләрнең очрашып фикер алыша торган бер биеклегендә кебек иде... Бу докладтан соң без балачактан бирле яттан сөйләп йөри торган һәркемгә дә төбенә хәтле аңлаешлы Такташ минем өчен яңадан серле, тирән, колачлы шагыйрьгә әверелде...

Ярар, мин сүз уңаеннан гына ул докладны искә алдым. Минем төп сүзем — Камил Тангалычев дигән шагыйрьнең шигырьләре турында. Шунысын да алдан ук әйтеп куйыйм: мисалга китерелә торган шигырьләр рус телендә булыр, чөнки тәрҗемәдә алар үзләренең һәм мәгънәдәге, һәм шигърилектәге, һәм осталыктагы төп хасиятләрен шактый югалтачаклар. Ә шигырьләр мине иң беренче нәүбәттә русчалыклары белән җәлеп итте.

Утыз биш яшьлек Камил Тангалычевның бүгенге көнгә дүрт шигырь китабы һәм ике эсселар, хикәяләр җыентыгы дөнья күргән. Әле күптән түгел генә минем кулыма килеп кергән китабының исеме «Дорога в Казань» дип атала һәм ул элеккегеләре кебек үк зур әдәби җаваплылык белән тупланган шигырьләрдән тора.

Китапка исем биргән шигырендә автор, колхозның ак атына утырып, балачактан бирле кырлар буйлап Казанга баруын сурәтли.

Бесконечно грохочет телега,
И пути мне обратного нет.
Мой народ превратился в младенца,
Я старею — мне тысяча лет.
Первым долгом — жива ли Россия? —
Спросишь строго, когда возвращусь.
И смиренно тебе я отвечу:
Я и есть — первозданная Русь...

Казанга юл авторны туган халкына алып кайта торган юл гына түгел, ул татар халкын үзенең самими сабый чагына, чын татарлыгына алып кайта торган юл да икән әле. Алай гына да түгел, бу юл — шагыйрьгә үз халкының мең еллык тарихи тәҗрибәсен тиз, бер гомер дәверендә туплап алырга ярдәм итә торган юл да икән. Шагыйрьгә Казан юлын күрсәткән һәм Казаннан хәбәр көтеп калган кешегә ул әнә нинди тирән уйларга чумдыра торган җавап бирә...

Шагыйрьнең «Глагол» («Сүз») дигән шигыре алда китерелгән юлларга күпмедер ачыклык кертә кебек:

Как горько полыхал огонь,
Вознесшийся из мрачной бездны!
Спалили на Руси глагол,
Молчанье на Руси воскресло.
Однажды в жгучем феврале
В простой избе горела лампа.
И с зарастающих полей
Вернулась к свету тень таланта.
Пока не гас ночной огонь,
У колыбели вознесенной
Стоял восторженный глагол,
В нерусском доме воскрешенный...

Рус телендә язучы татарлар ни сәбәптер күп кенә әсәрләрен Россия, Руська багышлыйлар. Мин үзем Михаил Львовның, Роман Солнцевның, Равил Бохараевның бик матур шундый шигырьләрен беләм. Татар кешесе өчен бу сүзләрдә, күрәсең, башка халыклар өчен бик үк мөһим булмаган мәгънәләр дә бардыр. Ни дисәң дә, татар белән рус — Европаның бу төбәгендә дәүләт корып яшәгән ике якын күрше. Күп гасырлар дәвамында бу ике дәүләт арасында ни генә булмаган?! Ике дәүләтнең дә, аларны төзегән ике халыкның да тарихи хәтерләре тирән һәм күпкырлы. Болгарның, Алтын Урда һәм Казан ханлыгының рус халкы дәүләтчелегенә уңай йогынтысы дөньяга мәгълүм. Һәм шушы мәгълүмат горур татар кешесе күңелендә горур шигырь-

гә, ә вакчыл татар күңелендә селтеле төкереккә әверелә торгандыр... Камил Тангалычевның да бик күп, хәтта артык күп шигырьләре Русь-Россия турында. Бу шигырьләр рус телендә язылулары өстәвенә чын мәгънәсендә русча язылганнар:

Отступленья, сраженья, победы...
Как просторы России болят!
Никогда драма гибели света
Не закончится в русских полях.

Вновь наряды надев, вдохновенно
Поколенья идут умирать...
Не пора ли мне выйти на сцену,
Чтоб поэта России сыграть?

Чтоб играть, гениально скрывая
От России святые грехи, —
За творенье свое выдавая
Сочиненные богом стихи?..

Йә булмаса «Табунщик» шигыренең ике генә строфасына игътибар итик:

И тройка-Русь в Россию не вернется.
Здесь вместо ямщиков поет гроза.
Табун-Россия по Земле несется,
Испуганно взмывают небеса.

Отвергнут Ленин, нету Чингисхана,
Сорвался кнут со сталинской руки.
Россию понукают ураганы,
И хлещут молодые тальники...

Мондый шигырьләрне, минемчә, «Я и есть — первозданная Русь» дип әйтергә хокукы булган шагыйрь генә яза ала.

Камилнең шигырьләренә үзенчәлек биреп тора торган тагын бер нәрсә — мифологик һәм дини образлар, төшенчәләр. Алар күбесенчә христиан диненнән кергәннәр, һәм шагыйрьнең образлар дөньясындагы төп көчләргә дә, сурәтләү чараларына кирәк булган детальләргә дә, сурәтләү объектларына да, фикергә юнәлеш бирә торган маякларга да әверелгәннәр.

Әлеге фикерләргә алда китерелгән шигырьләр дә мисал була алыр иде. Ләкин тагын берничә мисал китерсәм, Камилнең эстетик һәм фәлсәфи принциплары ачыграк күренер кебек.

В России бог творит себя
Средь пеплещ ее тревожных.
Себя он создает — любя,
Людей любить так невозможно...

Менә «Твое имя» дигән һәм Аллаһка багышланган шигырь:

Без тебя на земле пропадаю.
Жду тебя — каждый миг начеку.
Твоим именем мир называю —
И былинку, и дым, и реку.

Всей Вселенной обрушится зданье,
Если вдруг твой цветок оторву.
А когда ты придешь в мирозданье,
По-другому я мир назову.

В мое сердце пробравшись полями,
Ты в моих поселился стихах...

Һәм, чынлап та, Камил Тангалычев шигырьләрендә боглар, аллаһлар, фәрештәләр, шайтаннар, херувимнар, серафимнар, йорт ияләре, ду китереп, пәйгамбәрләр, Иван Грозныйлар, Сөембикәләр, татар картлары-карчыклары, мордва кызлары белән бергә бик матур гына яшәп яталар һәм аңа шагыйранә шатланырга, кайгырырга, хозурланырга, уйланырга, борчылырга «ярдәм» итәләр. Шул төшенчәләргә таянып, шагыйрь җир тигезлегеннән калка төшә, андагы мәшәкатьләргә, ыгы-зыгыларга, сәяси һәм тарихи вакыйгаларга милли чикләр белән кыршауланмаган биеклектән карарга җай таба.

«Башня» дигән шигырендә Тангалычев Сөембикәнең манарадан сикергәнен сурәтли һәм бу сурәт манара нигезеннән өскә таба карап түгел, ә манара өстеннән очып үткән болытка утырып төшерелгән:

Не башня твоя к солнцу улетает —
Земля твоя сегодня высока.

Ты, сумрачную башню покидая,
И небо оставляла на века.

Луна, тоскуя о тебе, усохла.
Но знала ты — смиренная жена, —
Что нужно богу возвращать высоты,
Когда высоты занял Сатана...

Әлбәттә, Камил Тангалычевның «Ночь сияет. Стог соломы В светлом чреве тишины... Мне уютно в отчем доме В час мерцания луны...», «Я не отыскал к реке тропинок, Но моя увидела душа, Как в тиши сияние кувшинок Золотило горечь камыша...» кебек гаҗәеп җылы, чык сәйләне белән өртелгән шигырьләре дә күп. Ләкин андыйларын без башка шагыйрьләрдә дә еш очратабыз...

«Дорога в Казань» китабына аңлатма биреп, нәшрият Тангалычев иҗатының хасиятен «Его поэзия традиционно отстаивает ценность вселенского всеобщего человека, преодолевающего свою национальную и религиозную ограниченность» дип билгели. Ләкин Камилнең шигырьләре моның нәкъ киресен сөйли түгелме соң?! Минемчә, аның китапларының лирик герое, димәк, күпмедер дәрәҗәдә аның авторы да, милли һәм дини кысалардан арынырга тырышкан кеше түгел, ә ике динне, ике телне, ике гореф-гадәтне бер йөрәккә сыйдырырга тырышкан кеше. Ул — йолдызлар, кояш, ай нурларыннан, чиксезлек салкыныннан, «кара тишекләр» караңгылыгыннан хасил җан һәм аң иясе түгел, ә тәнендә сөя, борчыла, нәфрәтләнә белә торган, колакны куеп тибешен тыңлап була торган йөрәк йөртә. Үзе әйтмешли:

Мое сердце — ком выцветшей глины —
Ты унес в утомленных руках.
Накануне похода в геенну
Ты на глинистых был берегах.

Мое сердце, покоя не зная,
Каменеет от жгучих тревог.
Для фундамента нового рая
Ты в аду обжигаешь его...

Һәм мондый йөрәк фәкать Җир кешесендә генә, җәмгыяви кешедә генә була ала, һәм миңа әнә шундый йөрәк кадерле.

Гыйнвар, 2003

Шигырьләр түшәлгән сукмакта

(Мостай Кәримгә 85 яшь тулу уңаеннан)

Мостай Кәрим үзенең бер шигырендә «Әмма мине шагыйрь ясадылар Югалтулар белән сагышлар» ди. Нинди олы югалтулар һәм нинди тылсымлы сагышлар икән алар? Шушы кызыксыну мине Мостай Кәримнең күңел дөньясына өндәде һәм мин шагыйрьнең биш томлыгын башлап җибәргән томның ишек тоткасын тарттым. Ишек ачылды. Шигырь белән түшәлгән сукмаклар күренде, һәм шуларның берсе мине, фикер арты фикер белән ымсындыра-ымсындыра, гаҗәеп бер дөньяга алып кереп китте. Бу дөнья миңа, әлбәттә, таныш, чөнки мин Мостай Кәримнең күпчелек әсәрләрен, бигрәк тә шигырьләрен, җырларын, драма әсәрләрен гомер дәвамында белә килдем. Әмма анда кызыксыну учагымны яңа көч белән дөрләтүче нәрсәләр дә бик күп икән. Дөресен әйткәндә, миңа әлегә хәтле Мостай Кәримнең шигырьләрен хронологик тәртиптә укырга туры килгәне юк иде.

Язучының әсәрләрен хронологик тәртиптә күбрәк әдәбият белгечләре, тәнкыйтьчеләр укый — йә диссертация язар өчен, йә башка бер максат белән. Мин исә әлеге томның ишеген бүгенге «Мудрый Мостай»-ның, исеме Европа һәм Азия киңлекләрендә яңгыраган олпат шагыйрьнең, оныгым кебек яшь чагын, улым кебек гаярь чагын, үзем кебек гомер көзенә кергән мизгелләрен күрергә дип, аңардан ике генә яшькә өлкәнрәк булган әтием кичерә торган, әле үзем татып карамаган хисләр дөньясында йөреп карарга һәм алда әйткән кызыксыну сусынын басыйм әле дип ачтым.

Менә Мостай Кәримнең унсигез яшьлек чагы. Илдә телләрне тешләткән, авызларга йозак элгән хәтәр 1937 ел. Ул яза:

Шагыйрь тора текә ярга басып,
Горур башы түбән иелгән.
Уйлагандыр шунда: Бәлки, тиздән
Таң да атыр инде илемдә.
Азатлыкны сагынып, ашкынгандыр
Дулкыннарны юлдаш итәргә...

Пушкин турындагы бу шигырь, әлбәттә, ул еллардагы репрессияләрне күреп, ишетеп торган, ул чорның киеренке һавасын сулаган яшь Мостай турында да. Үзенең хисләрен, тойгыларын һәм күңел халәтен укучы-

сына җиткерер өчен ул акыллы юл тапкан. Без дә бүген кайбер очракларда шундый юллар эзләмибезмени?!

Мин йокысыз саташудан айнып,
Май төне һәм Өфө хакында,
Яшәү кебек татлы уйга чумып,
Басып торам урам чатында.

Хәлсезләнеп ерак йолдыз сүнә,
Айдан соңгы нурлар түгелә,
Кызыл диңгез булып, таң җәелә
Республика һәм кала күгенә.

1939 елда язылган бу шигырьдә дә мин сүзләрнең, образларның автологик мәгънәләреннән дә бигрәк аларның металогик, символик мәгънәләрен күрәм. Бирегә хәлсезләнеп сүнгән йолдыз да, соңгы нурын түккән Ай да ерак күк җисемнәре генә түгел минем өчен. Бигрәк тә — кызыл диңгез булып җәелгән таң... Бу шигырь юллары мине Дәрдмәнднең «Дәрыйгъ, нур күз яшен бәллүр санды, Кереп әлванга, ал канга буянды...» кебек үтә сюрреалистик сурәтле шигыренә китереп ялгыйлар. Мондый символлар мине әле дә тетрәтеп куялар. Кеше тәненә күк кереп кызыл чыккан хәнҗәр шикелле... Мондый символларга ирешү турында без бүген дә хыялланмыйбызмыни?!

Алда китерелгән шигырь юллары Мостай Кәримнең кан тамырларының яшьтән үк заманасы капиллярлары һәм артерияләре белән бербөтен булуы хакында сөйлиләр һәм аңа, соңрак сугыш кырлары аша үткән, парламентларга күтәрелгән, планета буйлап узган барлык давылларның тузанын иснәгән ил агасына:

Кендегемне кистеләр дә
Җир шарына ялгадылар, —

дип әйтергә бөек нигез булганнар. Үзе турында шундый сүзләр әйтергә һәр кеше дә хокуклы түгелдер, дип уйлыйм мин. Җир шарын фашист афәтеннән коткарганда шәһит киткән совет солдаты турында рус шагыйре Сергей Орлов «Его похоронили в Шар Земной...» дип, хаклы рәвештә язды. Иле өчен сугыш кырларында канын койган, халкы матур уйласын-сөйләсен дип гомере буе шигырьләр, җырлар чыгарган, киләсе буыннар гыйбрәт алсын дип, пьесалар, повесть-хикәяләр язган, аяусыз публицистикасы белән берничә буын сәясәтчеләрне урыннарына утырткан һәм үзен һаман да замана карынында чәбәләнеп яткан кеше («Кеше» шигыре) итеп күргән шагыйрьнең, минемчә, моңа тулы хакы бар! Мостай Кәримнең Җир шары белән ялганган урыны, әлбәттә, туган төбәгендә. Аның бу чордагы югалтулары-сагышлары да авылдашлары, комсомол дуслары, туган як табигатеннән аерылулар, туганнары, әнисе белән бәйле.

Менә Мостай Кәрим минем балаларым яшендә — аңа 30–40 яшьләр чамасы. Бу сугыштан соң илне торгызу еллары. Шагыйрьгә 30 яшь тулган көнне дуслары аңардан «хәтерлә... иң бәхетле көнеңне» дип сорыйлар. Шагыйрь җавап бирә:

...Һәм булды яралы көе
Көрәштә чигенгәннәр,
Фронтташ дус каберенә
Яшьләрем түгелгәннәр.
Булды якын дусымның да
Хыянәт иткән чагы,
Саф эзләремә дошманның
Пычраклар сипкән чагы.

Булды кайгы татыганым,
Булды җәфа күргәнем,
Тик булмады өметсез көн.
Юк бәхетсез көннәрем!

Ул елларда Мостай Кәрим уйларының доминантасы — өмет. Өмет булганда, көн бәхетсез була алмый!.. Ә бүгенге 30–40 яшьтәгеләрнең хәле ничегрәк соң? Алар арасында Әфган, Чечня, Балкан кайнар нокталары аша узганнары күпме! Югары уку йортларын тәмамлап, эшсез йөргәннәре дә аз түгелдер. «Дедовщина» аркасында имгәнеп кайткан ир-егетләребез дә байтак. Алар да бүген социализм «җимергән» илне торгызып, аны капиталистик юлга бастырырга маташалар: газаплананалар, газаплыйлар, сыналар, өметләнәләр... Алар да бүген, Мостай Кәримнең утыз-кырык яшендә язган шигыренә кушылып, «Кайда ул көн? Туган илгә Ант биргән яландамы?..» дип сорарга хаклылар, ләкин сорамыйлар, чөнки әлегә илдә җавап бирерлек кешене күрмиләр.

Бу елларда югалтулар һәм сагышлар сугыш, солдат язмышы, фронтовиклар, ятим калган балалар, өзелгән мәхәббәтләр белән бәйле. Нәкъ шул чорда Мостай Кәрим «Өченче көн тоташ кар ява», «Россиянмын» кебек ил халыклары теленә кергән шигырьләрен, «Мине тагын ташлап китәсең», «Аерылу юк», «Әйтелмәгән сүз» кебек гаҗәеп җылы дистәләгән мәхәббәт шигырьләрен яза, Башкортостан Язучылар берлеге идарәсе рәисе, Югары Советының депутаты, партия съездлары делегаты, РСФСР Югары Советы депутаты булып эшли, үзен аямый, хәтта:

Аусам иде шулчак бәйгеләрдә,
Йөрәге ярылып үлгән ат сымак, —

дип язып, язмышының олылыгын үзе дә таныганлыгын сиздереп куя. Мин бу юлларны сенсацион үлем турындагы шигырь дип кабул итмим. Татарда «үлеп арыдым», «үлеп йокладым», «үлеп сагындым», «үлеп тору» дигән гыйбарәләр бар. Андыйлар башкортта да бардыр. Алар берәр эшнең, хәлнең, гамәлнең иң югары дәрәҗәсен аңлаталар. Бу шигырь — мине ауганчы эшләргә, иҗат итәргә чакыра торган көр күңелле шедевр.

Еллар — җилләр. Шәфкать көтеп булмый
Алар ваемыннан.
Яфрак кебек коела кай исемнәр
Йөрәк каеныннан.
Әллә кояшыбыз саранланып,
Җайлый көзләр җаен?
Бәлки, безгә акыл утырадыр,
Гомер үткән саен, —

дип, Мостай Кәримгә кушылып, уйлана-уйлана, аның шигырьләре белән сөйләшә-сөйләшә, мин китап битләре буйлап алга, үземнең бүгенгемә таба атлыйм. Менә миңа кырык... Кырык биш... Илле... Үз-үземне онытып, фидакарьләрчә дәүләткә эшлим, борыннан кан киткәнче язам... Барлык хисләр дә җете! Мин генә түгел, бөтен ил шулай, чөнки ышанып коммунизм төзибез, чөнки безгә бу дөньяда бар нәрсә дә кирәк. Һәм «Дусыма» шигыреннән йөгереп чыккан замандашым безне хуплый:

Сиңа бик күп нәрсә кирәк җирдә,
Үтә комсыз синең йөрәгең.
...Хәер, сиңа һични кирәкмәсә,
Үзеңнең дә калмас кирәгең.

Без тагы да җилкенебрәк китәбез — Җир шарын, кыш тизрәк үтсен дип, тизрәк, җәй озаграк торсын дип, әкренрәк әйләндерергә тырышабыз, ләкин сизелерлек нәтиҗә күрмибез.

Чөнки бит Җир шары әйләнә,
Җир шары корылган хәйләгә...

Без аптыраш та калдык, тормышны яхшырту хәйләсен-әмәлен һаман да таба алмадык... «Хәзер инде безнең буш хыяллар Ярсып чапмый кәгазь юртакта...» дип уфтана-уфтана, күңелебезгә олы үкенечләр оялаганын да сизми калганбыз... Ә шагыйрь сизгән!

Үкенәм хәзер: салкын иреннәрем
«Янып сөям!» диде берчакны,
Аска карап, тик утырыр җирдә,
Аягүрә басып кул чаптым.

Гомернең бер тәңгәлендә шулай
Ачынып ук «терсәк тешлибез...»
...Кайгы исә бездән сорап килми,
Үкенечләрне үзебез эшлибез.

Шулай икән шул!.. Шундый икән шагыйрьнең югалтулары, сагышлары... Менә Мостай Кәрим минем хәзерге яшемдә. Күп йөрелгән, күп күрелгән, күп эшләр эшләнгән, «Хезмәт кенәгәсе» сандык төбендә, күчермәсе — райсобеста... Күтәрелгән биеклекләр бар, сикәлтәле юллар артта калган, ваемсыз яшәргә дә хак яуланган.

Ыгы-зыгы, вак мәшәкать тәмам,
Бар эшемнең чыктым очына.
Шуңа күрә һәр көн, таңнан алып,
Күкрәгемнән кошлар очырам.

Ул кошлар — чирлеләргә саулык, көткәннәргә өмет, гашыйкларга бәхет, юлдагыларга уңыш китерә торган тылсымлы, ярдәмчел кошлар. Шагыйрь җәмгыятьнең бер генә категориясенә күңел кошларын җибәрми — ул да булса гамьсезләргә, битарафларга, чөнки белә: шулар аркасында халыкның, җәмгыятьнең иң җаваплы мизгелдә иң кирәкле адымын атлап китәргә көч-куәте җитми. Шулар аркасында!.. Шагыйрьнең ак башына авыр уйлар төшә. Ул һаман да борчыла, чөнки ул һаман да заманасы карынында чәбәләнеп ята, чөнки аның кендеге, туган төбәге, халык язмышы аша, яшь чагындагы кебек үк, Җир шарына ялганган.

Китап юллары буйлап әлегә кадәр йөргән дөнья миңа таныш дөнья иде. Алда Мостай Кәримнең әлегә миңа билгесез, минем сиксән җиде яшьлек этиемә, аның яшьтәшләренә генә якынча таныш дөньясы. Җитмеш-сиксәнне узгач, кешениләр уйлый икән, аны ниләр борчый икән дә, ниләр шатландыра икән? Бу бит инде кешенең:

Замананың хаксыз җәзасына
Әллә күнде җаным. Әллә сүнде.
Утларга ла төшеп янар идем,

Мин янарлык утлар да юк инде, —

дип әйтә торган чагы. Ләкин бу яшьләрдә дә шагыйрьне кешегә хас барлык нәрсәләр уйландыра, борчый, шатландыра икән. Сиксәне тулып килгәндә, менә ниләр турында борчыла ул, әнә нинди тарафта аның югалтулары:

Тискәре җил уңай якка үзе
Борылыр дип, күңел юаттык.
Шулчак илдә көе илсез калдык,
Җирдә көе җирне югалттык.

Эштән бизгән кулларыбыз корый,
Уйдан бизгән аңнар кибәләр.
Ялган гына үрчи. Аны безгә
Яңгыр урынына сибәләр...

Ләкин болардан да хәтәррәк борчулары бар бу заманның:

Ут белән су кушылып ага хәзер,
Күк төбенә таулар ишелә.

Әҗәлләрдән курку бетте инде,
Адәмнәрдән куркып яшәлә...

Шуңа да карамастан тормыш алга бара — «октябрьдә йолдызлар төс ташлый», «ширбәт җыеп кайта бал кортлары», «яңгыр явып китә матур гына»... Шагыйрьнең хисләре элеккечә үк җете, чая мәхәббәте һаман исән, чөнки һаман да яу кырында икән әле!.. Мәхәббәт шигырьләренең кайнарлыгы да элеккеге килеш. Шулай булмаса:

Йөрәгем минем тоташкан
Йөрәгең кылларына.
Ялкын белән җавап бирәм
Очкынлы ымнарыңа.

Бары булды. Туңдырдың да,
Дөрләттең дә көйрәттең.
Ялган аваз гына бирмә,
Шартлатырсың йөрәкне, —

дип яза алыр идемени сиксәнен узган кеше! Кыскасы, Мостай Кәрим ирешкән яшькә таба да курыкмыйча, рәхәтләнеп, язмышның күзләренә туры карап атларга була икән!

Менә шулай итеп мин Мостай Кәрим дөньясының шигырь белән түшәлгән сукмакларының берсе буйлап кына йөрдем, бу томдагы поэмаларына, шигъри драмаларына әлегә кермәдем. Бу сукмакта мин җаныма бигрәк тә якын әңгәмәдәш шигырьләр белән дә еш очраштым. Алар — Тукайга, Такташка, Муса Җәлилгә, Хәсән Туфанга, Әхмәт Фәйзигә, Нәкый Исәнбәткә һәм башка татар зыялыларына багышланган шигырьләр. Менә шуларның берсе, Хәсән Туфанга багышланганы:

Сандугачка нигә буй-сын,
Нәрсәгә аңа бизәк?
Таңда бер сайрап җибәрсә,
Биш кат өзелә үзәк.

Шагыйрьгә нигә чин кирәк,
Нәрсәгә аңа титул?
Патшалар ятлап алырлык
Шигырьләр яза бит ул.

Мостай Кәримнең татар халкына, Казанга булган, яшь чагында ук кабынган һәм бүген дә ялкынланган, олы ихтирамын бүгенге сәяси учактан купкан гомерсез очкыннар түгел, әнә шул якты, җылы, ихлас шигырьләр билгели.

Шигъри сукмакның буеннан-буена нур чәчкән яшьлек, яшьләр турында шигырьләр күп, әмма ул чорны сагыну-сагышлану юк. Картлык, дөнья белән хушлашу турындагы уйлар исә сукмакның уртасын узгач күбәяләр һәм аларда борчылу мулрак, ә соңында аларга караш тынычлана, хәтта бераз шаяру төсмере ала, иронигә урана.

Мостай Кәримнең югалту-сагышларына килгәндә, алар һич кенә дә гайре табигый түгелләр икән ич! Аларны безнең күбебез татыган һәм татый... Әмма һәммәбез дә шагыйрь була алмый, ә булганнарыбыз Мостай Кәрим!!! түгел... Димәк, эш югалту белән сагышта гына түгел, эш башкада да... Ә нәрсәдә?

Менә минем Мостай Кәримнең күңел дөньясы буйлап сәяхәтем әлегә тәмам. Хәзер сезгә ишек ачтым, дуслар, керегез, йөрегез, бәхәсләшегез, киңәшегез, минем сорауга да үзегезчә җавап эзләп карагыз...

Гыйбрәтле дә, кисәтүле дә

Бер әсәр укып кына язучы иҗаты турында сүз куерту, әлбәттә, бик үк җитди эш түгел, гәрчә А.С.Грибоедовның бердәнбер «Горе от ума»сы үзенең авторын да, хәтта рус әдәбиятын да бәяләргә җитди нигез була алган. Ләкин һәр әсәрнең үз язмышы, үз урыны, үз бәһасе. Шуларны да истә тотып, бәя бирүгә дә дәгъва итмичә, хөрмәтле Әмир әфәнде Әминов, мин Сезнең «Кытайгород» дигән повестегызны укып чыкканнан соң туган фикерләрем белән уртаклашмакчы гына булдым... Чөнки уртаклашасым килде! Ә азмыни ул хәзер безнең әдәбиятларда хуплау сүзе дә, хурлау сүзе дә уятмый торган язмалар?!

Повестьның һәрвакыт артта сөйрәлүче «Алга» колхозы турындагы беренче җөмләсе үк миндә профессиональ кызыксыну уятты — шушы иронияле стиль әсәрнең соңына хәтле сакланырмы, урталарда бозылмасмы, озын бәйгедә, кайбер тәҗрибәсез юртаклар сикертеп чабып киткән кебек, тиешле ритмнан чыкмасмы?.. Юк, ритм бозылмады, ироник стиль үзгәрмәде, повестьның форма төгәллеген билгели торган аркау җебе ныклы булып чыкты. Шуның өчен дә әсәрдәге гротеск һәм аллегория югарылыгына күтәрелгән вакыйгалар җитди рәвештә кабул ителделәр, ышандырдылар. Моңа, әлбәттә, әсәрнең төп фикеренә адекват, тәңгәл итеп табылган стиль булышлык итте, чөнки укучының әсәр эчтәлегендәге яшәү рәвешен иң беренче нәүбәттә стиль билгели.

Ләкин «Кытайгород»ның мине җәлеп иткән ягы, билгеле, формада гына түгел, ә эчтәлектә. Телибезме, теләмибезме, Россияне дә глобализация һәм капитализация шаукымы йота бара. Беркайчан да какшамас дип кабул ителгән төшенчәләр үзгәрәләр. Менә инде дәүләтчелегебез, яшәешебез нигезе булган җир-туфрак та товарга әйләнде — сатырга була, алырга була... Ә аны сатучы менә халык түгел, ә халык исеменнән эш йөртергә яратучы, үзләре өчен файдалы законнар чыгаручы чиновниклар. Милләтләр язмышына, милли телләргә, шул исәптән башкорт, татар телләренә дә, олы афәтләр янаганы сизелә. Әнә рус теле булып рус теле дә коточкыч йогынтыларга дучар булды һәм үзенең лексикасын үзгәртә башлады. Россия сәясәтчеләрен демография мәсьәләсендә Кытай, Корея, Вьетнам экспансиясе борчый. Бу проблема, әлбәттә, милли республикаларда да бар, һәм аңа караш, аны хәл итү юллары һәр республикада үзенчә. Мондый мәсьәләләр яныннан, бәлки, кул селтәп кенә узып китү хәерлерәктер? Бер карашка, алар сәяси проблемалар ич! Бәлки, сәяси, икътисади эшләрне сәясәтчеләргә генә тапшыру дөресрәктер, аларны хәл итүне әдәбиятка йөкләү урынсыздыр? Әллә инде ничек бара шулай дәвам итсенме, Ходай гына белгән нәтиҗәгә барып чыксынмы? Әллә инде, берәр төрле җаен табып, карышып караргамы?..

Сезнең «Кытайгород»ыгыз, Әмир әфәнде, укучыда менә шушы һәм шуңа охшаш уйлар уятуы белән дә кызыклы. Әмма әдәби әсәр өчен «уйлар уяту» гына аз әле. Уянган уйларга юнәлеш биргәндә генә әдәби әсәр үзенең төп максатларының берсенә — гыйбрәт дөньясы булуга әверелә һәм Сез үзегезнең повестегызда уңышлы итеп моңа да ирешә алгансыз.

Минем бер шигырем «Галилей хаклы булганда, бөтен башка кешеләр, халыклар, илләр хаксыз булган...» дип башлана. Дөнья әдәбияты, гомумән алганда, аерым кешеләрнең, шәхесләрнең, бик еш булмаса да, төркемнәрнең хаксыз булган чакларын тәнкыйтьләргә ярата. Мондый караш безнең татар, башкорт әдәбиятына да хас. Ә менә җәмгыятьне, халыкны, бигрәк тә милләтне тәнкыйтьләү бик сирәк очрый торган хәл. Мин узып барышлый гына халыкка тибеп үтү, йә булмаса милләткә пычрак атып китү кебек «бравада»ларны беркайчан да җитди эш дип санамадым һәм санамыйм. Халыкңны, милләтеңне тәнкыйтьләү, гомумән, каһкаһәле булырга тиеш түгел. Чит милләт-халыкларны бигрәк тә! Андый эшләр — иң гөнаһлы әхлаксызлык! Сез, Әмир әфәнде, үз җирләрен Кытай бизнесменына сатырга дип стратегик ялгыш карар чыгарган Һыбай халкын хаклы рәвештә гаеплисез. Бу гаепләү беркатлы гына түгел. Һыбай халкын айнытып җибәрү өчен газета мәкаләсе дә җитәр иде. Монда халыкларыбызның «Кызым, сиңа әйтәм, киленем, син тыңла!»дигән мәкаленә тәңгәл ишарә, киная бар! Һәм ул башкортка да, татарга да, чуваш теленә тәрҗемә ителсә, чувашка да, башка халыкларга да бик ачык аңлашыла. Аңлашылачак һәм дөрес кабул ителәчәк, чөнки повестьтагы «кытай» кытай гына түгел, андагы «Һыбай» бер башкорт авылы гына түгел. Кыскасы, мин монда авторның гражданлык кыюлыгын һәм җаваплылыгын күрәм. Ләкин иң мөһиме — тәнкыйтегез яратудан гыйбарәт булган һәм чын күңелдән эшләнгән гамәл. Әсәрдә мин автор яратмаган бер генә персонажны да очратмадым. Хәтта Һыбай кешеләрен тамырларыннан аерган Кытай бизнесменында да авторның каһәрләвен күрмәдем. Һыбай халкына яхшылык теләп, аларны ялгыш карарга китереп терәгән район, башкала чиновниклары да, шәһәрдәгечә театр-концертлы тормыш турында уйланган яшьләр дә, җылы бәдрәфләр, кранын ачкач ук ага башлый торган кайнар су турында хыялланган, утын кайгыртып тәмам алҗыган картлар да, үз шикләнүләрен халык ярдәме белән җиңәргә тырышучы Фәйзулла карт та, үз җиренең чүгендерчесе генә түгел, ә хуҗабикәсе булып киткән Нәгыймә дә, ике ут арасында калган министр урынбасары да, кытайлылар эшли алганны ник үзебез эшли алмадык икән дигән уйга калган Мансурлар, Белдекләләр дә автор мәхәббәтенә манчылган каләм белән язылганнар. Авторның олы сызлануы, ачыну-хәсрәтләнүе үз авылларын таба алмыйча кайтып баручы халыкның чарасызлыктан, гарьлектән, аяныч хәлләрен үзгәртеп булмаячагын тану ачуыннан башланган аракы мәҗлесен сурәтләгәндә аеруча калку күренә. Шунысын да әйтим: ностальгия (җирсү) моментларын тагы да үзәк өзгечрәк итәр өчен, ә бу исә әсәрнең иң мөһим урыннарының берсе, Сезнең, Әмир әфәнде, шактый мөмкинлекләрегез файдаланмыйча калган кебек күренде миңа. Әсәрне кабатлап басарга әзерләгәндә, йә булмаса тәрҗемәгә биргәндә, бәлки, шуны да истә тотарсыз.

Һыбай халкы, үз җирләрен читләргә сатып, бик нык ялгыша. Ул үзен кисеп бәллүр вазага утыртылган тамырсыз-туфраксыз чәчәк хәленә куя. Халыкка аның ялгышуын, хаталануын әйтү-күрсәтү, әлбәттә, язучының гражданлык кыюлыгы. Халыкны аның җанын рәнҗетмәслек итеп тәнкыйтьләү — язучының иҗади осталыгы. Халыкка аның үз хаталарын һәм казанышларын гыйбрәт итеп күрсәтеп бирү — язучының иҗади

һәм гражданлык позициясе. Сезнең «Кытайгород»ыгыз, Әмир әфәнде, алдагы өч җөмләдә әйтелгән фикерләрне раслаучы җитди әсәр булып чыккан. Милләтләр, милли республикалар дәүләтчелеге, милли телләр һәм мәдәниятләр баш өстендә глобализация һәм тоталитаризмның Дамокл кылычы эленеп торган бер мәлдә халыклар һәм аларның җитәкчеләре өчен гыйбрәт һәм кисәтү булырлык актуаль әсәр язгансыз. Безгә — татарга, башкортка, чувашка, мари, мордва, удмуртка — җиребезне югалту, ул милли җирлегебезне, нигезебезне, ахыр чиктә үзебезне Җир йөзеннән юк итүгә алып бара торган куркыныч проект. Һәм бүген, чыннан да, бик күп дәүләткүләм, республикакүләм, районкүләм проектлар фәкать икътисади йә сәяси табыш һәм файдага карап кына кабул ителәләр. Аларның нәтиҗәсе хакында уйланмыйлар кебек. Бәлки, уйланалардыр да...

7 ноябрь, 2004

Семь молитв Тургая

Издание книг национальных писателей России на русском языке, к великому сожалению, стало такой редкостью, что каждый подобный случай можно назвать явлением в культурной жизни многонационального общества страны. Во всяком случае я так воспринял книгу стихов народного поэта Чувашии Валери Тургая «Ночь-мелодия», изданную недавно Чувашским книжным издательством на русском языке. Все-таки тоска по друг другу, по былым литературным общениям жива еще у нас, жива!..

В связи с этим я хочу высказаться об одной странной тенденции, существовавшей и поныне здравствующей в некоторых национальных республиках, в том числе и в Татарстане, хотя она прямого отношения к Тургаю и не имеет. Она заключается в том, что некоторые широко известные на родном языке писатели начали как-то пренебрежительно относиться к переводу своих произведений на русский и языки народов России: дескать, я служу своей нации, и с меня этого вполне достаточно. В то же время каждый из нас не отказался бы от перевода на английский язык, да вот беда — никто не обращает там на нас внимания... Разрушение института художественного перевода в России в силу экономических, политических, организационных и каких-то еще причин только усугубило эту тенденцию. Однако вновь наступает пора прозревания — многим теперь ясно, что замыкание национальных литератур только на себе приводит писателя к зашоренности, а зашоренность — к скудомыслию, тенденциозности, ограниченности. Поэтому появление любой переводной книги российского писателя я воспринимаю как реальный шаг к разрушению той негодной тенденции и радуюсь. Воистину умные книги принадлежат всем народам, а глупые... Их сейчас — пруд пруди, и не о них разговор.

Ну а теперь — о книге стихотворений чувашского поэта Тургая «Ночь-мелодия». Ее полностью перевел Аристарх Дмитриев непосредственно с чувашского языка и поэтому сумел в основном сохранить краски, «аромат» и «температуру» оригинала.

Эта книга, по сути, — исповедь человека, размеренную, чистую душу которого взбудоражила, возможно, и взбаламутила Перестройка, уже превратившаяся в бесконечную череду нерадостных реформ, породивших социальные потрясения, столкновения между Разумом и Чувством человека, его амбицией и возможностями. Нестабильность жизни общества качнула баланс души человека в сторону агрессивности или апатии, что толкнуло его на опасную черту, за которой может произойти разрушение личности.

Книга Тургая привлекла меня тем, что она заговорила со мной устами человека, который все это остро переживает, который больше любит, чем ненавидит, который вдруг открыл для себя, что люди — «цепочка слез на Лике Божьем», и дал мне секундную возможность ощутить себя одной из этих слезинок, хотя я — мусульманин, а у Аллаха лика нет. И мне захотелось успокоить взбудораженных, приласкать обиженных, сказать каждому человеку такое, от которого он стал бы чище, добрее, терпимее, увереннее, милосерднее, ибо

Как неуютно нынче и темно
На этом равнодушном белом свете!
Но каждый в сердце держит все равно
Хоть каплю сострдаданья на примете...

И эти необходимые капли-слова я нахожу в стихах Тургая. Почти каждого встречного-поперечного, на которого обрушилась вся «прелесть» бессердечных реформ, успокаиваю:

Или тебе одному нынче больно?
Или тебе показалось, что вдруг
Против тебя мир сегодня настроен?
Это ошибка — так думать, мой друг!

Потерпевшему фиаско в любви говорю:
«Так не грусти. Не сиди одиноко.
Сердце стучит? Грудь пылает огнем?
Все хорошо. Выше голову, сокол!
Эта не любит — другую найдем...»

Изрядно нагревшим руки в круговерти нынешних социальных потрясений и на миг задумавшимся о со-

деянном говорю:

Ты немало нагрешил
На крутом пути,
Вновь покаяться решил:
«Господи, прости!..»
Ты опять удаче рад
В жизни и труде.
День за днем бегут назад...
А икона где?..
Позабыл ты к ней и след... —

укоряю я его, одного из творцов и жертв нашей бездуховной жизни. А вот его антипод — вялый, безвольный, омерзительно покорный, не знающий ни любви, ни ненависти, не владеющий ни мечтой, ни надеждой:

Вот породили
и живем
воз Жизни
тащим за собой
коль породили нас...
не спрашивая разрешенья
и с нами не советуясь

(Орфография автора)

Но для него и для таких хлюпиков у поэта нет слов, ибо они недостойны ни сострадания, ни утешения. Не слишком ли суров, беспощаден и бескомпромиссен поэт? Может быть, это — очередная ошибка его? Ведь он без утайки говорит:

Я столько натворил ошибок!..
Не раз в обманутых ходил...
Порою был не слишком гибок,
О черном — «белое!» твердил...

Нет, это — позиция поэта, во многом продиктованная периодом бесконечных реформ, это — боль его в отношении тех, кто позволяет обижать, унижать себя, кто не находит сил расправить плечи. В книге есть стихотворение «Вечер. Трое» о деревенских старушках, беседующих о том, что «в стране порядка нету, всюду болтовня», «нынче кто живет вольготно? Жулик, вор и мот. Всю страну растащат скоро. Нужен укорот», «если так пойдет, наконец расправит плечи и простой народ»... И хлюпики, которым жизнь кажется возом, на фоне даже этих старушек достойны и сожаления, и презрения.

Лирический герой книги Тургая живет в мире, где «с двух сторон — две правды», где «снится что попало... После Рая — Ад», где «вожди — по уши во лжи. Не солгать — карьеры не видать», где жизнь представляется Домом сиротским. Однако он не пасует перед ней: «Пока живу я, жизнь все крепче обнимаю... людей я лучше понимаю... врагов все чаще я прощаю... к живым все больше прикипаю», так как все еще верит, «что ночной порою взмывает солнце в высоту... лютою зимою бывают яблони в цвету...». Поэтому ему бесконечно дорог мир живых, общество современников, пытающихся преодолеть ошибки своих вождей и ищущих путь к истине, к счастью. Поэтому он предстает перед алтарем, с мольбой простирая руки.

О Боже!
«Бога нет» — внушали мне...
...О Боже!
Как немного было их
до сей поры,
не говоривших мне,
что Бога нет.
И мать моя — одна из них.
Продли ей век земной,
о Боже!

Во второй своей молитве он обращается к Всевышнему с просьбой хранить дом, где живет его семья — жена с дочерьми: «Отпущенные им страданья Ты на меня переложи. У них ранимы очень души и сумеречно впереди... Храни мой дом всегда, о Боже!»

Третью молитву он посвящает друзьям и спутникам и просит Всевышнего хранить их, ибо они правду говорят в глаза.

Четвертую и наиболее эмоционально насыщенную молитву, молитву со слезами и кровью вперемешку, он относит к своему древнему народу, который давно уж провозглашает имя Божье на своем родном языке, на языке, которому сегодня угрожает исчезновение:

Чем не бездомный пес — Родное Слово:
всяк может камнем запустить.
О Боже правый,

дай ответ:
чем провинился мой народ?
Кого обидел он?
Чьи оборвал надежды?...
И почему же норовят
Народа Слово закопать?
И... заживо притом?..
О Боже!
Сохрани же мой народ!

Пятая молитва — об Отчизне, которая как громадина-корабль, попавшая в окружение льдов, опасно накренилась: «О Боже, не оставь ее! Не дай уйти в пучину вод! Грехов немало у нее. И все же ради всех страданий прости ее и осени надеждой — наполни свежим ветром паруса. Авось, надежду обретя, она себе проложит верный курс».

Шестая молитва — о Земле, о ее обитателях, непрестанно играющих с огнем: «О Боже! Образумь людей! И отведи смертельный пламень как от Земли, так и от нас, о Боже!»

Последняя молитва — о любви, без которой люди — увядшие побеги, засохшие колодцы, обломанные крылья...

Мы без Любви —
остывший серый пепел...

Так обрати
ЛЮБОВЬ
в священный дух на свете,
о Боже!

Молитв, разумеется, может быть бесконечное множество, так как причин и позывов молиться также не счесть. Однако душа поэта выбрала именно эти молитвы. Конечно, они актуальны для каждого из нас. Но сочетание и совокупность именно этих семи молитв — семи вечных и всеобщих ценностей — делают лирического героя Тургая своеобразным, неповторимым и привлекательным.

Книга «Ночь-мелодия» богата и на лирику. На ее страницах читателя ожидают и страстные любовные стихи, и раздумья о смысле жизни, смерти, дружбы. Большое внимание уделяется размышлениям о духовности и бездуховности. Есть и строки, которые удивляют своей необычностью, например, такие:

Когда запрещают слова —
запрещают детей

когда запрещают слова —
не могут
явиться
Боги

(Орфография автора).

Но примечательно то, что все стихи книги «Ночь-мелодия», разнообразные по тематике, стилю, накалу страстей, форме (иногда грешащей модничанием), подтверждают цельность как лирического героя, так и души замечательного чувашского поэта Валери Тургая.

Юл эзләгәндә

Менә инде ике дистәдән артык ел дәвамында җәмгыять үзгәрешләр чорында яши. Кичә генә аксиома булып кабул ителә торган рухи кыйммәтләр бүген инде кискен бәхәсләр кузгата, кичә генә телдән төшмәгән әсәрләрне, исемнәрне башкалары — әлегәчә күләгәдәрәк торганнары алыштыра. Юкны бушка авыштыру гына түгелме бу? Әллә алгарышмы? Кеше күңеле көтмәгәндә рәшәткәләре эреп юкка чыккан читлек кошы хәлендә — кинәт килгән ирек аңа кыйбласызлык, ихтыярсызлык, максатсызлык булып яный...

Язучы, әдәбият галиме һәм җәмәгать эшлеклесе Фоат Галимуллинга нәкъ менә шушы кызыклы һәм кызганыч, өметле һәм аяныч елларда, иске гасыр яңа гасырга, үткән меңьеллык килгән меңьеллыкка эстафета тапшырган дәвердә татар әдәби хәрәкәтенең башында торырга һәм аптырашта калган татар иҗтимагый аңына юл-юнәлеш эзләшергә туры килде. Аның безнең кулдагы китабы, минемчә, әле озакка сузылачак эзләнү-эзләшүләрнең бер этабы, бер вакытлыча тукталышы гына.

Китапта иң күренекле урынны, әлбәттә, әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм әдәбият белеме материаллары алып тора. Әдәбияттагы һәр яңалыкны, барлыкка килгән һәр тенденцияне йә булмаса юкка чыккан, төсен югалта башлаган һәр хасиятне тәнкыйть жанры күрә, барлый, нәтиҗә ясый, һәм, шулай итеп, иҗтимагый аңны тәрбияләүдә, җәмгыятькә әхлакый, эстетик юнәлеш бирүдә иң үтемле рухи көчкә әверелә. Бу — идеалда шулай. Ә бүгенге чынбарлык исә әлеге көчкә ихтыяҗның сүнеп, үлем хәленә якынлашып баруын күрсәтә. Бу чир белән килешергәме, әллә, диагноз куеп, аңардан котылу юллары эзләргәме? Шушы чорда Фоат Галимуллин, тәнкыйтьче буларак та, галим буларак та эшчәнлеген киметмәгән, әдәби әсәр һәм укучы күңеле арасында ышанычлы арадашчы булган, әдәбиятыбызның сафлыгы, саулыгы сагында торган. Фоат Галимуллин-

ның фәнни хезмәтләренең һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләренең бу еллардагы үзенчәлеге, минем карашка, бүгенге көндә дә үзен сиздерә килгән вульгар социалогизм калдыкларыннан татар әдәбияты фәнен һәм белемен тәмам арындырып бетерүдер. Әлеге «калдыклар» нәрсәдән гыйбарәт соң? Әгәр дә үткән гасырның вульгар социалогистлары үзләренә кадәр иҗат иткән бөек әдипләрне, фәкать сыйнфый күзлектән карап, хаким сыйныф вәкилләре ярлыгы тагып, әдәбият арбасыннан төшереп калдырырга тырышсалар, бүгенгеләре исә чорыбызның күренекле язучыларына коммунистик режим тарафдарлары дигән ярлык тага башладылар һәм аларны чор арбасыннан төртеп төшерергә теләделәр. Фоат Галимуллин бер ярдан икенчесенә үзе дә сугылып йөрми, әдәби әсәрләрне бәяләгәндә дә иң ышанычлы булган югары әхлаклылык, гүзәллек, тел һәм форма камиллеге, тирән мәгънәлелек принципларына таянып эш итә. Социалистик реализм дигән иҗат методына типкәләп китү модага әверелгән бер чорда Фоат әфәнденең, язучы, әдәбият галиме, әдәби хәрәкәт башында торучы кеше буларак, ныклы принципта калуы, әлбәттә, игътибарга лаеклы. Бигрәк тә рухи юл эзләүләр чорында!

Китапта авторның публицистик һәм җәмәгать эшчәнлеген чагылдырган мәкаләләре, интервьюлары һәм башка язмалары да урын алган. Аларда да заманабызның киеренке сулышы, актуаль проблемалары. Фоат Галимуллин бу мәкаләләрендә бәрелә-сугыла базар мөнәсәбәтләренә кереп баручы җәмгыятьтә иҗат оешмаларының эше турында да, иҗатчы һәм дәүләт, иҗатчы һәм халык, иҗат һәм икътисад кебек катлаулы проблемалар турында да галимгә хас үҗәтлек, җәмәгать эшлеклесенә хас җаваплылык, язучыга хас ихласлылык белән фикер йөртә. Татар әдәбиятының башка әдәбиятлар белән хәзерге мөнәсәбәте дә, татар менталитетында «евразиялек», шәркыйлек микъдары да, халкыбызның бөек шәхесләре һәм үзебезне цивилизацияле милләт итеп танытуда аларны файдалана белү дә, мәктәпләрдә, югары уку йортларында әдәбиятны укыту мәсьәләләре дә, бүгенге интеллигенциябезнең тел, сөйләм культурасы да авторның игътибар үзәгендә. Төрле әдәби чараларда, бәйрәмнәр һәм юбилейларда топкан нотыклары да миңа гыйбрәтле булып тоелды: аларда тешкә тия торган төчеләнү, чырай сыттыра торган купшылык юк, аларда Фоат әфәнденең барлык мәкаләләренә хас җитдилек һәм нәсергә хас форма төгәллеге. Алар бербөтен эсселар һәм тулы канлы мөстәкыйль әдәби әсәрләр булып яшәргә хаклылар.

Бай фактик материал туплаган, аналитик акыл һәм хисле каләм белән язылган китапка кереш мәкалә кысаларында гына тулылыкка дәгъва итә торган бәя дә, характеристика да биреп булмый. Мин үз алдыма андый максат та куймадым. Шунысын гына әйтим: әлеге тупламны чорыбыз елъязмасының Фоат Галимуллин сүзе һәм хисе белән беркетеп калдырылган җитди һәм кызыклы бер бүлеге дип тә кабул итәргә була. Андагы мәкаләләр бүгенге буынга да, киләчәктә үсеп чыгачак тикшеренүчеләргә дә безнең заман әдәби хәрәкәте, иҗат атмосферасы хакында шактый бай мәгълүмат бирерләр дип уйлыйм.

Апрель, 2005

Истәлекләр

Гади кеше

(Ибраһим Гази)

Ибраһим абый «Яшь ленинчы»* газетасы редакциясенә еш кереп йөри. Аңа без почтабызда булган кызыклы хатларны укытабыз. Хатлар Ибраһим абыйга үзенең малай чакларын исенә төшерә һәм ул хәтерендә яктырган кайбер хәлләрне безгә дә сөйли. Сөйләп бетергәч, без аңардан: «Ибраһим абый, шушы сөйләгәннәрегезне язып бирегезче», — дип үтенә башлыйбыз. Бер сөйләгәнне язу артык читен эш түгел кебек бит инде һәм язучының «Ярар, һичшиксез, һичшиксез!..» дип әйтүен өмет итәбез. Ә ул: «Вәгъдә бирмим, үтәп булмаса, бик яман була», — ди. Шуннан соң, атналар, айлар үткәч, редакция өстәленә «Сиртмә койрык», «Ак сирень» хикәяләре килеп керә.

— Менә, китердем, — ди Ибраһим абый, — теге чакта, сезгә сөйләп, мин аларны сынап караган идем...

Аннары күзлеген сала да, пыяласын иске газета кисәге белән сөртә башлый. «Типография буявы пыяланы бик яхшы чистарта — сезгә дә тәкъдим итәм», — ди. (Редакциябез күзлеклеләре шуннан бирле Ибраһим абый киңәшен тоталар һәм: «Чыннан да шәп икән!» — диләр.)

Ибраһим абый күзлеген кия дә тәрәзә аша әллә кая еракка карый. Бүлмәнең тәрәзәсе зур, өлгеләре дә бик күп. Бер өлгенең пыяласы чатнады да без аны вакытлыча гына тар кәгазь тасма белән ябыштырып куйган идек. Аркылы-торкылы рамнарга һәм кәгазь тасмага карап, Ибраһим абый: «Тәрәзәгез сугыш вакытындагы кебек икән...» — дип куйды. Аннары Казаннан Сталинградка, Сталинградтан Ростовка, Кырым, Карпат, Белоруссияләр аша Берлинга илткән юлда күргән-тойганнарын сөйләп китте. Әкрен генә, салмак кына, бер карасаң, тонык кына сөйләп, Ибраһим абый безне әллә нинди киеренке, дәһшәтле вакыйгалар эченә алып керде. Без, сугышны китаптан гына укып белүчеләр, үзебезне сугыш кырында итеп хис иттек. Бүлмәдә көлү дә, шаулашу да юк... Менә шушы урында Пират исемле этнең ничек фашист самолетларын тануын, аның ничек бер песи малае белән дус булуын, аларның ничек итеп Ибраһим абыйга ияләшүләрен сөйлисе иде дә бит — ярамый, бәлки, ул язылачак тагын бер хикәясен сынап карагандыр, бәлки, ул хикәя, тиздән язылып, газетабыз битләрендә басылып та чыгар. Минем сөйләү һичничек тә язучы тасвирын алыштыра алмас шул. Аны уку «Канатланыр чак», «Ак сирень», «Сиртмә койрык»ны һәм Ибраһим Газиның һәр әсәрен уку кебек үк мавыктыргыч, гыйбрәтле булыр. Аннары, безне киеренкелектән арындырырга теләп булса кирәк, ул үзенең ки-

ез итек табанына ничек итеп такталар бәйләп, июнь аена кадәр бүрек киеп, фронтлар буйлап йөргәннәрен сөйләде. Ул сугышка доброволец булып киткән һәм «Кызыл Армия» дигән татарча фронт газетасында эшләгән. Без аның маҗараларын тыңлап көлешәбез, безгә кызык, ә Ибраһим абый күңелендә сугыш хатирәләре дәвам итә булса кирәк. Ул Польшада күргән бер вакыйганы сөйли. 7–8 яшьлек биш-алты малай шартламыйча калган снаряд белән уйныйлар икән. Шунда снаряд шартлый һәм малайларны... Кыскасы, төтен, тузан таралганда алардан бернәрсә дә калмый. Бу вакыйга, күрәсең, Ибраһим абыйны кабат үзенең малай чагына кертеп җибәрде.

— Мин дә унөч яшемә дә җитмичә үләсе кеше идем бит, — диде ул. — Тик бу поляк малайлары кебек түгел, ә озак һәм газаплы үлем белән — ачлыктан, ялангачлыктан...

Революциягә кадәр һәм аннан соңгы елларда Ибраһим абыйга теләнеп йөрергә туры килгән. «Теләнеп» сүзен ул пышылдап кына, үтә уңайсызланып кына әйтә — кычкырыбрак әйтсә, күптән үлгән бу сүзнең әйтерсең лә яңадан терелүеннән курка. Олысына, кечесенә фәкать иминлек, исәнлек, шатлык теләгән язучы, күрәсең, бу шыксыз сүзнең безнең телебездә, тормышыбызда тагын да кабатланмавын тели...

— Беләсезме, шул вакытлардан минем күңелемә бер курку урнашып калды — этләрдән курку. Капка шакылдаткан саен, мине усал этләр каршы ала иде... Хәзер дә этләрдән куркам мин. Хатыным да моны белә. Икәү урамнан барганда эт очраса, хатыным эт ягына чыга. Джентельменнарча түгел инде түгелен — нишлисең бит...

Ибраһим абый елмаеп куя. Елмаюында уңайсызлану...

— Ярый әле революция булды да, ярый әле Балалар йортына эләктем, ярый әле ул Йорт миңа белем алырга ярдәм итте, юкса гомерем буе, бәлки, капка шакылдатырга туры килер иде.

Ибраһим абый сәгатенә карап ала. Без дә карыйбыз — төшке аш вакыты үтеп бара. «Кайтып эшкә тотынырга вакыт җитеп килә», — ди ул һәм пальтосына үрелә. (Ибраһим Газиның бик сирәк очракта гына бозыла торган көн тәртибе бар. Ул вакытында эшли, вакытында ял итә, саф һава сулый, кешеләр белән аралаша.) Кара көрән якасына ак җеп ияргән икән. Ул аны алды да, идәнгә ташламыйча, кәгазь кәрзиненә очырды. «Малай чакка тагын бер матур сәяхәт булды әле бу», — дип чыгып китә.

Ул китте, ә «сәяхәт» язучы тирәсендә һаман дәвам итте. Аның күзәтүчәнлеге турында да, дөнья әдәбиятын шәп белүе хакында, язучылар арасындагы абруе турында да озак сөйләштек. Кемдер аның бөек рус рәссамы Врубель турында сөйләгәннәрен, «Пан», «Царевна-Лебедь», «Демон» картиналарын сынлы сәнгать белгечләренчә аңлатуын искә төшерде. Беребез: «Гади дә инде бу Ибраһим абый!» — дип сокланды. Икенчебез аның кызыклыгы, матур итеп сөйли белүе хакында сүз әйтте. Өченчебез: «Ул бер дә «Онытылмас еллар» авторына охшамаган», — дип куйды. Кемдер аны бер генә сүз белән бәяләде: «Кеше». Кемдер аңа үз өстәмәсен бирде: «Гади Кеше».

1966

«Кончить жизнь со знаком плюс»

(Памяти поэта Михаила Львова)

Когда на страницах газет и журналов я вдруг вижу стихи своих любимых поэтов, другие материалы как бы исчезают с поля зрения, становятся невидимыми для меня. То же самое случилось, когда я открыл последний, пятый, номер Литгазеты, увидел стихи Михаила Львова и стал читать:

Мне б кончить жизнь
со знаком плюс...
Покамест
нет мне угомону —
Проснусь —
живым — и тороплюсь
обнять вас —
хоть по телефону.

И только дочитав это стихотворение, я увидел имя Поэта в траурной рамке... Поэт Михаил Давыдович Львов умер. Рус-ская литература потеряла большого писателя, татарский народ потерял одного из своих талантливейших сынов.

Только в прошлом году мы радостно отправляли ему в Москву поздравительные телеграммы по случаю 70-летия со дня рождения, а сегодня с печалью оживляем в памяти все многочисленные встречи, интересные разговоры с этим неимоверно бескорыстным, светлым, теплым, жизнерадостным человеком и поэтом, «коронованным тюбетейкой Тукая» и «от счастья сочиняющим песни на великом русском языке». Много труда вложил он в перевод многовековой татарской поэзии на русский язык — первая антология татарской поэзии на русском языке хранит и организаторскую энергию, и творческий вклад Михаила Давыдовича в это благородное дело.

Одним из основных свойств души Михаила Давыдовича, на мой взгляд, было неудержимое стремление помочь другим и стихами, и конкретным делом. Потому он всегда был весь в заботах, потому у него было

очень много друзей и среди ровесников-фронтовиков, и среди молодого поколения.

Мы, татарские писатели, к нему почти всегда обращались по имени — Рафкат ага, и это ему очень нравилось. Имя, данное родителями, наверное, было для него как бы магическим «включателем» детства, а для взрослого человека, да притом поэта, что может быть сладостнее, чем воспоминания об этой всегда прекрасной поре?! А детство Михаила Давыдовича было тяжелое, сиротское, молодость была отдана войне, а вся жизнь — поэзии и друзьям.

Если попытаться определить основное свойство искрометной, энергичной, очень биографичной поэзии Михаила Львова, то, на мой взгляд, в первую очередь нужно отметить ее искреннюю оптимистичность. Пусть кое-кто пытается утверждать, что стихи от радости не пишутся, а Михаил Давыдович свои лучшие стихи и поэмы писал от счастья: от счастья победы, встречи с друзьями, нахлынувшей любви, от счастья, что «на лучшей Родине рожден». А в трудные мгновения жизни он писал с верой в счастье:

Да, я верю в удачу и в счастье,
Верю в честные в жизни пути,
В проходящий характер ненастья
И в возможность до цели дойти.
Несмотря на нередкие беды
В сложной жизни живого певца,
В окончательность верю победы,
В несдаваемость сердца бойца.
Верю в то, что за все я в ответе,
И порой — к окончанию дня —
Верю: где-то кому-то на свете
Невозможно дышать без меня.

3 февраля, 1988

Тавышсыз җыр

(Мөхәммәт Мәһдиев)

Минем өчен, әйтик, АКШ вице-президенты, йә булмаса Венгрия президенты, Франция, Төркия премьер-министрлары турында истәлек язу артык авыр булмас иде, чөнки аларны гомеремдә бер генә тапкыр күрдем. Бер күргән берегебрәк кала икән ул! Дөрес, күргәнең күренекле булганда... Ә менә тарихтагы, кеше күңелендәге эзләре премьер-министрларныкыннан кимрәк булмаган язучылар, галимнәр, рәссамнар, композиторлар, башка һөнәр ияләре белән, еллар үткәч бөек дип бәһаләнәчәк кешеләр белән көн саен очрашып яшәгәндә, эш башкачарак: сөйләшкән сүзләр дә, кигән киемнәр дә, бергә ашаган ризык та, көннәр-айлар-сәгатьләр дә хәтергә тонык булып сеңеп кала. Көндәлек хәлләргә игътибар җитми шул, җитми...

Без Мөхәммәт абый Мәһдиев белән шактый гомер аралашып яшәдек. Ничә еллар дәвамында һәр яз саен Тукай-Кырлайга барулар, төрле мәҗлесләрдә табындаш булулар, җыелышларда, Мәскәүдә узган язучылар съездларында катнашулар. «Казан утлары», «Татарстан хәбәрләре», «Яшь ленинчы» редакцияләрендә очрашулар, аның йә минем басылып чыккан әсәрләребез турында фикер уртаклашулар, нефть якларына, Чаллыга, Түбән Камага, илнең ераграк төбәкләренә бергә сәяхәт кылулар... Болар барысы да булган хәлләр. Әмма алардан хәтергә уелып калган эзләрне истәлек итеп тергезү алда әйткән сәбәпләр аркасында бик үк җиңел эш түгел...

Мөхәммәт абыйның хәтере әйбәт иде, һәм ул ике-өч елга бер җаен китереп, Әлмәт якларында булган бер сөйләшүне искә төшерә иде. Ул нефть суырта торган «торна»ның, ягъни насосның, уннарча еллар бертуктамый эшләгәнен күреп, бу безнең әниләр кебек икән, дигән иде. Мин аңа «сат бу табышыңны, мин, шул күзәтүне кулланып, әниләр турында шигырь язармын» дигәнмен. Ул миңа «яз гына, бушлай бирәм» дигән булган. Мөхәммәт абый миннән егерме еллар әнә шул шигырьне көтеп йөргән, ә мин, вәгъдәсез, язмаганмын.

Дөрес, булган хәл. Шул күзәтүдән файдаланып шигырь язмавым өчен Мөхәммәт абыйның рухы алдында гафу үтенергә генә кала. Нишлисең бит, минем дә үз принципларым бар — нинди генә сокландыргыч, кызыктыргыч булмасын, башка язучылар тапкан, тотып алган шигъри детальләрне, күзәтүләрне, чагыштыруларны үземнең әсәрләремә үземнеке итеп кертмәскә. Әлбәттә, эпиграф итеп алырга, йә булмаса авторын күрсәтеп файдаланырга бик мөмкин.

Мөхәммәт абыйның кунакчыл, тыйнак өендә дә берничә тапкыр булырга туры килде. Ул Казан университетында укытканда алган Галиев урамындагы квартирасында бик озак яшәде. Тукай премиясе лауреаты, халык язучысы дигән исемнәргә лаек булгач кына Чехов урамындагы «түрәләрский» (үзе шулай дип әйтә торган иде) өйгә күчте. Ләкин анда озак яши алмады...

Алар өенә беренче тапкыр керүем бер егерме биш, егерме җиде еллар элек булгандыр. Шунысы ныграк истә калган. Беренче тапкыр булгангадыр инде... Мин ул вакытларда Язучылар союзы идарәсендә җаваплы сәркатип идем. Язучылар союзы Бауман урамындагы Матбугат йортының икенче этажында иде әле. Проза секциясеме, шигырь секциясеме утырышыннан соң без, бер төркем яшьрәкләр, күрәсең, богема йогынтысына бирелепме, бәхәсләрне «суыныбрак» дәвам итәр өченме, Матбугат йорты каршындагы «Елочка» дигән мороженое кафесына кереп киттек. Арабызда Мөхәммәт абый да бар иде. Кафеда, билгеле, мороженое ашап

салкын тидертмәс өчен ликер, коньяк, коры шәраб кебек төрле җылыткычлар да саталар иде. Шагыйрь Нәби ага Дәүлинең, минемчә, матбугатта күренмәгән бер эпиграммасы бу ханәгә бик төгәл бәя бирә:

Матбугат йорты каршында
«Елочка» дигән йорт бар.
Үзе кечкенә булса да,
Матбугат йортын йоткан...

Менә шул кафеда бераз «йотылып» утырганнан соң, безне Мөхәммәт абый үзләренә алып китте. Сәбәп: ул үз сүзләрен дәлилләр өчен нииндидер кульязмалар, нииндидер китаплар күрсәтергә теләде. Һәм без аның өенә ике таксида барып төштек. Без дигәннән, хәтерем ялгышмаса, Фәрваз Миңнуллин, Рәдиф Гатауллин, Рөстәм Мингалимов һәм тагын кемнәрдер бар иде. Ул торгынлык елларында ни өчендер таксилар күп һәм таксофоннар да пассажирга карата шактый ихтирамлы, мәрхәмәтле иде.

Фәнни бәхәсне без ул көнне бик тиз тоттык. Эштән Мөхәммәт абыйның хатыны Лилия апа кайтты. Кунакларга рәтле өстәл дә әзерләмәгәнсең, дип, ирен битәрли-битәрли, ул тиз генә табын корып җибәрде... Кыскасы, мәҗлес башланып китте. Һәм мин шунда беренче тапкыр Мөхәммәт абыйның җырлавын ишеттем. Без гармунсыз-нисез генә берничә халык җыры җырлаганнан соң, Фәрваз бугай, әйдә, Мәһди, үзеңнең теге Гайнавалыңны сузып җибәр әле, диде. Мөхәммәт абый, артык кыстатып тормастан, тамагын кыргалап куйды.

— Дөрес, егетләр, бу җыр «Ташкыннар» драмасыннан Гайнавал җыры, ну аның сүзләре Таҗи Гыйззәтнеке булмаска тиеш. Әнә карагыз Батырҗан ариясен, йә булмаса теге «Өмә җырын», башка җырларын исегезгә төшерегез... Сәйдәш язганын да, башка композиторларныкын да... Гайнавал җыры халыкчанлыгы белән аерылып тора. Менә игътибар итегез әле, — дип, ул җырлап җибәрде:

Телеграмм баганасын
Саныйсым калган икән.
Күз керфекләрем талганчы,
Карыйсым калган икән.

— Сиздегезме? — ул халык җыры. Аның исеме — «Телеграмм баганасы» булырга тиеш. Мөхәммәт абыйның тавышы ул вакытта да, соңгы елларда да көр иде. Баска якын баритон белән ул салмак итеп, җырлаган һәр сүзен мәгънәви хис белән сугарып, тамагы авазын җаны белән тыңлап җырлый иде. Аһ, шушы сәләт кайбер профессиональ артистларда да булса икән! Башкаручылар бик күп, ә җырчылар бармак белән генә санарлык. Башкаручы булыр өчен көчле тавыш (хәзер исә яхшы микрофон) һәм махсус белем дә җитә, ә җырчы өчен болар гына аз. Чын мәгънәсендә Җырчы булыр өчен, башкару осталыгына күңел байлыгы, югары культура, кешелеклелек сәләте дә өстәргә кирәк. Ә Мөхәммәт абый, сәхнәләргә чыкмаса да,, җырчы иде... Ул җырның нечкә күңел белән генә тоеп була торган эчкәреге серләрен яхшы белә иде һәм шул серләрдән үзенең роман, повестьларын, хәтта публицистик йә тәнкыйть мәкаләләрен язганда да бик оста файдалана иде. Аны әсәрләренең укучы күңеленә нык тәэсир итү көчен кайберәүләр оста тотып алынган тормыш детальләре, бизәкле, җор телле булуы белән аңлаталар. Алар да хаклы, әлбәттә. Әмма Мәһдиев әсәрләренең төп үзенчәлекләреннән берсе булган җылы, бераз моңсу лиризм — җырлардан. Повесть, хикәяләрендәге кайбер абзацлар, хәтта бүлекләр дә, гаҗәеп рәвештә киңәйтелгән җыр куплетларын хәтерләтәләр. Аларның хәтта үз көйләре дә бар кебек. Ишетә белергә генә кирәк. Мөхәммәт абыйның китапларын яңадан укый башлау белән, миңа әллә кайдан еракта төрле көйләр ишетелә башлый. Еш кына шуның берсе башкаларын басып китә, үзенең тибрәнүенә мине дә суырып кертә. Үзем аның китабын укыйм, үзем әкрен генә, эчтән генә, тавышсыз гына җырлап җибәрәм:

...Сагынасыңмы дип сорыйсың,
Сагынмаган кая ул...

8–9 март, 1996

Хәсән Туфанның җылы кулы

«Гаҗәеп фотогеничный кеше инде Хәсән Туфан!..» Бу сүзләр Бакый ага Урмаченыкы. Дистәләгән персонажлы фотосурәттә Хәсән ага булса, күз карашы иң әүвәл аңа барып төртелә. Аның ач яңаклы озынча йөзендә, чекерәеп елтыраган күзләрендә, йә буранны, йә язгы ташкынны хәтерләткән чал чәчләрендә нииндидер тылсым бар. Бу тылсымны мин шигърият дип атар идем. Әгәр дә шул ук фотосурәттә бер шагыйрь дә бар дисәләр, минем уемча, һәркем Хәсән Туфанны күрсәтер иде... Бик күп күренекле танышларымның төс-битләре күземнең хәтерендә инде тоныклана башлады, ә Хәсән аганың портретына вакыт янгырлары тимәгән...

Мин гомер буе күңелемнән Хәсән ага Туфан белән бәхәсләшеп яшәдем. Җитмешенче еллар башында булса кирәк, «Татарстан яшьләре» газетасында аның «Юкны эзләмәскә, барны үстерергә» дигән мәкаләсе басылып чыкты. Бу мәкаләсендә Хәсән ага алтмышынчы елларда татар әдәбиятына килгән шагыйрьләрнең иҗаты турында сүз алып бара һәм мәкаләнең исеменә әверелгән нәтиҗә ясый. Ә без ул вакытта татар шигъриятенең сугыштан соңгы хәлен, яшьләргә хас булганча, кистереп, шактый түбән бәяли идек. Ул елларда рус шигъриятендә Евтушенко, Вознесенский, Рождественский, Белла Ахмадуллиналар исеме белән бәйле гаҗәеп көчле күтәрелеш бара иде. Рус поэзиясе эстрадаларга, стадионнарга ташып чыкты, аның сәяси җегәре Маяковскийлардан мирас булып калган традицияләргә барып тоташты һәм иҗтимагый-эстетик көчкә әве-

релде. Шигъри форманың төрлелеге, интонацияләр байлыгы, публицистика белән шигърилек симбиозыннан туган заманчалык, әлбәттә, һәрвакыт яңалыкка омтылган татар шагыйрьләренең күңелләрен бик тиз яулап алды. Рус поэзиясе белән чагыштырып караганда безнекенең «җитешсезлекләре» бик күп булып күренде.

Нәкъ шул елларда ул вакытта Мәскәүнең М.Горький исемендәге әдәбият институтында укытучы шагыйрь Шамил Анак Казанга кайтып йөри башлады. Аның белән бергә татар шигъриятенә Европа верлибры (ирекле шигырь) һәм әдәбият, татар шигыре хакында укымышлы бәхәсләр кайтты. Кайберләребез бу алымны татарча җигә башлады һәм матур-матур уңышларга да иреште. Бигрәк тә Равил Фәйзуллин, Роберт Әхмәтҗанов һәм Рәдиф Гатауллин.

1970 елның 4 декабрендә Татарстан язучылар союзы идарәсендә шигырь секциясенең утырышы булды. Ул вакытта Язучылар союзы Бауман урамындагы Матбугат йортында иде, ә секция җитәкчесе Марс Шабай. Утырышны да ул алып барды. Әле күптән түгел генә Рәдифнең «Күңел ташлары» дигән китабы чыккан иде һәм без, яшьләр, аны куанып каршы алдык. Күзен арыш кырларыннан аерып, йолдызлар арасына, яңа дөньяларга, яңа рухи биеклеккә омтылган замандашның хисләре безнең күңелләргә хуш килгән иде. Ә Хәсән агага Рәдифнең яңа китабы ошамаган икән. Дөрес, сүзне үзенә хас салмаклык белән Сибгат ага Хәким башлап җибәрде.

— Рәдифнең беренче китабын укып, мин шагыйрь килә дип куанган идем. Матур образларга, төгәл детальләргә бай иде ул китап. «Күңел ташлары»... бераз... абстрактрак булып тоелды... Яшьләрнең һәр яңа китабы турында секцияләрдә сөйләшергә кирәк...

Хәсән ага сүз алды. Һәрвакыттагыча дулкынланып, үз сулышыннан йотлыга-йотлыга, турыдан ярды:

— Рәдифне коткарырга кирәк... Китап шигырьләре язу — Рәдифнең шагыйрь буларак үлеме ул... Башына сугып, якасыннан алып, бик нык бер селкеп, егетне акылына утыртырга кирәк...

Дипломатия саклауны Хәсән ага бу юлы да кирәк дип санамады. Бу юлы да дип шуңа әйтәм — мин берничә мәртәбә Язучылар союзы китапханәсендә Хәсән Туфанның Шамил Анак белән сөйләшкән-бәхәсләшкәнен тыңлап тордым. Хәсән ага шигырь теориясе белән җитди һәм ныклап шөгыльләнә иде булса кирәк, ә Анак аны тирәнтен белә. Безнең буын шагыйрьләре дә бу мәсьәләдә төшеп калганнардан түгелләр иде.

— Син, Шамилкай энем, модачы, экспериментчы... Сезнең буын, гомумән, ялгыш юлдан, формализм юлыннан бара... Без үттек инде аны, Маяковскийларга ияреп. Менә мин яңадан гасырлар буе чарланган классикага кайттым. Син дә кайтачаксың... Иртәме, соңмы... Ташла бүген үк татар теленә ят, килешмәгән бу экспериментларыңны, бозып йөрмә яшьләрне...

Мондый минутларда Хәсән аганың бит очларына алсулык йөгерә, күзләре очкынлана, тынгысыз алгы чәчләре җыерчыклы маңгаена ишелеп төшә, мишәр акценты тагы да көчәя... Ул тагы да матураеп китә. Бакый ага Урманченың югарыда китерелгән сүзләре, мөгаен, шагыйрьнең нәкъ менә шундый чагын күргәч туган сүзләрдер. Рәссамның әйтүенчә, Хәсән Туфан аның белән дә бәхәсле сөйләшүләр алып барырга яраткан, ләкин миңа, ни кызганыч, андый очрашуларның шаһиты булырга туры килмәде.

Шигырь секциясендә Рәдифкә дип әйткән сүзләр, әлбәттә, бер Рәдифкә генә юнәлтелмәгәннәр иде. Әлбәттә, алар татар шигъриятен кайгыртып, татар әдәбиятын модага бирелүдән саклап калырга тырышып әйтелгән сүзләр. Ләкин мода гына булды микән соң безнең ул еллардагы эшчәнлегебез? Бу сорауга җентекле җавапны әдәбият белгечләре, галимнәр бирделәр инде. Шул елларның матур эзе татар шигъриятен яңа формалар белән генә түгел, яңа интонацияләр, сурәтләү чаралары, яңа темалар белән дә баетты. Татар шигыренә урбанизм дулкыны бәреп керде һәм шигъриятебезнең башка хасиятләрен кысрыкламыйча, үзенең әйтерсең лә алдан әзерләп куйган урынын алды. Ә иң мөһиме — шагыйрь җаныннан кайбер идеологик тышаулар алып ташланды, шагыйрь үзен иреклерәк тоя, иркенрәк тота башлады...

Ә күренекле шагыйрь Рәдиф Гатауллинга карата ул чакларда әйтелгән киңәшләре ни дәрәҗәдә актуаль һәм урынлы булган? Бу сорауларга җавапны әдәбият белгечләреннән ишетү кызыклы булыр иде, чөнки бик күп вакытлар узды, шагыйрьнең яңа китаплары чыкты, яңа иҗади мавыгулары ачыкланды... Миңа калса, Рәдиф Гатауллинның иҗаты хаксыз рәвештә әдәби тәнкыйть игътибарыннан төшеп бара...

Хәсән ага Туфан иртә яздан кара көзгә чаклы язучыларның Аккош күле дигән иҗат йортында, дөресрәге, иҗат бакчасында яши иде. Соңгы елларындагы күп әсәрләре аның Кече тирән күл буендагы шушы бакчада язылды. Бакча уртасындагы беседкада көзләрен «авыл хуҗалыгы күргәзмәләре» булып, анда һәр язучы гаиләсе түтәлендә үстергән яшелчәсе белән катнаша. Кемнәрдер кабак, кишер, чөгендер, кәбестә куя, ә Хәсән ага күргәзмәләрдә фәкать чәчәкләре белән генә катнаша һәм барыбызны да сокландыра иде. Бакчаларыбыз күрше булганга, минем өлешемә аның белән очрашып сөйләшүләр бәхете дә төшкәләп торды. Күп очракта сөйләшүләр хәл-әхвәл белешүдән узмый иде. Кайбер вакытта гына татар театрларының репертуары белән кызыксына. Мин җитмешенче елларда культура министры урынбасары булып эшләдем һәм ел тәүлегендә 50–60 яңа спектакль кабул итүдә катнаша идем. Мин, әлбәттә, үзем белгәнне сөйли идем, ләкин Хәсән аганың ни дәрәҗәдә театрал булуын әйтә алмыйм.

Чыбык очы туганым очучы (ул хәзер язучы да) Рәшит абый Ибраһимов Сочи якларыннан иң беренче черешняларны алып кайта иде һәм безнең гаиләне сыйлый иде. Һәм без һәр елны шул черешнядан Хәсән агага да өлеш чыгара идек. Шундый көннәрнең берсендә хатыным Лилия бер кәнди черешня алып Хәсән ага өенә кереп китте дә, йөзе агарынып, әйләнеп тә чыкты. Күчтәнәче кулында.

— Ренат, Хәсән агайга анда нидер булган, ахры...

Аны-моны уйлап тормастан, мин Хәсән ага янына йөгереп кереп киттем. Тәрәзә пәрдәләре ачылмаган бүлмә. Хәсән ага караватка чалкан яткан. Күкрәгендә «Спидола» радиоприемнигы. Ниндидер шомлы музы-

ка яңгырый. Хәсән аганың уң кулы күкрәгендә, ә сул кулы идәнгә асылынып төшкән. Йөрәгем жу итеп китте. Мөнҗия апаның, күрәсең, шәһәргә азык-төлек алырга киткән чагы булгандыр. Мин куркып кына Хәсән аганың идәнгә асылынып төшкән кулын күтәрә башладым. Йа Хода, кулы җылы... Ул арада, черешнялы кәндиен тотып, Лилия дә кереп җиткән... «Ни булган?.. Кем анда?» дип, шагыйрь уянып китте... Мин аңа күчтәнәчне суздым.

— О! Черешня! Быел да!.. — дип, Хәсән ага торып утырды. — Лилия сеңел онытмый инде мине, онытмый...

Мин әле дә кызыклы агач ботакларыннан кул таяклары ясарга яратам. Шул елларда бер алмагач ботагыннан матур гына таяк ясаган идем. Тоткасы — бөркеткә ошаган кош, ә кәүсәсендә «Шигырьчылар бер көтү, көт, шигырь бөркете!» дигән язу. Сабантуй алды көннәренең берсендә бу таякны Хәсән ага күреп алды.

— Ба! Синдә мондый осталык та бармыни?.. Нинди язу ул анда?

Мин укып күрсәттем. Таякны алып, үзе дә укып чыкты.

— Бу синең безнеңчә, мишәрчә булып чыккан. Казаннар «шигырьчеләр» дип язалар... — дип, минем хатамны төзәтте. Ләкин мин әле дә булса таяктагы язуда хата юк дип яшим. Татар «шигырь» дип гарәпчә язса да, «шигыр» дип төркичә әйтә, «Рязань»не «Рәзан» дигән кебек...

— Монда бит двойной мәгънә... «Көт» сүзең ударный булып чыккан. Аны тегеләй дә, болай да аңлап була... Әйтик, көтүгә әйләнгән шигырьчеләргә көтүче бул, дип тә. Бер көтү шигырьчеләр типтереп яшәгәндә, син үз чиратыңны көтеп утыр әлегә, дип тә... Кайсын уйлап яздың?

Мин, әлбәттә, ике мәгънәне дә күз уңында тотып яздым, бигрәк тә рифманың матурлыгына кызыгып. Ләкин шигырьнең адресаты турында уйламаган идем. Һәм кинәт:

— Сезне уйлап яздым, — дип җибәрдем, үземнең үтә тапкырлыгыма куанып...

— Чынлапмы?.. Минем «тегендә» (ягъни сөргендә) көтү көткәннәремне белепме?..

Таяк аңа ошады булса кирәк, шул таякны махсус сорап алып, Хәсән ага ике ел Аккош күле буендагы сабантуйларга барып кайтты. Алдагыларына да «резервировать» итеп куйган иде дә, барып чыкмады булса кирәк...

Бүгенге көндә дә ул таяк исән. Ул шәһәрдәге фатирымда саклана. Аңа кагылган саен йөрәгеп бәйләтергә җылы кул эзләгән олы шагыйребезнең үз куллары җылысын тойгандай булам... Һәм йөрәкне үкенү хисе кысып ала — ник таякны шагыйрьнең үзенә бүләк итә белмәдем?..

Кеше-күрше мөнәсәбәтләре, минемчә, әнә шулай шактый җылы иде безнең. Шигырь остасы, иҗат океанында давылларны шактый күргән, татар шигърияте дә үз мәктәбен тудырган шагыйрь Хәсән Туфанның формада экспериментлар ясаудан баш тартмаган, метафораларда «мөгез чыгарырга» яраткан, юкны эзләү юлына баскан башка мәктәп укучысы Ренат Хариска принципиаль карашы шәхси мөнәсәбәтләргә бәйле түгел иде... Кем әйтмешли, пәри — башка, җен — башка...

Сентябрь, 2000

Два сердца Назиба Жиганова

Бесспорно, композитор Назиб Жиганов является выдающимся сыном татарского народа не только потому, что оказал мощнейшее воздействие на развитие его культуры, но и потому, что своим великим творчеством вывел ее на международные просторы и тем самым дал современный блеск имени своего народа. Таких людей в позднейшей истории татар пока не очень много, но с каждым годом их имена все больше и больше возвращаются из тьмы памяти на солнечный свет. Вернулись Юсуф Акчура, Садри Максуди, Мирсаид Султангалеев... И дай нам, Аллах, мудрости и силы, чтоб не заболеть новым беспамятством...

А Назиб Гаязович Жиганов, как почти все великие люди, был даже слишком простым и доступным для понимания человеком. Основанием для такого утверждения являются наши многолетние контакты, эпизоды из которых сохранили мои дневники.

В 1975 году я работал заместителем министра культуры Республики Татарстан и вел там сферу профессионального искусства. Естественно, мне приходилось очень часто посещать Казанскую государственную консерваторию и правление Союза композиторов республики. В те годы ректором консерватории и председателем правления Союза композиторов работал Назиб Гаязович Жиганов. И там, и тут чувствовались твердая рука, кипучая энергия и непререкаемый авторитет их руководителя. Слово Жиганова имело очень большой вес, и к нему всегда прислушивались как в Казани, так и в Москве и дальше. Такое положение Назиба Гаязовича в общественной и творческой жизни Татарстана и страны у разных людей, к сожалению, вызывало разную реакцию, порождало пахнущие завистью сплетни... Но об этом как-нибудь потом... А сейчас я хочу открыть свои дневники...

Как правило, каждый четверг в Союзе композиторов устраивалось прослушивание новых сочинений композиторов и их обсуждение. Очевидно, 24 апреля 1975 года был именно таким днем, и я пришел к нему — в его кабинет ректора консерватории. Он набирал чей-то телефонный номер. Я поздоровался.

— А я тебе названиваю... Проходи давай, проходи!..

— Четверг же, Назиб Гаязович, вот и пришел послушать музыку нового балета Анатолия Луппова...

— А разве не нашу с тобой песню?

— Она разве сегодня исполняется?

— Рафаэль Сахабиев поет. Пойдем послушаем его в классе...

Мы пошли по коридору второго этажа и зашли в какую-то аудиторию. Нам сказали, что он в классе Алевтины Миркиной, на третьем этаже. Мы поднялись туда. Оказалось, что Рафаэль пошел в столовую обедать. Алевтина Миркина послала кого-то за певцом, а мы с Назибом Гаязовичем вернулись в его кабинет. Вскоре пришли Миркина и Сахабиев.

— Как, Рафаэль, кушаем крепко — поем громко, что ли?

— Смогу ли вообще... — отпарировал студент. Миркина села за знаменитый белый рояль, и Сахабиев запел.

Про войну говорят старики.
В лесах, на полях щемящая тишь...
Не будем мешать старым солдатам
И будем внимать тихим их словам...

(Подстрочный перевод)

Сахабиев потряс меня исполнением последней строки этого куплета. Это был плач, и не плач, а какое-то неведомое, но понятное состояние души. Нет, не моей души, возможно, и не души певца... А души человека, в чьем сердце свили вечные гнезда птицы скорби и сожаления, и он всегда слышит их пенье... До сих пор перед моими глазами Назиб Гаязович, слушающий эту песню. Он слушал ее стоя, находясь за спиной аккомпаниатора, глядя на ноты, в какие-то мгновения в такт кивая головой и вытягивая подбородок. И мне показалось, что поет не Рафаэль, а сам Назиб Гаязович. Глаза его я не видел, так как стоял за его спиной у рабочего стола. Когда Рафаэль закончил пение, Назиб Гаязович в первую очередь поблагодарил Алевтину Миркину, взяв ее за оба плеча, потом обнял студента Рафаэля Сахабиева, потом только подошел ко мне и сказал: «Ну как?»

Я волновался, так как песня была моей первой совместной работой с этим великим композитором, и, естественно, не помню своего ответа на его вопрос...

Затем 26 мая Назиб Гаязович позвонил и пригласил меня в радиокомитет для прослушивания записи этой песни. Автомашины министерства были заняты, и Назиб Гаязович прислал за мной свою ...

В кабинете музыкальной редакции мы встретились с Сарой Садыковой. Клара Тазиева принесла магнитную запись, зарядила воспроизводящий аппарат. И мы замерли в ожидании песни. И она зазвучала в исполнении Рафаэля Сахабиева. Назиб Гаязович слушал ее как-то волнуясь. На лице появились багровые пятна. Часто поправлял очки и слуховой аппарат... Сара ханум почти легла на стол, вытянув свои изящные руки и чуть сгорбившись.

Когда прозвучали последние звуки, Сара ханум быстро встала, подошла к Назибу Гаязовичу и сказала:

— Дай-ка, Назиб, поцелую тебя. Песня получилась красивой и глубокой. Ты здорово написал!.. Правда! Ну вот это место я бы сделала примерно так... — и Сара ханум спела фрагмент песни по-своему.

— Нет, нет, Сара ханум! Так песня выйдет за рамки жанра. Это — грустная баллада... Нельзя... Содержание не позволяет...

— Ладно, ладно, тебе виднее. Я советую тебе не как композитор, а как певица...

После взаимных поздравлений разговор перешел к вопросам житья-бытья.

— Ты, наверное, никогда не состаришься, Сара ханум!

— В ближайших планах не предусмотрено, Назиб! Не предвидится. Пока поем, пока слагаем песни — живем, Назиб, служим народу. Ведь наше поколение вообще живуче! И ты вот как парень молодой...

— У меня ведь, Сара ханум, два сердца. На днях говорю врачам, чтоб меня проверили на наличие второго сердца. Смеются. Однако возле сердца копошились дольше обычного. Только одно, говорят. Не знают ни черта. Во мне точно два сердца, а вот в тебе, Сара ханум, наверняка целых три, если не четыре...

Сара апа, довольная, засмеялась, села за фортепьяно, взяла несколько аккордов и запела сложнейшую «Сайра, сандугач!», выделывая рулады. От удивления и восхищения у Назиба Гаязовича брови полезли на лоб.

— Я же говорю, что у тебя три сердца! Ты же... ты же удивительное существо, прекраснейшая из шайтан, музыкальное чудо...

Еще больше окрыленная и вдохновленная, Сара апа пошла дальше — она запела какую-то малоизвестную народную песню, украшая ее колоратурой.

— Пока не ушла в мир иной, хочу молодых научить вот такой колоратуре, братишка Назиб. Ты только послушай, как она звучит в моей обработке... — Она была очень довольна тем, что сумела удивить такого мастера, как Назиб Жиганов. И он поддержал ее полет, предложил изложить эту обработку и передать в библиотеку консерватории.

— Чтоб ею могли пользоваться музыканты будущих поколений, — сказал он, прощаясь.

30 октября состоялось прослушивание новой оперы Энвера Бакирова «Тукай» на либретто Ахмеда Исхака. Большой зал консерватории был полон — композиторы, писатели, артисты театров, ученые, представители партийных и правительственных органов с нетерпением ожидали первую оперу о великом Тукае. Ф.Насретдинов, Ф.Тимирова, И.Гиззатуллин, З.Сунгатуллина, Р.Мифтахова, Р.Аббасов, Р.Сахабиев и М.Якупов исполнили арии, ариозо из оперы, А.Арсланов прочитал текст либретто оперы. В обсуждении приняли участие Б.Урманче, Н.Даутов, С.Хаким, З.Хабибуллин, И.Нуруллин, музыковеды и ученые. Тон об-

суждения был доброжелательный, все хотели скорейшего появления оперы на сцене. Однако было очень много существеннейших «но». Чувствовалось, что все ждут слова Назиба Гаязовича — самого опытного, самого компетентного композитора в этой области музыкального искусства. Автору восьми опер, нескольких балетов, многих симфоний, наверное, было что сказать об этом, к сожалению, до сих пор не состоявшемся произведении. Он заметно волновался и, вместо обстоятельного разбора оперы, поделился воспоминанием Мансура Музафарова:

— Мне когда-то рассказал покойный Мансур ага Музафаров о том, как мальчишкой он разносил газеты по Казани. Оказывается, он заносил газеты и Тукаю в гостиницу «Булгар». Однажды он зашел к Тукаю, а он сидит на кровати раздетый. И Тукай сказал Мансуру: «Эй, малай, я всю эту ночь разговаривал с ангелами. А ты когда-нибудь видел ангела?» Так вот, что касается меня... то я представляю Тукая в каком-то полете, с высоты которого он разговаривает не только с ангелами, но и с эпохой, со Временем. Опера о Тукае должна быть соразмерна его образу...

...Закрываю дневник, но между его страницами есть еще закладки и они, конечно, там, где фамилия Назиба Гаязовича. Надеюсь, со временем эти закладки будут вынуты, ибо воспоминания о великом человеке вселяют в сердце вспоминающего новую силу и новую жажду творить.

...А в ушах до сих пор звучит чуть глуховатый, но уверенный голос Назиба Гаязовича: «А у меня ведь два сердца!..» И я в это верю! Одно из них разорвалось в 1988 году в Уфе, после триумфального исполнения концертного варианта оперы «Джалиль», а другое сердце композитора Назиба Жиганова бьется в его нетленной музыке.

Сентябрь, 2000

Гариф Ахунов белән бер сәяхәт

Гариф ага Ахунов минем кырык елдан артык дәвердә иң күп аралашкан язучыларымның берсе. Безнең арада сер бүлешүләр дә, киеренке сөйләшүләр дә, минем хаксыз чакларым да, аның хаксыз чаклары да булды, әмма бер-беребезгә булган ихтирам һәрвакыт өскә чыга килде. Мин аңа һәр очракта ага итеп карадым, ә ул мине тиңдәше дәрәҗәсенә күтәрергә шулай ук җай таба белде.

Миңа Гариф абый белән бергә Мәскәүдә дә, Казанда да, Советлар Союзының башка төбәкләрендә дә олы әдәбият-мәдәният бәйрәмнәре оештыруда һәм аларны үткәрүдә катнашырга туры килде. Гариф абыйның партия өлкә комитетында, Министрлар Советында, язучылар, галимнәр, чит илләрдән килгән делегацияләр алдында, авыл клубларында, мәктәпләрендә ясаган чыгышларын хәтерлим. Аңа иң җаваплы җыелышларда, партия коференцияләрендә, Россия язучылары съездларында трибуна бирәләр иде һәм ул һәрвакыт аудиторияне тотып тора торган сүз әйтә иде. Аның иң мәртәбәле мәҗлесләрдә телле яшен сыман ялтыраган тамада чаклары да, «Туп-туп кына басып килә...» дип, меңенче тапкыр җырлаулары да, ияген күккә чөеп, «һа-а!...» диеп көлүләре дә, матәм җыелышларында елатырлык итеп хушлашу сүзләре әйтүләре дә күз алдымда тора. Әле булса мин аның яңгыравык тавышын ишетәм кебек...

Халык «ун тапкыр ишеткәнче, бер тапкыр күр!» ди. Бәлки, ул хаклы дадыр... Ләкин барыбер маңгай күзе күргәнне КҮҢЕЛ КҮЗЕ аша кичермәсәң, ялгышуың бик ихтимал. Хәзер Гариф ага Ахунов безнең арада юк... Үзенә һәм әдәбиятка, дусларына карата әйтелгән кайбер хаксыз фикерләргә дә җавап кайтара алмый ул, ягъни үзенең безнең хәтерләрдә калган образына яңа төсмерләр дә кертә алмый, булганнарын да яшерер чарасы юк... Һәм мин аңа фәкать күңел күзем белән генә карый алам. Ә күңел күзе ул бөтен нәрсәне берьюлы берләштереп күрсәтүче күзлек кенә түгел, ә кешенең төп сыйфатларын вак-төяктән аерып алып үлчи торган әхлакый бизмән дә...

Гариф ага Ахунов безнең республикада әдәби тормышны оештыручыларның иң активы булды дисәм, ялгышмам дип уйлыйм. Язучылар берлегенең җаваплы секретаре, Идарә рәисе, «Казан утлары» журналының баш редакторы булып егерме елдан артык эшләве моның һәркемгә дә күренә торган тышкы, рәсми ягы булса, үз иҗатының эстетик, әхлакый, сәяси юнәлеше — бусы язучының асылы — шул еллар татар әдәбиятының зәвыгына сизелерлек йогынты ясадылар. Бу йогынтыны һәр язучы, әдәбият галиме, һәр чор үзенчә билгеләр... Ләкин шунысы бәхәссез — үзәге ныклы, көчле шәхесләрнең генә әдәбият мәйданында үз эзен калдырырга хәленнән килә. Социалистик реализм теориясе, сәнгатькә партиячел караш чәчәк аткан, хезмәт темасы байрак булып җилфердәгән чорларда язган әдипләрнең иҗатларына хәзер ревизия ясарга омтылу сизелә. Гариф аганың күпкырлы иҗаты, минемчә, бу шаукымны Галимҗан Ибраһимов, Кави Нәҗми, Гомәр Бәширов, Әмирхан Еники, Ибраһим Гази, Габдрахман Әпсәләмов, Фатих Хөсни, Атилла Расих иҗатлары кебек үк уңышлы узар.

Мин язучыларны, аларның башка сыйфатларын читкәрәк куеп торып, ТЫРЫШЛАРГА һәм ИРЕНМӘҮЧӘННӘРГӘ бүләм. Тырышлар башлаган эшләрен, әллә нинди каршылыкларны җиңә-җиңә, максатларына таба алып баралар. Иренмәүчәннәр исә, язылачак әсәрләргә кирәк булып куюы бар дип, теләсә нинди шартларда материал туплыйлар. Гариф абый менә шушы олы сыйфатларның икесенә дә ия язучы иде. Гомумән, ул барлык әсәрләрендә персонажлары мохитен, тарихи документларны тирәнтен өйрәнеп яза иде. Моның бер мисалы итеп мин Гариф абыйның бер сәяхәтен сурәтләп үтәм.

Гариф ага Ахунов «Идел кызы» романын яза гына башлаган елларда, кыш көннәренең берсендә, без аның белән Ульяновск өлкәсенә, мин дөньяга килгән Кәшә авылына кайттык...

Бу авылның гаҗәеп кызыклы кешеләре турында мин аңа сөйләштергәли идем, һәм ул, бер дә иренмичә,

минем сөйләгәннәрне куен дәфтәренә теркәп тә куя иде. Яза торган романы «комга төртелде» микән, әлеге язмалар бик вакытлы исенә төште микән, Гариф абый миңа Кәшәгә барасы килүе хакында әйтте, һәм мин әлеге сәяхәтне оештырдым. Гариф абый ул чакта Язучылар берлеге рәисе иде, ә мин — мәдәният министры урынбасары.

Кәшә халкы СССР Верховный Советы депутатын һәм үзенең якташын матур каршы алды. Буранлы көн булуга карамастан, клубка халык та шактый җыелган иде. Гариф абыйга сораулар да күп булды. Ул аларга, һәрвакыттагыча елмая-елмая, үзенең әсәрләреннән һәм үзе тәрҗемә иткән М.Шолохов китапларыннан кызыклы мисаллар китерә-китерә җавап бирде. «Хуҗалар», «Ардуан батыр» турында берничә бик конкрет һәм төпле сорау булды. Әле күптән түгел генә авторына Тукай премиясе китергән бу әсәрләр әдәбият сөючеләр телендә иде. Гариф абый алар турында аерата тәфсилләп, дулкынланып сөйләде. Бер нефтьченең төнлә, ялгышып, күршесенең пешкән итен ашавы хакындагы эпизодны укып, залны озак кул чаптырды. Күренеп тора — сораулар язучының күңеленә хуш килгән. Минем болай да күтәренке кәефем тагы да күтәрелеп китте — сораулары аша якташларым авылның, халыкның чыннан да кызыклы, затлы булуын күрсәттеләр. Мин шул вакытта тагын бер мәртәбә куанычның горурлыкка әверелүен тойдым...

Шулчак Гариф абый көтелмәгән бер эш эшләде. Ул, залга мөрәҗәгать итеп, болай диде:

— Сез миңа сорауларны мулдан яудырдыгыз. Мин аларга рәхәтләнеп җавап бирдем. Хәзер мин дә сезгә бер-ике сорау бирим әле... Менә Ренат миңа Казанда сезнең авылдагы Ләлек-мамык-чыбыркы һәм шундыйрак кызыклы кушаматлар турында сөйләде... Тагын нинди кушаматлар бар? Алар кайдан килеп чыккан? Миңа шулар турында сөйләмәссезме?

Зал шаулап көлеп алды. Кемдер: «Ә нәрсәгә кирәк ул сиңа?» — дип кычкырды. Гариф абый шунда үзенең «Идел кызы» дигән роман язуы турында сөйләп китте. Кемдер «Алай булгач сүләмибез...» дип кычкырды. «Сүлик, китапка кереп калыйк...», «Ничек язма келидер бит әле...» дигән тавышлар да яңгырады... Очрашу шактый сузыла башлаган иде инде. Кичәне йомгаклап, «Ярар, үзебез сүләрбез!» дип, «Волга» колхозы рәисе Харис ага Газизов безне кичке чәйгә алып китте...

Кичке чәй бик күңелле узды. Катнашучылар арасында, авыл, колхоз, партия оешмасы җитәкчеләреннән тыш, заманасында «Чаян» редакциясендә фельетончы булып эшләгән Галимҗан Насыйров (Шадра) һәм аның даими партнерлары булып шаяртучылардан минем абзам укытучы Әнвәр Фәезов, Исмай Насыйров (Кәнәч) һәм тагын берничә укытучы бар иде. Алар Гариф абыйга кайбер кызыклы кушаматларның тарихын сөйләделәр. Көлә-көлә тиргә баткан Гариф абый шунда: «Сезгә, егетләр, төрек солтанына Кәшә мишәрләре хаты язарга гына кирәк мондый тел белән...» — диде. «Беренчедән, Төркиядә күптән инде солтан юк!» диештеләр тегеләр, «Икенчедән, без, Гариф брат, мишәр тегел...» дип, яңа бәхәс кузгаттылар... Гариф абый, хуҗаларны үпкәләттем, ахры, дип борчылып, дөньядагы бик күп атаклы татарларның мишәр булуы хакында, бүгенге көндә Татарстан җитәкчеләре арасыда да мишәрләрнең байтак булуы хакында сөйләде.

— Безнең беренче секретарь Табеев мишәрләрне «высший сорт татар» дип әйтә! — дип юатырга тырышты Гариф абый һәм, теманы кискен борып, юморга бай Кәшә халкы өчен бик матур тост күтәртте... Гариф абый оста итеп көлдерә дә, матур итеп көлә дә белә иде һәм, иң мөһиме, үзе дә иң кырыс шаяртуларны да егетләрчә күтәрә иде...

1978 елда «Идел кызы»ның беренче китабы басылып чыкты. Анда Кәшә материалларының урын алуы бүген дә минем күңелемне җылытып тора. Гариф абыйның Кәшәгә тагын бер барып кайтасы килә иде. Бу хакта аның миңа берничә мәртәбә әйткәне булды. Мин дә берничә мәртәбә теге сәяхәтне кабатларга вәгъдә бирдем, ләкин ул вәгъдәләр, кызганыч ки, үтәлми калдылар һәм искә төшеп сызландыра торган үкенечкә әйләнделәр.

Июнь, 2001

Кодрәтле оста

(Марсель Сәлимҗанов)

Мин аның белән балыкка йөрмәдем. Ә үзенең бик тәмләп сөйләгәннәрен ишеткәнем булды. Балачакның иң матур хатирәләренә әверелгән бу шөгыльгә бик сирәк җай чыгара алдым. Балык каптырып утыру ул ау да түгел, спорт та түгел, ә бәхетле ялгызлыкка бирелү мөмкинчелеге. Балыкка йөрү — философлар шөгыле... Иҗат кешесе ялгызлыгында илаһи азатлык яши. Ялгызы гына уйланып утырганда, кеше матур була, хәтта уйлары авыр вакытларда да. Җае чыкканда якыннарыгызның шундый чагына игътибар итегез, йә булмаса Роденның «Фикер иясе», Урманченың «Сагыш» скульптураларын, Васнецовның «Аленушка», Таир Салаховның «Кара Караев» дигән картиналарын исегезгә төшерегез... Шуның өчен дә мин Марсель Хәкимовичка ияреп йә үзен ияртеп балыкка йөргән кешеләргә бераз гына көнләшеп карыйм, чөнки алар бу гаҗәеп кызыклы, энциклопедик әңгәмәдәшләренең әнә шул матур чакларын күп күргәннәр, аның әнә шул бәхетле ялгызлыкта гына телгә иңә торган фикерләрен ишеткәннәрдер, бәлки.

Хәер, миңа да гомер барышында Марсель Сәлимҗанов белән очрашу-сөйләшүләр аз тимәде. Без озак еллар бер ишегалдына чыккан йортларда яшәдек. Эт уйнатырга чыккан сәгатьләрендә очрашсак, ул минем белән күбрәк сәяси мәсьәләләр турында сөйләшә иде. Минем «Эт уйната берәү кала уртасында...» дигән шигырем шундый очрашуларның берсеннән соң языллды... Марсель Хәкимович, һәр яңалык белән кызыксынып

баручы кеше буларак, дөнья сәясәтендәге һәр мөһим хәлдән хәбәрдар булды. Аны беренче нәүбәттә сәяси вакыйганың асылы түгел, ә андагы интрига, аңа бәйле шәхесләрнең үзара мөнәсәбәтләре, һәм нәтиҗәдә шул шәхесләрнең алдагы язмышлары кызыксындыра. «Әйтте диярсең, фәләнне үстерәчәкләр, төгәнне урыныннан алачаклар...» дип, фикерен дә әйтә. Һәм күп очракта ул ялгышмады. Марсель Хәкимовичның бу сәләтен мин аның киң эрудицияле, кызыксынучан, аналитик акылга ия шәхес булуы һәм режиссерлык профессиясенә бәйләп аңлыйм һәм аңлатам, һәр спектакль, асылда, — интрига, ягъни персонажларның бер-берсе белән бәрелеше, вакыйгаларның персонажларга бәйле рәвештә хәрәкәте һәм — киресенчә. Театр сәхнәләрендә йөзләрчә спектакль куйган кеше, әлбәттә, интриганың барлык серләрен дә диярлек белә. Гомумән, режиссерлар һәм драматурглар — интриганың иң зур осталары, һәм бу табигый дә, чөнки моңа сәләт аларның профессияләре нигезен тәшкил итә, дип уйлыйм.

Акылы аналитик булмаган кеше, минемчә, шулай ук режиссер була алмый, чөнки вакыйгалар хәрәкәтендәге логик сәбәпчеллекне, персонажлар характерындагы эзлеклелекне күрер өчен дә акылның шушы хасияте кирәк. Мин Марсель Сәлимҗанов куйган күпчелек спектакльләрне беләм. Алар стиль һәм логика мәсьәләсендә камил була торганнар иде.

Миңа 1973–1982 елларда Татарстан мәдәният министрының профессиональ сәнгать буенча урынбасары булып эшләргә туры килде. Ул чорда республикадагы барлык дәүләт театрларының һәр спектаклен министрлыкның кабул итү комиссиясе карый һәм спектакльне халыкка күрсәтү-күрсәтмәү мәсьәләсен хәл итә иде. Ул комиссиядә, әлбәттә, сәхнә сәнгатенең танылган остасы буларак, Марсель Хәкимович та эшләде. Билгеле, аны Әлмәт, Бөгелмә, Минзәлә театрлары спектакльләрен кабул итешергә сирәк чакыра идек, чөнки ул үзе һәрвакытта диярлек үз сәхнәсенә яңа әсәр кую белән мәшгуль булды. Гомумән, театрларның баш режиссерларын төп эшләреннән бик мөһим очракларда гына аера идек.

Шул комиссиянең рәисе буларак, миңа, яшь һәм тәҗрибәсез министр урынбасарына, еш кына Марсель Хәкимович белән киңәш-табыш итешергә туры килде.

— Ну, Харис, син моны үзең дә беләсең инде, — дигән булып, ул миңа театр һәм сәхнә сәнгатенең мин белмәгән серләрен аңларга, проблемаларына төшенергә ярдәм итте.

Комиссия утырышлары спектакльне караганнан соң ук баш режиссерлар кабинетларында була торган иде. Марсель Хәкимович, спектакль аңа ошамаган очракта, залдан кабинетка күченештән файдаланып, утырышка калмый. Күрәсең, профессиональ әхлак таләпләре аңа үзенең коллегасына тәнкыйть сүзе әйтергә рөхсәт итми иде. Спектакль ошаса, ул, коллегасының уңышларын күрсәтеп, этрафлы чыгыш ясый, спектакльне тагы да камилләштерү юлларын күрсәтә. Аның киңәшләренә опера театрында да, Качалов исемендәге театрда да, яшь тамашачыларныкында да күп вакытта колак салалар иде. Гомумән, Марсель Хәкимович коллегалары янында эреләнмәде, үзен гади, тыйнак, әмма күзгә күренерлек сак тотты. Ә үз театрында, бигрәк тә үзе куйган спектакльләр турында фикер алышканда, Марсель Хәкимович азартлы бәхәсчегә әверелә. Комиссиянең кайбер әгъзалары аның татар әхлагына туры килеп бетмәгән сурәтләү чараларын еш куллануын, аларның спектакльдән спектакльгә күчеп йөрүен тәнкыйтьлиләр иде. Аларның кайсыбере матбугат битләренә дә бәреп чыкты бугай. Мондый тәнкыйтьне Марсель Хәкимович авыр кичерде. Тамашачыга ошый бит дигән сылтау белән акларга тырышты, бөтенләй үк булмаса да, спектакльнең андый урыннарын төзәтте. Ул үзенең мин-минлеген авызлыкта тота белә торган олы сәнгатькяр иде.

Билгеле, әңгәмәләребез сәясәт кысалары белән генә чикләнмәде. Мин «Казан утлары» журналының баш редакторы булып эшләгән чорларда анда басылган уңышлы һәм уңышсызрак әсәрләр хакында да сөйләшкәннәребезне хәтерлим. Әйтик, Мәхмүт Хәсәновның «Язгы аҗаган» романы турында. Бу әсәр аңарда матур тәэсирләр калдырган иде. «Бәлки, сәхнәләштерергә кирәктер аны?..» дигән тәкъдимгә ул болайрак җавап бирде:

— Сәхнә өчен артык зур һәм күп планлы, ә менә күп серияле кинофильм өчен суйган да каплаган инде...

Марсель Хәкимович татар әдәбиятын да, Советлар Союзы халыкларының рус телендә басылган әсәрләрен дә күзәтеп бара, аларның иң күренеклеләрен күпләрдән элегрәк укыган була иде. Ул татар әдәбиятыннан, бигрәк тә аның драматургиясеннән күпне көтте, өмет итте. Бик еш кына «Менә фәләннән пьеса килде, төгәннекен укыдык... Тар шул, тар! Татарда никтер маңгай тар...» дип көрсенде. Бу аның күптәнге һәм ныклы фикере иде.

Җитмешенче-сиксәненче елларда язучыларның «Әдәби ел йомгаклары» дигән гомуми җыелышлары ныклы әзерлек белән үтә иде. Анда республиканың иң күренекле әдәбият белгечләре, галимнәр, сәхнә осталары докладлар белән чыгалар. Докладлар шактый таләпчән һәм кырыс була. Юк, «күсәк» тәнкыйте түгел иде аларда, ә ярманы көрпәдән аерып бирә торган, һәркемнең иҗади уңышын күрергә тырыша торган принципиаль тәнкыйть иде. Әдәбиятыбызга алтмышынчы елларда килгән язучыларның күпчелеге әнә шундый «Әдәби ел йомгаклары»ның шифалы йогынтысында формалашты.

Хәтеремдә, 1976 елның шундый җыелышында драматургия турындагы докладны Марсель Сәлимҗанов ясады. Мин аның язганны укып ясаган чыгышын хәтерләмим. Ул барлык чыгышларын да, Россия культура министрлыгындамы, партиянең өлкә комитетындамы, теоретик конференцияләрдәме, телдән генә, тезисларга карап кына (еш кына аларсыз да) ясый һәм уңышка ирешә иде. Бу юлы да Марсель Хәкимович үзенә хас традицияне бозмады... Шул чыгышында да ул татар драматургиясенең ул еллардагы төп җитешсезлекләрен: «бытовизм» чиреннән арына алмавын, ясалма психологизмны, конфликтларның примитивлыгын, сүз комизмы белән артык мавыгу, ситуация комизмына сирәк ирешү, геройларның философик җегәрсез, очерк персонажлары дәрәҗәсендә генә булуларын дәлилләде. Ялгышмасам, нәкъ шул чыгышында ул татар драматурги-

ясенә яңа тын бирүдә безнең буын шагыйрьләренә өмет багълавын әйтте һәм шигыребездә булган заман сулышын, яңа формаларга төрелгән заман идеяләрен, метафоралар кискенлеген драматургиягә дә алып кирәргә өндәде, безгә өмет багълавын әйтте. Аның урынлы һәм мөһим чакыруына шагыйрь Рөстәм Мингалим генә җавап бирде булса кирәк...

Марсель Хәкимовичның хәтере искиткеч яхшы иде. Ләкин мондый хәтер безне, бигрәк тә киләсе буыннарны, үтә кыйммәтле байлыктан — маэстроның үз сүзләре белән әйткән эстетик һәм философик фикерләреннән — күпмедер мәхрүм дә итте. Хәер, ул заманнарда һәр җыелышның протоколы җентекләп теркәлә иде. «Әдәби ел йомгаклары»нда сөйләнгән докладларның да уңышлылары «Казан утлары»нда басылды. Бәлки, Язучылар берлеге архивында йә булмаса «Казан утлары» битләрендә бу чыгыш тулырак рәвештә сакланып та калгандыр...

1975 елның яз башында Рәшидә ханым Җиһаншина Г.Камал исемендәге театр директоры урыныннан китәргә дип сүз кузгатты. Мәдәният министрлыгы өчен көтелмәгән хәбәр булды бу. Үз вазыйфасын чын иргетләрчә башкарган Рәшидә ханымны без китмәскә шактый озак үгетләдек, әлегә директор булырлык кешене күрмибез, дип тә карадык. Һәм ул, безгә булышу йөзеннән, драматург Туфан Миңнуллин кандидатурасы турында уйлап карарга киңәш итте... Егерменче-утызынчы елларда үз театрында директор булып эшләгән, псевдоним куеп үзенә үзе җибәргән пьесаларын озак еллар сәхнәсенә менгермәгән мәшһүр немец драматургы Фердинанд Брукнер хәтеремә килде... Мин Марсель Хәкимович белән киңәштем. Бу кандидатураны ул хуплап кабул итте. Җаны-тәне белән театрга бирелгән кешенең директор булып эшләвендә ул үзенә генә мәгълүм перспективалар да күрде булса кирәк. Икенче тапкыр сөйләшү вакытында Марсель Хәкимовичның логикасы үзгәрәк иде инде. Ул Нәкый Исәнбәт, Риза Ишморат, Габдрахман Минский, Мирсәй Әмир кебек өлкән буын драматургларыннан инде берни дә көтмәве турында ачыктан-ачык әйтте, Хәй Вахит, Юныс Әминов, Аяз Гыйләҗев, Гариф Ахуновлар буыныннан да атом, космос заманы балкышларын өмет итү авыр инде, диде. Шәриф Хөсәеневнең аз язуы хакында ничектер җиңелчә генә әйтеп китте. Әгәр дә Туфанны да, драматургиядән аерып, административ эшкә җибәрсәк, дөрес булырмы икән дигән, бик аңлашыла торган сорау куйды. Әгәр дә Туфан бу эшкә алына калса, аның белән рәхәтләнеп эшләячәген дә белдерде. Әлбәттә, мин директорлык эшен Туфанга тәкъдим итеп карадым. Әлбәттә, ул, иҗатында тизләнеш ала баручы драматург, безнең тәкъдимне кире какты һәм, минемчә, дөрес итте.

Әлеге сөйләшүне дә, Марсель Хәкимовичның әдәби ел йомгакларында ясаган чыгышын да, драматургиягә яшь шагыйрьләрне, прозаикларны өндәүләрен дә, Казан театр училищесындагы, Казан культура институтындагы педагогик эшчәнлеген дә истә тотып, мондый нәтиҗәгә килергә була: ул, иң абруйлы татар театрының баш режиссеры, гомумән утыз еллап татарның режиссерлык мәктәбе җитәкчесе булуы белән генә чикләнмичә, үзенең җилкәсенә үзе теләп татар театры дигән катлаулы дөньяга да үз тәртибен һәм зәвыгын урнаштыру җаваплылыгын да алган чын мәгънәсендә олы шәхес, кодрәтле оста иде. Аның һәр эше үз театры чикләреннән ташып чыга иде, ә йогынтысы Татарстаннан читтәге татар театрларында да сизелә. Ул үзенә кирәкле драматурглар, артистлар, театр рәссамнары, театр композиторлары тәрбияләде, үзенә кирәкле пьесалар яздырды, язылганнарын үзенә кирәкчә төзәттерде, үзгәрттерде, режиссерлык сәнгатендә дә, театрны оештыруда да традицияләр булдырды. Шуның өчен дә аны, кулны йөрәккә куеп, татар театр сәнгатенең классигы дип атап була.

1997 елның октябрь аенда язмыш безне Республика клиник хастаханәсендә очраштырды. Икебезнең дә бөерләребезгә операция ясарга кирәк булып чыкты. Шушы катлаулы адымга әзерләнгәндә, минем күз алдыма ап-ачык булып еракта калган бер вакыйга килеп басты... Ул елларда СССР һәм РСФСР культура министрлыклары репертуар буенча киңәшмәләр үткәрәләр иде. Мондый киңәшмәләр илнең төрле шәһәрләрендә узды. Ялгышмасам, 1973 елгымы, 1974 елгымы киңәшмә октябрь аенда Пермь шәһәрендә булды. Татарстан делегациясе Пермьгә иң соңгылардан булып килде. Алдан килгән — урын өчен, диләр, безгә кунакханәдә бераз тыгызланыбрак урнашырга туры килде. Шулай итеп, Марсель Хәкимович белән мин икебезгә бер люкс номерга урнаштык. Икенче көнне, җыелыштан соң, без номерыбызга Россия культура министрлыгыннан берничә «хәлиткеч» кешене кунакка чакырдык. Ул елларда коры шәраб эчү модага кереп бара иде. Без дә кунакларыбызны коры шәраб һәм чәк-чәк белән сыйладык. Кунаклар таралышкач, беребез йокы бүлмәсендә, икенчебез залда килеш, озак кына сөйләшеп яттык.

— Салкын номерларда торабыз... Репертуар дип тарткалашабыз... Мировая, русская, советская классика дигән булып, бөтен театрларга бер үк кием киендертмәкчеләр... Сизәсеңме, бер үк авторларны такмакчы булалар... Мәскәүнекеләрне... Ә милли авторларны тәрҗемә итәргә ашыкмыйлар үзләре... — дип, Марсель Хәкимович ачуын куертып алды... — Йөрибез шунда вакыт әрәм итеп... Нервы бозып... Сәламәтлекне туздырып... Менә миңа тиздән кырык... Әллә уздырып була, әллә юк...

— Кырык яшьне уздырмыйлар бит... Ниндидер начар фалы бар, имеш...

— Мин банкет-фәлән турында әйтмим... Сез бит берегез дә белмисез — минем бөерләр бернигә дә ярамый... — диде ул, әллә сыкранып, әллә көрсенеп...

— Ник дәваланмыйсың соң?.. Обком сине теләсә нинди больницага сала ала бит...

— Обком ул сала. Минем ятасым килми... Үзең беләсең ич — алда күпме эш тора...

Ул елларда театрлар сезонга 6–7шәр премьера уйныйлар иде. Үз театрында премьераларның күбесе Марсель Хәкимовичныкы була торган иде... Шунысын да искәртеп китәргә кирәк — Казанның барлык театрлары да бу чорда тамашачылар кытлыгы кичерде һәм премьераларның күп булуы тамашачыны театрга китертә торган иң мөһим чараларның да нәтиҗәлесе дип карала иде. Хәзер инде Марсель Хәкимовичның ул

сезонда нинди әсәрләр куерга җыенганын хәтерләмим.

Кыскасы, Республика хастаханәсендә минем хәтеремә әнә шул вакыйга килде. Мин аны Марсель Хәкимовичның да исенә төшердем.

— Менә шулай, килә-килә килеп җиттек... пычак астына, — дип куйды ул, үзенең хәленә исе китмәгәндәй. — Ходай ни язган булса, шул булыр инде...

Безне берничә көн буена операциягә әзерләделәр. Шул вакытта без бик күп нәрсәләр турында сөйләшеп өлгердек. Аны сәясәт тә, татар әдәбиятының хәле дә, республика җитәкчелеге турында имеш-мимешләр дә элеккечә үк борчый. Ул романнарның юк дәрәҗәдә аз язылуы, язылганнарының үткәннән гел гаеп эзләүгә корылган булулары, тарихка багышланган әсәрләрнең бармак имеп язылулары турында дәлилле һәм кискен фикерләр әйтте — димәк, журналларыбызны да, нәшриятларыбыз җимешләрен дә күз уңыннан төшерми. Мин аңа татар театрының киләчәге һәм эстафета таягын алып китәчәк кадрлар турында берничә сорау бирдем... Режиссерлар турында ул болайрак җавап бирде:

— Менә сезнең шагыйрьләр арасында инде картаеп бара торган яшь буын бармы, аларга нинди җитешсезлекләр-кимчелекләр хас булса, безнең режиссерларга да нәкъ шулар хас...

— Димәк, безгә яшәргә дә яшәргә генә кала, — дидем мин.

— Ни язган булса, шул килер инде, — дип кабатлады Марсель Хәкимович.

Сөйләшү аның палатасында булды. Миңа иртәгәсе көндә операциягә керергә иде, аңа — бер көн соңрак... Без, операциядән соң әңгәмәне дәвам итәргә язсын, дип кочаклаштык. Бу бәхилләшү түгел иде... Бу кочаклашуны мин әлегәчә ничектер читтән карап күрәм — рәссам Искәндәр Рафиковның «Җәлилчеләр» әсәре кебегрәк итеп...

Миңа операцияне 8 октябрьдә профессор Ринат Харисович Галиев, ә аңа 9 октябрьдә профессор Дмитрий Михайлович Красильников ясады. Минем хәлләр җиңелрәк булган — аякка тизрәк бастым һәм Марсель Хәкимовичның бер этажга югарырак урнашкан палатасына кереп йөри башладым. Кайчан гына керсәң дә, аның янында хатыны Гөлнара ханым булды. Мин кергәндә, еш кына ул Марсель Хәкимовичның кулын тотып утырган була иде. Марсель Хәкимовичка бу бик ошый иде булса кирәк — Гөлнара ханым якынлашкан саен, ул аның кулына үзе сузыла. Ул миннән, мин аңардан яраларыбызның ничегрәк авыртуы, төзәлүе турында сорашабыз. Минем хәлне сорашып, ул үз хәлен чамаларга тырыша. Савыгудагы кайбер аермалыкларны «синең яраң уң якта, ә минеке сулда...», «синдә май катламы кимрәк шул...», «миңа бер көнгә соңрак ясадылар шул...» дип аңлатты һәм үзен тынычландырды...

Марсель Хәкимовичның аякка басу теләге гаҗәеп көчле иде, чөнки аны яңа эшләр, куеласы яңа спектакльләр ашыктырды... Шуңа күрә дә ул язмышның әлеге катлаулы һәм хәтәр сынавыннан чагыштырмача тиз чыкты, аягүрә калды...

15 февраль, 2003

Ишморат алмагачы

Шулай туры килде ки, озак еллар дәвамында Аккош күлендә без Риза ага Ишморат белән бер өйне икегә бүлеп яшәдек. Шәһәрдәге фатирларыбыз да Чехов һәм Лесгафт урамнарындагы күрше йортларда иде...

1972 елда күренекле чуваш язучысы Алексей Талвир яңадан Чабаксарга кайтып киткәч, Аккош күлендә алардан бушаган иҗат йортының ике бүлмәсен миңа — инде бер елдан артык Татарстан Язучылар союзы идарәсенең җаваплы секретаре булып эшләгән яшь язучыга тәкъдим иттеләр. Бу өйнең ярты ягындагы ике бүлмәдә озак еллар Риза ага үзенең гаиләсе белән яшәгән һәм язу өстәле янында бихисап күп сәгатьләр уздырган. Риза абзый һәм аның хәләл җефете Рәисә апа белән якыннан аралашуыбыз әнә шул иҗат йортында башланды... Бүген дә бу өй исән әле. Аның янындагы ел саен мул уңыш бирә торган бер бик карт алмагач та исән... Без бу өйне бераз яңарттык, сипләттек, ныгыттык — шулай итеп, татар мәдәнияте тарихында якты эз калдырган күренекле шәхесләрнең рухларын, истәлекләрен сеңдергән өйне саклап калдык. Бу өйнең яшьтәшләре инде ишелеп беттеләр... Бу истәлекләремне дә мин кайчандыр Риза ага эшләгән бүлмәдә, Хәсән Туфаннан, Шәрәф Мөдәррис һәм Ләбибә Ихсановадан, Нәби Дәүлидән, Зәки Нуридан, Алексей Талвирдан, Рәисә Ишморатовадан калган өстәлдә язам...

Ул елларда Аккош күле язучылары бакчачылык белән дә шактый тырышып шөгыльләнәләр иде. Төгәлрәк итеп әйткәндә, бу эш, әлбәттә, язучы хатыннары җилкәсендә булды. Шуңа күрә дә биредәге өйләр Сибгат Хәким өе, Гомәр Бәшир, Нил Юзиев, Нәби Дәүли өе дип, ә бакчалар Мөршидә апа бакчасы, Кәримә апа, Дамира ханым, Наҗия апа бакчасы дип йөртелә иде... Ә Риза абзый белән Рәисә апа икесе дә язучы булганга, җир эшенә артык игътибар бирмәделәр. Безнең бакчада күбрәк минем әти белән әни эшләсә, аларныкында башлыча уллары, киленнәре, бигрәк тә кече киленнәре Рәхилә әвәрә килә иде. Әлбәттә, Риза абзый да бакчада еш күренә. Язу өстәлен беравыкка ялгыз калдырып, берәр түтәл янына килеп баса да: «Рәисә, моны нишләтергә?.. Рәисә, моңа күпме су сибәргә?..» — кебегрәк сорау белән хатынына эндәшә. Рәисә апа да чыга. Ул да, түтәлләргә бераз карап торганнан соң, Рәхиләне чакырып чыгара, аңардан сорашып, Риза абзыйга ЦУ (ценное указание) бирә. Шуннан Риза абзый, иелеп, бер-ике чүп үләне йолкып ала, аны кая ташларга белмичә аптырап тора. Ниһаять, койма буендагы компост өеменә илтеп ташлый да, гаҗәеп канәгатьлек хисе кичереп, ятим калган язу өстәле янына кереп китә... Озак кына чыкмый тора. Чыга... һәм теге күренешкә охшаш хәрәкәт тагын кабатлана... Читтән карап торганда, бу кемгәдер бераз мәзәгрәк булып тоелгандыр, әмма сиксәненә таба барган язучының бөтен дикъкате язу өстәлендә булуы, аның һаман да иҗат дәрте белән яшә-

ве, җәйләрнең ымсындыргыч ямена дә бирешмичә, көннәр буе язып утыра алуы мине әле дә сокландыра һәм әле дә үрнәк булып тора...

Егерме еллап күршелек кылган дәвердә Риза абзый белән бик күп мәртәбәләр сөйләшеп-әңгәмәләшеп утырырга да туры килде. Кызганыч ки, мин, хәтеремә ышанып, аларны кәгазьгә төшерә бармаганмын. Хәзер, инде алтмышны узгач, беләм: иҗат кешесе өчен иң кирәклесе һәм шул ук вакытта иң ышанычсызы — хәтер икән!..

Аның яраткан темаларыннан берсе Сәгыйть Сүнчәләй булды. Риза абзый бу шагыйрь һәм җәмәгать эшлеклесенең тормыш юлын да, шигырьләрен дә тирәнтен белә, аңардан дәресләр алуы турында (шулай хәтерлим) горурланып сөйли иде. Тукайны чын шагыйрь итешкән кешеләр арасында Сүнчәләйнең урынын ул бик зурдан билгеләде, әмма аның тиешле бәя алмавына бик эче пошты... Риза абзый Сүнчәләйнең күп кенә шигырьләрен яттан сөйләп, соклана-соклана, аларга шәрех-аңлатмалар бирә. Аны тыңлаганда, мин Сәгыйть Сүнчәләйнең чыннан да зур шагыйрь булуына ышана башлый идем... Тагын бер яраткан темасы — театр. Ул үзенең төп остазы итеп Кәрим Тинчуринны таный иде. Әңгәмәбез нәрсә турында гына бармасын, Риза абзый Кәрим Тинчуринны, һичшиксез, искә төшерә, аның белән бергә эшләгән чактагы берәр эпизодтан мисал китерергә ярата. Театрларыбызның теге яки бу спектакльләре турында сүз чыкканда, ул «Кәрим абзый болайрак иткән булыр иде, тегеләйрәк иткән булыр иде» дип, аңа сылтап, үз бәясен бирә... Риза абзый белән Рәисә апа Казан театрларындагы барлык премьераларны карап бардылар. Мин дә ун елга якын мәдәният министры урынбасары булып эшләгән чорда бер генә премьераны да калдырмадым. Шуңа күрә безнең театр турындагы фикер алышуларыбыз конкрет булды. Кызганыч ки, бу әңгәмәләрнең нечкәлекләре хәтеремдә сакланмаган. Ләкин шунысын ачык әйтә алам: һәр премьера Риза абзыйда үз әсәрләренең берәрсен яңадан сәхнәдә күрү теләге уята иде. Гомеренең соңгы бик күп елларында кайчандыр үзе баш режиссер булып эшләгән театр ни өчендер аның бер генә пьесасына да әйләнеп кайтмады. Бу хәл күпне күргән, күпкә түзгән мәшһүр драматургның бәгырен көйдерде... Ләкин ул өметен өзмәде.

Әле дә хәтеремдә, Риза абзый Габдулла Тукайның 100 еллык юбилеена биш-алты ел элегрәк әзерләнә башлады. 1981 ме, 1982 ме елны ул «И мөкатдәс моңлы сазым» дигән пьесасын язып бетерде һәм театрга тәкъдим итте. Драматургның үз юбилеена — 80 еллыгына да, кем әйтмешли, бер генә адым калып бара иде. Кайда гына очрашсак та, ул чорда Риза абзый үзенең язу өстәлендә яткан пьесасы турында сүз кузгатмый калмады. Сөйләшүләрнең берсендә ул миңа «Тукайның иң зур гражданлык батырлыгы нәрсәдә?» дигән сорау бирде. Бу сорау алдында мин шактый каушап калдым. Без бит мәктәпнең беренче сыйныфыннан башлап, Тукайның бөеклегендә бер генә тап та, ярты гына күләгә дә күрмәскә күнеккән, аның турындагы һәр язмага берсүзсез ышанган кешеләр. Бүген дә күбебезнең Тукай турында үз фикере юк дисәк тә ярый. Әйе, Тукай — халкыбызның даһи улы, бөек шагыйре. Ләкин ул балигъьлык чорыннан күптән түгел генә чыккан яшь җилкенчәк вакытында ук вафат булган. Баррикадаларга күтәрелмәгән, сугышларда катнашмаган, патша төрмәләрендә ятмаган, парламентларда ялкынлы чыгышлар ясамаган... Риза абзый әлеге соравы белән мине бөек шагыйребез турында тирән уйлар чоңгылына батырды. Әлбәттә, Тукайның иң зур гражданлык батырлыгы — аның адәм ышанмаслык авыр шартларда барлыкка килгән, кояш нуры белән өртелгән, татар горурлыгы белән сугарылган иҗаты. Ләкин ул вакытта мин, Риза абзыйның уйлары сукмагында калырга тырышып, шагыйрь шәхесен шактый тарайтып һәм сәясиләштереп, «Китмибез!» дип әйтә алуында!» дип җавап бирдем. Бу идеяне пьесага кертү, аны сәхнә әсәренең бер агымы рәвешендә алып бару Тукай шәхесен калку һәм сугышчанрак итәр иде, дигән фикер дә әйттем. Риза абзый үзенең героен, әлбәттә, моның белән генә чикләмәде, киңрәк, Сибгат Хәким әйтмешли, масштаблырак итеп язды. Анда татар халкының күренекле уллары Хөсәен Ямашев, Фатих Әмирхан, Галиәсгар Камал, Сәгыйть Рәмиев, Сәгыйть Сүнчәләй һәм башка тарихи шәхесләр конкрет тарихи вакыйгалар эчендә гәүдәләндерелгән... Драматургның иң соңгыларыннан булган бу сәхнә әсәренә мин бәя бирергә җыенмыйм. Заманалар бәя бирер. Әмма «И мөкатдәс моңлы сазым»ны театрның борып кайтаруы турында әйтми кала алмыйм. Һәрвакыт һәркем белән мөлаем елмаеп сөйләшә торган, җитмеш тугыз яшен тутырган, җилфердәп тора башлаган картның күз яшьләре беркайчан да хәтеремнән чыкмас. Юк, үз пьесасына тискәре бәя алудан түгел, аның белән чакырып та сөйләшмичә, ни өчен сәхнәгә менгерә алмаганнарын аңлатып та тормыйча, бер тәкъдим дә әйтмичә кире боруларына хәтере калып елады карт драматург. Бу хәлләрдән соң театрларыбыз сәхнәләрендә бик күп яңа пьесалар рампа уты күрде. Аларның күбесе хәтердә дә юк инде — хәзерге бер көнлек эстрада җырларын йоткан кебек, аларны да җил йотты. Тукайга багышланган сәхнә шедеврлары да әлегәчә тумады...

1983 елда Риза Ишморатка 80 яшь тулды. Олы драматургны ихтирамлап, «Казан утлары» журналы «И мөкатдәс моңлы сазым» пьесасын бастырып чыгарды. Әсәр укучыларны битараф калдырмады — журнал һәм драматург адресына матур-матур хатлар килде. Аларның авторлары күбесенчә укытучылар булганын да ачык хәтерлим, чөнки мин ул вакытта «Казан утлары»ның баш редакторы идем һәм редакциягә килгән барлык хатларны үзем укып бардым.

Ул елларда Татарстан язучылары белән Башкортстан язучылары бер-берсенә еш кына кунакка киләләр иде. Хәзер бу матур көннәрне сагынып сөйләргә генә калды, ахры... Мостай ага Кәрим Казанга килсә, берничә өйдә кунакта була. Мостафа агага ияреп, минем Нәкый Исәнбәт, Гомәр Бәширов, Әмирхан Еники өйләрендә булганым бар. Казанга килгәнен ишеткәч, алар Мостафа аганы үзләре чакырып алалар. Ә Хәсән ага Туфаннарга һәм Риза абзыйларга Мостафа ага үз инициативасы белән бара. Чакырсалар да, чакырмасалар да... Чөнки бармый кала алмый. Әлбәттә, алар да Уфа кунагын сагынганнар, зурлап каршылыйлар, олы табын коралар... Мостафа ага берничә тапкыр Аккош күленә дә килгән. Соңгы тапкыр, хәтерем ялгышмаса,

Ишморатларда (Лесгафт урамындагы йортта) Мостафа ага 1992 елның августында булды. Риза абзый Уфа хәлләрен, андагы таныш-белешләре турында сорашты, Мостафа ага сизелер-сизелмәс юмор белән аңа җавап кайтарды. Риза абзый тыйнак кына кеткелдәп көлә-көлә тыңлады. Аннары фронтовиклар, гадәттәгечә, сугышта күргәннәрен искә төшереп утырдылар, төрле иҗат йортларында, язучылар съездларында, Казан, Уфа премьераларында очрашуларын, андагы гәп-әңгәмәләрне хәтерләренә китерделәр. Ул вакытта Риза абзый шактый хәлсезләнгән иде инде. Колагы да катыланган, күзләре дә тоныкланган иде. Ә хәтере искиткеч якты. Бигрәк тә илле-алтмыш ел элек булган вакыйгаларга... Мостафа абыйны озатканда, Риза абзый аның белән бәхилләшә башлады. Рәисә апа аны « Юкны сөйләп торма әле монда!..» дип туктатты, аннары Мостафа ага, Риза абзыйны кочаклап алып, «Без әле әүвәл синең туксаныңны бәйрәм итәчәкбез, бәйрәм итә-итә йөзеңә дә җитәчәкбез!..» дип, уенга борды. Риза абзый «Туксанга хәтле көч бар әле анысы...» дип егетләнде, ләкин аның елмайган күзләреннән караңгы, дымлы нурлар агыла иде. Өч елдан соң, вәгъдәсендә торып, туксан еллык юбилеен үткәреп, язу өстәлендә башланган әсәрләрен калдырып, Риза абзый мәңгелеккә китеп барды.

Вафатына бер ел калгандарак, Риза абзый, сөйләшәсе бик мөһим сүзләрем бар дип, мине өенә чакыра башлады. Күп тапкырлар вәгъдә бирдем, ләкин озак вакытлар аның янына керә алмадым. Ул елларда минем вакытым бик тыгыз иде, чөнки «Татарстан хәбәрләре» гәзитенең баш редакторы булып эшли идем. Өстәвенә Татарстанның халык депутаты вазифалары... Шулай да мин аның Лесгафт урамындагы фатирында булдым. Озак-озак кына сөйләшеп утырдык. Беренче сөйләшү 1994 елның 24 мартында, сишәмбе көнне булды. Өч бүлмәле фатирның берсе Риза абзыйның йокы бүлмәсе дә, эш кабинеты да иде. Андагы зур шкаф китаплар һәм бәйләп-бәйләп куелган төрле зурлыктагы, төрле төстәге папкалар белән шыгрым тулы. Кайберләре саргаеп кына түгел, вакытлар кагылудан көрәнләнеп тә киткән. Шундый папкаларның берничәсе язу өстәлендә ята... Риза абзый ул елларда урамга сирәк чыга, Аккош күленә килми, әнә шул кабинетында тыныч кына хатирәләрен яңартып, архивын рәткә кертү белән шөгыльләнә иде. «Тыныч» сүзе бу урында, бәлки, башка сүз белән алмаштырылырга тиештер, чөнки Риза абзыйның күңеленә олы борчулар кереп тулган булган. Сүзен ул шуннан башлады да. Бу әңгәмәне, кызганыч ки, мин стенографик тулылык белән хәтеремдә тергезә алмам, әмма мәгънәсен төгәл итеп язам.

«Миңа инде озак калмады, — дип күрсенде ул. — Архивым зур, күреп торасың... Андагы бик күп нәрсәләр, төрле сәбәпләр аркасында, матбугатка чыкмаган. Бу папкаларда әсәрләремнең вариантлары, төшереп калдырырга мәҗбүр булган өзекләре... Минем шәҗәрәм... Язып бетерә алмаган әсәрләрем... Төрле документлар... Шуларны ышанычлы кулларга тапшырасы иде, үзебез исән чакта... Менә без сине бик күп еллар беләбез, күзәтеп киләбез... Разый булып, безнең архивны үз кулларыңа алып кал инде!.. Безнең өчен иң ышанычлысы — син... Минем күңелем тынычланыр иде...»

Менә шундый минем өчен һич көтелмәгән әңгәмә-тәкъдим булды ул көнне... Мин, Риза абзыйның үпкәләвеннән, рәнҗүеннән курка-курка, барлык дипломатия сәләтемне кулланып, аңа бу эшнең минем өчен мөмкин түгеллеген аңлатырга тырыштым. Мирас комиссиясе эшлисе барлык эшләрне, зур бер иҗатның алдагы язмышын Риза абзыйның күпсанлы туганнары, балалары барында үз җаваплылыгыма мин һичничек тә ала алмый идем. Ләкин Риза абзый бу юлы мине аңламады. Икенче юлы да, өченче юлы да аңламады. Һәм шул килеш булса кирәк, якты дөньядан китеп тә барды...

...Аккош күлендә бер бик юан, тармакланып үскән карт алмагач бар. Ярты гасыр яшәгән бу алмагач әле дә булса ел саен мул итеп җимеш бирә, ял итеп маташмый... Ул безнең тәрәзә каршында үсә. Элек бу тәрәзә Ризаэтдин абзыйның йокы бүлмәсенеке иде. Менә шушы алмагач Яңа елны — 1979 ны каршылыйсы төндә — Казанны камап алган 51 градуслы суыкта да исән калды, ә бакчадагы башка алмагачлар барысы да диярлек шул кышта өшеделәр... Риза абзый шул алмагач төбендә ял итәргә ярата иде. Аның ышыгында кемнәр генә сөйләшеп утырмаган?! Риза абзый үлгәннән соң, 1996 елның җәендә, әлеге алмагачның бер ботагы, алмаларын күтәреп тора алмыйча, сынып төште. Мин бу алмагачның сурәтен, алда ни булмас дип, үземнең дәфтәремә гади автокаләм белән төшереп алдым. Әлеге рәсем минем «Шигырь язган каләм белән» дигән китабымда басылып та чыкты... Без бу чыдам, армый-талмый җимеш биргән алмагачны әле дә «Ишморат алмагачы» дип йөртәбез һәм аңа караган саен гел елмаеп торган, зыялылык үрнәге булган, олы эшләр башкарып та кече күңелле булып калган Ризаэтдин абзыйны күз алдына китерәбез...

2003

Ташлама йөгерүеңне, дулкын!

(Буага китеп барабыз...)

> ...бәхетле булганмын мин: нинди
> кешеләр минем туган туфрагыма
> аяк баскан, минем кырларымның
> һавасын сулаган...
> *Мостай Кәрим*

Ә мин үземне бераз башкарак сәбәпләр аркасында бәхетле санап йөри идем — күпме бөек кешеләрнең

туган яки үлгән җирләренә аяк бастым бит: Гете, Пушкин, Лермонтов, Тукай, Дәрдмәнд, Тургенев, Есенин, Бакый Урманче, Нәҗип Җиһанов, Райнис, Альфонс Доде, Хузангай, Ухсай!.. Ә Муса Җәлилнең туган авылы Мостафаны барып күргәч, шундый шигырь яздым:

Һәрвакытта менә шулай була —
рух көчәя, сагыш сүрелә,
бастым исә бөек кешеләрнең
туган яки үлгән җиренә.

Шундый ук хисләрне Мостай Кәримнең туган авылы Келәштә дә кичердем. Анда миңа берничә мәртәбә булырга туры килде. Кызлар тавына күтәрелеп, Мостай учагы ягулар! Аларның чәчрәп менеп киткән чаткылары күкләрдә минутлык йолдыз булып сүнсә дә, минем күңелемдә әле дә булса саклана, балкый ... Күңел күктән биегрәк!

Ләкин бәхетнең Мостафа ага әйткән төре шулай ук зур икән. Синең өеңә игелекле кунак килү бер шатлык булса, ил, дөньякүләм билгеле кешеләрнең туган туфрагыңа, җылы идәнеңә аяк басуы, табыныңнан сыеңны авыз итүе — олы бәйрәм! Әгәр дә андый кеше синең чакырылган кунагың булса?! Мондый очракта инде бәхетнең дәрәҗәсен билгеләү өчен сүз табуы ай-һай авыр була. Шуңа күрә, ахры, мин Мостай Кәрим дигән язучы, җәмәгать эшлеклесе, бүгенге төрки дөньяның иң олпат шагыйре турындагы сүземне, мөгезеннән тотып алып, башлап җибәрә алмый утырам бугай...

*

1992 елның август ахырларында Мостафа ага оныгы Тимербулат белән Казанда булып киткән иде. Ул көннәрдә без «Метеор» белән Болгарга бардык, ерак бабаларыбызның эзләренә басып йөрдек. Ул вакытта Тимербулат мәктәп укучысы гына иде, картатаеның һәр адымын киногa төшереп йөгереп йөрде. Көн гаҗәеп җилле булды — диңгездә генә йөгерешә торган чал дулкыннар безне Казанга алып кайтасы «Метеор»га пристаньга якынлашырга бик озак ирек бирмәделәр. Шул дулкыннарга «Бераз гына туктап торыгыз инде — үлмәссез әле!» дип кычкырырдай булган идек... Бәлки, кычкырылгандыр да әле... Шул гаҗәеп көннәр истәлеге булып минем бу олуг шагыйрь турында язган «Исеңдәдер...» циклына кергән шигырем калды.

Аннары ул 2001 елның октябрь аенда шагыйрьләр Рауил Бикбаев, Кадим Аралбаев һәм кызы Әлфия ханым (Тимербулатның әнисе) белән минем юбилеемда катнашты. Исеме дөньяның күп илләрендә билгеле шагыйрь һәм акыл иясе белән бу очрашу да минем күңел канатымны ныгытып калдырган иде...

Шул еллар эчендә тормыш дәрьясының кайбер сулары хәтта кирегә таба акты, җилләр өермәләнеп исте, яшәү рәвешебез, нигез төшенчәләребез үзгәрде. Мостафа аганың оныгы да бүген Мәскәүдәге бер җитди фирманың вице-президенты булып үсеп җиткән... Бу килүендә, Буа районы китапханәчеләре белән очрашканда, Мостафа ага әлеге елларны «кан тамырларымнан кан агып беткәндәй, рух тамырларымнан вакыт агып беткәндәй булды» дип билгеләде. Дөресен генә әйткәндә, аның бу сүзләре мине сискәндереп җибәрде. Тормышның балын да, борычын да потлап татыган, үзен сәясәтнең кайнарлы-суыклы контраст ташкыннарында чыныктырган, түземлек түлен уныбызга җитәрлек итеп туплаган кешедән мин мондый сүзләр көтмәгән идем. Дан, ихтирам, дәүләт игътибары үрләрендә торган шәхеснең төрле катаклизмнардан саклану чаралары көчлерәк, камилрәктер, диеп уйлый идем. Алай ук түгел икән! Аллаһ кушуы буенча шагыйрь итеп яратылгансың икән, синең тамырларыңда үз каның гына түгел, халкың каны да ага. Ул канда кислород кимесә, синең җаның да сызланмый кала алмый... Ләкин безнең алда кан тамырыннан — кан, рух тамырыннан вакыт агып беткән шагыйрь түгел, ә сәясәттә дә, икътисадта да, ярлыларга, байларга, урта хәллеләргә бүленә барган җәмгыятьтә дә, замандашларыбыз психологиясендә дә һәр «усак яфрагы селкенгәнне» сизеп торган, гаҗәеп күзәтүчән, телендә кискенлек һәм әдәплелек балансын саклый белгән, үткен уйлы, киная сүзле, кемнеңдер төгәл эпитеты аша бөтен элеккеге СССРда «мудрый Мустай» дип йөртелгән аксакал иде... Үзгәрешләрнең сагышлылары да аз түгел: теге килүләрендә аны самавыр җырлатып көткән табыннар бу юлы инде корылмаганнар — Нәкый Исәнбәт, Әмирхан Еники, Риза һәм Рәисә Ишморатлар, Гариф Ахуновлар, урыннары җәннәттә булсын, якты дөнья белән хушлаштылар. Аларны искә төшереп, Мостафа ага бераз ямансулап алды. «Казанда да мин аргамак бәйлисе капкалар бетеп бара» дип көрсенеп куйды һәм:

— Бездә хәзер иң карт язучы — мин, ә сездә кем? — диде.

Мин күңелемнән язучыларны барлый башладым.

— Сафа абзый Сабиров иде — 1915 ме, 1916 мы елгы. Ул да быел вафат булды, — дидем мин.

— Беләм аны. Ул Татиздатта минем ике китабымны бастырып чыгарды, — диде Мостафа ага, — моряк иде ул. — Ә хәзер иң карты кем?

— Әдип Маликов йә Геннадий Паушкиндыр... Ләбибә апа Ихсанова булмаса... Алар да сиксәннәрен уздылар... Соңгы елларда мин белмәгән берәр картны Язучылар берлегенә алып куймаган булсалар...

— Бездә дә әгъзалар саны өч йөзгә җитеп бара бугай... Санның сыйфатка әйләнәсен генә көтәсе калды... Күпме көтәсе икән?.. Әйдә, көтик хәлебездән килгәнчә, — дип елмаеп куйды Мостафа ага. — Ә Әдипне бик хөрмәт итәм... Саҗидә шәп шагыйрә иде... Ләбибә белән Шәрәф Мөдәррисне дә яхшы беләм... Ләбибә — прелесть, ә Шәрәф — парень хоть куда иде, — диде Мостафа ага, русчасын-татарчасын бергә кушып. Күрәсең, хәтере дулкынланганда, ул тәрҗемәгә көч сарыф итүне кирәкле санамады, хисенә тәңгәл сүзләрен туры-

дан-туры җиткерде. Бу юлы ул сүзләр русча булды.

Сүз уңаенда бер күзәтүем белән дә уртаклашыйм әле. Миңа Мостафа аганың русча сөйләгән чыгышларын ишетергә, сөйләшкәнен тыңларга, рус телендә язган мәкаләләрен күпләп укырга туры килде. Үзем дә кайчандыр рус теле укытучысы булганлыгыма таянып әйтә алам: Мостафа аганың русчасы татарда, башкортта, чувашта еш очрый торган тәрҗемә русча түгел, ә табигый рәвештә агыла торган, төрле төсмерләргә, фразеологик әйләнмәләргә, мәкальләргә, анекдотларга бай, уйда туганда ук русча булып туган сыгылмалы тел. Ә аның татарчасы турында мин тагы да сокланыбрак сөйли алыр идем. Башка төрки телләрне дә яхшы белүе, башкорт теленең остасы булуы Мостафа агага, гарәп, фарсы алынмаларыннан, хәтта латин терминнарыннан гадәттәгедән кимрәк файдаланып, үзенең татарчасын төркирәк итәргә, аңлаешлырак итәргә мөмкинлек бирә. Бу темага нигә болай тәфсилләп тукталдым соң әле мин? Беренчедән, соңгы елларда татар теленең сәяси, икътисади, иҗтимагый, юридик (карагыз әле: бер генә сүз дә татарча түгел!) терминнарын барлау белән шөгыльләнгән, хәтта сүзлек туплашкан кеше буларак, миңа Мостафа аганың татарчасы шушы җәһәттән бик кызыклы булып күренде. Безгә, терминнар эзләгәндә, башка төрки телләр хәзинәсеннән дә кыюрак файдаланырга кирәктер, мөгаен. Икенчедән, Мостай Кәрим шигырьләренең һәм прозасының поэтик үзенчәлекләренең берсе, һичшиксез, күптеллелек нигезендә ешрак барлыкка килә торган хикмәтле сүз әйләнешләре, шулардан яралган «үлемечле хәсрәт», «ачлык имезеп яту», «җирдә яшәп туймас өчен яратылган кеше» кебегрәк метафоралар. Өченчедән, кызганыч ки, бездә татарча иҗат иткән язучылар арасында тагын бер телне яки икене камил белүчеләр элегрәк тә юк иде, хәзер дә бармак белән генә санарлык. Андыйлар яңа кабул ителгән әгъзалар арасында булса — бик һәйбәт, дип, аларга төрле яклап үсәр өчен мөмкинлек бирергә кирәк, тараеп бара торган әдәбиятыбызның офыкларын шундыйлар тизрәк һәм уңышлырак киңәйтерләр, дип әйтәсем килде.

Буа белән Казан арасындагы ике сәгатьлек юлны без «Тойота»ның арткы урыннарында тоташ әңгәмәдә уздык. Мостафа аганың кызы Әлфия ханым безгә комачауламыйча, алгы урында барды, ә фотокорреспондент белән минем улым Әмир башка машинада иделәр. Мостафа абый сорашты — мин сөйләдем, мин сораштым — ул сөйләде. «Йә, аңлата алдыммы?» дия-дия, күп нәрсәне тәфсилләп аңлатып бирде.

— Салават Юлаевның 250 еллыгы ничек узды? — дип сорадым.

— Бик югары кимәлдә узды, ул бит безнең Беренче башкорт, милләтнең символы.

— Сезнең чыгышыгыз барысына да ошап бетмәгән икән дигән хәбәр килеп җитте Казанга.

— Мин үз алдыма беркайчан андый максат куймыйм да...

— Ә шул бәйрәмдә үзе катнашкан ИЯЛИ директоры Нурмөхәммәт Хисамов сезнең чыгышны бик тә олыдан бәяләде, Салават образын антик мифлар югарылыгына күтәргәнсез диеп сөйләде.

— Бусы дөрес... Ләкин Салават мифик Алла түгел... Һәм була да алмый... Ләкин без аңа горурлыгыбыз символына әйләнгән каһарманыбыз, шагыйребез, халкыбызның хыял тупланышы дип табынабыз... Салават безнең сәнамыбыз, идолыбыз... Мин аны шулай дип атасам да, атамасам да, Салаватны әлеге югарылыкка халык үзе күтәргән, аны үзенең аң символына, төшенчәсенә әверелдергән... Ә халык мифларсыз, идолларсыз яши алмый. Ансыз яшәсә, рухы сүнәчәк...

Нәрсә турында гына сөйләшмәдек без! Театрларыбыз, аларның репертуары да, эстрада сәнгатенең миллилектән ераклаша баруы да, әсәрләребезне тәрҗемә итү мәсьәләләре дә, газета-журналларыбызның азаеп, хафага салган тиражлары да, талантларны яшьли ега торган эчкечелек афәте дә безне бер дәрәҗәдә үк борчый икән.

— Бездә хәзер егетләрчә сөйләшерлек язучылар азая бара. Аларның да күбесе шагыйрәләр, — дип куйды Мостафа ага.

Юл буе яңгыр коеп торды. Мин, чыланып яткан күпьеллык үлән покосларына ымлап, «Харап итә инде...» дип, артык еш яуган яңгырлардан зарланып алдым. Мостафа ага «Яңгырлы елны ачлык булмый ул...» дип, Башкортостанда инде күптән яңгырлар булмавы хакында, халыкның курка башлавы турында борчылып сөйләде. Әлфия ханымнан хәзер үк «мобильник»тан Уфага шалтыратып яңгырлар хакында белешүен үтенде. Әлфия ханым шалтыратты, ләкин куанычлы хәбәр әйтмәде...

— Ә Буада яңгырлар күперләрне агызды, иген кырларын юып төшерде, — дидем мин...

Чуваш әдәбиятына да кереп чыктык. Мостафа ага чуваш әдәбияты һәм язучылары проблемаларыннан да хәбәрдар икән. Язучылар оешмасының яшь рәисе Валери Тургайның күп кенә эшләрен хуплап телгә алды: «Булдыра бит, таркалып бетә язган оешманы яңадан туплап бетерде! Энергичный егет...» — дип мактап алды.

Мостафа аганың данлыклы якын дуслары Рәсүл Гамзатов, Чыңгыз Айтматов, Кайсын Кулиев, Давыт Көгелтиневләрне дә искә төшердек. Мостафа ага аларны гомумән бик еш телгә ала, бергә булган кызыклы хәлләрне сөйли, әсәрләреннән цитаталар китерә. Ул мәшһүр язучылар белән мин дә күп тапкырлар Мәскәүдә дә, Казанда да, Уфада да очрашканым-сөйләшкәнем булды.

— Чыңгызның хәле яхшыра, телефоннан сөйләштем — инфаркты әллә ни каты булмаган, — диде Мостафа ага. — Давыт белән бу араларда гына сөйләшкәнем булмады... Рухлар якын, дуслык исән, шәһәрләребез, кем әйтмешли, элеккеге урыннарында, ә һаман ераклаша барабыз, ераклаша барабыз, — дип көрсенде ул.

— Ишетүемчә, Президент Путин өченче ел Рәсүл Гамзатовны, Сезне, Давыт Көгелтиневне Сочига чакырган иде. Сез бармадыгыз бугай...

— Дөрес, ул очрашу Рәсүлгә 80 яшь тулу уңаеннан оештырылган иде... Ләкин мин ничектер бармый кал-

дым... Рәсүл дусымны җирләүдә катнаша алмадым, менә бусы аяныч... Аны хатыны Патимат янына күмгәннәр...

Шактый гына сүзсез бардык. Мостафа ага, машинаның ян-ягыннан артка таба йөгергән манзараларга карамыйча, үз эченә чумды, уйларына батты. Беравыктан әйтеп куйды:

— Рауза апаң каберенә барып кайттым әле... Мин бит анда ике урынлы «хрущёвка» алып куйган идем. Бик матур урында... Үземә дә ошап китте, — диде ул, күзләре, битләре, иреннәре белән рәхәтләнеп елмаеп... — Шулай, үлем турында шаяртырга кирәк ул... Мин бит инде аның кочагында ике мәртәбә булган кеше... Ул миңа куркыныч түгел, мин аңа тыныч карыйм хәзер... Куркыныч түгел, ләкин аяныч... Соңгы айларда сәяхәтләрем язмаларын актарып утырдым әле. Ай-һай күп йөрелгән, кемнәр белән генә очрашылмаган! Эшкәртергәме инде аларны, юкмы, дип аптырап торам әле...

— Эшкәртергә, эшкәртергә!.. Сез үзегезнең кем икәнлегегезне онытасыз, ахры, — дип, мин Мостафа агага аның башкорт, татар, Россия әдәбиятында-сәнгатендә генә түгел, бөтен төрки һәм аннан киңрәк дөнья мәдәниятендәге кабатланмас олы урынын билгеләргә керештем. Ләкин ул миңа артык иркенәеп китәргә ирек бирмәде.

— Үземнең кем икәнлегемне мин беләм, — диде ул, — мин киләчәкнең нинди буласын белмим. Нинди кешеләр килер? Кирәк булырмы аларга мин язганнар, мин күргәннәр, минем тормыш тәҗрибәм? Кешедә бит ике төрле хәтер бар: яманы, яхшысы... Безгә карап, безгә карата алар нинди хәтерләрен эшкә җигәрләр? Бу мәсьәләдә безнең заман киләчәккә матур үрнәк күрсәтә алмады...

Шулай сөйләшә-сөйләшә, без Буага барып җиткәнебезне сизми дә калганбыз...

*

Буа безне чәчәкләр һәм чәкчәк, телекамералар белән район чигендә үк матур итеп каршылады. Район хакимиятенә барысы өчен дә рәхмәт, ләкин беразга булса да яңгыр кранын гына ябып куя алмаганнар... Юл уңаеннан гына төзелешләрне, яңа спирт заводын карадык һәм мин укып тәмамлаган А.В.Луначарский исемендәге мәктәпкә килдек. Бу мәктәпкә мин үземнең рәсемнәрем күргәзмәсен бүләк иткән идем. Аларны бер кабинетка туплап, эстетика классы ясаганнар. Мостафа ага шул рәсемнәр белән танышты. Аннары каникул башлануга да карамастан җыелган укытучылар белән әңгәмә булды. Мин әдәби остазым Мостай Кәрим алдында үзем укыган мәктәп укучылары өчен өч премия булдыруым турында хәбәр иттем: берсе — әдәби иҗатта, икенчесе — рәсем сәнгатендә, өченчесе — музыкаль йә үзешчән сәнгатьтә ирешкән уңыш өчен. Бәлки, минем премияләр укучылар игътибарын сәнгатьнең әнә шул төрләренә төгәлрәк юнәлтерләр дип эшләгән эшем иде бу үзенә күрә. Белмәссең, киләчәктә нәкъ менә минем лауреатлар арасыннан Буа районының данын тагын да биеккәрәк күтәрүче язучылар, рәссамнар, музыкантлар үсеп чыгар... Иншалла!..

Мостафа ага укытучыларның сорауларына кызыклы-кызыклы җаваплар бирде, алдагы иҗат планнарының бер читен генә булса да ачып күрсәтте, шигырьләрен яттан укыды, бер мәктәп балаларының «Аю һәм башка кошлар» дигән китап язулары хакында сөйләп көлдерде. Әлбәттә, минем иҗатыма булган мөнәсәбәтен дә, Казанга һәм Буага минем чакыруымны ихтирам итеп килгәнлеген дә әйтергә онытмады.

— Рәхмәт Ренатка, ул мине үзенең әдәби остазы дип саный, — диде ул, — бу аның эше. Әлбәттә, андый шәкертең булу күңелле нәрсә... Укучы үзенә укытучы сайлый ала. Ә менә шагыйрь беркемне дә үзенең шәкерте дип саный алмый. Хакы юк... Шагыйрь, асылда, шагыйрь булып туа һәм аны беркем дә шигырь язарга өйрәтә алмый...

Бу сүзләре белән Мостафа ага миңа Кено дигән француз шагыйренең шаян шигырен исемә төшертте, ләкин мин ул чагында аны хәтеремдә торгыза алмадым. Менә ул шигырь:

Сүзне нигез итеп ал,
аны көчле утка сал,
бер чеметем акыл сип,
арттырып җибәрмә тик,
куш йолдыз, борыч, тирәк,
хисчән самими йөрәк.
Ә эшнең азагында
осталык казанында
кайнат барсын төн вә көн,
һәм яза башла... Ләкин
бер шартны да тор белеп —
шагыйрь булып ту элек...

Шуны сөйләп җибәргән булсам, нинди урынлы булыр иде!.. Ләкин мин Мостафа ага фикерен үземчә дәвам итеп киттем, чөнки Мостай Кәрим дигән шагыйрьнең һәм аның иҗатының кайсы яклары миңа йогынты ясаганлыгын остазның үзенә әйтергә, ниһаять, нинди матур җай чыкты!.. Бу темага озаклап тукталып, чагыштырулар, параллельләр китерә-китерә, мисаллар белән нигезли-нигезли, тәфсилләп сөйләп булган булыр иде. Андый эшне киләчәк буын әдәбият белгечләренә калдырып (бәлки, бүгенгеләренә дәдер!), мин фикеремнең йомгагын гына әйттем: Тарих, сәясәт һәм фәлсәфә эретмәсеннән хасил дәүләти фикерләрне хәтта беләме түбән булган кешеләргә дә аңлаешлы итеп җиткерү сәнгатенә яки, башкача итеп әйткәндә, сәяси җые-

лышлар җитдилеге белән дуслар табыны ихласлыгын шигырь юлларында бергә кушу осталыгына ирешүдә миңа Мостай Кәрим иҗаты иң якын үрнәк. Немец Гёте, руслар Державин һәм Тютчев та миңа ерак түгел. Ә Мостай Кәрим иҗаты — үз замандашым һәм тел кардәшем үрнәге!

Остазлык, әлбәттә, моның белән генә чикләнми. «Ташлама утыңны, Прометей!» авторының антик мифологияне бүгенге көн проблемаларына эшләтә алуы да, «Салават» трагедиясен язган әдипнең көрәшкә милләт язмышы күзе белән карый белүе дә, «Ай тотылган төндә»трагедиясенең гади, аңлаешлы вакыйгалары аша вөҗдан азатлыгы дигән үтә катлаулы философик категорияне һәр йөрәк төшенчәсе итеп күтәрүе дә, кечкенә генә вакыйганы тирән мәгънәле метафора итеп җәеп салу осталыгы да, бүгенге сәяси очкыннан киләчәктә нинди янгын чыгачагын хөкемдарлар күзенә бәреп әйтергә курыкмавы да миндә соклану һәм үрнәк алу теләге тудыра.

Кыскасы, прозада — Шагыйрь, шигырьдә — Драматург, драмада — Философ булган Мостай Кәрим һәр җитди язучы өчен иҗат һәм гражданлык университеты була ала.

Буа китапханәсендә дә бик ихлас очрашу булды. Мостафа аганың, нинди аудитория белән очрашмасын, кеше күңелендәге бикләрне алып, ишекләрен шар ачтыра ала торган ниндидер көче-тылсымы бар. Китапханәчеләр бик күп сораулар бирделәр, Мостафа ага, тормыштагы төрле хәлләрдән мисаллар китерә-китерә, җаваплар бирде. «Бүгенге көндә нинди әсәр язасыз? Шигырьме, прозамы, пьесамы?» дигән сорауга ул «Бүгенге көндә бернәрсә дә язмыйм, сезнең каршыгызда утырам...» дип җавап бирде елмаеп. Аннары, җитди тонга күчеп, хәзер инде шигырьләрне азрак язуы, күбрәк истәлекләрен тәртипкә китерүе, шулардан чыгып «Гомер мизгелләре» дигән китабының дәвамын язуын сөйләде.

— Мин бик күп яхшы, акыллы, көчле кешеләр белән очрашканмын икән гомер юлларымда, төрле-төрле вакыйгалар шаһиты булганмын, — диде ул. — Менә шулар турында язам соңгы айларда...

— Ә начар кешеләр очрамадымыни?

— Андыйлары да шактый очрады, ләкин алар турында исемләп язмыйм, минем әсәрләремдә мәңгеләшмәсеннәр әле... — диде Мостафа ага, елмаеп. — Әлбәттә, начарга карап та файдалы нәтиҗә чыгарып була, ләкин күбрәк яхшыдан үрнәк алыйк әле.

*

Юлда килгәндә үк Мостафа ага: «Без нинди районга барабыз соң? Буа нәрсәсе белән билгеле?» — дип сораган иде. Өзлексез яуган яңгыр аккомпанементына кушылып, мин, хикәяләү белән генә чикләнмичә, Буага ода, кантата ук җырладым булса кирәк. Аның икътисади яктан да, ашлык җыюда да, төзелеш буенча да республикабызда алдынгы урыннарда икәнен әйттем. Татарда беренче сатирик журнал «Карчыга»ның баш мөхәррире Шакир Мөхәммәдев, Тукайның иң беренче китабын бастыручы Шәрәфләр, шулар нәселеннән чыккан композитор Алмаз Монасыйпов, җәлилче Фоат Булатов, лингвист Галимҗан Шәрәф, язучы Җәвад Тәрҗеманов турында кыскача мәгълүмат бирдем. Районыбызда туып үскән язучыларыбыз Гомәр Толымбайскины, Гомәр Галины, Шәриф Хөсәеневне, Әхмәт Рәшитовны, яшьли киткән Тәүфикъ Камалиевны, чуваш язучыларыннан Н.Дедушкинны, В.Ухлины, К.Петровны, А.Калганны, В.Урдашны да искә алдым, декабрист Ивашовны да, Мао Цзе-Дунның күп урынбасарларының берсе булган Борһан Шаһидине дә онытмадым, дәүләт эшлеклеләре, академиклар, профессорлар, министрлар, композиторлар, рәссамнар, Дәүләт премияләре лауреатлары да читтә калмады. Мостафа аганы мин әнә шуларның эзләре буйлап бераз гына булса да йөртмәкче идем, коеп торган яңгыр моны эшләргә ирек бирмәде. Шулай да без Казма авылына барып кайтырга булдык, чөнки анда минем бабамнар нигезе, әнием кабере, әтием салган йорт! Анда туган-тумачаларым чәй әзерләп көтеп торалар. Ә колхозыбыз үзәге булган Килдуразда — олы кунак хөрмәтенә кайдадыр ямьле Зөя елгасы буенда корылган табын...

Черкенгә килеп кергәч, Мостафа ага:

— Шушымы синең Казмаң? — дип сорап куйды.

— Юк әле... Әнә теге йортта академик Фуат Гарифуллин туган, — дидем мин, машинаның сул тәрәзәсенә төртеп. — Бу — Бакый Урманче туган Кул Черкене авылы.

Мостафа ага авыл өйләрен җентеклəбрәк карарга кереште. Авыл уртасына килеп туктадык. Монда элек мәчет иде, хәзер — мәктәп. Мәчет мәйданы күршесендә кайчандыр Идрис мулла йорты булган. Шунда татар халкының мәшһүр рәссамы һәм сынчысы Бакый Урманче дөньяга килгән. Ул урында карт агачлар үсеп утыра, аларны бүген җилле яңгыр айкый.

— Беләм мин ул мәһабәт картны, күп аралашырга туры килмәсә дә, беләм, — диде Мостафа ага.

Чиләкләп үк булмаса да, иләкләп койган яңгырны ерта-ерта, безнең өч-дүрт машинадан торган кортежыбыз Казмага таба юл алды. Ике авыл арасы — ярты гына чакрым. Черкен Казмага таба үсә, ә Казма Өчмунчага (Шәриф Хөсәенев туган авыл) таба үсә. Бүген анда 60–70 йорттан ары юктыр. Бу авылдан 4 профессор чыккан, шуларның берсе — химик Р.В.Гафиятуллин — СССР Дәүләт премиясе лауреаты, икенчесе — Ә.Б.Халидов — Коръәннең татарчага беренче фәнни тәрҗемәсен башкарган, гомер буе Санкт-Петербург университетының академик И.Ю.Крачковский исеме белән бәйле кафедрасында эшләгән галим. Кызганыч ки, әлегәчә бу хезмәтнең нәшер ителгәне юк бугай...

Такыр юлдан мәчеткә хәтле килеп җитеп тукталдык. Дегет кебек сыегайган кара туфраклы урам буйлап тагы да хәрәкәт итеп булмады. Автомобилебезнең тәрәзә сөрткечен кызуракка куеп, мин Мостафа агага төп йортыбызның яктырып күренеп торган түбәсен күрсәттем.

— Аһ, төп йортыбызга аяк бастыра алмадым, ахры, инде!

Йөземдә, күрәсең, яшереп кала алмаслык үкенеч булгандыр. Мостафа ага мине юатырга кереште:

— Мин бик канәгать, Ренат, борчылма, — диде ул, — мин инде бөтен нәрсәне күземә сеңдереп кала торган яшьтә түгелмен. Синең нигезең, Бакый Урманче җире минем рух хәтеремә сеңде... А это для меня важнее, — дип өстәде, русчалап.

— Нигез дигәннән, Мостафа ага, без менә хәзер чын мәгънәсендә төп нигезебез янында ук торабыз. Минем ерак бабайлар да мулла булганнар бит. Садыйк мулла исемле бабабыз бу авылда кырык елдан артык муллалык иткән... Әнә, мәчеттән бераз арырак, безнең нәселнең төп йорты булган. Әтием П хәрефе рәвешендә салынган өйдә үскән. Аннары, Пның бер аягын сүтеп, балалар бакчасы салганнар. Мин белгәндә, өебез инде Г хәрефе кебек кенә иде: бер канаты — клуб, икенче канаты — мәктәп. 1948 елны беренче сыйныфта мин шунда укып йөрдем...

— Алай булгач, синең борчылуың гомумән урынсыз... Дәвам итик сәяхәтне...

Һәм без, күлдәвек суларын Казма хөрмәтенә фейерверк итеп чәчрәтә-чәчрәтә, Буага кайтып киттек, ә Буадан — «Орхидея» мотеле, аның мунчалары, биллиард заллары һәм тәмле табыны аша — Казанга.

Юл өсли генә язучыларның Аккош күле дип аталган иҗат йортларына кереп чыктык. Равил Фәйзуллин һәм Җәүдәт Сөләйманны очраттык, фотога төштек. Мин Мостафа агага Хәсән Туфан яшәгән өй янында фотога төшәргә тәкъдим ясадым.

— Аның өендә мин берничә мәртәбә булдым, — диде ул, җимерелеп бара торган өйгә моңсу гына карап. — Бу дачаның балкып торган чаклары бар иде... Кайсыдыр елны мин Горькийдан Уфага өр-яңа ак «Волга» куып кайтышлый, бирегә тукталган идем. Бик матур, икебезнең күңелендә дә һәрвакыт саклана торган очрашу булган иде. Шуннан соң Туфан, миңа багышлап, «Аккош күлендәге ак каенга пегасыңны бәйләп куясың...»дип шигырь язды, минем ап-ак машинага ишарәләп... Юк, Туфан өе янында фотога төшмим, анда шагыйрьнең нуры сакланмаган... — диде. Һәм төшмәде.

*

21 июльдә Мостай Кәрим Кремльдә республикабыз Президенты М.Ш.Шәймиев белән очрашты... Сәясәттә дә, сөйләшүләр алып баруда да, кеше психологиясен белүдә дә азау ярган бу ике шәхеснең сәгать ярымга сузылган матур хатирәләр болыннары, сәясәт чытырманлыклары аша узган һәм күңелле, һәм җитди әңгәмәсе аерым тасвирлауга лаеклы. Җае чыккач, анысын да эшләрбез әле...

Шул ук көнне Мостай Кәрим «Татарстан Яңа Гасыр» телекомпаниясенә бер сәгатьлек интервью бирде. Вакыты белән кискен, вакыты белән мәзәкчел, ә тулаем алганда — тирән мәгънәле фәлсәфи фикер алышуны без, Алла бирсә, телевизорлардан тыңларбыз. Хәзер татар телевидениесен бөтен Россиядә генә түгел, хәтта Европаның кайбер илләрендә дә карап була.

Иртәгесен алар Уфага кайтып киттеләр.

*

Идел комаягындамы, диңгез пляжындамы, күбебезнең күргәне бар — зур дулкын килә дә, вак дулкыннар барып җитә алмаган җирне сугара, ташларын кузгата, үсемлекләрен чайкалта да, яңа көч тупларга дип булса кирәк, диңгезенә, Иделенә кабат кереп китә. Андый дулкынның дымы аннары елтырый-елтырый, озын-озак итеп ярга сеңә...

Мин ул шундый яр!.. Оренбург юлында саубуллаштым да, кул изәп янымда басып торган хатыным Лилия һәм улым Әмирдән дымлы күземне яшереп, Шагыйрьне Казаннан алып киткән, һаман кечерәя барган «Тойота»га түгел, ә ерагайган саен зурая барган Дулкынга карап торам. Мостай Кәрим дигән Дулкынга!

Мин ул шундый яр... Минем күңелемә чемерди-чемерди фәлсәфи җылы дым сеңә... Асларын күптән инде саф сулар юмаган, шунлыктан мүкләнә башлаган, авыр ташларым җиңеләйгән кебек булып китте, инде төклетуралар, күбәләкләр кунмый башлаган чәчәкләремә сут йөгерде...

Эчтән генә — күңел тавышы белән генә — шагыйрь Икбальнең «Дулкын» дигән шигырендәге «Я существую на бегу! Не на бегу — не существую...» дигән юлларын кабатладым һәм, дога итеп, «Ташлама йөгерүеңне, Дулкын!» дип пышылдадым...

Июль, 2004

Мин ни сәбәпле язучы булып киттем?

I

Минем әнием дә, әтием дә укытучылар. Әтием гомере буе татар әдәбияты укытты. Миңа 10–11 яшьләрдә алар авыл клубы сәхнәсендә үзешчән спектакльләр куюда катнашалар иде. Шундый чакларда әтинең «Үзем

дә бер пьеса язам әле!..» дип әйткәннәрен хәтерлим. Булачак пьесасы турында ул әнием белән дә киңәшә иде... Мин ул пьесаны шактый еллар күтәп йөрдем. Әтидән, кайчан язасың инде, дип, күп мәртәбәләр сорадым. Ул һәрвакыт вакыты юклыкка сылтый иде. Чынлап та, аның вакыты бик тыгыз булгандыр: сугыштан соңгы елларда гаиләне алып барулар авылда җиңел булмаган. Шул пьесаны көтә-көтә, мин үзем дә, яшереп кенә, ниндидер диалоглар язгаладым. Алар, әлбәттә, югалганнар. Царско сельский лицейда Пушкинны язулы һәр кәгазьне сакларга өйрәткән кебек, мине һәр язмамны сакларга өйрәтүче булмаган, хаҗәте дә булмаган. Мин Пушкин түгел.

Әнием ягыннан дәү әтиемнең туганнан туган энесе — күренекле шагыйрь Максуд Сөендекле. Ләкин менә шул дәү әтиемнең әдәби сәләте булу-булмавына дәлилләрем юк. Ул рәсемгә бик оста иде, майлы буяулар белән ясалган картиналар өй тулы иде.

Моның белән мин ни әйтергә телим? Иҗатчы буласы кеше «кирәгенә күрә ярагы» (на спрос и предложение) дигән иҗади этәргечне тоярга сәләтле булырга тиеш. Бу сәләт аңа геннар аша бирелергә дә, тәрбия аша килергә дә мөмкиндер дип уйлыйм. Сәләтне үстерү йә үтерү — бусы инде мәсьәләләр мәсьәләсе!..

Шул ук елларда мин композитор булырга хыяллана башладым. Әтием Казаннан хромка гармун алып кайтты. Нота белмәгәнлектән, гармун төймәләренә цифрлар сугып, мин берничә көй яздым. Аларны әтиләргә дә уйнап күрсәтә идем. Күрәсең, ул музыка примитив булгандыр, өлкәннәрнең мактавында кояш нурлары бик үк чәчрәвек булмый торган иде. Мин моны тоям, уйланам, борчылам... Гарьләнә дә идем булса кирәк, юкса бүгенгәчә хәтеремдә йөртмәс идем. Мин композиторлык сәләтемнең амбициямнән чагыштыргысыз дәрәҗәдә бәләкәй булуын, бу шөгылемнең перспективасыз икәнлеген шактый тиз аңладым — нота белмәгән, музыкаль белем алмаган килеш музыка язуны ташладым. Һәм бик дөрес иткәнмендер дип уйлыйм, чөнки күрәм — грамотасыз, музыкаль надан кешеләр, тавышлары булмаган «микрофон балалары» булышлыгында, бүгенге татар эстрадасын харап итеп, халкыбызның эстетик зәвыгын бозып яталар. Мин дә шуларның берсе булыр идем.

Моның белән нәрсә әйтергә телим соң? Шуны — иҗатчы булырга җыенган кеше үз сәләтенең үз амбициясенә туры килү-килмәвен вакытында чамалап алырга тиеш. Сәләтең амбицияңә туры килмәслек икән, аңардан күпкә кечерәк икән, син, күпме генә көчәнсәң дә, иҗатның бу тармагында фәкать дилетант, йә булмаса вак кәсепче генә булып калачаксың... Шунысын да әйтим: нәселемдә миндәге геннар белән тоташкан Сәйдәш Гарифуллин кебек күренекле музыкантлар, Фәридә Фәезова кебек чын композиторлар да бар...

Аннары мин рәссам булырга хыялланып йөрдем. Бик күп рәсемнәр ясадым. Әмма авыл шартларында миңа сәнгатьнең бу өлкәсе буенча да профессиональ дәресләр алырга туры килмәде. Шулай да мин, җиденче классны тәмамлагач, Казан сәнгать училищесына килеп карадым. Дөресрәге — мине анда әниемнең бер энесе алып барды. Училище директоры Зуев Евгений Владимирович рәсемнәремә карап торды да: «Жаль, но вы уже на этот год опоздали — приемные экзамены давно кончились, приезжайте на следующий год», — дип чыгарып җибәрде. Ә шул көздә мин Буа шәһәренең А.В.Луначарский исемендәге мәктәбенә укырга киттем. Ул елларда район газетасы каршында Барлас Камалов җитәкчелегендә әдәби түгәрәк эшли иде. Шунда йөри башладым һәм... гәзит бите кадәр гәзит битендә беренче шигыремне күрдем. Башларым әйләнеп, күңелем әллә кайларга очып китте.

Моның белән нәрсә әйтмәкче буламмы? Моның белән мин иҗатчы язмышында очраклылык һәм ирешкән беренче уңышның ни дәрәҗәдә мөһим көчләр икәнлеген аеруча ассызымламакчы булам. Әйтик, шул елларда Буада бер күренекле рәссам яшәсә һәм мин аның кулына килеп эләккән булсам? Рәсемгә һәвәслек миндә әлегә кадәр югалмады бит! Хәтта бер булса да персональ күргәзмә оештыруга кадәр барып җителде. Ләкин мин барыбер профессиональ рәссам булып китмәдем, чөнки рәссамлык сәләте амбициямә караганда бик күпкә түбәнрәк булган, күрәсең...

Шулай итеп, мин махсус белем алуга һәм профессиональ осталыкка бәйле булмаган «җиңел» иҗат өлкәсенә — әдәби иҗат дөньясына — аяк бастым. Ләкин бу ноктадан «Язучы» дигән тау башына кадәр ара бик ерак иде әле.

Мин җаным тәнемә сыймый башлагач, аңым җаным белән сөйләшергә өйрәнгәч, бу әңгәмәне тыңларга теләүчеләр табылгач кына язучы була башладым бугай... Ләкин бу ноктадан да «Язучы» дигән биеклеккә ара бик ерак иде әле — тормыш тәҗрибәсе аз иде... Әйтәсе килгән сүзләрем, мин аларны матур итеп әйтә белсәм дә, иҗтимагый һәм интим көчкә ия түгел иде.

II

Әдәбият сөючеләр белән очрашулар вакытында еш кына автор һәм аның персонажлары турында сораулар ишетергә туры килә: әсәрнең герое рухи яктан автордан өстенрәк була аламы, автор тормышта — бер, ә иҗатта бөтенләй икенче кеше булып яшиме һәм башкалар...

Бу сораудан «Язучы дигән биеклеккә күтәрелгән автор, әлбәттә, үзенең персонажларыннан бик күп ягы белән өстенрәк була» дип җавап биреп тә котылып булыр иде. Чынлап та, минем фантазиям җимеше генә булып туган персонаж ничек инде миннән акыллырак, кыюрак, булдыклырак була алсын — ул бит, ахыр чиктә, минем акылымның бер бәләкәй кыйпылчыгы гына. Андый персонажлар бер әсәрдә дистәләгән булырга мөмкин, һәм иҗат гомерендә язучының дистәләгән күп персонажлы әсәр иҗат иткәнен дә онытмаска кирәк. Алмагачның бер ботагы бөтен алмагачтан баерак булуы мөмкинме? Ләкин, әйтик, Җ.Тәрҗемановның «Көмеш дага» романындагы Лобачевский роман авторыннан «акыллыракмы»? Муса Җәлил турында поэма-

лар, романнар язган авторлар рухи яктан үз персонажларыннан өстенрәкләрме? Йә булмаса романдагы Лобачевский тормыштагы Лобачевскийдан өстенрәк була аламы? Бу сорауларга ничек җавап бирергә?

Беренче карашка беркатлы булып күренгән бу сорауларга җавап бирүе бик үк җиңел түгел... Аларга очрагына карап кына җавап биреп буладыр һәм ул җаваплар барыбер якынча гына булып чыгачаклар...

Персонаж башлыча язучының идеяләрен, уй-фикерләрен мөмкин кадәр күбрәк, калкурак, тирәрәк итеп күрсәтә алган сыйфатлардан гыйбарәт. Димәк, язучы, әйтик Җ.Тәрҗеманов, Лобачевский персонажын иҗат иткәндә, фәкать үзенә кирәкле буяуларны, детальләрне, сыйфатларны гына алган. Калганнары романга кермәгәннәр. Шулай итеп, персонаж Лобачевский чынбарлыктагы галимнең бер өлеше генә булып чыккан. Ләкин язучы роман персонажын тормыштагы Лобачевскийда булмаган, әмма үз тәҗрибәсендә булган һәм әсәрнең логикасы таләп иткән кайбер нәрсәләр белән баеткан булуы да ихтимал. Мондый өстәмәләр, әлбәттә, зур осталык һәм чамасын белеп кенә эшләнергә тиешләр, һәм моның өчен автор чын язучы булырга тиеш. Юкса һәр өстәмә — алдашу, ялган, уйдырма булып кабул ителәчәк. Персонажың тарихи шәхес булган очракта, шундый уңышсыз өстәмәләр аңарга яла ягу булып чыгачак.

Язучы үзенең персонажларына үзендә булмаган һәм уңай, һәм тискәре сыйфатларны да бирә. Моңа мисаллар — һәр әсәрдә. Әгәр дә язучы каракны, сукбайны йә бер җинаятьчене әсәренең персонажы итә икән, аның үзен дә шул сыйфатларга ия дип әйтергә бер нигез дә юк. Язучы бик еш кына үзенең идеалын сурәтли — Чернышевский, Тургенев йә Фатих Әмирхан кебек. Чын язучы үз җанына тормыштагы теләсә нинди кешенең тәнен киеп карый ала, әсәрендә шул шәхес булып уйлый, хыяллана, яши. Ул аларны аңлый, җанына кертә, ләкин үзе булып кала.

Язучының җанында персонажлар ничаклы күп булса, ул шуның чаклы бай, көчле һәм кызыклы. Ә язучының үзенә исә шул персонажлар армиясенең чыңгызханы булу олы канәгатьлек хисе китерә. Менә бер персонажыңны җибәреп, укучыларың күңелен яулыйсың, менә икенчесе, өченчесе... унынчысы белән... Ләкин үзең тудырган кайбер геройлар, көтмәгәндә, үзеңә буйсынмый башлыйлар. Дөнья әдәбиятында да, татарныкында да моңа мисаллар шулай ук күп... Син персонажыңны яшәтмәкче буласың, ә ул үлеп китә, синең аны көчле итеп күрәсең килә, ә ул сына, түшенкелеккә бирелә... Үзенә буйсынмаган, баш күтәргән, әсәрнең агышын борып җибәргән, башка персонажларның яшәешен үзгәрткән герой тудыру — язучының олы уңышы. Ә моңа ирешү өчен тулы канлы, төгәл характерлы әдәби геройны, тормыш логикасы белән коралландырып, әсәр дөньясына табигый итеп кертеп җибәрү осталыгы кирәк. Әйтик, Шәриф Хөсәеневнең «Әни килде» драмасындагы персонажлар йә Туфан Миңнуллинның Әлмәндәр карты, Әмирхан Еники, Аяз Гыйләҗев, Нурихан Фәттах, Хисам Камал, Мөхәммәт Мәһдиев, Әхсән Баян персонажлары, һичшиксез, авторлар ихтыярыннан башка яшиләр, авторлар төп геройларының язмышларын үз теләкләренә буйсындыра алмыйлар, чөнки ул геройлар яралмыштан тормышчан һәм төгәл булып туганнар.

III

Әсәрне дөньяга китерүче сәбәпләр һәм көчләр бик күп. Язучы, әлбәттә, күңеле кушканны, йөрәге сораганны яза. Ләкин аның йөрәгенә һәм күңеленә «иҗади боерык» бирүче һәм язучыны каләм алырга мәҗбүр итүче көч күңелнең тышкары ягында, ягъни чынбарлыкта: вакыйгада, хәбәрдә, күзәтүдә... Язучының, бигрәк тә башлап язучының, игътибарын иң тиз җәлеп итә торган вакыйга, әлбәттә, йә куанычлы уңыш, йә коточкыч фаҗига. Бу вакытларда шәхес һәм җәмгыять олы стресс кичерә, бигрәк тә фаҗига вакытында. Фаҗига — югалтулар белән, ә югалту — кызгану, үкенеч, юксыну, сагыну кебек иң көчле хисләр белән бәйле. Фаҗиганең сәбәпчесе кеше, төркем, ил булганда, аларга карата ачу, нәфрәт, үч кебек актив хисләр туа. Әлеге хисләр, әйтик, мәхәббәт хисенең сизелер-сизелмәс мең төсмере белән чагыштырганда, бик күпкә җетерәкләр, кискенрәкләр, калкураклар, һәм алар белән «эш итү» дә бер караганда җайлырак кебек.

Әдәби очрашулар вакытында кайберәүләрнең «Муса Җәлилне фаҗига бөек шагыйрь итмәдеме?» дигән сорау бирүләре урынлымы, түгелме? Әлбәттә, урынлы. Әгәр тә Муса Җәлил фашистлар тарафыннан җәзалап үтерелмәсә, аның «Моабит дәфтәрләре» булмаса, ул үзгәрәк шагыйрь булыр иде... Ләкин җәлилчеләр арасында Мусадан башка да шагыйрьләр булган бит!.. Аларның шәхесләренә дә бер үк фаҗига кагылган, үзләрен бер үк төрмә җәберләгән, бер үк гильотина башларын кискән... Берсе дә шагыйрьлектә Җәлил биеклегенә күтәрелә алмаган бит! Бүгенге укучыларның бик күбе, бигрәк тә рус йә башка телләрдә укучылар, Җәлил шигырьләрен шагыйрь язмышына бәйсез рәвештә укыйлар. Шуңа карамастан да шигырьләр аларга көчле тәэсир ясыйлар. «Моабит дәфтәрләре» циклында «төрмә шигырьләре» юк дисәк тә ярый. Төрмәдә Муса Җәлилнең, дөресен әйткәндә, фронтта мөмкинлек булмаганга язылмыйча калган шигырьләре язылган! Муса Җәлил аларны үз фаҗигасеннән өстен була алганга язган! Фаҗига Муса Җәлил шәхесенә игътибарны, кешеләрнең кызыксыну һәм тартылу көчен, һичшиксез, арттырган һәм аның шигырьләренә ниндидер бер трагик ямь биргән. Ләкин шигырьләр, авторның фаҗигасенә бәйсез рәвештә дә, көчлеләр, кешелеклеләр һәм лаеклы рәвештә дөнья әдәбиятының бер җәүһәре булып саналалар. Бу әсәрләрендә шагыйрь һәр кеше өчен дә гыйбрәтле һәм вакытлар үтү белән дә искерми торган рухи казанышларга ирешкән, гади авторны бөек Язучы иткән биеклеккә күтәрелгән.

(Сораулар булса, дәвамы булыр.)

Шигырь бәйрәменең унбишенчесе

Яз менә инде унбишенче тапкыр безгә Шигырь бәйрәме алып килде. Бөек шагыйребез Габдулла Тукай

туган көнне, ягъни 26 апрельдә, ел саен үткәрелә торган бу бәйрәмнең хәзер сагынып сөйләрлек үткәне, марур тарихы бар. Үзләре безнең арада булмаса да, Әхмәт Фәйзи, Шәрәф Мөдәррис, Зыя Мансур, Гали Хуҗиев, Әнвәр Давыдовларның тавышлары шул тарих ташларына язылган. Аларга алмашка яңа шагыйрьләр килде. Шигырь бәйрәме һаман үсә, аның тавышы елдан-ел ныгый, офыгы киңәя бара. Аның инде хәзер үткәрү тәртибе, ягъни үткәрү церемониясе, гадәткә кереп бара. Шигырь бәйрәме Казанда һәм республикабыз шәһәрләрендә, районнарында, авылларында традициягә керде һәм чын мәгънәсендә традицион бәйрәмгә әверелде. Аның шулай үсә баруының, халык күңеленең түренә хәтле узуының төп сәбәпләреннән берсе — тормыш, көн белән аваздаш булуы, ил, халык сулышы белән бердәм булуы. Былтыр күпмилләтле илебезнең олы юбилее елында үткәрелгән Шигырь бәйрәме халыклар дуслыгына, әдәбиятлар дуслыгына багышлап үтте. Мәскәүдән, күрше автономияле республикалардан килгән кунаклар, үзебезнең шагыйрьләребез дуслыкка, туганлыкка, Ватаныбызга багышланган иң яхшы шигырьләрен халыкка укыдылар. Быелгы, ягъни тугызынчы бишьеллыкның хәлиткеч елында уза торган Шигырь бәйрәме кешене кеше иткән, көчле һәм бөек иткән хезмәткә багышлана. Соңгы елларда әдипләребез хезмәт темасына, хезмәт кешеләренә аеруча игътибар итәләр. Республикабыз җирендә бара торган гигант төзелешләр, гаҗәеп үзгәрешләр язучының күңеленә йогынты ясый: шагыйрьдән роман яздыра, прозаикка җыр илһамы бирә, журналистны драматург итә. Менә шундый хезмәт быелгы Шигырь бәйрәменең түрендә булачак та инде. Ә аңарга бу хәзерлекне март аенда ук башладык. Казанның барлык культура сарайларында диярлек «Казан язы» дип үткәрелгән әдәби-музыкаль кичәләр Шигырь бәйрәменең старты булды. 25 апрель көнне әдәби кичәләр гадәттәгечә Арча районында, Тукай-Кырлайда узды. Бу да Шигырь бәйрәме программасының һәр елны кабатлана торган даими өлеше, гадәткә кереп, традициягә әверелгән өлеше бәйрәмнең кульминацион ноктасы, финишы булган Шигъри митингның урыны былтырдан башлап алмашты. Ул быел да Татар дәүләт опера һәм балет театры янындагы Габдулла Тукай һәйкәле каршында узачак. 26 апрельдә 15 сәгатьтә тамашачылар Тукай премиясенең 1973 елгы лауреатлары чыгышын, Мәскәү, Уфа, Ворошиловград, Пермь, Чабаксардан килгән шагыйрьләрнең әсәрләрен тыңлыйлар. Әлбәттә, үзебезнең шагыйрьләрнең яңа әсәрләре белән дә танышырлар. Китап сөючеләр өчен Шигъри митингта афтограф белән китап сату оештырыла. Анда Татарстан китап нәшриятының һәм үзәк нәшриятларның соңгы елларда чыгарган яңа китаплары булачак.

Әйе! Яз, апрель менә инде унбишенче тапкыр безгә Шигырь бәйрәме алып килде, без унбишенче тапкыр аңа ашкынабыз.

Апрель, 1973

Ватандарлык тамырында — җәлилчеләр

Батырлык — кешенең иң матур сыйфаты. Совет власте өчен, социализм өчен, коммунистик идеяләр тантанасы өчен көрәш чорлар, гасырлар таң калырлык тиңдәшсез каһарманнар тудырды. Гражданнар сугышы чоры батырлары Лазо, Щорс, Азин, Амангельды, Котовский, Чапаев, Бөек Ватан сугышы геройлары Матросов, Гастелло, Карбышев, Җәлил һәм меңләгән башка каһарманнар совет халкының хәтерендә генә түгел, аңында, күңел халәтендә. Безнең патриотик хисләребезнең тамыры Ленин эше өчен, коммунистик идеология өчен, Ватан өчен гомерләрен аямаган әнә шул батырларның мәңге тере хатирәсенә дә тоташкан. Алар урам, колхоз, шәһәр исемнәренә генә әверелеп калмыйча, намус, ныклык, халыкка тугрылыклык төшенчәләренең синонимнарына әйләнделәр. Бу төшенчәләр кешенең иң олы сыйфатларын билгелиләр. Кешенең шушы сыйфатларына дан җырлау әдәбиятны һәм сәнгатьне иҗтимагый көч итә.

Муса Җәлилнең һәм аның унбер көрәштәшенең кылган каһарманлыгы язучыларны, композиторларны, рәссамнарны, театр һәм кино сәнгате осталарын илһамландырып тора икән, димәк, аларның батырлыгы халкыбыз күңелендә мәңге яшәячәк рухи көчкә әверелгән дигән сүз.

Муса Җәлил шигырьләренә язылган җырлар, романслар, вокаль циклларны һәм шагыйрьнең үзенә багышлап иҗат ителгән музыка әсәрләрен бер концертка тупласаң, ул концерт берничә көнгә сузылыр иде. Анда Нәҗип Җиһановның мәшһүр «Җәлил», «Алтынчәч» опералары, Алмаз Монасыйповның «Үлемсез җыр», Анатолий Лупповның «Сандугач һәм чишмә» балетлары, Рөстәм Яхинның «Моабит дәфтәрләре» дигән вокаль циклы кебек күләмле әсәрләр яңгырарлар иде.

Муса Җәлилнең скульптор В.Цигаль иҗат иткән бронза һәйкәле Казанның художество символларының берсенә әверелде. Рәссамнарның Муса Җәлилгә булган олы ихтирамнарын бергә туплап, әледән-әле «Сынлы сәнгатьтә Җәлил образы» дигән күргәзмәләре оешып тора. Ул күргәзмәләрдә без Харис Якуповның совет сынлы сәнгатенең алтын фондына һәм хрестоматияләренә кергән «Хөкем алдыннан» дигән картинасы, Бакый Урманченың эшләгән скульптур портретлары белән очрашабыз.

Нәкый Исәнбәтнең «Муса Җәлил» трагедиясе, Риза Ишморатның «Үлемсез җыр» драмасы буенча эшләнгән спектакльләр Муса Җәлилнең һәм аның көрәштәшләренең образларын театр сәхнәсенә алып менделәр.

Гази Кашшафның, Рафаэль Мостафинның, Роберт Бикмөхәммәтовның шагыйрьнең иҗат һәм тормыш юлын яктырткан фәнни хезмәтләре, Шәйхи Маннурның «Муса» романы, Илдар Юзеевнең «Соңгы сынау» поэмасы, Бәхтияр Ваһабзадәнең азәрбайҗан әдәбияты дәреслекләренә кергән «Очыгыз, толпарларым!» поэмасы, күпсанлы шигырьләр, хикәяләр, җырлар, «Моабит дәфтәрләре» дигән нәфис фильм, документаль ки-

ноленталар — болар барысы да Муса Җәлилнең тормышы, иҗаты, көрәше илһам чыганагына әйләнү хакында сөйли торган дәлилләр. Бу әсәрләрнең авторлары арасында сиксән яшьтән узганнары да, утызга җитмәгәннәре дә бар — совет шагыйренең, совет солдатының батырлыгы төрле буын вәкилләренә бер дәрәҗәдә иҗат ялкыны бирә ала торган көчкә ия!

Җәлилнең, җәлилчеләрнең каһарманлыкларының нигезе нәрсәдән тора соң? Аларның батырлыгы нәрсәсе белән безнең күңелләрне тартып тора соң? Билгеле, дошман оясында йөзгә-йөз килеп алып барылган яшерен көрәш романтикасы белән генә түгел. Ул көчнең асылы иң беренче нәүбәттә Җәлилнең, җәлилчеләрнең каһарманлыгы идеологик каһарманлык булуда. Коммунистик идеалга, Ватанга тугрылыклык Мусаның һәм аның көрәштәшләренең кеше буларак, солдат буларак ныклыкларының нигезендә ята!

Җәлилнең һәм җәлилчеләрнең батырлыгы аерым бер төркем кешеләрне генә гомерләрен саклап калуга юнәлтелмәгән. Аларның батырлыгы эгоистик максатлардан азат — шуның өчен дә җәлилчеләр, кулларына үлем карары китереп тоттыргач та, фашизмга каршы көрәшләрен дәвам иттерә алганнар.

Рухи каһарманлык һәрвакыт илһам чаткылары сибеп торган мәңге сүнмәс йолдыз булып кабына, йөрәкләргә юл күрсәткән маяк булып балкый! Рухи каһарманлык кешенең яшәү рәвешенә принципиаль төзлек, эшенә максатчанлык кертә, гомерләрне бәяләүче бизмәнгә әверелә. Әгәр дә син аңа табынасың икән, ул синең фикерләү рәвешеңә дә үзенең пакь эзен сала. Иҗади батырлык, ихтыяр көче, идеологик ныклык турында сүз чыкканда, без әле дә, сугыш беткәнгә утыз биш ел үткәч тә, «Җәлил кебек», «җәлилчеләрдәй» дип сөйлибез, аларны үзебезгә дә, балаларыбызга да үрнәк итеп куябыз, аларның туган көннәре безнең йөрәк бәйрәмнәренә әйләнә...

Мин 13–14 еллар элек «Мулланур» дигән поэма яздым. Аның сюжеты бик гади — Мулланурны аталар, ә ул үлми, Мулланурны суга батыралар, ә ул үлми, Мулланурны асалар, ә ул һаман да исән. Минем иҗат аңым формалашкан чорда, Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләренең тормыш үрнәкләре булмаган булса, үлемсезлекнең мондый образын мин таба алган булыр идем микән?!

«Мулланур»ның рухи дәвамы буларак, «Яралар» циклы язылды. Безнең социалистик торышыбызга ил дошманнары, идеологиябез дошманнары үтергеч яралар салалар, ә социализм исән, социалистик Ватан исән. Бу шигырьләрнең дә аркау җебе — Җәлил һәм җәлилчеләр батырлыгыннан аңкыган рух.

Ахыр килеп, мин «Җәлилчеләр» дигән поэма-цикл яздым. Ул «Социалистик Татарстан» газетасының 1980 елның 28 сентябрь санында басылып та чыкты. «Кеше» ораториясенең шагыйрьгә багышланган бүлеген санамаганда, әлегә кадәр язганнарымда Җәлил һәм җәлилчеләрнең рухы гына булган булса, яңа циклымда алар үзләре минем әсәремнең персонажларына әверелделәр. «Җәлилчеләр» циклы Муса Җәлил, Гайнан Кормаш, Абдулла Алиш, Фуат Булатов, Әхмәт Симай, Фуат Сәйфелмөлеков, Гариф Шабаев, Зиннәт Хәсәнов, Рәхим Саттар, Абдулла Баттал, Әхәт Атнашев, Сәлим Бохаров монологларыннан гыйбарәт. Алар исеменнән сүз әйтер өчен мин үземне алар мохитенә кертергә тырыштым. Бу юлда миңа Гази Кашшафның, Рафаэль Мостафинның, Юрий Корольковның хезмәтләре ярдәм иттеләр. Җәлилчеләрнең батырлыкларын сәнгатьчә өйрәнү процессында мин тагын бер мәртәбә коммунистик идеология тәрбиясе алган кешенең рухи бөеклегенә инандым. Үзеңдә каһарманнар рухы тою — тиңдәшсез шатлык!

Җәлил һәм аның батыр көрәштәшләре турында әдәби әсәрләр СССР халыклары әдәбиятларының һәрберсендә диярлек бар. Аларның саны елдан-ел арта бара. Җәлилчеләрнең батырлыгы яңа легендалар тудыра. Әгәр дә Җәлил, җәлилчеләр турындагы барлык әсәрләрне бергә тупласаң, совет кешесенең үлемсез рухына дан җырлаучы гаҗәеп антология килеп чыгар иде.

1982

Одумайтесь!

(Текст выступления на IX Международных писательских встречах в Ясной Поляне 7–12 сентября 2004 года)

Войны повышают температуру планеты или они возникают там, где повысилась температура Земли? Наверное, и так, и эдак... Но не это главное. А главное то, как и почему возникают «горячие точки», почему температура эта повышается, и чьих рук это дело?! Но еще главнее — как эту температуру стряхнуть?

Со времен «Илиады» и «Слова о полку Игореве» или татарского эпоса «Идегей» литература сотни тысяч раз осмысливала эти крайне больные вопросы жизни человечества. По сути дела путь развития всей мировой литературы во многом — это путь осмысления проблем войны и мира, и в этом процессе принимали участие лучшие таланты народов и благодаря этому можно сказать, они становились великими умами человечества как Лев Толстой, Михаил Шолохов, Эрнест Хемингуэй, Анри Барбюс, Иван Вазов, Алексей Толстой, Ярослав Гашек и многие другие... Почему они стали таковыми? Плюс ко всему и потому, что их произведения становились предупреждением, предостережением человечеству и сильным мира сего не делать глобальных глупостей. Великие произведения всех времен и народов о войнах и по сей день кричат: «Одумайтесь!» Но слышим ли мы их сегодня? Или не слышим?.. Скорее всего, у современных политических амбиций планетарного масштаба нет ушей, а если есть, то они забиты, как и во все времена, звоном благородного металла... А в результате: вчера — мировые войны, революции, гражданские войны в различных государствах, Кавказские войны, участниками которых были и Лермонтов, и Толстой, а сегодня — Афганистан, Балканы, Ирак, Абхазия, Южная Осетия и, конечно же, Чечня, в которых так или иначе принимают участие

наши дети, родственники, друзья...

В связи с этим я хочу рассказать о своем последнем посещении Чечни. Во время затишья между двумя кампаниями я, будучи вице-спикером парламента Татарстана, по служебным делам был в Грозном и попросил помочь мне найти своего старого приятеля — чеченского писателя Магомеда Мусаева, с которым мы переписывались, который бывал в гостях у меня дома в Казани, и который много раз приглашал нас к себе в гости. В мирное время как-то не получилось посетить его. Поехали мы по его старому адресу в Ивановский переулок, дом 4. Там должен был быть красивый — по письмам Магомеда Мусаевича — особнячок, а мы увидели на его месте огромную воронку то ли от бомбы, то ли от снаряда... Но знающие люди сказали, что писатель жив, ибо он заблаговременно выехал в горы, а потом вернулся. Действительно, так и оказалось. На следующий день мы его нашли в однокомнатной квартире чудом уцелевшей «хрущевки». Он лежал в постели со сломанной ногой в почти что пустой квартире. Весь его архив, книги, рукописи неопубликованных произведений сгорели. «Это со мной уже во второй раз, — сказал он, — первый раз в 1944 году, когда раненый вернулся с фронта на долечивание в Грозный и за 24 часа меня, раненого, депортировали в Казахстан, и вот сейчас...»

Но мое слово сегодня не об этом... А о том, что этот восьмидесятилетний тогда писатель-фронтовик, чьи произведения изучались в школах, сказал: «Неужели они забыли повесть «Хаджи Мурат» Льва Николаевича Толстого? А может, вовсе и не читали?..» Под словом «они» он имел в виду тогдашних руководителей как страны, так и Чеченской Республики. А из всей повести Льва Толстого он выцедил идею о том, как бездеятельность и пустые обещания командующего Воронцова привели к глупой гибели Хаджи Мурата, вызвавшегося помочь русским быстро завершить Кавказскую войну, да притчу Хаджи Мурата о том, как осел угощал собаку сеном, а собака потчевала осла мясом, а в конечном итоге оба остались голодными. Мы поговорили тогда о святой необходимости в многонациональной, многоконфессиональной России уважения к языкам, обычаям, устоям, культурам народов, о том, что именно пренебрежительное отношение к этим высшим ценностям человека накаляют на конкретной территории обстановку и создают благоприятную почву амбициозной экономической политике превращать ее в так называемую «горячую точку» планеты.

Любую «горячую точку», в конце концов, можно остудить. Для этого в арсенале опыта человечества есть немало способов и методов: и военных, и политических, и экономических. В конечном итоге и на Балканах, и в Ираке, и в Южной Осетии, и в Приднестровье, и в Чечне будет конституционный ли, неконституционный ли порядок, все образумится, все образуется. Но останется одна, казалось бы, неприметная проблема — опасная, ненормальная, больная память, зараженная и заряженная озлобленностью и мстительностью. Именно в «горячих точках» память человека и, осмелюсь сказать, народа заражается этими чудовищными бациллами. Именно озлобленность и мстительность мутируют в такой изуверский монстр, как современный терроризм. И, как мне кажется, именно это является одной из серьезных причин того, что так долго не заживает опасная рана Северного Кавказа, которая уже задела и Северную Осетию. И как очистить память от этой заразы? Что могут сделать в этой связи президенты, короли, главы государств и правительств? Они делают то, что делают, и не больше. Что делают в этом направлении великие религии? Эффекта пока тоже не очень видно. Что делает в этом контексте пресса? Она, на мой взгляд, больше подогревает, чем остужает, ибо слишком политизирована и чересчур свободна от ответственности. Но она способна и на многое позитивное. Если позволят... Если будет знать меру... Есть ли еще какая сила, способная эффективно действовать в этом направлении? Конечно, есть, и эта сила — литература, разумеется — настоящая, высокохудожественная, не подверженная политической или экономической конъюнктуре, стоящая выше потребы дня, литература, которая востребована обществом как учитель, строитель, врач!.. А востребована ли литература как целитель и воспитатель общества сегодняшним российским обществом, пребывающим в продолжительной социально-экономической встряске, с тревогой встречающим каждый божий день? Нужны ли вожжедержателям нашего общества великие уроки «Войны и мира», «Хаджи Мурата», «Тихого Дона», «Хождений по мукам», «Бега» и других великих произведений? Сказать трудно...

Да, литература — самый великий врачеватель заболевшей памяти, но она лечит на протяжении долгого времени и, возможно, не со стопроцентным эффектом. Но такая память уже не будет носителем агрессии. Например, память татарского народа о завоевании Казани Иваном Грозным и разрушении татарской государственности давно уже не агрессивна и, стало быть, безопасна. И в этом есть значительный вклад и татарской литературы. Память кавказских народов о Кавказских войнах XIX столетия до недавнего времени тоже была не агрессивна. Какова она сегодня? Однозначного ответа на сей счет, по-моему, уже нет. И это весьма тревожно.

И в заключение — о слове «ОДУМАЙТЕСЬ !», вынесенном как тема для обсуждения. Замечательное сильное слово-предложение и актуальнейшая тема. И хочется продолжить это предложение гениальной поговоркой «Семь раз отмерь, один раз отрежь!», так как «горячие точки» возникают именно вследствие того, что эта заповедь человеческого опыта не приходит на память в самое нужное время.

Әдәбият һәм сәнгать

Выступление на *I* съезде художников Татарии

Дорогие художники — мастера кисти и резца!

От имени Союза писателей Татарии, Союза композиторов, Татарского отделения Всесоюзного театрального общества и Союза журналистов разрешите приветствовать вас и поздравить с открытием Первого съезда художников Татарии.

Сегодня слово «первый» звучит часто и, очевидно, еще будет звучать. Мы с удовольствием повторяем это слово, ибо видим в нем ваше совершеннолетие, ваш количественный и качественный рост, видим ваши засученные рукава для того, чтобы сделать все, чтобы за первым ритмично, планомерно последовали второй, третий и т.д. съезды художников республики. В этом слове мы видим ваше большое вдохновение, способное рождать все новые и новые полотна, графические листы, скульптуры, подготавливающие ваши очередные форумы. Всем нам известно, что без новых трудов, без новых и значительных произведений невозможно что-то обобщать, невозможно сверить себя, сравнивая созданное с проблемами, стоящими перед народом, страной. Раз собрался съезд художников, значит у вас есть что обобщать и обобщать по-крупному. Именно поэтому наши сердца переполнены той глубокой радостью, которую, как говорится, ни пером описать, ни в музыке рассказать, ни на сцене сыграть. Остается единственная попытка написать нашу радость на холсте кистью, резцом на камне и на отполированном торце яблони. Это уже, дорогие художники, ваша попытка, ваша возможность. Да сопутствует вам удача!

Мы благодарны за то, что ваш труд сплетается и с нашим трудом: на книгах писателей и нотных изданиях композиторов, на страницах журналов и газет, на сцене всех наших театров мы видим ваш труд, в общем-то украшающий, но иногда оставляющий желать лучшего.

Мы рады тому, что художники являются героями или персонажами повестей, пьес, рассказов, очерков писателей, журналистов, а писатели, композиторы, артисты, воплощенные в мраморе, граните, становятся героями произведений художников. Такое внимание друг к другу — дело очень хорошее и полезное и это содружество, очевидно, найдет свое продолжение. Но главный герой наших произведений и главный их адресат — народ, чей труд является источником богатства страны и источником вдохновения всех работников литературы и искусства. Я, наверное, выражу общее мнение всех присутствующих на этом Первом, знаменательном для всех нас съезде художников Татарии, если пожелаю вам, дорогие художники, чтобы на ваших палитрах никогда не высыхали цвета радуги и их производные, при помощи которых будете создавать не только психологически глубокие портреты, живые жанровые сцены, сочные, обильные натюрморты, до зависти лирические пейзажи, монументальные индустриальные картины и острые сатирические рисунки, но и истинно великий облик нашей бурлящей, но светлой эпохи, нашей счастливой страны, нашей республики, всего советского народа, у которого сильное, объективное, смелое и доброе сердце. Такое сердце — наш главный ориентир и в него можно попасть, шагая только по реалистическому пути искусства. Это неоспоримо!

В связи с этим и заканчивая свое выступление, хочется прочитать одно четверостишие Василия Федорова.

Мы спорили о смысле красоты,
И он сказал с наивностью младенца:
— Я за искусство левое. А ты?
— За левое, но не левее сердца.

29 сентября,1971

Эскизы к творческому портрету Баки Урманче

Баки Урманче — художник-живописец, он один из ведущих скульпторов республики, один из патриархов этого искусства в Российской федерации; скульптура — главное дело его жизни.

Но Баки Урманче — и знаток истории татарского народа и активный ее пропагандист. Он — знаток литературы, песен.

Известно, например, что один из первых ученых, посетивших Булгары, Ибн-Фадлан, оставил описание этой поездки, самих Булгар, своих впечатлений. Потом эта рукопись многократно цитировалась, публиковалась и, как это часто бывает с историческими документами, обросла громадным числом толкований, списков.

Так вот, Баки Урманче завершает сейчас обзор этих списков и толкований, пытаясь восстановить документы Ибн-Фадлана в их первозданности.

— Зачем тебе это? — спрашивают художника друзья.

И слышат в ответ:

— Как зачем? Интересно!

Нет, совершенно безнадежна попытка рассказать об этом человеке, перечисляя то, чем он занимался и занимается поныне. Перечень выйдет длинный, но мало что расскажет о невысоком и крепком седом человеке, во взгляде которого, когда он смотрит на вас, прыгают задорные огоньки.

Так как же рассказать об этом художнике, тем более по радио?

О поэте — легко: о нем скажут стихи. О композиторе рас-скажет музыка. А о художнике?

Ведь сила его — в линиях и фресках, в формах и объемах. А это надо видеть.

Так что же поможет рассказать о нем? Быть может, вещи? Ведь они так красноречивы, особенно когда рассказывают о человеке, которого окружают.

Встреча первая. Вечер в доме скульптора

В тот первый вечер на спинке его обширного и уютного кресла лежал пестрый, нарядный передник. Баки Идрисович, заметив наш интерес, не без гордости рассказал, что это подарок земляков. Очередной подарок — потому что люди любят дарить творенья рук своих тем, кто понимает истинную красоту вещей.

Таких подарков у старого художника много. Он свой человек в деревне, где родился и жил на берегу Волги и Свияги. Он и сейчас часто бывает там, как, впрочем, часто бывает и во многих других уголках Татарии — вся республика для него большой и родной дом.

Земляки Урманче рассказывают про него удивительные истории. Например, про его баню. О том, что любит Баки Идрисович добротную сельскую баню, когда вода горяча, как любовь девушки, когда пар крепок, как мужская дружба, когда каждая клеточка кожи очищается и дышит вольготно, свободно, как только может и должен дышать в своем творчестве настоящий художник.

Для Баки Идрисовича — это настоящий ритуал. Представить трудно, что можно хлестать себя не привычным березовым веником, а пучком крапивы, даже не ошпарив ее! А потом, распарившись как следует, броситься в речку — не глядя, весна или осень во дворе...

Что это? Верность традиции? Так парились в старину, давно...

Но не потому ли Баки Урманче не стареет, что хранит верность старинным обычаям? Не глядите, что седа голова, не считайте, который десяток лет. Просто протяните для пожатия руку... Не бойтесь, он пощадит вас, если вы не хлебороб, не металлист, не скульптор! А вот молодой художник Тавиль Хазиахметов, тоже ученик и друг Урманче, человек отнюдь не слабый, может подтвердить: крепки эти руки, нелегко переспорить их в силе!

Сила, удаль, мастерство — категории вечные.

И опять само время, казалось бы, спорит: физическая сила нужна человеку все меньше и меньше. Всевозможные механизмы пришли к нему на помощь. Но, веруя в механический прогресс, должны ли мы забывать о том, что делает человека человеком?

Баки Урманче смотрит на собеседника, и веселые огоньки продолжают прыгать в его глазах. Видно, он очень рад, если в беседе заставил собеседника задуматься. Ведь сомнение и поиск — самый верный путь к истине!

И так во всем, о чем бы ни зашел разговор. Баки Идрисович в любой вещи, в любом факте находит неожиданные для собеседника ассоциации. Разговор наш касается яблок. Урманче вертит в руках спелый румяный плод и вспоминает: Казань всегда славилась как яблочный край. Было время, когда корзины с яблоками считались чуть ли не за главную достопримечательность города. Отличные сорта, копейки стоили.

Откровенно говоря, эта тирада сначала воспринимается как обычное присловье много поживших людей: вот, мол, в наше время!

Но нет, он отмечает, что и сейчас яблок много, но совсем не это волнует его. Просто эта тема, как узкая тропинка в царство воспоминаний, приводит его в далекие и грозовые годы, когда совсем еще зеленый парнишка, сын сельского учителя, уходил из Казани, в которую входили белочехи. Потом поехал в Москву, работал там в восточном отделе политуправления Реввоенсовета республики, работал добросовестно, хотя и понимал, что организационная деятельность — не его, в общем-то, стихия.

Он усмехается по-доброму, озорно и рассказывает, что судьба решилась неожиданно и просто, как многое решалось в те годы. Политуправление направило его во ВХУТЕМАС, те самые высшие художественно-технические мастерские, которые прочно связаны в нашей памяти с именем Владимира Маяковского.

Урманче и до этого интересовался живописью, учился рисовать в Глазове и Казани, но ВХУТЕМАС дал ему то, что мы теперь называем путевкой в жизнь. Наверное, все, кто учился в те годы, жили примерно так, как молодой татарин из Казани: скудный паек, холод и по утрам долгий путь — часто пешком, транспорт требовал денег...

Баки Урманче не задумывался тогда над будущим, не отдавал себе отчета, что знания ему нужны как некий капитал. Ему просто было интересно, а живой юношеский интерес — мощный инструмент.

Целый день в мастерских, целые недели и месяцы работы. «Даже на девушек не обращал внимания, — улыбается седой человек. — Некогда было!» Он учился, учился, как учится всю жизнь, да может, и нет необходимости специально говорить об этой его естественной потребности узнавать, впитывать знания, опыт предшественников, мастерство классической живописи? Он просто не умеет не учиться.

Во ВХУТЕМАСе он так и не смог решить — на чем специализироваться? Скульпторы тянули к себе: ты же прирожденный ваятель! Живописцы, напротив, доказывали, что такими способностями, таким чувством цвета бросаться нельзя... Дипломную работу писать не пришлось: за отличные успехи и редкое прилежание студенту Урманче зачли диплом без специальной работы.

И вот снова Казань.

Художественный техникум в Казани славился многими именами. Но главным в этой плеяде, несомнен-

но, надо считать имя Николая Ивановича Фешина — художника своеобразного, человека по характеру своему не самого легкого. Встреча с ним для Урманче не прошла бесследно, хотя Фешин и не стал для молодого художника эталоном. Урманче рассказывает об этих встречах потому, что собеседнику интересно узнать побольше о славном земляке. Сам же он ярче помнит довольно неожиданное: хозяйственные хлопоты.

Дело в том, что наряду с преподавательской и творческой работой Баки Идрисовичу пришлось тогда заняться и деятельностью административной — он стал завучем техникума. А фактически руководителем. Это накладывало ряд обязанностей явно не творческого характера. К тому же и студенты были далеко не те, что в чинных классах царских времен: в стены техникума пришла рабочая и крестьянская молодежь, все как один — революционеры, для них политика была больше, чем призвание, больше, чем жизнь. Случалось, и занятия срывались из-за того, что в это время проводился митинг, случались даже столкновения с теми из студентов, кто склонен был видеть в требованиях учебной дисциплины посягательство на их революционную свободу.

Седой человек, рассказывая о тех днях, смеется: ему нравятся горячие головы, даже если они в чем-то и хватают через край. А к молодежи у Баки Идрисовича — давние симпатии. Ему нравится, что она стремится узнать все, чем богат мир, особенно в живописи и скульптуре. Баки Идрисович сам беспрестанно учится и узнает. Далеко не каждый может похвастать таким основательным знанием изобразительного искусства всех времен и народов, в том числе и самого современного.

Мы задаем ему вопрос: а как относится он к модернизму, к тому, что и наши молодые художники нет-нет да и увлекутся формальной стороной искусства?

Взгляд Урманче сквозь очки серьезен, мягкие черточки широкого лица собраны, он говорит убежденно и чувствуется, что эту свою точку зрения он уже не раз отстаивал в спорах.

Его мнение: в поиске никогда нет опасности, если этот поиск творческий. Не надо бояться новизны. Молодежи всегда свойственно ниспровергать авторитеты. Но у настоящих художников это увлечение проходит, превращаясь в стремление ярко и доходчиво говорить о важных, актуальных вещах, и тогда художник может использовать найденные формальные приемы для выражения больших гражданских, народных, партийных идей и мыслей. А вот эпигоны всех мастей...

Тут его лицо делается жестким. Это — презрение мастера. Потому что нет ничего страшнее, когда иной ремесленник малюет свои полотна, не очень-то задумываясь над их смыслом. Страшно, если за дело берутся те, кому нечего сказать — тогда-то получается формализм. Страшно, если человек говорит не о продуманном и выстраданном, а потому лишь, что все так говорят — вот тогда-то произведение получается иллюстрацией к заданному тезису — и это очень вредно, потому что отучает людей думать.

Встреча вторая. В мастерской скульптора

Мы приехали в мастерскую раньше его, но характер хозяина уже присутствовал здесь. В тщательности, с которой укрыты готовые работы, и в хаосе технических приспособлений. В серьезности мысли, которая сквозит в каждой его работе, и в шутливой газете «Урманчеевец», которую выпускают его ученики. В газете они не щадят друг друга, да и в отношении учителя позволяют себе шутливые выпады... Но в целом это атмосфера дружбы, атмосфера понимания.

О, это немало — понимание.

Наконец, он появляется: задержал каталог. Выставка давно закрыта, работы снова разъехались по музеям, а каталог все еще не отпечатан, полиграфисты подводят.

В этом зеленом маленьком дворике, рядом с невысоким одноэтажным зданием мастерской Баки Идрисович выглядит много крупнее, чем вечером в своей квартире. Рисовки в его сутулой фигуре, беспомощно опущенных руках — никакой, но в этом улыбчивом человеке в белой рубашке и мешковатых брюках угадывается незаурядная сила.

Он внимательно рассматривает большой камень: прислали, наконец, заказ из района. Увы, не то, что надо: камень мягковат. Придется ехать снова. Но мы уже знаем, что за этим вздохом по поводу дополнительных хлопот кроется и удовольствие: он любит ездить, встречаться с разными людьми. Это обогащает.

А он все еще постукивает по камню, объясняет, почему он плох. То есть, совсем даже не плох, просто не годится для одного замысла...

— А что, выбор материала зависит от замысла, не наоборот? — задаем мы довольно-таки неуклюжий вопрос, сами уже поняв, что не наоборот. Но оказывается, что вопрос этот не так-то прост, как нам показалось.

И Баки Идрисович отвечает очень серьезно, видно, что затронута важная для него тема.

Чаще всего, конечно, подбирается материал, объясняет он, который помогает выявить все тонкости мысли, образа. Вот, к примеру, скульптура «Весна». Был задуман образ юной девушки, чистой, прекрасной, это должна была быть весна человеческой жизни и в то же время весна как время года...

Человек и природа в их единстве.

Отсюда, от замысла, и начинался поиск. И прежде всего — поиск материала. Бронза — слишком монументально. Камень — холодновато. И скульптор остановился на дереве. Оно теплое, даже на ощупь, и ближе к человеку — оно тоже живое! Подобрать породу, найти подходящий кусок — о, технических проблем

тут масса, стоит только начать. Но уж если ты скульптор, то никто за тебя их не решит.

...Девушка закинула руки, перебирая чудесные волосы. Обнаженное тело прекрасно, фигурка, любовно выточенная из дерева, — словно живая, и кажется, что каждый волосок ее колышится и дышит. И вот сейчас она встанет и засмеется от избытка чувств и побежит по росе, раскинув руки...

А пока она перебирает волосы и немного грустит, о чем-то задумавшись... О жизни? О расцвете природы и человека? О том, что же, все-таки, самое главное?

Она не дает ответа на эти вопросы, но оторвав, наконец, от нее взгляд, — понимаешь, что в этом-то и кроется подлинное искусство: нести людям красоту, нести им большие вопросы, но уж никак — не готовые ответы.

А скульптор развивает свою мысль дальше:

— Бывает и наоборот, на какую-то мысль наталкивает сам материал. Особенно часто так случается с корнями деревьев. Встретишь в лесу корень — а в нем под комьями земли, в переплетениях корешков — живой шурале.

...Шурале у Урманче действительно живой. Он сидит, скрестив странные свои лапы (и про себя отмечаешь, а ведь верно, что у шурале совсем не обязательно должны быть человечьи ноги!) И лицо... Оно уродливо, смешно и неожиданно прекрасно. И тоже немного задумчиво!

Урманче вообще любит смотреть в корень. И в прямом, и в переносном смысле.

Как-то ему рассказывали про яблоню, которая вдруг захирела, перестала плодоносить. Он задумчиво ответил: поглядеть бы, какой у нее корень...

— Баки Идрисович, — снова спрашиваем мы. — Но если главный поиск идет все-таки от темы, от замысла, то чем объяснить ваши постоянные поиски в области техники?

Ответ неожиданен и прост, и мы тут же соглашаемся, что конечно же, прежде чем выбирать материал, надо знать его свойства. А уж что касается познания нового — тут Урманче не удержать. Он снова и снова будет стремиться узнавать и щедро отдавать другим свои знания, свой опыт.

Он продолжает рассказ — об истории скульптурного портрета Галимджана Ибрагимова.

Случайно (или почти случайно потому, что искал он этот состав давно) — ему удалось найти интересное сочетание цемента с бронзой (над этой проблемой, кстати, бьются целые научные коллективы). А раз найден состав — надо его попробовать, проверить. Все проверить: каков он в работе, как долго может служить, не разрушаясь, какие особенности цвета и форм лучше передает, наконец, для чего, для каких тем более всего подходит.

Когда материал был вчерне опробован, встал вопрос, что вылепить из него, какой образ — из числа задуманных, близких сердцу художника, — соответствует ему?

И вот после долгих раздумий скульптор остановился на портрете Галимджана Ибрагимова.

В саду сейчас стоит бюст. Волевое лицо, устремленный вдаль взгляд мыслителя. Темный камень, обретший силу, напор, убежденность...

Когда Урманче увлекается темой, он говорит долго, вдохновенно. Рассказ о новом материале звучит взволнованно, словно бы сам рассказчик прислушивается, проверяя свои мысли, предположения, выводы.

— Надо еще проверить долговечность материала, прежде чем работать с ним дальше. Пока предположения оправдываются: новый состав под воздействием среды продолжает крепнуть.

А мы задумываемся о том, что новую технику в искусство всегда привносили большие художники. Так было, например, с Ван Гогом, Тулуз-Лотреком в живописи, Роденом в скульптуре, да и со многими другими.

Разумеется, речь идет о материале, и о сумме приемов работы с ним.

И еще — тут снова задумываемся о том, что страстность Урманче в искусстве является логическим и естественным продолжением его страстности к жизни. С какой горечью рассказывает он о тех, чьими стараниями в художественном техникуме был уничтожен уникальный станок для офортов. Или о том, что в Казани был орган — да, да! Но посчитали его за «церковный инструмент», и вот — разводим руками, ездим слушать в Таллин, Ригу...

И так во всем. Он отстаивает свою точку зрения всегда и всюду — и это, наверное, то зерно, из которого вырастает подлинное творчество. Двуличные не созидают, они приспосабливаются.

Баки Урманче по праву относится к числу первопроходцев на трудном пути искусства. Он один из основоположников татарской скульптуры. Еще в далеком 1919 году молодой Урманче выставил свою работу «Старик, плетущий лапти». За первой последовали другие. Сохранилась и сейчас экспонируется в Государственном музее Татарии керамическая скульптура «Девушка с ведрами».

У скульпторов существуют свои критерии мастерства. Подлинным ваятелем считается тот, кто от хрупких гипса и глины переходит к твердым, вечным материалам: камню, дереву, металлу. И в этом отношении старейшина татарских скульпторов Баки Урманче прокладывал дорогу.

Он снова, улыбаясь, говорит: «В гипсе художник убивает натуру, в мраморе — воскрешает».

Глядя на прекрасные скульптурные портреты деятелей культуры, науки и искусства Татарии, с этим нельзя не согласиться. Целая галерея высеченных из мрамора портретов, навечно запечатлевших живое движение мысли таких гигантов, как Каюм Насыри, Галимджан Ибрагимов, Тукай, Хусаин Ямашев, Дэрдменд.

Мы спрашиваем о самой любимой работе скульптора и узнаем, что это портрет Габдуллы Тукая. Он дорог художнику прежде всего тем, что вызвал горячую волну понимания и сочувствия у зрителей на выстав-

ке: были записи в книге отзывов и — что самое дорогое — люди подходили и благодарили. Тукай у Урманче не трибун, основатель и революционер — он был и трибуном, и основателем, и революционером, — но такого Тукая мы уже видели во множестве скульптур. У Урманче Тукай — это мудрый, многое понимающий человек. И тем ближе, тем понятней он зрителю.

Правда, — тут же оговаривается художник, — были и такие, кому мой Тукай не понравился. Немногие, но были.

И здесь становится ясно, что в скульптурах Урманче есть нечто общее, характерное для всех них, — сказался, видимо, характер самого художника. Это скульптуры мудрых людей. Будь то облагороженное внутренним страданием лицо Дэрдменда, будь то портреты просветителя, борца с невежеством Каюма Насыри, будь то портрет первого татарского поэта Кул Гали — это люди, понимающие человека, понимающие жизнь...

И особенно, конечно, запоминается в портретной галерее Урманче лицо человека, чье имя стало символом проникновения в будущее, чья мысль дала могучий толчок к переустройству мира.

Ленин. Поражает этот огромный лоб и глубокий, проникающий, кажется, в самую суть вещей, взгляд. Чувствуется преклонение художника перед человеком, чей образ слился под рукой скульптора с образом мысли, воплощенного Знания...

Ленин. Это вершина творчества. Такие работы вынашиваются годами. В них вкладывают весь свой жизненный опыт, свои самые сокровенные думы, принципы, свою убежденность.

— О, как вы уважаете мудрость, знания! — вырывается у нас. — С какой же ненавистью и сарказмом вы изобразили бы дурака! Человека, который своим невежеством отравляет людям жизнь?

Урманче смеется хитро-хитро. «Есть такая мысль, — отвечает он немного погодя. — Одного своего знакомого хочу вылепить... Чтоб посмотрел на себя со стороны. Но... пока это секрет».

Встреча третья. Сегодня, завтра, всегда

Он многогранен, Баки Урманче. Ему есть дело до всего, что его окружает. Сам он удивительно интересный человек и еще он человек, которому все на свете интересно.

Наверное, иначе и нельзя настоящему художнику.

Баки Урманче. Смогли ли мы рассказать об этом художнике?

Ведь сила его — в линиях и красках, в формах и объемах.

А это надо видеть.

И встреча с ними может состояться у каждого. В Казанском музее изобразительных искусств. В музеях многих городов нашей страны. В книгах, которые готовятся к печати в Татарском книжном издательстве.

И если состоится ваша встреча с ним, не спешите, подумайте у каждого его полотна, у каждой скульптуры. Они о многом рассказывают.

Дают они ответ и на вопрос: чем же велик человек, что делает его соизмеримым самой Вечности?

Работы Урманче отвечают — творчеством. Истинным вдохновением, которое порождает дома и хлеб, космические корабли и прекрасные цветы, поистине вечную музыку и саму Красоту.

Творчество бессмертно.

И давайте вспомним сейчас, что имя Баки в переводе с татарского значит — «вечность»...

Р.Харисов, Р.Копосов

Выступление на *III* съезде композиторов Татарии

Дорогие товарищи композиторы и участники съезда! Позвольте мне передать вашему съезду сердечные поздравления Правления Союза писателей и всех писателей нашей республики и пожелать работе съезда и всем вам таких успехов, каких мы желаем своим лучшим друзьям и самим себе перед большой, ответственной работой.

Нас, писателей, переполняют чувства радости и гордости за ваши успехи и эти чувства доходят до больших высот, когда труд композитора и писателя сливаются воедино в удачных песнях, кантатах, ораториях и в произведениях других музыкально-драматических жанров.

Большую радость доставляет нам и то, что мы постоянно чувствуем пристальное внимание композиторов, музыкальной общественности республики к нашим произведениям и литературному процессу. Это внимание — обоюдное. Мы часто встречаемся и на Пленумах Союза композиторов, и на собраниях писателей, тем самым все глубже и глубже проникаем в суть злободневных проблем, стоящих как перед музыкальной культурой, так и литературой нашей республики. Такая взаимосвязь деятелей литературы и музыкального искусства является естественным продолжением традиций, основу которых заложили в свое время Салих Сайдашев, Карим Тинчурин, Тази Гиззат, Назиб Жиганов, Муса Джалиль, Ахмет Файзи, Ахмет Исхак и другие наши виднейшие композиторы, поэты и драматурги. Именно эта традиция дала произведения, вошедшие

в золотой фонд культуры нашего народа, которые являются и будут являться предметом нашей гордости. Именно эта традиция помогла раскрытию потенциальных творческих возможностей и писателей, и композиторов. Именно эта традиция должна быть предметом глубокого изучения и со стороны писательской общественности, и музыкальной общественности нашей республики. А как обстоят дела с этой традицией сегодня?

Для того, чтобы как-то ответить на этот вопрос, давайте порассуждаем примерно так: как явствовало из доклада и из того, что мы прослушали, за последние годы композиторами созданы высокоидейные, высокохудожественные произведения как симфонического, так и камерно-инструментального характера. В свою очередь я могу сказать, что за эти годы нашими поэтами были созданы крупные по своему содержанию драматические поэмы, просто поэмы, баллады, легенды и т.д. Разумеется, что эти музыкальные произведения не нуждаются в текстовом дополнении, так же как эти литературные поэмы, баллады и легенды обходятся без музыки, живя самостоятельной жизнью. Этот факт говорит о том, что у нас имеется множество талантливых композиторов и талантливых поэтов, драматургов. А где же, товарищи, новые оперы, оперетты, музыкальные комедии, кантаты и другие крупные литературно-музыкальные произведения, являющиеся венцом дружбы и сотрудничества музыкантов и литераторов, где они — эти произведения, подтверждающие верность композиторов и писателей великолепной традиции творческого содружества? Эти произведения в ожидающих своего осуществления в творческих контактах композиторов и писателей.

В довоенные годы у нас не было 140 писателей, наверное, и композиторов было не столько, сколько сейчас, а творческие контакты почему-то осуществлялись чаще и приносили хорошие плоды. Что же в нас не хватает — таланта? Силы? Скорее всего — исканий, дерзаний, совместных усилий и личной ответственности перед искусством, которому мы служим. А когда искания, дерзания и творческие интересы поэта и композитора встречаются в крепком рукопожатии, наше искусство обогащается новыми музыкально-драматическими произведениями. Ярким примером этого явилась премьера оратории Бориса Трубина «Сходка», написанная на текст поэта Рустема Кутуя, музыка Хуснула Валиулина к комедии Туфана Миннуллина «Четыре жениха для Диляфруз», музыка, которая предельно приблизила комедию к оперетте, чуть ли не раскрыла в таланте композитора опереточную возможность, а в таланте драматурга — потенциального автора опереточного либретто.

Дорогие товарищи! Как вы, наверное, уже заметили, я говорил только о тех проблемах, которые равно касаются и литературы, и музыки. Продолжая это, мне хочется сказать несколько слов о наших песнях. Одной из основных проблем, стоящих перед нашей писательской организацией на сегодняшний и будущий день, является проблема солидного выхода на всесоюзную арену. Такая задача, наверное, стоит перед всеми творческими организациями, в том числе и перед композиторами Татарии. Конечно же, крупные произведения наших композиторов звучат на большой многонациональной сцене нашей страны, приближающейся к своему славному пятидесятилетию со дня образования, и у писателей нашей республики ежегодно издаются книги в столичных издательствах и издательствах союзных и автономных республик нашей страны. Среди них есть такие произведения, как симфония Назиба Жиганова «Сабантуй», удостоенная Государственной премии СССР или произведения Сибгата Хакима, удостоенные премии имени Максима Горького и приковавшие к себе внимание любителей литературы и искусства и специалистов, то есть заставившие громко заговорить о культуре татарского народа. А что касается песен, этого удивительно оперативного, доходящего до каждого сердца жанра, мы, к сожалению не можем сказать такие слова. Наша республика — республика большой нефти, и татарская песня давно уже должна была достойна прославить нашу нефть, нашу нефтяную республику и ее людей. Нефть-то нефтью, но и она, как мы все, нуждается в добром слове и больше, чем оренбургская шаль, возможно, уже с примесью синтетических ниток, сделанных из нефти, нуждается в прославлении. Мы тридцать лет даем стране нефть, тридцать лет пишем песни о ней, среди них есть немело полюбившихся татарскому народу. Но в чем же дело — почему нет ни одной песни, ставшей визитной карточкой нефтяной республики на всесоюзной арене? Ведь национальная форма не может быть преградой к сердцу интернационально воспитанного советского человека, так как национальная форма как в поэзии, так и в музыке — исторически сложившаяся эстетическая категория, которая развивалась, развивается сегодня и будет развиваться. Поем же мы с великим удовольствием песни народов нашей страны. В чем же дело — в плохом тексте ли, быть может, музыка не выдерживает общесоюзных критериев, может быть, пропаганда не на уровне? Возможно, и в том, и в другом, и в третьем, а в общем — нам, наверное, не хватает взаимной требовательности и принципиальности в определении творческой сверхзадачи.

Эти же слова можно сказать о песнях, посвященных грандиозной стройке в Набережных Челнах. Композиторы и поэты проявили оперативность — создали несколько песен о КамАЗе, но, как мне кажется, еще не создана та песня, которая своей романтической чарующей силой поможет строителям автогиганта. Когда-то наш уважаемый Агзам Фаттах воспел на всю страну хорошие вечера на Оби, а нам сегодня с еще большей эмоциональной силой необходимо воспеть кипучие будни Камы-реки близ Набережных Челнов. Ведь слова какие — Набережные Челны! Как знаменитые челны Стеньки Разина, так и просятся в песню, так и просятся!

Раз разговор зашел о песнях, мне хотелось бы высказать несколько общих суждений и о текстах песен. Дело в том, что пошли однообразные по форме тексты и совсем не блещущие многообразием содержания. К примеру, можно вспомнить хотя бы песни, посвященные районам, селам, рекам Татарии. Одной из причин этого не является ли то, что композиторы давно уже привыкли заказывать поэтам так называемые социаль-

ные тексты песен, а мы, поэты, привыкли безоговорочно выполнять их заказы. А между тем, какое большое разнообразие форм и тем мы можем найти в стихах поэтов, написанных просто как стихи. Как мне кажется, наряду с созданием песен на специальные тексты должно широко культивироваться и переложение стихов на музыку. Это оживило бы развитие песенного жанра, тогда как такой опыт уже есть в нашей практике и нет никакого сомнения в том, что наши композиторы способны обуздать и вогнать в музыкальную форму любой белый стих или верлибр, даже тексты листовок и петиций. Вгоняют — и ничего, все в норме, ибо в татарском песенном фольклоре такие формы уже встречались. Приведу лишь один пример: песня- причитание называется «Ах, тиңдәшләр, тиңдәшләр» и ее текстовая нерифмованная форма ничем не уступает нашим специальным текстам.

Туган гына этәвем,
Туган гына әнәвем,
Җиде бала эчендә
Ят күренгән мин булдым.

И этәвем, әнәвем,
Мине сатып ни алдың?
Мине сатып ни алдың?
Ярты тустаган бал эчтең...

Короче говоря, общие контакты между литераторами и композиторами есть, а вот индивидуальные, личные, как мне кажется, ослабли. А у молодых композиторов — студентов консерватории творческих связей с литераторами, кажется, совсем не видно. Это все-таки в слишком долгий ящик не следует откладывать, ибо у нас немало молодых и начинающих писателей, желающих и готовых сказать свое слово и через музыку. Наряду с малочисленностью начинающих татарских композиторов, нас, писателей, волнует еще то, на каком музыкальном языке и как они говорят. Дорогие товарищи, мы все, как говорил один поэт, за искусство левое, но не левее сердца!

Когда-то Пушкин говорил, что глядя только на состояние критики можно определить степень образованности всей литературы. Возможно, что эти слова непосредственно не касаются музыки, но они достаточно ярко говорят о роли критической мысли в развитии одного из видов искусства — искусства слова, следовательно, они могут быть распространены и в области всех смежных искусств. А постановление ЦК нашей партии «О литературно-художественной критике» касается всех видов искусства и является проявлением заботы коммунистической партии и советского правительства и о развитии искусств, и о гармоничном, всестороннем развитии личности в нашей стране. Возможно, я ошибаюсь, но мне кажется, что у нас в республике не все виды и жанры художественной критики развиваются так, как этого требует задача гармоничного развития личности. В нашей периодической печати то и дело появляются критические статьи по всем жанрам литературы, появляются кино- и театральные рецензии, растолковывающие, объясняющие читателю и зрителю отдельные удачи и недостатки произведений, и тем самым помогающие определению эстетических критериев, воспитанию эстетического вкуса народа. В этом очень нужном и важном хоре литературно-художественной критической мысли, как мне кажется, не совсем громко слышны голоса популярной музыкальной критики. Я понимаю, как трудно популярно, доходчиво растолковать музыку, но созданное человеком и для человека все-таки возможно объяснить человеческим языком. Дело только, наверное, в том, что не всегда у нас доходят руки до всего, даже до одного из самых главных.

Дорогие товарищи! В заключение позвольте мне выразить уверенность в том, что наша традиция творческого содружества композиторов и писателей будет развиваться и принесет плоды, прославляющие наше советское искусство, нашу республику и страну!

Благодарю вас за внимание и еще раз желаю III съезду композиторов Татарии успехов в работе.

Сурәткә әверелгән мизгелләр

(Бакый Урманче)

Йөз тапкыр ишетүгә караганда, бер тапкыр күрү әйбәтрәк икәнен белсәк тә, бу күргәзмә турында сөйләмичә булдыра алмыйбыз. Ә сөйләве кыен, сөйләмичә калу — тагы да кыенрак.

Сөйләп күрсәтеп булсын иде ул менә рәссамның мәрмәр сынга әверелгән соклануларын! Булсын иде сөйләп дистәләрчә киндерләргә бизәк булып яткан хыялларын! Сөйләп кенә күрсәтеп булсын иде рәссамның сызыкларга, төсләргә, сурәтләргә әверелгән уйларын!

Казан сәнгать музееның алты залын биләп торган бу күргәзмә Тукай премиясе лауреаты Бакый Урманченың илле еллык иҗат гомеренә багышланган. Дистәләрчә киндерләрдә, бик күп акварельләрдә, график хезмәтләрдә, гипста, мәрмәрдә, бетонда, агачта рәссамның ярты гасыр гомере, үткән ярты гасырның сурәт, сын булып калган мизгелләре. Ләкин бу мизгелләр чынбарлыкның ничек бар, шулай киндерләргә күчкән күренешләре түгел. Бу мизгелләрдә рәссамның кичерешләре, уйлары, өметләре. 1928 елда эшләнгән «Сепаратор янында» дигән әсәрне генә карыйк. Татар өенә яңалык — сепаратор килеп кергән. Сепаратор янында басып торган татар хатынының тыйнак йөзендә шатлыкның тышкы чагылышларын төсмерләве кыен, әмма әсәр, тулаем алганда, безгә шатлык бөркеп тора. Бакый Урманче төсләр гаммасы аша, әсәрдәге сызымнар аша хисләрнең яктыларына, шатлыклыларына кагылу юлын тапкан, ягъни «сәнгать сихере» белән үзенең тойгы-

лары дөньясына алып керә алган. Татар өенә сепаратор керү, билгеле, тарихта, кеше тормышында бик кечкенә яңалык, ләкин шул яңалыкның кеше күңелендәге чагылышын мәңгеләштерү, кечкенә генә шатлыкның да кеше күңелендәге эзен күрү рәссамның олы җаны, сизгер йөрәге, тарихи тойгысы турында күпмедер сөйли.

Менә төгәл 40 елдан соң язылган «Шәһәр пейзажы». Котырып үскән биек, куе агачлар астында тротуар. Тротуарда кешеләр: кайсы ашыга, кайсы эш юктан саф һава суларга чыккан, бер хатын әнә артык юан гәүдәсен чак күтәреп өенә кайтып бара, иң алгы планда мотоциклист... Куе яшеллек арасыннан ерактагы биш катлы йортлар күренә. Тротуардагы, мотоциклдагы кешеләргә карап, рәссам шатлана да кебек (алар нинди гүзәллек эчендә яшиләр!), аларны бераз кызгана да кебек (үзләрен билэп алган гүзәллеккә аларның игътибар итәргә вакытлары юк!). Бу әсәрдә инде рәссамның тойгы-фикерләре тирән, аларда озын гомер юлы тудырган фәлсәфә.

Бу әсәрне карап торганда, безнең янга Бакый ага үзе килде.

— Нәрсә монда бик озакладыгыз? — диде ул, әсәргә ымлап, — нәрсә таптыгыз?

Без үзебезнең хисләребезне, тойгыларыбызны әйттек, кешене табигатьтән көчсезрәк итеп күрсәтеп ялгышмыйсызмы икән, дидек.

— Кара, нәрсәләр күргәнсез. Яхшы, яхшы, ләкин бу әсәрдә сез нәрсә күрәсез, шуны гына сурәтләдем, — дип, Бакый ага, серле елмаеп, күргәзмәгә килгән бер төркем язучылар янына китеп барды...

Күргәзмәдә дистәләрчә зур полотнолар бар. Аларның һәрберсендә кешенең казанышлары — кешенең хезмәте, ялы, иҗаты. Ләкин кешелекнең иң зур казанышы — талантлы кешеләр тудыру. Бакый Урманче халыкның талантларына, батырларына кешенең кеше буларак казанышы итеп карый. Биюче Шары Шандарбекова, балерина Расүл Хуҗиева, җырчы Мөнирә Булатова, геолог Саткаев, хирург Сызганов, художник Ишмаметов, генераллар Сафиуллин һәм Булатов рәссам полотноларына халык рухының, халык көченең конкрет образларга әверелгән мизгеле булып кергәннәр. Һәрберсе үзенә генә хас сурәт алымы белән башкарылган. Һәрберсе үзенә генә хас характерга, хәрәкәткә ия бу образлар арасында нindидер, йөрәк кенә тоя торган охшашлык та бар. Күрәсең, бу — рәссамның натураны үзенчә таный белүе, таныганын үзенчә сурәтли белүедер инде.

Бакый Урманче киң иҗади диапазонга ия рәссам. Ул күп сандагы скульптур әсәрләр авторы («Тукай», «Габдулла Кариев», «Фатих Әмирхан», «Галимҗан Ибраһимов», «Нәкый Исәнбәт», «Дәрдмәнд», «Мәрҗани», «Камай», «Нәҗип Җиһанов», «Муса Җәлил», «Сагыш», «Язгы моңнар», «Шаехзадә Бабич» һәм башкалар).

Соңгы еллардагы иң уңышлы әсәрләрнең берсе, һичшиксез, В.И.Ленин сыны. Бу хезмәткә карагач ук, Бакый Урманченың бөек Ленинны ничек аңлавы күренә. Безнең алда кирәк вакытта җанының җылылыгы белән җәлеп итәрлек, кирәгендә ихтыяры белән миллионнарны үзенә ияртеп китәрлек кеше — юлбашчы. Скульптор В.И.Ленинның күзләренә зур игътибар биргән. Уеп башкарылган күз караларына игътибарың кереп чума. Ленинның бөеклеге, гаҗәеп алдан күрүчәнлеге турында уйлый башлыйсың. Ягъни бу әсәр — халык өметләренең, зур идеяләрнең, киләчәккә ышанычның Ленин сурәтенә әверелгән мизгеле.

Чикләвек агачыннан кисеп эшләнгән «Язгы моңнар» һәм «Сагыш» әсәрләре дә скульпторның соңгы еллардагы уңышлы әсәрләре. «Язгы моңнар» — яшүсмер кызның ялангач фигурасы. Аның калын чәче ташкын булып аркасына агып төшкән. Кабарынкы иреннәрендә самими елмаю, хыялый күз карашы каядыр еракка төбәлгән. Ирексездән кызның күз нуры буйлап сәяхәт итәсе килә башлый. Күңел сизә — кызның күз карашы нindидер гүзәллеккә барып онытылган һәм менә-менә сине дә шул гүзәллек билэп алыр төсле. Әйе, кеше өчен кешедән дә гүзәлрәк нәрсәнең булуы мөмкин түгел, әйе, кеше өчен яшьлектән дә сагынычлырак берни юк!..

«Сагыш» — күпне күргән, бик күпне белгән, тормыш хакында инде күптән үз фикерен булдырган карт. Аның маңгаенда, йөзендә күп елларның кайгы-хәсрәтләрен, өметләрен сыйдырган җыерчыклар. Бәлки, ул җыерчыкларның иң төбендә еллар юшкыны белән басылып калган шатлык та бардыр, чөнки картның уйчан, төпсез тирән күзләрендә нindидер нур бар. Бу картны кызганмыйсың, киресенчә, үзең дә аңарга кушылып нәрсәнедер сагынасың. Бәлки, «Язгы моңнар»ныдыр?.. Гаҗәеп кешелеклек, тормышны сөю Бакый Урманченың бу әсәрләренең һәм фәлсәфи, һәм сәнгати нигезе.

Бакый Урманче нәкышче һәм скульптор гына түгел. Татар халкының беренче югары белемле профессионал рәссамы буларак, аңа китап графикасы белән дә, театраль-декорацион сәнгать белән дә шөгыльләнергә туры килә. Ләкин ул үзен күктән егылып төшкән бер талант дип хисапламый. Ул үзен татар халкының гасырлар дәвамында камилләшеп килгән рәсем сәнгатенең бәхетле һәм шул ук вакытта бәхетсез бер вәкиле итеп саный. Шуның өчен бәхетле — аңа революция «җан сорый торган» эш белән ачыктан-ачык шөгыльләнергә мөмкинлек тудыра; шуның өчен бәхетсез — аңа татар сурәт сәнгатенең беренче әлифләрен табу газабы төшә. «Минем өчен иҗат гомерем ләззәтле бер газап, — ди Бакый ага, — миңа гомер буе образлар, фикер бирү чараларын, темалар эзләү белән беррәттән, татар колоритын, сурәтләү алымнарын, ягъни сурәт сәнгатенең татарча телен әзерләүгә туры килде!..»

Бакый Урманче бүген дә эзләнә. Менә аның 1968 елда язган «Ибн-Фадланның Болгарга килүе» дигән яңа әсәре. Болгар ханы үзенең якыннары белән гарәп илчесен каршылап тора. Халык артында, ягъни икенче планда, бай чатырлар, алар схемадагы йә театр декорациясендәге кебек, эчләре дә, тышлары да күренерлек итеп эшләнгәннәр. Чатырлар орнаментларга бай. Язгы яшел җирдә агачлар шаулап үсеп утыралар, ләкин алар тормышта һич тә булмаганча итеп орнамент теле белән тәгъбир ителгәннәр! Бу агачларга карап, «Айһай, бай һәм әкияти гүзәл булган икән бу Болгар җире!» дип уйлыйсың. Шул ук вакытта әсәрдә реалистик

тәгъбирләр дә бар. Реаль әйберләрне декоратив детальләр белән кушу рәссамга нигә кирәк булды икән соң? Ә менә нигә: Бакый Урманче Ибн-Фадланга һәм безгә дә Болгар җиренең җәннәттәгечә байлыгын, югары мәдәнияткә ирешкәнен һәм бернинди диңгез арты «кунакларының» сәяси ярдәменә мохтаҗ булмавын, ягъни горурлыгын күрсәтә. Декоратив элементларда татар халкының гүзәл каллиграфия һәм орнамент сәнгатеннән, чигүләрдән килгән үзенчәлек бар һәм үзенчәлек әсәргә күңелләргә якын ягымлылык биреп тора...

Динә Вәлиева белән берлектә язылды.

1977

Без кабызган утлар

С.Сәйдәшев әсәрләре. Төзүчесе З.Хәйруллина
(Эчке рецензия)

Татар совет культурасына нигез салучы композиторларның фәнни йә популяр китапханәсен булдыру бүгенге көндә республикабыз алдында торган иң зарури эшләрнең һәм мактаулы бурычларның берсе.

Казан консерваториясе, культура институты, педагогика институтының музыкаль-педагогик факультеты, өч музыка училищесы, 70 кә якын музыка мәктәбе республикабыз хезмәт ияләренең музыкаль зәвыгын бик нык үстерделәр. С.Сәйдәшев, М.Мозаффаров, С.Габәши, Җ.Фәйзи иҗатлары белән кызыксыну ел саен артканнан-арта бара. Профессиональ сәнгать коллективлары да, үзешчәннәр дә халкыбызның музыкаль мирасына ешрак игътибар итәләр.

Шулай булгач, Салих Сәйдәшевнең яңа китабы бик кирәкле, бик вакытлы вакыйга булды.

Тәҗрибәле музыка белгече Зәйнәп Шәйхулловна Хәйруллина тарафыннан төзеп тәкъдим ителгән китап, минемчә, татар совет музыкаль һәм сәхнә сәнгатенә нигез салучыларның иң күренеклесе — композитор Салих Сәйдәшев иҗатын тиешенчә тулы иттереп күрсәтә алучы мәҗмуга булып чыккан.

Әсәрләрнең бүлекләр эчендә хронологик тәртиптә урнаштырылуы китапка төзеклек бирә. Әмма «Җырлар» һәм «Балалар өчен җырлар» ике мөстәкыйль бүлек булулары сәеррәк күренә. З.Ш.Хәйруллина классификациясе белән барганда, китапка «музыкаль-драматик әсәрләрдән арияләр» дигән бүлек тә сорала ич. Бу ике бүлекне берләштергәндә, минемчә, С.Сәйдәшев иҗатын классификацияләү дөресрәк булыр кебек. Китапның да төзеклеге ныгый төшәр. Хәер, бу принципиаль мәсьәлә түгел. Бәлки, Йолдыз Исәнбәтнең булачак кереш сүзе З.Хәйруллина классификациясен күз алдында тотып язылачактыр.

Җырларның, сәхнә әсәрләре өчен язылган музыкаль кисәкләрнең шигырьләре турында берничә сүз. Бүгенге шигърият казанышлары күзлегеннән чыгып караганда, аларның күбесе, кызганычка каршы, шактый йомшак язылганнар. Кайберләренә инде легендага әверелә бара торган Сәйдәшевнең музыка язарга алынуы да бүгенге көндә бик үк аңлашылып җитми. Дөрес, берни дә эшләп булмый — ул текстларда үз чорының хасияте ярылып ята. Ләкин ул җырлар безнең якындагы тарихыбыз, ә тарихны «редакцияләргә» ярый микән? Шулай да принципиаль булмаган аерым очракларда кайбер текстларга каләм тыгасы килә. «Авыл көе»нең соңгы куплетын һичшиксез икенче куплет итеп урнаштырырга кирәк — текст эзлеклеләнә. «Мос-ква» урынына татар сүзе нормасына әверелгән «Мәскәү»не кулланырга кирәктер («Совет Татарстаны» җырында). Кайбер текстларның вариантлары да бар. Әйтик, «Өмә җыры», «Батырҗан җыры», «Без кабызган утлар», «Җырлар китабы»нда шактый үзгәртелеп бирелгәннәр һәм инде күп еллар халыкка тәкъдим ителеп киләләр. Моны да редакцияләгәндә исәптән чыгарырга ярамый. Музыкаль яктан мөмкин булса, «Ал чәчәкләр»нең беренче куплетын төшереп калдырырга кирәк — бернинди дә логикага сыймый торган бәйләнешсез сүзләр тезмәсе К.Тинчуринны да, С.Сәйдәшевне дә бизәми. «Кандыр турында җыр»ның соңгы юлы һавада асылынып кала. Иңнән иңгә айкаганда, нигә Кандыр өчен оялырга тиешбез соң әле? Сай булган өченме? Тар булган өченме? Җырның гомуми тексты һәм контексты соңгы юлны күтәрми. Мөмкин булса, мин аны мондый вариантта тәкъдим итәр идем:

> Иңнән иңгә сине айкаганда,
> Минем көчне, Кандыр, сынадың.

«Бар Казанда зур комбинат» дигән җырда «Матуры ткань тукый» дигән юл бар.

> «Өлгер» дигәне җеп эрли,
> «Матуры» исә тукый, —

дип үзгәртергә була.

«Мәскәү» дигән җырның беренче куплеты, минемчә, уңышсыз — бик шапшак язылган. «Безнең дәү әни» дигән җырда «бик карт» әби турында сүз бара. Менә шул әби «Яшьлек уза!» дип көрсенеп куя. Яшьлеге аның, бәлки, 30–40 ел элек узгандыр, ә «бик карт» әбинең инде гомере узып бара.

Н.Арсланов язган текстлар, минемчә, мөстәкыйль, яхшы шигырьләр. Ләкин аларның Т.Гыйззәтнең «Алсу таң» музыкаль драмасының һәм С.Сәйдәшев музыкасының эчтәлекләренә ни дәрәҗәдә туры килүен әйтүе кыен. Хәтта күпмедер дәрәҗәдә туры килгән очракта да, бәлки, мин ялгышамдыр. С.Сәйдәшевнең мирасына ясалма, чит детальләр өстәү, беренчедән, фәнни булмас кебек, икенчедән, алга таба да кирәкмәс үрнәк бу-

лып файдаланылуы бар. Н.Арслановның матур шигырьләрен бу җыентыкта түбәндәгечә файдаланырга буладыр: нотаны текстсыз гына биреп, искәрмәгә «С.Сәйдәшевнең әзер музыкасына Н.Арсланов 1979 елда махсус шигырьләр язды. Шуларны укучы игътибарына тәкъдим итәбез» дигән кебегрәк эчтәлекле текст бирергә мөмкин. Музыкаль грамотасы булган кеше теләгән очракта нотаны һәм текстны берләштерә ала, халыкка да Сәйдәш музыкасына үз эчтәлеген бирүгә мөмкинлек кала.

Тәрҗемәләрнең барысы да диярлек уңышсыз. Сәбәпләре берничә. Кайбер тәрҗемәләр, бигрәк тә Р.К.Хисамовныкылар, оригиналга якын булырга тырышып, русча бик начар яңгырыйлар. (Текстта күрсәтелделәр). М.А.Таҗетдинов тәрҗемәләре исә, беренчедән, оригиналдан бик ераклар, икенчедән, кытыршылар, өченчедән, шигъриятле түгелләр.

Балалар өчен җырларның тәрҗемә текстлары бик авыр җөмләләр, артык абстракт төшенчәләр белән эшләнгән. Мәсәлән, «Наша партия нас учит правду понимать», «Счастье всех народов всей планеты, в новый день дорогу озаряешь ты...», «Ты отец для всех людей планеты...», «В наших сердцах мечты его живут»... Сүз уңаеннан: тәрҗемә текстларда «мечта» сүзе бик еш кулланыла — әйтерсең лә Сәйдәш гел хыял турында гына язган. Ә татарча текстларда ул юк.

Кыскасы, тәрҗемәләрне йә яңадан эшләтергә кирәк, йә бик яхшылап, музыка белән чагыштырып редакцияләргә. Бу эшләргә композитор һәм шагыйрь Лоренс Блиновны тартып була. Аның ярдәмендә русча текстлар русчарак, төгәлрәк, грамоталырак, музыкага ятышлырак булырлар иде. Үрнәккә тәрҗемә итеп күрсәткән берничә текст аңа булган ышанычны ныгыта гына.

«Без кабызган утлар» дигән исем бу китап өчен уңышлы түгел. Бу исемне С.Сәйдәшевнең юка гына җырлар китабына куярга мөмкин. Композиторның бөтен иҗатын туплый язган, академик басма дәрәҗәсендә җитди итеп эшләнә торган китапны кечерәйтә, тарайта. «Салих Сәйдәшев. Әсәрләр» («Салих Сайдашев. Сочинения») дигән исем әйбәтрәк булыр иде. Фәнни аппарат (искәрмәләр, белешмәләр, аңлатмалар...) белән бастырып чыгарганда, китап тагы да уңышлырак булыр иде.

16.08.1979

О традициях и новаторстве в искусстве

Вслед за постановками в ТГАТ им.Г.Камала спектаклей «Беглецы» и «Казанское полотенце» по пьесам классика татарской советской драматургии Карима Тинчурина в Министерство культуры ТАССР начали поступать письма взволнованных зрителей, в которых содержалась обеспокоенность по поводу пренебрежительного отношения современных постановщиков к традициям татарского театра.

Во время выставок современных художников невольно останавливаешься у некоторых картин, думая, что по ошибке выставили столетнюю давность, и обнаруживаешь, что обманулся: картины написаны молодыми художниками в этом или прошлом году.

Перечитывая критические статьи и рецензии, опубликованные на страницах республиканских газет и журналов в недавнем прошлом, мы встречаемся с тревогами и литературных критиков, и опытнейших мастеров пера по поводу ломки традиций в татарской советской поэзии, с их предупреждениями так называемым новаторам, что, желая подвести бровь, можно выбить глаз!

Зачастую приходится слышать упреки в адрес отдельных певцов, вокальных коллективов или композиторов в том, что они якобы портят татарскую песню, нарушают исполнительские традиции.

Одни являются приверженцами всего непохожего на старое, другие, наоборот, категорически отвергают даже элементы нового. Одни со своими мыслями делятся в узком кругу друзей, товарищей по работе, другие через различные коммуникационные каналы пытаются создать общественное мнение по тому или иному художественно-творческому явлению.

Очевидно, возле искусства всегда были, есть и будут поклонники традиций и ревнители новаторства, ибо в самом искусстве всегда были, есть и будут традиционалисты и новаторы. Новаторство в искусстве связано с поступательным развитием истории. Жизнь не стоит на месте, непрестанно движется вперед. В среде старого рождается новое и рождение нового так же закономерно, как закономерно старение всего созданного.

С этим обстоятельством в обычной жизни мы встречаемся постоянно и не придаем ему особого значения. А вот любое новшество в содержании и форме в искусстве вызывает, как я уже говорил, поток писем, статей, рецензий, разжигает споры и недоумение. А все это потому, что в искусстве и новое приживается труднее, и старое не так быстро стареет. Например, разве когда нибудь устареют народные сказки, песни, возраст которым — века? Устареют ли полотна художников эпохи Возрождения или картины передвижников? Устареют ли произведения Пушкина, Толстого, Лермонтова или крупнейших представителей татарской литературы Кул Гали, Тукая, Ибрагимова, Дэрдменда? Нет! Произведения искусства даже очень далеких веков не утрачивают способности быть общественно-полезными, именно эта способность в искусстве перекидывает из глубины веков мост преемственности в сегодняшнее состояние творческой мысли, т.е. связывает воедино традицию с новаторством. Здесь вообще уместно еще раз вспомнить смысл слова «традиция», которое в переводе с латинского означает «передача». Здесь также уместно привести толкование понятия «традиция» академиком Д.Д.Благим: «В слово «традиционное», «традиционность», мы вкладываем сейчас,

как правило, смысл: нечто не (зачастую даже анти) современное, устаревшее, отжившее, старомодное и тем самым заслуживающее отвержения и во всяком случае порицания. И это, вообще говоря, неправильно. Но не только неправильно, но и чревато самыми вредными последствиями, когда этот смысл набрасывает пренебрежительную семантическую тень и на изначальное и гораздо более широкое слово, а отсюда и понятие: традиция. А именно так весьма часто случается»[1].

Я часто вспоминаю общие подробности прихода в татарскую литературу поэтов своего поколения. Мы пришли бурно. Мы пришли дружно. Но на наше молодое творческое сознание почему-то была наброшена вот эта «пренебрежительная семантическая тень» понятия традиция, традиционность. Отдельных из нас невпопад называли новаторами и мы были неописуемо рады, гордились этим, как тогда казалось, престижным эпитетом. А когда нас называли традиционалистами — несказанно обижались, старались во что бы то ни стало отодвинуться, отойти от традиций. Вот тогда-то и предупреждали нас, зачастую очень правильно, а иногда и не совсем, о том, что, стараясь подвести бровь, можно выбить глаз. Но, как вы сами видите, у всех глаза на месте.

В те годы, то есть 15–20 лет тому назад, татарская, да и не только татарская, литературно-художественная критика изобиловала рассуждениями о традициях и новаторстве, но эти рассуждения в большинстве своем тяготели к формальной стороне творчества. Но даже так они сыграли, на мой взгляд, определенную роль в воспитании в молодых литераторах стремления не отставать от жизни, которая в своем движении вперед ставит перед искусством все новые и новые задачи.

Проблема традиций и новаторства в искусстве всегда была актуальна как в теоретическом, так и в практическом плане. Она актуальна и сегодня. И не только потому, что творцами литературных, музыкальных, изобразительных и других духовных ценностей идет естественное непрестанное освоение вечно обновляющейся действительности. Но и потому, что нигилистические, сектантские тенденции проявились в практике и теории так называемой «великой пролетарской культурной революции», некоторые западные ревизионисты преднамеренно пытаются исказить представление о традициях и новаторстве в советском искусстве.

Предшествующие эстетические школы рассматривали традиции и новаторство изолированно друг от друга. Под традициями понимали лишь освоение повторяющихся формальных приемов или использование так называемых странствующих сюжетов, а под новаторством — обновление содержания, выраженного в старой форме, или поиски новых форм, новых приемов, изобразительно-выразительных средств как самоцель.

Ленинское учение о двух культурах не только разоблачает буржуазных идеологов, пытающихся выдать культуру и искусство эксплуататорских классов за культуру всей нации. Оно предостерегает и против огульного представления о культуре буржуазного общества как о культуре сплошь реакционной, именно такого рода представления бытовали среди некоторых деятелей Пролеткульта в первые годы Советской власти. Среди этих деятелей были и субъективно честные люди, искренне стремившиеся создать великое, небывалое искусство и культуру пролетариата. Но объективное содержание их установок, как и практические шаги, были далеки от марксизма.

Левосектантские взгляды и нигилистическое отношение к культуре и искусству прошлого проявились и в отрицании всего наследия прошлого и в призывах отказаться от буржуазной культуры, «сбросить Пушкина с парохода современности», отречься от старого мира и его культуры.

Беря пример со своих столичных собратьев — пролеткультовцев, и у нас в Казани некоторые деятели литературы и искусства 20-х — начала 30-х годов, увлекшись ошибочными идеями и установками Пролеткульта, отошли от ленинского учения и встали на путь однобокой оценки культурного наследия прошлого, внесли путаницу в разработку проблемы традиций и новаторства в татарском советском искусстве. Упрощенная, жесткая, схематическая логика теоретиков РАППа «выбросила» за борт истории таких классиков татарской литературы, как Фатих Амирхан, Дэрдменд, Сагит Рамиев, дореволюционное творческое наследие Фатхи Бурнаша, Наки Исанбета, Назиба Думави, Сагита Сунчелея. Их язык был объявлен антинародным, архаичным и «сдан» в архив. Вся классическая литература объявлялась «вредной для рабочего класса»[1].

В эти годы до Казани дошли и идеи так называемого универсального производственного искусства, которое должно было заменить традиционное изобразительное искусство. По мнению теоретиков Пролеткульта, производственное искусство наиболее полно отвечало интересам и потребностям пролетариата. Станковая живопись, полагали они, себя изжила, как, впрочем, и профессиональное искусство, будто бы отвлекающее пролетариат от его основной деятельности, отрывающее художников от своего класса. Такие идеи проникли и в живописное отделение Казанской художественной школы. Об этом свидетельствуют учебные программы 1920–1921 годов. «Рисование с натуры, — указывалось в программе, — как способ «точного» ознакомления с природой вещей... недопустим... Необходимо развить или испытать способности поиска и восприятие учащимися гармоничных, конструктивных и простых форм». В программу входило «выявление учащимися оформления своеобразности конструкции вещей без копирования»[2].

Ветры нигилистических, ультралевых течений не обошли стороной и татарское театральное искусство. На татарском языке была издана книга П.Керженцева, который рассматривал пути развития театрального искусства с позиций пролеткультовцев. «Знатоки» татарского театра объявляли: существующий театр должен умереть, ибо сегодня нельзя жить вчерашним днем, пролетариату чужд реализм; на первый план — декорации, грим, костюмы... Однако первая конференция театральных работников Казани, прошедшая в марте

1920 года, внесла четкое, конкретное предложение: «переход в пролетарский театр необходимо осуществить только через существующий театр». Эта позиция была поддержана творческой дискуссией, прошедшей в 1923–1924 годах на страницах местной прессы, и это оказало огромное влияние на дальнейшее развитие не только татарского театрального искусства, но и других видов искусства.

Отношение к культурному наследию так же резко стояло и в области музыкального искусства. Немногочисленному отряду первых татарских музыкальных деятелей в те годы приходилось решать такие же задачи, какие стояли перед другими видами и жанрами искусства. Трудно было как революционной молодежи, так и музыкальным деятелям республики четко определить свое отношение к музыке. Ведь она только год-два тому назад считалась безнравственным запретным занятием, а по своей греховности приравнивалась к водке. Но несмотря ни на что, народное музыкальное наследие, созданное в течение столетий, в годы Советской власти стало источником профессионального музыкального творчества.

Смысл появления нового — в овладении новым содержанием. Новаторство — прежде всего открытие нового в содержании жизненных явлений, оно — плод осмысления процесса жизни, протекающего в борении нового со старым, революционного с консервативным и реакционным. И рождение новых форм связано именно с этим явлением. Если новая форма рождена вне органической слитности с новым в содержании, то новое в области формы всегда несет отпечаток искусственности и уже при рождении своем нежизнеспособно.

Нужно сказать, что отдельные попытки некоторых деятелей искусства заниматься формотворчеством в татарском советском искусстве не нашли почву для развития. Формалистические ухищрения не смогли сколько-нибудь серьезно помешать реалистической поступи татарского советского искусства и литературы, успешно овладевающих новым содержанием. Творчество Г.Ибрагимова, М.Галяу, Хади Такташа, М.Гафури, Ш.Камала, К.Тинчурина, Х.Туфана, Ш.Усманова, А.Кутуя, Т.Гиззата было подлинно новаторским, потому что они осмысливали новую жизнь, измеряя ее мерками социалистической революции. Романы Г.Баширова «Честь», К.Наджми «Весенние ветры», удостоенные впоследствии Государственных премий СССР, также были новаторскими произведениями татарской советской литературы.

Процесс духовного пробуждения народов Востока к новой жизни, раскрепощения женщины успешно разрабатывает в своих картинах периода 1926–29 годов один из основоположников татарской живописной школы Баки Урманче, который стремится, по его словам, «прочувствовать и найти адекватные формы для выражения ритма и пульсации этой творческой жизни свободного труда»[1].

Ритмы, краски, голос новой жизни, нового времени проникает и в сферу молодого профессионального музыкального искусства. Молодых композиторов уже не удовлетворяло первозданное звучание созданных веками мелодий татарских народных песен. Салих Сайдашев, Султан Габяши, Мансур Музафаров, Александр Ключарев начали осуществлять обработки народных песен, придавая им новое, родственное эпохе звучание. Этот жанр становится новаторским в татарской советской профессиональной музыке периода первых десятилетий Советской власти.

Яркими примерами освоения жизни татарским советским театральным искусством можно назвать спектакли «Новые люди» по пьесе Г.Ибрагимова, «Враги» по пьесе Ф.Сайфи-Казанлы, «Дочь богача» по пьесе Ш.Усманова, «Американ», «Без ветрил» по пьесам К.Тинчурина, «Бегство» по пьесе Ф.Бурнаша и других. Новое, острое содержание пьес оказало существенное влияние на обновление и режиссерского, и актерского творчества.

Короче говоря, все эти художники — творцы, маститые и начинающие, с разной активностью и с разными творческими результатами отвечали на требование революционного времени. Одни из них сохраняли преданность традиционным формам реализма, другие искали (все-таки искали) новые формы, полагая, что только так возможно создание искусства, отвечающего духу времени. Были и те, которые искали нечто компромиссное между этими двумя направлениями.

В советском, в частности и в татарском, искусстве шел объективный социальный процесс в том направлении, что устойчивых и неподвижных форм быть не могло, ибо искусство тяготело к новаторству уже по своей исторической принадлежности к новой действительности.

Вопрос был лишь в том, по каким путям пойдет строительство коммунистического искусства. Через обновление традиционных форм или через отрицание и создание новых форм?

Категорический ответ или — или, судя по всем высказываниям В.И.Ленина, был неверен, правильнее было ответить: и через обновление традиционных, и через создание новых.

«Пробуждение новых сил, работа над тем, чтобы создать в Советской России новое искусство и культуру, — говорил В.И.Ленин, — это — хорошо, очень хорошо. Бурный темп их развития понятен и полезен. Мы должны нагнать то, что было упущено в течение столетий, и мы хотим этого. Хаотическое брожение, лихорадочные искания новых лозунгов, лозунги, провозглашающие сегодня осанну по отношению к определенным течениям в искусстве и в области мысли, а завтра кричащие «распни его» — все это неизбежно. Революция развязывает все скованные до того силы и гонит их из глубин на поверхность жизни...»[1]

Значит, речь шла о естественном пробуждении новых творческих сил, о полной свободе художественных исканий, об индивидуальной раскрепощенности личности художника — все это было обязательным для создания нового искусства.

Но столь же закономерно было коммунистическое воздействие на общий ход развития искусства, ставшего частью общепролетарского дела, важнейшей стороной духовной жизни народа.

Советским художникам всех поколений и всех направлений было глубоко осознано значение слов В.И.Ленина о сущности нового искусства: «Оно должно уходить своими глубочайшими корнями в самую толщу широких трудящихся масс. Оно должно быть понятно этим массам и любимо ими. Оно должно объединять чувство, мысль и волю этих масс, подымать их. Оно должно пробуждать в них художников и развивать их»[2].

В этом классическом ленинском определении выражена не только вся полнота понимания народности искусства, но и дана программа для создания нового искусства.

В.И.Ленин в беседах с А.В.Луначарским многократно рекомендовал «к новым явлениям относиться с разбором. Захватничеством заниматься им не давать. Давать им возможность завоевывать себе все более видное место реальными художественными заслугами. В этом отношении возможно помогать им».

Это ленинское указание о взаимодействии традиционного и новаторского в процессе строительства нового искусства стало руководящим принципом.

Развитие советского многонационального искусства точно подтвердило ленинские предвидения. Революционная действительность породила новые формы искусства, дала новое звучание традиционным жанрам. Ярчайшим примером всему этому может послужить сегодняшнее состояние татарского советского искусства. Не было у нас оперно-балетного симфонического искусства, кантатно-ораториальных и камерных жанров. Они есть и они на сегодняшний день имеют уже свои корни и традиции. Мы сегодня с гордостью называем имена авторов первых татарских опер — Н.Жиганова, В.Виноградова, С.Габяши и других, первого национального балета — Ф.Яруллина, первой оперетты — Дж.Файзи, первых романсов — Р.Яхина, первой оратории — М.Яруллина и т.д. Эти композиторы являются новаторами не только потому, что обогатили татарское музыкальное искусство новыми жанрами, но прежде всего потому, что в их творчестве, как и в творчестве многих неперечисленных композиторов республики происходило и происходит живое слияние традиций народного мелоса с мотивами и ритмами, рождаемыми новой, сегодняшней действительностью, духовной стихией и внутренним пафосом нашего современника.

Такое же плодотворное слияние традиций, заложенных в первые годы Советской власти, с современностью происходит и в изобразительном искусстве нашей республики. Творчество Х.Якупова, Б.Урманче, Л.Фаттахова, В.И.Куделькина, С.Ахуна, Ф.Аминова, С.О.Лывина, Г.Рахманкуловой, М.Хаертдинова, В.Маликова, М.Усманова, И.Зарипова, Т.Хазиахметова и многих других говорят о том, что поиски новой формы для нового содержания дали в области живописи, графики и скульптуры республики хорошие результаты.

У нас не было своего киноискусства. А сейчас имеем немало интересных кинолент, свидетельствующих о высоком мастерстве наших кинодокументалистов. В произведениях режиссеров В.Беспалова, Х.Фахрутдинова, Н.Валитова и других нашли яркое воплощение важнейшие события нашей республики, страны, пропущенные через призму миропонимания современного советского человека.

В них прослеживается преемственность лучших традиций новаторского советского киноискусства: эпический разворот действия, динамика композиционных решений, масштабность и образная выразительность портретных характеристик.

Особенно органично у нас слияние традиционного и новаторского в театральном искусстве, которое по самой своей сути требует единства зрелых и молодых художников. Театральное искусство немыслимо без непосредственной передачи опыта старых мастеров молодым актерским дарованиям, режиссеров, художников одного творческого направления представителям других направлений, ибо все это происходит через весь творческий разновозрастный коллектив. В творчестве режиссеров М.Салимжанова, Н.Даутова, Г.Хусаинова, Н.Исанбета и других мы видим традиции лучших режиссеров татарского театра всех периодов так же, как в труппе, скажем, современного Татарского академического театра им. Г.Камала отчетливо прослеживаются лучшие реалистические традиции татарского театра, основанного еще Г.Кариевым. Лучшие пьесы татарских советских драматургов К.Тинчурина, Ф.Бурнаша, Г.Камала, Т.Гиззата, Н.Исанбета, Р.Ишмурата, Т.Миннуллина, Х.Вахита, Д.Валеева, Ш.Хусаинова, А.Гилязова, И.Юзеева и других, наряду с русской, зарубежной, татарской дореволюционной классикой, пьесами авторов братских республик помогают нашим театрам развивать свои лучшие традиции.

За последние десятилетия получило заметное развитие концертное дело. Отсутствие полнокровных, систематических рецензий на самые значительные концерты, концертные программы, отсутствие их сценариев и режиссерских разработок, к сожалению, не дают возможности проследить пути развития традиций в этом виде сценического искусства. А надо сказать, что удельный вес концертов в эстетическом, коммунистическом воспитании трудящихся очень велик. Если в нашей республике всеми девятью театрами в год организовывается 5711 спектаклей, то концертов дается 6250. В связи с этим мне бы хотелось обратить внимание музыковедов и музыкальных критиков республики на необходимость более тщательного и систематического изучения этого важного средства эстетического воспитания.

А культура концертов за последние годы действительно повысилась. Концерты обогатились тематически, появились новые формы, новые сочетания в организации и проведении их, которые, в свою очередь, потребовали от конкретных исполнителей внесения ряда новшеств в свое творчество. Короче, и в концертном деле происходит естественный процесс развития традиций, обогащения их новаторством талантливых исполнителей, композиторов, режиссеров-постановщиков.

Современная татарская советская литература тоже является ярким примером органичного сплава традиционного с новаторством. В творчестве каждого сегодняшнего прозаика можно проследить «культурную

нить» традиций от Загира Бигиева через Г.Ибрагимова, М.Галяу, Ш.Камала, А.Кутуя. Если потянуть конец нити традиций, находящейся, скажем, в творчестве С.Хакима, Роб.Ахметжанова, Р.Файзуллина, Р.Минуллина, которые совершенно непохожи друг на друга, придет в движение целая цепочка имен от А.Файзи, Х.Туфана, Х.Такташа до Дэрдменда, Тукая, Кандалыя, Утыз-Имяни, Мухаммедьяра, Кул Гали.

Это означает, что, как говорил А.В.Луначарский, «культурная нить» традиций не прервана, ибо советский художник дорожит традициями своего искусства. Новаторство является обязательной нормой социалистического искусства, ибо оно своей сутью имеет современную содержательность новых художественных форм. Новое зачастую бывает непривычным, как вышеупомянутые спектакли ТГАТ им.Г.Камала, или исполнение Р.Ибрагимовым татарских народных песен, или верлибр в татарской поэзии, или произведения некоторых наших молодых художников в стиле «ретро».

И это естественно, иначе они не воспринимались бы как новое. Но для того, чтобы это новое было действенно и обогатило художественную культуру, необходимо, чтобы оно содержало ответ на назревшие вопросы времени, способствовало прогрессу общества.

Традиционное в советском обществе — это искусство художников, придерживающихся принципов последовательного реалистического отражения действительности. В существовании традиций — главный залог непрерывности развития искусства, его широкой доступности массам. Никак нельзя согласиться с рассуждениями, что традиционные формы искусства устаревают, не развиваются, не отвечают требованиям современности. Но в то же время нельзя мириться с тем, когда это традиционное искусство потакает безынициативности творчества. Только с открытием нового в своем искусстве художник может воодушевиться на подлинное творчество, может достойно продолжить и развить традиции того направления, к которому он принадлежит.

Мы говорили о том, что проблемы традиций и новаторства были актуальными всегда, и они актуальны и сегодня, когда острота и накал борьбы меду идеологическими противниками требует оценивать каждый шаг в искусстве, ибо оно — чувствительное поле этой бескомпромиссной борьбы. Проповедники западной моды упорно объявляют новаторством тенденции модернизма и тем самым пытаются навязать нашим творческим работникам, особенно молодежи, повышенный интерес к различным «поп», «кинетическим» и прочим «артам». Модернизм часто маскирует свой облик сменой форм. Стало модным суперреалистическое искусство — «хиппи-реализм», «фотореализм», при помощи которых западные теоретики пытаются подкопаться под реализм и скомпрометировать его.

Надо сказать, что какого-либо развития модернистская школа у нас получить не может. Вся наша художественная культура решительно противостоит модернизму, она строится на совершенно иных социальных основах и принципах, а именно на ленинских принципах партийности и народности.

Однако во время работы выставкома нам редко, но все-таки приходится встречаться со следами попыток отдать дань памяти давно изжившему себя кубизму или примитивизму. Бывает смешно, когда молодой живописец-профессионал самым серьезным образом предлагает выставкому большой раскрашенный детский рисунок. Стремление быть непохожим, нетрадиционным приводит малоопытного художника к лженоваторству. Но даже считающий себя самым ярым «новатором», наш художник сохраняет нравственную чистоплотность, у него есть внутренняя моральная цензура. Он воспитывался в советском обществе, на благородных идеалах.

На отдельных произведениях некоторых молодых композиторов, творчество которых в целом реалистично, высоконравственно, тоже встречается излишнее увлечение формой, натуралистическими красками, которые не поддерживаются содержанием.

Об этих незначительных налетах формотворчества я счел необходимым остановиться потому, что в идеологической борьбе важнейшее значение приобретает идейная и методологическая вооруженность художника, умение его взыскательно и принципиально относиться как к своему творчеству, так и к творчеству своих собратьев по искусству. В своих «Воспоминаниях» Л.И.Брежнев говорит: «...ошибка в идеологии, как правило, скрыта, закамуфлирована одеждами из красивых слов, но тем более чревата последствиями, ибо она скажется непременно и принесет гигантский вред, если ее вовремя не исправить».

Советские литература и искусство очень устойчивы в своем уважении к традиции. Каждый художник убежден, что истинный мастер должен снова и снова всматриваться в окружающий мир, находить художественный эквивалент увиденному, то есть делать то же, что его предшественники, но по-другому, потому что изменилась сама жизнь, другими стали и художники. Утверждается понимание новаторства как традиции в развитии, основанное на уверенности в том, что новые стилистические образования, новые формы выразительности не придумываются, а возникают как результат глубокого художественного истолкования зримого облика и проблем своего времени.

Великой путеводной звездой в трудных поисках нового искусства нам всегда служила, служит и будет служить бессмертная идея В.И.Ленина об искусстве, принадлежащем народу, объединяющем его силы и формирующем его личность.

Февраль, 1982

СПИСОК

литературы, фрагменты которой включены в доклад
«О традициях и новаторстве в искусстве»

1. Лукин Ю.А. Ленин и теория социалистического искусства. — М., Искусство, 1973.
2. Ленин и искусство. — М.: Наука, 1969. Ст. Г.Н.Баязитова «Проблема традиций и новаторства».
3. Зименко В.М. Традиции, новаторство, современность. — М.: Сов.художник, 1965.
4. Татар совет театры. — Казань: Татгосиздат, 1975.
5. Галиуллин Т.Н. Дыхание времени. — Казань: изд. Каз. ун-та, 1979.
6. Ихсанова-Вамба Р.А. Народные песни казанских татар. — Казань, Таткнигоиздат, 1976.
7. Червонная С.М. Искусство Советской Татарии. — М.: «Изобр. искусство», 1978.
8. Шепитис Л., секр. ЦКК Литвы. Сов. культура. № 8. 1982, 26 янв.

Певец Ильгам Шакиров

Дорогие товарищи!

Сегодня мы чествуем известного деятеля музыкальной культуры нашей страны народного артиста РСФСР и Татарской АССР, лауреата Государственной премии Татарской АССР имени Габдуллы Тукая певца Ильгама Шакирова по случаю 50-летия со дня его рождения и 30-летия творческой деятельности.

С именем Ильгама Гильмутдиновича Шакирова прежде всего мы связываем крупный этап в развитии песенно-исполнительского и эстрадного искусства, в обогащении их традиций, в дальнейшей популяризации татарской песни и расширении ее эстетических и социальных функций.

Песня — это выдающаяся общественная и эстетическая сила, которая приходит к человеку и в минуты грусти, и в часы радости, способна вдохновить человека и на трудовые, и на ратные подвиги. Песня не только один из важнейших и доступнейших музыкальных жанров, всегда живущих в сердце человека, она стоит и у истоков развития всего профессионального музыкального искусства нашего народа, его музыкальной культуры.

Благодаря исключительно благоприятным условиям, созданным коммунистической партией и советским правительством для развития национального по форме, социалистического по содержанию искусства народов СССР, татарская музыка за короткий исторический период от народных песен поднялась до вершин оперно-симфонических жанров.

За годы советской власти выросла и ярко проявила себя замечательная плеяда татарских музыкантов: композиторов, дирижеров, режиссеров, инструменталистов, вокалистов. Песенное исполнительство приобрело широчайший размах. Огромную роль в популяризации татарской песни сыграли такие известные исполнители, как Фаттах Латыпов, Газиз Альмухамедов, Гульсум Сулейманова, Рашит Вагапов, Асия Измайлова, Зифа Басырова и др., благодаря которым многие наши песни, проникая во все уголки страны, стали достоянием всего народа.

Эстафету от этой плеяды певцов татарского народа приняло и достойно понесло другое поколение замечательных артистов — наших современников, ярчайшим представителем которых является Ильгам Шакиров.

Мало кому из певцов с первых шагов на эстраде удавалось завоевать такую популярность среди самых широких слоев слушателей и музыкальной общественности, как это удалось Ильгаму Шакирову. Мелодически яркое, задушевное, неподдельно искреннее и доступное искусство И.Шакирова очень быстро стало близким народу, достоянием татарской советской художественной культуры. Во многих городах и селах нашей необъятной страны хорошо знают и любят этого артиста. Творчество певца, глубоко связанное с национальным музыкальным искусством, правдиво отражает чувства и мысли наших современников, вдохновляет и возвышает их.

Голос И.Шакирова, уникальный по гибкости, тембровому богатству и красоте звучания, порождает в воображении слушателя целый мир художественных ассоциаций, которые силой таланта певца сливаются в одно неразрывное эмоциональное целое, и мы приобщаемся к самому сокровенному в жизни и истории нашего народа, нашей страны. Секрет, наверное, в том, что исключительная вокальная одаренность певца, новаторски развивающего древние песенные традиции, подкрепляется трепетным отношением к песне как святыне духа народа. И его личность, личность глубоко национального художника, синтезирует в себе типичные черты судьбы своего народа и времени.

Творчество Ильгама Шакирова с полной уверенностью можно назвать целым этапом в пропаганде народных песен. Народная песня стояла у истоков его творческих принципов, она нашла в его лице поистине оригинального интерпретатора, и в исполнении Шакирова многие песни вошли в сокровищницу многонациональной советской музыкальной культуры. А манера его исполнения, мастерство и оригинальность трактовки музыкальных образов стали школой для многих профессиональных и самодеятельных певцов. Певец предельно бережен с песней. Импровизируя, добавляя только ему присущие красочные интонации, он не навязывает песне ничего лишнего, а выявляет ее максимальное мелодическое богатство, глубокую драматургию, необъятную эпическую широту. Певец неустанно работает над совершенствованием и обновлением

своего репертуара, добиваясь предельной его выразительности.

Яркий талант и интенсивная музыкально-исполнительская деятельность поставили И.Шакирова в ряд тех певцов, которые своим творчеством прокладывают новые пути развития профессионального исполнительского искусства. Опираясь на родную почву народной музыки, осваивая достижения современного музыкального искусства, И.Шакиров своей деятельностью углубляет взаимосвязь татарской музыки с многонациональной музыкальной культурой страны. В своих лучших исполнениях как народных песен, так и произведений советских композиторов он сумел достичь того удивительного и органического сплава национального и интернационального, который позволяет татарской песне стать достоянием всей советской музыкальной культуры.

Есть удивительная особенность подлинного таланта — это щедрость, неистощимость, многогранность. Таков талант и Ильгама Шакирова. Он оказывает благотворное влияние на творчество не только вокалистов, но и композиторов, поэтов, которые специально для него пишут песни, романсы. Ильгам Шакиров является автором многих оригинальных песен, а также музыкально-образовательных радиопередач, ряда статей, посвященных вопросам музыкального творчества, исполнительского мастерства. Своей многолетней работой певца, собирателя музыкального фольклора, интерпретатора народных песен, исполнителя вокальных произведений композиторов, создателя своих оригинальных песен он внес большой вклад в воспитание художественных вкусов трудящихся, в формирование, по существу, песенного быта нашего народа.

К своему пятидесятилетию Ильгам Шакиров пришел в полном расцвете творческих сил и ныне, как говорится, вступил в пору творческой мудрости. Общественность вправе ожидать от него новых ярких концертных программ, еще более значительных достижений в деле формирования эстетических и нравственных идеалов трудящихся.

Февраль, 1985

Поет Венера Ганеева

Друзья! Через несколько мгновений, конечно, если вы этого захотите, начнет крутиться этот диск, к нему нежно прикоснется чародей-звукосниматель, и вы услышите голос популярной татарской певицы Венеры Ганеевой... И, возможно, у вас появится желание узнать о ней по подробнее. Можно сказать, что в ее биографии и творческой судьбе почти нет ничего особенного: школа — музыкальное училище — Казанская консерватория — Татарский государственный академический театр оперы и балета имени Мусы Джалиля. Как и у многих колоратурных сопрано в оперном репертуаре Венеры партии Джильды из оперы «Риголетто» Верди, Розины из оперы «Севильский цирюльник» Россини, Норины из оперы «Дон Паскуале» Доницетти, Снегурочки из одноименной оперы Римского-Корсакова и другие...

Но, в отличие от многих оперных певиц, Венера Ганеева успешно выступает и на сцене Татарского государственного академического театра имени Галиасгара Камала, где уже несколько лет под бурные аплодисменты зрителей играет роль Майсары в знаменитом спектакле «Голубая шаль» К.Тинчурина.

А вот голос и искренность у Венеры необыкновенные. Когда она поет грустные песни, голос ее как бы превращается в слезу и льется, и льется... И сама она плачет неподдельными слезами... Когда она поет веселые песни, голос ее как бы становится серебряным лучом и звенит, и звенит, и сама она светится искристой улыбкой. Но ей доступны и все другие краски чувств, и она находит к ним самые нужные оттенки искренности.

Кто-нибудь, возможно, поинтересуется и возрастом Венеры. Не тая, скажем и об этом: она, как сказал один поэт, в самом что ни на есть соловьином возрасте.

Урыныгыз һәрчак түрдән

Гармунчының урыны һәрчак түрдән: йөрәктә дә, туй-мәҗлестә дә, бәйрәмдә дә.

Биюче гармунчыга карап бии — гәүдәсе орчык кебек бөтерелә, ә күзе гармунчыга береккән, чөнки ул аңа дәрт һәм ритм бирә.

Җырчы гармунчыга сыенып-елышып җырлый, чөнки гармун анының тавышына моң һәм ныклык өсти, үзенә терәк була.

Гармунчы, әлбәттә, тылсымчы. Оста гармунчының ялгыз уйнавын карап тору үзе бер гаҗәеп тамаша. Бик еш күрергә туры килә — гармунчының бармаклары гармун бакалары өстендә могҗизалар ясый, ә йөзе таш битлеккә әйләнгән, әйтерсең лә дөньяда берни дә эшләнми: тумый-үлми, тантана итми, кайгырмый-уфтанмый... Югыйсә бит гармуннан «Олы юлның тузаны», «Шахта көе», «Тәфтиләү», «Алма бакчасы», «Ай былбылым», «Каз канаты», «Кара урман»нар агыла! Гармун күреге сабантуй батыры күкрәге сыман киерелеп тын ала, кабыргаларын бәрә-бәрә тетрәнә, елаган хатын иреннәре кебек дерелди. Гармунчының кайвакытларда тартышып куйган ирен читләре, курыккан кош канаты кебек еш кагынган керфекләре һәм көтелмәгәндә кискен чайкалып киткән башы гына йөрәгендә нинди кичерешләр давылы хөкем сөргәнен сиздереп

куя. Шундый чакларда синең дә җисми тәнең моң дулкыннары белән тоташа-берләшә, һәм шуннан туган сихри көч сине яңа бер халәткә, яңа бер дөньяга — гүзәллек дөньясына — алып кереп китә. Гармун тавышы колак аша гына түгел, хәтта йөрәк аша гына да түгел, ә һәр күзәнәк аша агыла башлый. Күңелдәге барлык авыр хисләр, андагы яман уйлар, язгы ташкынга эләккән чүп-чар сыман, гармун моңына ияреп агып китәләр. Күңелдәге бушап-чистарып калган урыннарга гармун тавышы тынлык-тынычлык тутыра. Ә күңел тынычлыгы — бәхет!

Гармун — аккордеоннарның, баяннарның олы агасы. Гармуннарның төрлесе бар: тальяны, «саратские», хромкасы, төймәлесе, бакалысы, күреген кул белән тарта торганы, аяк көче белән хәрәкәткә китерелгәне, авызныкы. Күпчелек баянчыларның, аккордеончыларның иң беренче уен кораллары, һичшиксез, әнә шул гармуннарның берсе булган. Бер-ике төр гармунда уйный белмәгән баянчы бездә сирәктер. Димәк, баянчыларны да, аккордеончыларны да рәхәтләнеп ГАРМУНЧЫ дип атарга безнең хакыбыз бар. Бу — музыка осталарын олылау, аларга күңел түрендә йөргән иң халыкчан, иң дәрәҗәле исем белән эндәшү.

Без үзебезнең гармунчыларыбызны һәрвакыт барлап торырга һәм белергә тиешбез, чөнки күңелебездәге матурлыкның иң җылы өлеше алардан.

Бу китапның өлгесе «Татарстан хәбәрләре» газетасы битләрендә туган иде. Газета берничә ел гына (1990–1995) яшәде дә үзгәрде, тарихка кичте. Ләкин ул татар халкының милли аңына бер терәк булырдай энциклопедик хезмәт калдырды. Бу хезмәтне җиренә җиткереп башкаручы танылган гармунчы Кирам Сатиев, аңа саф күңелдән ярдәм иткән шагыйрь Нияз Акмалов мәдәниятебез өчен зур эш эшләделәр. Мондый фикернең башыма килүе белән мин дә чиксез горурланам.

Июль, 1995

Миллилекне җую — сәнгатьнең иң зур фаҗигасе

Татарстан Мәдәният министрлыгының саллы, бай тарихы бар. Ул тарихны язуда халкыбызның олпат шәхесләре, әдипләр дә катнашкан. Бүген министрлыкның юбилеен бәйрәм иткәндә, чынлыкта без алар башкарган хезмәтләр, алар тудырган һәм тормышка ашырган идеяләр, программалар турында сөйлибез. Әлеге таныш исемнәрне телгә алу да күңелдә хатирәләр өермәсе кузгата. Мәдәният министрлары булган Әдип Миндубаев, Илтазар Алиев, алар белән кулга-кул тотынып хезмәт куйган министр урынбасарлары Мөҗип Низамиев, Ренат Харис, Габбас Мөхәммәтшин һ.б. төрле чорларда татар мәдәни тормышының елъязмаларын язганнар.

Күренекле шагыйрь, Татарстан Дәүләт Советы депутаты Ренат Харис 1973–1982 елларда республика мәдәният министрының профессиональ сәнгать буенча урынбасары булып эшләгән. Бүген ул безнең редакциянең кунагы.

— Ренат әфәнде, сез эшләгән чорда мәдәният нинди үсеш-үзгәреш кичерде?

— Ул чор мәдәниятнең бертуктаусыз алга барган чагы иде. Елдан-ел республикада балалар музыка, рәсем мәктәпләре арта торды. Чаллы шәһәрендә сәнгать училищесы ачтык, Казан хореография училищесы барлыкка килде. КамАЗ заводы төзелешенең иң кызган еллары. Ул Бөтенсоюз удар комсомол төзелеше дип игълан ителде, һәм Мәдәният министрлыгы алдына төзүчеләргә сәнгать хезмәте күрсәтү бурычы куелды. Без министрлыкта аның планын төзибез. Шул план нигезендә бөтен СССРдан артистлар, төрле ансамбльләр Чаллыга концерт күрсәтергә килә. Ул чорның нинди күренекле артисты бар, барысы да биредә булып китте... Минем бурыч әнә шул сәнгать программасын төзү һәм аны үтәүне тәэмин итү булды.

Моннан тыш «Союзгосцирк» каршында татар циркы оешкан иде. Татарстан өлкә комитетында аның коллективына ярдәм оештыруны да минем өскә йөкләделәр. Берара мин цирк өчен сценарий да язган идем. Алар аның буенча күп еллар чыгышлар ясап йөрделәр.

Бу чорда министрлык каршында сәнгать советлары эшли иде. Ул театр, сәнгать белгечләреннән тора. Театрларда ел саен була торган 50–60 спектакльне башта әнә шул совет карый, тикшерә, аннан соң гына әсәр сәхнәгә чыгарыла иде. Менә шул сәнгать советларының бетерелүе бүген сәнгатебезнең әхлаксызлык баткагына тәгәрәвенә юл ачты. Аларны тарату — үзгәртеп кору чорының зур идеологик хаталарының иң тәэсирлесе булды дип саныйм. Ул сәнгатьнең әхлакый чисталыгы өчен бик кирәк.

Мин әле дә күп кенә сынлы сәнгать күргәзмәләрендә булам. Анда бик еш кына халыкның зәвыгын боза торган, узгынчы модаларга бирелгән әсәрләр белән очрашам. Кыска дулкында эшләүче яңа татар радиолары җыр тапшырганда, аның сүзләренең һәм көенең авторларын әйтмиләр. Бу бит иҗат кешеләренең хезмәтенә игътибарсызлык, гаделсез мөнәсәбәт. Халык грамотасыз, җитлекмәгән җыр текстлары авторларын да, чын югары сәнгать әсәрләре авторларын да белеп торырга, аларны бер-берсеннән аерырга тиеш. Кызганыч, бүген халыкның тыңлаганы — мәгънәсез шигырь кәмәшләренә музыкаль белеме булмаган үзешчәннәр язган көйләргә тавышсыз, башкару культурасы булмаган кешеләр җырлаган җырлар.

Ул вакытта татар театрында классик әсәрләр рәтенә керүче «Әлдермештән Әлмәндәр», «Әни килде», «Зөбәйдә — адәм баласы», «Сары чәчәк ата көнбагыш» кебек пьесалар сәхнәләштерелде. Күп әсәрләр Тукай премиясенә лаек булды. Алар бүгенге көндә дә һәм идеологик, һәм әхлакый көчләрен югалтмаган әсәрләр.

Мәдәният министры булып Әдип Сәхип улы Миндубаев эшләгән чорда, мин әле дә якты истәлек булып

сакланучы ике нәрсәне атар идем. Аларның берсе — Спасс манарасына куелган сәгать, икенчесе — Кремль территориясенә утыртылган зәңгәр чыршылар. Шуларны күргән саен, минем министрлыкта эшләгән елларым искә төшә.

Аннары Әдип Сәхип улын Илтазар Нури улы Алиев алыштырды. Ул эшләгән елларда булган тагы ике вакыйганы татар сәнгате өчен зур әһәмияткә ия дияр идем. Беренчесе — Шаляпин исемендәге халыкара опера фестиваленең барлыкка килүе. Ул чакта М.Җәлил исемендәге опера һәм балет театрының баш режиссеры В.Куценко иде. Бу фестивальне үткәрү идеясе минем кабинетта аның белән әңгәмәләшеп утырганда туды. Идеяне тормышка ашыруда театрның директоры Рәүфәл Мөхәммәтҗановның оста оештыру сәләте, җаваплылыгы зур роль уйнады. Икенче вакыйга — татар сәнгатенең чит илләрдә таныла башлавы. Ул Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбленең төрле илләргә гастрольләргә чыгуыннан башланып китте. Бу чорда автономияле республикаларның иҗат коллективларын СССР чикләреннән читкә чыгару искиткеч авыр иде. Шуңа карамастан Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбле төрле конкурсларда лауреат булды, республикабызга дан китерде. Моңа филармониянең сәнгать җитәкчесе Илгиз Мәҗитов, ансамбльнең җитәкчесе Лима Кустабаева зур көч куйдылар.

— Ә ул чорда, ягъни 70 нче елларда халыкның сәнгатькә, әдәбиятка мөнәсәбәте ничегрәк иде?

— Халыкның мөнәсәбәтен белү өчен ул вакытта чыккан гәзит-журналларның, китапларның тиражына күз салу да җитә. Халык күп укый иде. Театр-концертларга күпләп йөрделәр дип әйтеп булмый анысы. Моның төрле сәбәпләре булгандыр инде. Промышленностьның, төзелешнең актив үскән чагы. Халыкның тормышы да мәшәкатьле булгандыр. Аннары бер-берсенә охшаш спектакльләр дә куела иде.

— Соңгы 10 елда сәнгатьтә зәвык түбәнәю, бигрәк тә эстраданың сыйфаты начарлануның сәбәпләре ни-нәрсәдә дип уйлыйсыз?

— Татар эстрадасы рус эстрадасы тирәсендә үсә, ә соңгысы миллилеген югалтты. Менә шул миллилеген югалткан рус эстрадасына иярү аркасында, татар җыр сәнгате дә милли үзенчәлеген җуя бара. Ә аны югалту — сәнгатьтә иң зур фаҗига.

Аннары безнең заманда төрле иҗат берлекләре бик зур әхлакый эш башкара иде. Рәссамнар берлеген Х.Якупов, Язучылар берлеген З.Нури, Г.Ахунов, Композиторлар берлеген Н.Җиһанов җитәкләде. Бу шәхесләрнең шушы җаваплы постларда булуы гына да үзе бер тәртип, җаваплылык тудырды. Ул чакта өйрәнчекләргә академия театры сәхнәсе, Зур концерт заллары тәтемәде. Аларны зур тырышлык, сәләт белән яулап алырга кирәк иде. Дөрес, иҗат берлекләрен хәзер дә зур осталар җитәкли. Ләкин аларның эстетик зәвык сагында тору өчен элеккеге кебек мөмкинлекләре юк. Заман үзгәрде.

Шул ук вакытта бу чорда сәләте һәм теләге булган яшьләргә дәүләтнең ярдәме зур булганлыгын да онытмыйк. Әйтик, Мәскәүнең, Ленинградның зур сәнгать уку йортларында (ГИТИС, ЛГИТМИК, Репин һәм Суриков исемендәге сынлы сәнгать институтлары) ел саен Татарстан вәкилләре өчен квоталар карала иде. Без яшьләр арасыннан өметле, сәләтлеләрне сайлап, укырга җибәрә тордык. Татар сәнгатендә лаеклы урыннарын тапкан җырчылар Римма Ибраһимова, Клара Хәйретдинова, Рабига Сибгатуллина, Зиннур Нурмөхәммәтовлар, рәссамнар Наилә Кумысникова, Илгизәр Самакаев, режиссер Рөстәм Абдуллаевлар шулай укыды. Бу мөмкинлекнең бетерелүе дә татар профессиональ сәнгатенә зыян китерә.

«Мәдәни җомга» гәзитенә интервьюдан.
12 декабрь, 2003

Публицистика

О работе творческих секций Союза писателей Татарии

Каждый из писателей склонен думать, что творчество — это дело сугубо индивидуальное. Разумеется, я не собираюсь оспаривать эту истину. Но если пристальнее взглянуть на общие контуры, психологию творческого процесса, нетрудно заметить, сколько коллективного в зарождении, формировании и написании наших произведений. Мы советуемся друг с другом о замысле, делимся возникшими трудностями, советуемся насчет конкретных деталей, сами советуем, подсказываем, тем самым помогаем появлению на литературном майдане нового произведения. Получается, что наше сугубо индивидуальное творческое дело нуждается и в коллективном. По-моему, именно этим, а не волей Правления Союза писателей или других вышестоящих организаций и органов, объясняется существование и работа наших творческих секций. Раз причиной или обусловливающим моментом существования секций является характер нашего творческого процесса, мы, писатели, своей активностью обязаны поддерживать работу творческих секций. Вот почему, как мне кажется, на повестке дня сегодняшнего партийного собрания писателей стоит работа творческих секций нашего Союза.

В Союзе писателей в настоящее время, как вам всем известно, работает 8 творческих секций:

1. Поэзии — председатель секции Хасан Туфан,
2. Прозы — председатель секции Барлас Камал,
3. Драматургии — председатель секции Аяз Гилязов,
4. Критики — председатель секции Рафаэль Мустафин,
5. Детской литературы — председатель секции Рустем Мингалимов,
6. Перевода — председатель секции Киям Миннибаев,

7. Русской литературы — председатель секции Тихон Журавлев,

8. Чувашской литературы — председатель секции Константин Петров.

В руководстве этими секциями как члены бюро заняты 34 самых активных, талантливых писателя, они являются основными руководителями всего нашего творческого процесса, ибо основной творческой работой Союза писателей является деятельность секций. Все остальные писатели, молодые, начинающие и имеющие печатные произведения авторы, прикреплены к этим секциям.

А сейчас я думаю остановиться на работе каждой секции по отдельности. Хочу сразу же оговориться — по известным вам причинам я не могу анализировать работу секций в разрезе четырех, трех, даже двух лет и поэтому я ограничусь отрезком времени со второй половины 1971 года по сегодняшний день.

Секция драматургии

Эта секция за данный отрезок времени показала себя как одна из самых активных и работоспособных секций. Основным качеством, определяющим лицо этой секции, на мой взгляд, является установление ею творческих контактов с художественными советами театров. Этот контакт полезен как драматургу, так и театру. Если секция приобретает возможность оберегать репертуар театра от проникновения скороспелых, слабых как в идейном, так и в художественном отношении произведений, то театр помогает молодому, и не только молодому, драматургу предварительно апробировать свое произведение законами и возможностями сцены. Я считаю, что секция драматургии, наконец, встала на правильный путь работы, отвечающий задачам и театра, и драматургов. Итак, совместным заседанием секции драматургии и художественным советом Татарского государственного Академического театра им. Г.Камала были прочитаны и обсуждены пьеса Фатиха Хусни «Когда трогается лед» («Боз кузгалганда»), трагедия Габдулхая Сабитова «Гарасат», драма Диаса Валеева «Суд совести» («Намус хөкеме»), пьеса Туфана Миннуллина «Мужчины» («Ир-егетләр»). На обсуждении произведений Сабитова, Валеева, Миннуллина пришлось участвовать и мне. И участники обсуждения, и я, очевидно, можем подтвердить, что эти совместные обсуждения были очень принципиальными, на хорошем профессиональном уровне. Таким бичам творчества, как комплиментарность или предвзятость, там не было места. Отрадно заметить, что после обсуждения Т.Миннуллин и Д.Валеев учли замечания коллектива, переработали свои произведения, дотянули недотянутое, нормализовали перетянутое, и их пьесы и по сей день идут на сцене Академического театра. Когда на повестке дня заседания секции бывает обсуждение первых вариантов пьес, бюро секции приглашает представителей Академического театра. Так было при обсуждении трагедии Наби Даули «В последний час». Из театра участвовали секретарь парторганизации Хидаят Султанов и заведующая литературной частью Замира Саликова.

Кроме читки произведений и их обсуждения, секция драматургии провела большое организационное мероприятие республиканского значения. Я имею в виду Альметьевское совещание по репертуару районных и городских театров Татарии, организованное по инициативе секции и проведенное совместно с Министерством культуры республики, Татарским отделением ВТО. В этом совещании участвовали все районные и городские театры республики, были просмотрены новые спектакли Альметьевского и Мензелинского театров, состоялись их обсуждения. Это мероприятие я считаю интересным и важным не только по масштабности. Оно было важным прежде всего потому, что секция драматургии как-то попыталась установить творческие контакты с республиканскими театрами. Но оно, к сожалению, остается единичным фактом, достойным похвалы, но требующим дальнейшего развития. Как это сделать, какими путями — об этом нужно подумать, очевидно, вместе с Министерством культуры республики. В связи с этим хочется сказать, что секция драматургии должна наладить крепкий творческий контакт и с остальными театрами Казани. Правда, и в этом направлении секция драматургии делает свои шаги, но пока еще робкие. Например, по просьбе Оперного театра бюро секции ознакомилось с либретто будущего балета, а в обсуждении его уже не участвовало. Начатое дело всегда нужно доводить до конца. К произведениям, ранее обсужденным, очевидно, есть резон возвращаться и повторно, ибо задачей секции является не только обсуждение произведений, но и доведение их до хорошей кондиции. Доведение до хорошего художественного уровня одной пьесы, по-моему, во много раз полезнее, чем простое обсуждение множества пьес, пусть даже с хорошими, принципиальными советами. Разумеется, только крокодилу из сказки Киплинга повезло, когда он, не думая ни о чем тянул, тянул за носик слоненка и вытянул великолепный хобот. Такая удача не всегда может сопутствовать нашей секции, но тем не менее произведениям, в потенциале имеющим возможность стать истинно художественными, нужно всячески помогать.

Секция прозы

Несмотря на то, что эта секция объединяет представителей «тяжелой артиллерии» нашего литературного фронта, она отличается от других секций хорошей маневренностью и оперативностью. Четкость в работе творческой секции — дело, достойное всяческой поддержки. При составлении плана работы на полугодие руководство секции хорошо обдумывает свои задачи, намечает предельно конкретные мероприятия и в намеченные сроки осуществляет их. Из всех наших секций, пожалуй, она единственная полностью осуществила мероприятия, запланированные на вторую половину прошлого года.

Одним из основных методов работы секции прозы является анализ конкретных произведений молодых

авторов, имеющих в своем творческом активе уже несколько изданных книг. Так, заседания секции посвящались анализу книг Лирона Хамидуллина «Дала иртәсе» («Утро степи»), Миргалима Харисова «Ватан кайдан башлана?» («С чего начинается Родина?»), Магсума Хабибуллина «Кискеч җыры» («Золотой резец»). Авторам было высказано много критических замечаний, от учета которых их произведения несомненно выиграли бы. Но книги уже вышли, легли на книжные полки, дошли до читателя — осуществилась жестокая пословица: «Что написано пером, не вырубишь топором». Наряду со всеми достижениями, хорошими сторонами, в книгах остались и грубые недоделки, на долгие годы оставляющие свой нежелательный след в душах читателей, за эстетическое воспитание которых мы все в ответе. Я не хочу сказать, что не стоит рассматривать на заседаниях секций уже готовые книги. Нужно рассматривать, но нужно выбирать такие произведения, разбор которых стал бы истинной школой художественного мастерства если не для всех, то для большинства членов секций, особенно для молодых и начинающих писателей. Настоящую пользу для литературы секции приносят, по-моему, тогда, когда они имеют дело с рукописью произведения, то есть задолго до того, как эти произведения попадут в портфель редакций газет, журналов и издательства.

Разумеется, и руководитель секции, и члены бюро хорошо знают об этом. Я понимаю Барласа Камалова, который справедливо сетует на то, что наши маститые мастера пера никогда не предлагают свои только что законченные произведения для обсуждения на заседании секции. Конечно же, секция никак не может обсудить рукопись, если писатель сам не согласен с такой постановкой вопроса. Активность работы писателя в творческой секции никогда не сводилась только к регулярности посещений им заседаний секции. Прежде всего она характеризуется участием писателя в работе секции и своими произведениями, и своими советами, замечаниями, дельными предложениями по поводу обсуждаемых произведений других писателей.

Получается интересная картина — прозаик или поэт напишет пьесу (отрадно то, что таких прозаиков и поэтов у нас сейчас немало) и несет ее на секцию драматургии, хотя эта пьеса у него не первая, и он уже не раз праздновал премьеру. А вот свою повесть или роман он не считает нужным обсудить на заседании секции. Во всяком случае я не помню, чтобы за последние годы было обсуждение рукописи крупного прозаического произведения. Конечно, каждый из нас думает, что он мастер отменный. Это хорошо. Наоборот, было бы очень плохо, если мы на себя смотрели бы слишком скептически. Но не слишком ли мы самоуверенны, ибо факт остается фактом — критические статьи, рецензии, появляющиеся на наши произведения, указывают на существенные недоделки чисто художественного порядка. Все-таки, очевидно, есть необходимость обсуждения наших повестей и романов в их свежеиспеченном, то есть рукописном, виде. Оценка 1971 литературного года в области прозы как одного из самых серых и бесцветных, по-моему, говорит о многом в нашем литературном процессе.

Другой формой работы секции прозы является обсуждение творчества писателей. Так, было обсуждено творчество Рафката Карамиева, Кояш Тимбиковой, Абдуллы Салахутдинова. Эта форма требует от секции большой энергии, большого организационного и творческого напряжения. Объять все творчество писателя, проработавшего уже много лет и издавшего множество книг, определить характер его творчества, найти в нем сильные и слабые стороны — дело весьма и весьма серьезное и ответственное. Такое обсуждение преследует множество целей, одной из основных, конечно же, является помощь писателю в определении своего творческого лица, своего творческого амплуа. В конечном итоге — это большая творческая помощь писателю и опытному, и неопытному. Но, к сожалению, обсуждения творчества писателей на секции прозы, и не только на секции прозы, заканчиваются одним и тем же финалом — рекомендовать в приемную комиссию Союза писателей. Это мне кажется односторонним пониманием такой хорошей формы секционной работы, как обсуждение творчества писателя. Беспокоит и другое: писатели, так взыскательно и строго относящиеся к своим произведениям, в своих критических статьях и рецензиях старающиеся быть объективными, логичными, доказательными в оценке творчества молодых становятся необоснованно щедрыми, порой даже вызывающе комплиментарными, способными задавать обсуждаемому удивленный вопрос: как, это произведение разве еще не выдвинуто на соискание такой-то премии? А за ним же следом встает другой писатель и логично, обоснованно начинает говорить о существенных недочетах произведения, его непростительных художественных изъянах. Вы, товарищи, поймите меня правильно. Я не призываю в любом хорошем искать плохое. Я просто хочу сказать прописную истину: нужно во всем знать меру, а в оценке творчества — вдвойне. Элементы такой несерьезности были во время обсуждения творчества Абдуллы Салахутдинова. Получилось так, что творчество Салахутдинова, в основном поэта, автора нескольких книг стихов, обсуждали на совместном заседании секции прозы и детской литературы, и секция прозы, опираясь на книгу очерков «Татарстан — родная земля» (кстати, книга довольно удачная для своего жанра), рекомендовала его в приемную комиссию Союза писателей. Компетентное ли было обсуждение? По-моему, не совсем, ибо проигнорированным осталось основное творчество автора, его поэтическое творчество.

Года три тому назад с трибуны собрания писателей по итогам литературного года мы говорили, что дела жанра рассказа очень плохи, рассказ — редкий гость на литературном майдане. Сегодня, на мой взгляд, жанр рассказа в количественном исчислении идет на поправку, но в качественном отношении оставляет желать много лучшего. Чтобы заострить внимание наших прозаиков на проблемах рассказа, секция дважды посвящала свои заседания этому жанру. С проблемными докладами, полными личных наблюдений, выступили Габдрахман Минский и Мухаммет Магдеев. Заседания, проведенные в духе теоретических семинаров, вызвали интерес писателей, которые охотно поделились своим опытом. Разумеется, моментальной отдачи, как при выстреле из ружья, от теоретических заседаний ожидать по крайней мере несерьезно. Но они обога-

щают опыт писателя, тем и ценны для нас.

Секция перевода

Бывает, разговоришься с писателями о работе наших творческих секций, и они говорят, что о работе многих секций кое-что знают, а вот чем занимается секция переводчиков — это им неизвестно. А между тем секция переводчиков живет интересной творческой жизнью. У них свои специфические задачи, свои трудности. В других секциях наши произведения и книги проходят апробацию на прочность сюжета, на чистоту идеи, на убедительность образов, на логичность мысли, на жизненность. Секция переводчиков имеет дело уже с испытанными произведениями мировой, русской и советской классики, которые как бы не нуждаются в подобном испытании. Но перевод — дело хитрое и тонкое. При неумелом обращении с языком, на который переводится произведение или при поверхностном отношении к переводимому материалу, например, стул или табуретка легко могут превратиться в стеклянную банку или какое-нибудь название — в фамилию или во что-нибудь другое. Короче — искажается апробированная идея, стиль автора, мысль, и произведение теряет всю ценность, даже становится вредным, ибо вводит в заблуждение читателя. Поэтому секция перевода как никакая другая уделяет большое значение языковому анализу произведения. Там идет разговор об оттенках, нюансах почти каждого слова, о совершенстве почти каждого предложения. И писателям, особенно молодым и начинающим, стоило бы стать активистами этой секции, заседания которой являются хорошей школой мастерства. А между прочим, почти все рецензии, статьи о произведениях молодых писателей отмечают их языковое несовершенство. Язык — основа основ литературы, первый признак ее художественности и культурности. Об этом мы, к сожалению, начали забывать. В середине этого года Правление Союза писателей планирует проведение общего собрания писателей, посвященного проблемам литературного языка. И я думаю, что секция переводчиков примет в нем самое активное участие.

Большой и достойной всяческой поддержки задачей секции является забота о молодом поколении переводчиков. Всем ныне действующим переводчикам уже перевалило за сорок и их не очень-то много, а объем работы с каждым годом будет увеличиваться. Дело в том, что школьные программы рекомендуют для внеклассного чтения большой список необходимой литературы. Учащиеся IV–VIII классов татарских школ не в состоянии понять их без перевода на татарский язык. Для того, чтобы в своем развитии не отставать от других своих сверстников, он должен прочитать эти книги вовремя. Но более трехсот названий книг не переведены на татарский язык. Секция переводчиков подняла этот вопрос перед Правлением. Сейчас мы вместе с Таткнигоиздатом, который отнесся к этому с большим пониманием и озабоченностью, ищем пути и возможности осуществления этого большого плана, рассчитанного на годы. Вот тут-то нам нужны будут свежие силы переводчиков, за подготовку которых взялась секция. Молодым переводчикам секция дает задания, а потом проводит индивидуальные семинары. Это, на мой взгляд, самая верная и полезная форма подобной работы.

Товарищи! Я пока говорил о переводчиках с русского или другого языка на татарский. Но перед нашей литературой стоят и другие задачи, связанные с переводчиками. Это — перевод произведений татарских писателей на русский язык. Если скажу, что на сегодняшний день мы почти не располагаем переводческими кадрами с татарского на русский язык без подстрочника, думаю, не допущу большой ошибки. На самом деле их почти нет. Выход на литературный майдан почти всех произведений татарских писателей в переводе русских переводчиков, не знающих татарский язык, не подтверждает ли сказанное выше? Правда, есть несколько авторов, переводящих прямо с оригинала, но их переводы почему-то не могут перешагнуть высокие пороги столичных издательств. Значит, нужно поднимать их квалификацию и в то же время необходимо готовить молодых. Секция и в этом направлении поработала хорошо. Старанием бюро секции, особенно К.Миннибаева и С.Ибрагимовой, мы подготовили 13 молодых абитуриентов для поступления на переводческое отделение Литературного института им. Горького в Москве.

Как и во всех секциях, в этой на заседаниях обсуждаются творчество писателей и, как обычно, эти обсуждения оканчиваются рекомендацией в Союз писателей. Разумеется, секция имеет право рекомендовать перспективного автора в приемную комиссию. Но, кроме прав, у нее есть и обязанности, а кроме них, существуют и правила. Во-первых: в Союз имеют право рекомендовать только члены Союза писателей и в голосовании должны участвовать только они. Во-вторых: на заседаниях секций по таким вопросам обязательно должны участвовать члены Правления Союза писателей. В-третьих: бюро секции обязано заранее поставить членов Правления в известность и пригласить их на заседание. А в секции переводчиков получается так: рекомендуют опытного переводчика Хабиба Губайдуллина. Участвуют в этом 17 человек, только 7 из них — члены Союза писателей, а из выступавших — только четверо из пяти. И ни одного члена Правления. Принимают единогласно, то есть 7 человек. Рекомендуют Тагира Нурмухаммедова. Участников 24 человека, из них только 5 человек члены Союза писателей и ни одного члена Правления. Выступило 6 человек, из них 4 — члены Союза писателей. Приняли единогласно, то есть — 5 человек. Это, товарищи, несерьезно.

На полках книжных магазинов и библиотек в одном ряду с оригинальными произведениями наших писателей стоят и книги, переведенные членами секции переводчиков. Они так же приобретаются и читаются народом. Они являются отличным дополнением к нашей литературе, обогащающим ее и несущим в душу народа образцы мировой культуры. К ним должно быть пристальное внимание и чуткое отношение со стороны нашей литературной критики. Но, товарищи, кто же лучше и квалифицированнее может анализировать пе-

ревод, чем сами переводчики? А на страницах нашей прессы, по-моему, очень редко встречаются критические статьи по поводу переводных книг и рецензии на них. Это упущение не так уж трудно исправить секции, члены которой — потенциальные критики, притом очень строгие и чуткие.

Секция поэзии

На общем собрании, посвященном итогам минувшего литературного года, было высказано немало похвальных слов о наших поэтах и поэзии. В то же время сегодня с болью в сердце приходится констатировать тот факт, что секция поэзии была самой пассивной. Во второй половине 1971 года она не провела ни одного заседания, хотя планы были неплохие и не очень уж сложные для выполнения. Секция, проводившая в первой половине прошлого года ряд интересных мероприятий как теоретических, так и практических, например, Праздник поэзии, посвященный дню рождения Тукая, на полгода заколотила свои двери.

Причиной этого является то, что полгода секция была без фактического председателя бюро. Это случилось так: председателем был избран я, а с июня месяца того года я начал работать ответственным секретарем Правления Союза писателей, в то же время формально оставался председателем бюро секции. Скажу вам прямо — мне было очень трудно вникнуть в суть новой работы, и я на первых порах боялся отвлекаться от основной работы. Возможно, что этим самым я допустил большую ошибку и несерьезность. Но факт остается фактом и секция полгода ничего не делала.

В начале этого года мы собрали бюро секции и избрали нового председателя — Хасана ага Туфана и назначили его помощником энергичного, молодого поэта Фаиля Шафигуллина. Секция сейчас начала свою работу и в этом году проводила уже два заседания.

Традиционным в работе этой секции является проведение ежегодного Праздника поэзии, посвященного дню рождения Тукая. Этот год — год особый, юбилейный. На своем заседании секция решила провести этот праздник масштабнее, чем в прошлые годы. Определен церемониал праздника, будут приглашены гости — писатели из соседних республик и областей. План и программа Праздника поэзии, посвященного 50-летию образования СССР, большая и интересная, требующая от наших поэтов большой активности и инициативы. И хочется надеяться, что армия наших поэтов, заслуженно услыхавшая на итогах литературного года похвальные слова, достойно проведет этот очень важный литературный праздник.

Но основное место в работе творческой секции должны занимать творческие проблемы.

На мой взгляд, были интересными как по форме, так и по содержанию последние заседании секции поэзии, посвященные проблеме эстрадного чтения и интерпретации стихотворных произведений. На примере чтения и интерпретации поэмы Сибгата Хакима «Сороковая комната» артистом Азалем Ягудиным состоялся интересный разговор об искусстве чтения. По приглашению бюро секции в заседании участвовали артисты Татарского Академического театра Равиль Шарафеев и Халим Залялов.

В связи с этим хочется сказать, что секции поэзии не мешало бы посвятить искусству чтения еще одно заседание, где бы участвовали все ведущие чтецы филармонии, ибо за стихи, вошедшие в их репертуар, мы, писатели, несем и должны нести прямую ответственность. На этом заседании могли бы участвовать и наши прозаики, чьи рассказы, новеллы тоже прочно вошли в репертуар чтецов. По радио и телевидению, на больших концертах мы часто слушаем свои произведения в исполнении артистов-чтецов. Иногда, слушая юмористическое исполнение и интерпретацию совершенно серьезных стихотворений или недотягивание до истинного юмора юмористических, остаешься в полном недоумении. Повторная и более масштабная постановка сказанной выше проблемы принесла бы пользу и для поэтов, и для чтецов, и, в конечном итоге, нашей литературе и эстетическому воспитанию трудящихся.

Секция русской литературы

Одной из самых универсальных и многогранных в своей работе секций является секция русской литературы. Она как бы является концерном секций, объединяющим все другие: прозы, поэзии, драматургии, критики, детской литературы. Вот такая многогранность и большой объем работы требует от бюро секции предельной собранности, оперативности, четкости и дисциплинированности. Поэтому секция русской литературы, объединяющая 19 членов Союза писателей и более 30 молодых авторов, как правило, один раз в месяц проводит заседания и, кроме того, один-два раза, судя по обстановке, заседание бюро. На заседаниях секции в основном рассматриваются рукописи как членов Союза писателей, так и молодых литераторов. Обсуждение рукописи произведения говорит о том, что секция беспокоится о качестве будущей книжной продукции. Но, как выяснилось на недавно состоявшемся собрании по итогам литературного года, эти заседания не всегда бывают принципиальными, вернее — участники заседания, рецензенты не совсем принципиально относятся к обсуждаемым произведениям. Так, дали «путевку в жизнь» заведомо слабой книжке стихов Вольнова «Август, август...» Не знаю, как отнеслись наши русские поэты и писатели к оценке этой книжки, данной Вячеславом Воздвиженским, я должен сказать о своем согласии с его мнением. Рекомендовав слабую, сырую рукопись в Татарское книжное издательство, секция русской литературы сослужила медвежью услугу и издательству, и себе, и автору, и, самое главное, литературе. Об этом заседании, выходящем за рамки взятого мной отрезка времени, я говорил только для того, чтобы еще раз напомнить нашим уважаемым поэ-

там и прозаикам о необходимости быть предельно строгими в оценке произведений. Общесоюзная русская литература очень мощная, в общем — сильная, и нам хочется, чтобы такая литература в лице вас, русские писатели, не скатывалась в Казани на более низкий уровень по сравнению с ее общим уровнем. Надо постараться держать марку русской литературы.

Отрадно заметить, что за последние годы в коллективных сборниках стихов татарских поэтов, изданных в Таткнигоиздате, на страницах местных и центральных газет появляются произведения в переводе местных поэтов и переводчиков. Я бы хотел отметить переводы Николая Беляева, Рустема Кутуя, Лидии Григорьевой, Рощектаева. Но мы пока еще не можем удовлетвориться количеством переводчиков, а иногда и качеством переводов с татарского на русский язык. Перевод на русский язык является одной из острейших проблем, стоящих перед татарской литературой, и секция в своей работе должна учитывать и эту сторону дела.

Вам всем известно, по радио и телевидению мы часто слышим исполнение татарских песен на русском языке. Таткнигоиздат выпускает книги татарских композиторов с текстами на татарском и русском языках. Это очень хорошая традиция. Но плохо то, что эти переводы чаще всего выполняются людьми, далеко стоящими от литературы и, естественно, от переводов разит самодеятельностью, а порой неграмотностью и бескультурьем. А когда начинаешь сравнивать перевод с оригиналом, сталкиваешься с совершенно невероятными вещами. По-моему, есть смысл проводить совместные заседания секции поэзии и секции русской литературы с участием композиторов, переводимых поэтов, их переводчиков и поговорить о культуре перевода текстов песен. Этот вопрос вполне назрел, и он в интересах и литературы, и музыкального искусства.

Ежегодно и в центральных издательствах, и в Таткнигоиздате выходят книги татарских писателей в переводе на русский язык. В этом похвальном деле есть лепта и наших писателей, членов секции. Но я не помню, чтобы в последние годы где-нибудь рассматривалась или рукопись перевода, или уже готовая книга. Это ведь тоже своеобразная школа мастерства и ею нет основания пренебрегать.

Существование в Союзе писателей секции русской литературы налагает на нее еще и такие задачи. Что же делать, раз эта секция имеет счастье быть как бы концерном многих секций?! Форма ее работы должна быть тоже многообразной и разносторонней.

Вчера начался семинар молодых русских литераторов, организованный консультбюро совместно с секцией русской литературы. Это очень хорошо, что русские писатели заботятся о своем пополнении. Многие из них участвуют в работе семинара в качестве консультантов и рецензентов. И было бы желательно, чтобы опытные писатели не ограничивались только передачей им собственного литературного опыта, а познакомили бы их с теми специфическими проблемами, которые стоят перед русскими писателями, работающими в среде национальной литературы.

Говоря о секции русской литературы я, как коммунист, не могу умолчать и о другой стороне ее «активности». Нужно прямо сказать, что ни одна из творческих секций не доставляла Правлению Союза писателей столько хлопот, сколько это сделала секция русской литературы. Нашлись члены секции, которым не очень понравилась деловая, дружеская обстановка в секции. Даже товарищ Синев, являющийся членом Правления Союза писателей, не остался в стороне от этого. Вместо того, чтобы упорядочить работу секции, помогать бюро секции создать истинно творческую атмосферу, он сам занял неприличную для коммуниста позицию.

Дорогие товарищи, члены секции русской литературы, коммунисты! Я должен напомнить от имени Правления Союза писателей, что вы несете партийную ответственность за работу секции и за ее творческую атмосферу.

Секция детской литературы

Эта секция по своей структуре очень похожа на секцию русской литературы. Она занимается и прозой, и поэзией, и драматургией. Иногда даже говорят, что нет необходимости в существовании этой секции. Если поэтов, пишущих для детей, передать в секцию поэзии, а прозаиков — в секцию прозы, вроде бы уменьшится и волокита, и никто ничего не проиграет. Такая постановка вопроса неверная хотя бы потому, что детская литература имеет свои специфические проблемы и задачи, и потому, что сейчас как никогда уделяется большое внимание развитию детской литературы. Об этом красноречиво говорит хотя бы то, что учреждены специальные Государственные премии по детской литературе.

Детских писателей у нас не очень-то много и поэтому секция уделяет большое внимание подготовке молодых сил, работающих в этой области литературы. Я знаю многих молодых поэтов, пробующих свои силы в творчестве и для детей, и для взрослых. Печататься начали они лет 5–6 тому назад и до сих пор еще не определили свое основное амплуа.

По-моему, секция сделала очень хорошее дело, обсудив творчество некоторых из них, например, Джавдата Тарзиманова и Рашита Башарова, на заседании секции. Обсуждение творчества авторов и их произведений ведется на заседаниях секции обстоятельно и на хорошем профессиональном уровне. Этому способствует то, что в работе секции самое активное участие принимают работники пионерских изданий — газеты «Яшь ленинчы», журнала «Ялкын» и представители детско-юношеской редакции Таткнигоиздата, которые очень хорошо знают запросы, возможности и вкусы детей разного возраста. А это имеет особо важное значение для писателей детской литературы. Хорошо зная это, бюро секции детской литературы некоторые свои заседания проводит совместно со школьным отделом Татарского обкома комсомола. Так, одно из засе-

даний было посвящено вопросу «Новая школьная программа и задачи республиканской пионерской организации», где перед писателями выступили секретарь Татарского обкома комсомола тов. Липужина и директор института усовершенствования учителей тов. Ягъяев.

Секция детской литературы своей работой старается шагать в ногу со временем. 1972 год — год 50-летия пионерской организации имени В.И.Ленина. В связи с этим секция два своих заседания посвятила проблемам, непосредственно касающимся этого большого пионерского праздника. В октябре месяце состоялся большой разговор о пионерских песнях, а в феврале месяце этого года члены секции обсудили вопрос участия писателей в периодической прессе со своими произведениями, публицистическими статьями о героическом прошлом и настоящем пионерии. Оба заседания были проведены вместе с редакцией газеты «Яшь ленинчы».

В дни, когда было оглашено Постановление ЦК КПСС «О литературно-художественной критике», секция организовала совещание, где заслушивался доклад специалиста по детской литературе Фатымы Ибрагимовой. Доклад получил, в основном, хорошую оценку членов секции.

Кстати, Фатыма Ибрагимова, по-моему, у нас единственный критик, следящий за новинками детской литературы и за ее развитием. В 1971 году, например, было издано более 40 названий книг, адресованных детям всех возрастов. И естественно, что один-единственный критик по детской литературе физически не в состоянии своевременно и обстоятельно откликаться на них. А детские книги нуждаются в очень хорошей пропаганде и в печати, и по радио и телевидению. То, что детская литература имеет единственного критика, должно настораживать нас всех. Ведь это означает, что детская литература имеет единственного оценщика и эта оценка тоже является единственной и окончательной. Не приведет ли это к путанице или односторонности критериев в оценке произведений детских писателей? Воздавая должное сильным строронам творчества Ибрагимовой и зная очень много слабых его сторон, хочу сказать, что опасения вполне уместны. Секции детской литературы пора заботиться о своих критиках, которые были бы хорошей подмогой Фатыме Ибрагимовой, делающей хорошее дело. В редакции журнала «Казан утлары» сейчас работает семинар молодых критиков и рецензентов. Нужно, очевидно, поговорить с Фарвазом Миннуллиным о возможности привлечения их. Было бы неплохо, если секция смогла бы заинтересовать 2–3 молодых критиков и стала бы их постоянным куратором.

В Постановлении Совета Министров РСФСР по детской литературе, наряду со многими задачами, уделяется большое внимание созданию современных сказок. Наши писатели и журналисты в этом направлении сделали немало. Есть и стихотворные, и прозаические, и драматургические сказки. Есть сказки-поэмы, сказки-повести, состоящие из двух или даже трех книг. Но художественный уровень многих из них низкий, в них нет литературных находок и, в основном, они являются плохими перепевами фольклорных сказок, даже встречаются такие, которые больше чем положено напоминают известные литературные сказки. Они как-то проникают в портфель издательства и сказочно легко превращаются в великолепно оформленные, но довольно-таки серые книги. Этот вопрос тоже вполне назрел и было бы весьма неплохо, если бы секция детской литературы по-серьезному занялась им.

Почти на каждом заседании секции поднимается вопрос о тематике произведений для детей. Разумеется, что бюро секции или его руководитель Рустем Мингалимов не может для каждого писателя или для каждого произведения выдумать и навязать какую-то новую тему. Но поговорить об этом по-настоящему, проведя специальную подготовку, пригласив рабочих, учителей, работников детских учреждений надо.

Секция чувашской литературы

Эта секция у нас самая малочисленная и она на правах литературного объединения, так как в этой секции нет ни одного члена Союза писателей СССР. Но, тем не менее, секция существует и живет творческой жизнью. Так как не знаю чувашского языка, а заседания секции проводятся на родном языке писателей, я ни разу не участвовал в заседании секции и не знаю об уровне ее работы.

Судя по отчету, которую секция регулярно от полугодия к полугодию представляет в Правление Союза писателей, секция чувашской литературы живет теми же заботами, какими живут все другие наши секции и проводит такие же мероприятия.

Одной из основных организационно-творческих работ этой секции за истекший период была подготовка рукописей для третьего номера альманаха «Хусан», издававшегося Таткнигоиздатом на чувашском языке. Члены этой секции говорят, что Таткнигоиздат в последние годы не включает «Хусан» в тематические планы, а это не способствует творческому росту чувашских писателей, живущих в Казани и отрывает их от читателей. По этому поводу я консультировался с Таткнигоиздатом, руководители которого очень доброжелательно и с пониманием относятся к развитию всех литератур. Издание этого альманаха, товарищи, сопряжено с очень большими трудностями как в отношении соответствующих кадров, так в отношении полиграфической базы, и Таткнигоиздат при сегодняшней перегруженности не в состоянии позволить себе взять это издание под свою ответственность. По этому вопросу, очевидно, есть резон посоветоваться с Чувашским Союзом писателей и Чувашкнигоиздатом.

Кроме подготовки рукописей для альманаха «Хусан», секция чувашской литературы обсудила роман Константина Петрова «Голубая звезда», очерк А.Федорова «Прошлое и настоящее Казани» и вела подготов-

ку к неделе чувашской литературы в Буинском районе Татарии.

Секция критики

Нам всем известна роль критики в развитии литературы и мы хорошо знаем, какое внимание уделяется сейчас развитию самой литературно-художественной критики. Если с одной стороны уровень критики определяет степень образованности, культурности литературы, с другой стороны именно процесс литературно-художественной критики рождает и являет на литературный майдан критерии оценок художественных произведений. В Постановлении Центрального Комитета КПСС «О литературно-художественной критике» еще раз подчеркивается роль и значение подлинно научных марксистско-ленинских критериев анализа и оценки художественных произведений. И само собой разумеется, какое значение придает Правление Союза писателей Татарии работе секции критики, где должны формироваться подлинно научные и объективные критерии анализа произведений.

За взятый мной отрезок времени секция критики проводила ряд интересных мероприятий. Из них хотелось бы отметить обсуждение рукописи будущей книги литературного критика Талгата Галиуллина и рукописи ветерана нашей критики Абдулхая Хисматуллина об известном просветителе Фатыхе Кариме.

Книга критических статей Талгата Галиуллина была обсуждена секцией по просьбе Таткнигоиздата. Секция отметила свежесть мысли молодого критика, объективность и доказательность его критериев и в то же время указала на ряд недостатков субъективного характера. Обсуждение было принципиальным и убедительным, после чего критик переделал и исправил часть своего материала и книга включена в тематический план 1972 года. О рукописи Абдулхая Хисматуллина секция тоже сказала свое принципиальное слово. Отметив ряд положительных моментов в труде критика, секция пришла к выводу, что рукопись в таком виде еще не созрела для публикации: слаба в методологическом отношении, чувствуется тенденциозность в отборе фактов и их интерпретации. И об этой рукописи секция тоже была единого мнения, хотя каждый участник обсуждения имел свое личное суждение о ней. Такие обсуждения ценны тем, что в них вырабатывается коллективное мнение о произведении или о творчестве, а коллективное мнение, если оно рождено принципиальными спорами, в свою очередь рождает объективный критерий в оценке произведений.

Кроме обсуждений рукописей, секция рассматривает на своих заседаниях и готовые книги. С привлечением членов секции поэзии было проведено обсуждение книги доктора филологических наук, одного из активных членов секции, Гали Халита «Поэт, герой, эпоха». Эта книга посвящена творчеству выдающегося татарского советского поэта Хади Такташа. В своей книге Г.Халит рассматривает становление и развитие творчества Такташа в соответствии с особенностями эпохи. Особый интерес поэтов вызвала книга потому, что Г.Халит рассматривает становление художественного метода Х.Такташа в связи с вопросами традиций и новаторства. И интерес к этой проблеме естественен потому, что каждый из нас, поэтов, старается быть на грани слияния традиционного с новаторским, ибо ни чрезмерный отрыв от традиционного, ни консервация в нем не в интересах развития литературы. Участвуя в обсуждении книги Г.Халита, каждый поэт как бы внутренне сверял себя с творческим путем Такташа, и оценкой его, данной Гали Халитом. И в данном случае речь шла об объективных и подлинно научных критериях в анализе произведений и творчества. Кроме читки и обсуждения конкретных произведений, секция критики занимается и организационно-творческими мероприятиями. Совместно с консультбюро Союза писателей был проведен семинар молодых критиков республики, где в качестве консультантов и референтов участвовали более десяти членов секции и бюро секции критики. В связи с этим хочу сказать, что в этой секции, как ни в какой другой, серьезно стоит вопрос привлечения и воспитания молодых кадров. Несмотря на то, что 17 критиков являются членами Союза писателей СССР, объем и оперативность их работы никак не соответствуют требованиям нашего сегодняшнего литературного процесса. Ни одно собрание писателей не обходится без упреков в адрес наших критиков, которые в целом очень уместны и причинно обусловлены. Дело в том, что такие опытные критики, как Мухаммет Гайнуллин, Хатип Усман, Хасан Хайри, Хамит Ярми и другие, кажется, перестали придавать должное значение текущему литературному процессу, они занимаются только глобальными, академическими проблемами, значение и ценность которых, разумеется же, никто не собирается оспаривать. Но мы вправе требовать от них, как от членов нашей писательской организации, активной помощи текущему литературному процессу. В этом отношении бюро секции критики тоже должно проделать определенную работу, «соединяя взыскательность с тактом», как это говорилось в докладе Л.И.Брежнева на XXIV съезде партии.

В начале марта этого года на очередном заседании секция критики рассматривала вопросы развития текущей критики в республике в связи с Постановлением ЦК КПСС «О развитии литературно-художественной критики». Секция разработала ряд конкретных и практических мер по выполнению этого плана. О них я сейчас говорить не собираюсь, ибо план есть план, а выполнение его это уже работа, а я сегодня говорю только о выполненной работе. Для того, чтобы точнее знать, на что обращает свое внимание наша критика, какие проблемы остаются в стороне, секция критики решила составить карту индивидуальных планов каждого критика. Анкеты уже разосланы, многие уже вернулись заполненными в папку секции критики. Сейчас они в стадии изучения и обобщения. Это своего рода социологическое исследование, по-моему, поможет и секции критики, и Правлению Союза писателей регулировать развитие критики в нужном для литературы направлении.

Товарищи! Вот такая работа была проведена нашими секциями. Если перейти на язык цифр и систему отсчета кино, получается: на 42 заседаниях всех секций за 7–8 месяцев работы участвовали более 600 писателей, около 170 из них сделали выступления. Это означает, что в среднем каждое заседание секции проходило при участии 13–14 человек и 4–5 человек участвовали со своими выступлениями. У нас в Казани живут и работают более 100 писателей членов Союза и 87 молодых, начинающих и имеющих печатные произведения авторов. Если эту цифру мы поделим на среднеарифметическое количество заседаний, то получим — 24, то есть на каждом заседании секции в среднем могло бы участвовать 24 человека. А у нас выходит — участвуют по 13–14 человек. А если учесть еще и ту обстановку, что некоторые активные писатели посещают по две секции, средний показатель нашей посещаемости уменьшится еще на 1,2 единицы.

Тогда как на секциях поднимаются такие животрепещущие проблемы, как воспитание молодых кадров, когда общими усилиями всех секций мы вырабатываем, во всяком случае стараемся вырабатывать, объективные критерии оценки литературных явлений или его частностей, такое отношение писателей, прежде всего членов Союза, к работе творческих секций нужно считать не совсем нормальным. Ни руководитель секции, ни Правление Союза писателей не в состоянии приводить писателя на тросах на заседание секции. Активность писателя — дело его совести. Среди нас встречаются еще и такие, которые вспоминают о существовании Союза писателей только тогда, когда ему нужно бывает получить творческую командировку, пособие на творческий период или улучшить свою квартиру. Приходится повторить еще раз, что основной работой Союза писателей является творческая работа, а основной формой этой работы — деятельность творческих секций.

Наши творческие секции сейчас имеют право решающего голоса не только в выдвижении произведений на соискание премий, в рекомендации их для публикации, в рекомендации молодого писателя для вступления в Союз писателей, но и в решении вопросов выделения писателю творческой командировки, пособия на творческий период, секции будут санкционировать организацию подстрочных переводов их произведений. Так что многое будет зависеть от степени участия писателя в работе творческой секции. Поэтому в секциях должна быть в полном порядке вся документация: протоколы, решения, список членов и особенно учет посещаемости писателей.

К таким мерам, возможно, и не совсем мягким, Правление решило прибегнуть, заботясь о благосостоянии нашего литературного процесса, и я думаю, что мы все — истинные патриоты своей литературы, работали, работаем и будем работать, стараясь преумножить ее честь и славу.

Дорогие товарищи! Не знаю, как получилось, но я старался раскрыть характер работы каждой секции и, естественно, не останавливался на всех подробностях работы секции, их планах, а их в каждой секции немало. Если вас будут интересовать подробности, то на ваши вопросы готовы отвечать присутствующие на нашем собрании руководители всех творческих секций.

28 марта, 1972

Выступление на *III* Пленуме Татарского ОК ВЛКСМ

Дорогие друзья! Правление Союза писателей Татарии и партбюро поручили мне поблагодарить Областной комитет комсомола за приглашение писателей принять участие в работе III Пленума, а всем вам пожелать больших успехов в трудной, ответственной и желанной сердцу комсомольской работе,

Встречаясь с комсомольской молодежью, со школьниками, мы чувствуем и видим, какое большое внимание уделяется со стороны республиканской комсомольской организации коммунистическому воспитанию рабочей и учащейся молодежи, мы чувствуем и видим плоды этого внимания. Повестка дня сегодняшнего Пленума тоже является подтверждением заботы комсомола о воспитании подрастающего поколения.

Еще в двадцатые годы известный нам всем английский писатель-фантаст Герберт Уэллс сказал, что в наше время человеческая история становится соревнованием между воспитанием и катастрофой. Разумеется, в силу своего творческого амплуа писатель-фантаст преувеличил негативный момент ожидающей нас судьбы. Но он объективно выразил ограниченную точку зрения буржуазных педагогов, надеющихся только посредством воспитания излечиться от пороков буржуазной цивилизации. А в деле и поныне благие намерения буржуазного воспитания разбивают свою голову о капиталистические законы и порядки, которые являются и матерью, и отцом неизлечимых пороков. В нашей стране, в эти дни готовящейся к своему 50-летию со дня образования, сама действительность открывает все возможности для серьезной, научной постановки дела воспитания, ибо сама социалистическая формация является великой школой интернационального, патриотического, эстетического воспитания.

Да, у нас нет никакого повода беспокоиться о какой-то нравственной катастрофе, но воспитание и воспитанность человека накладывают очень заметный след и на чистоту, опрятность наших городов, и на спокойствие наших улиц, и на отношения между людьми, и на производительность труда, и в конечном итоге — на нравственное благополучие нашего общества, а обо всем этом мы должны думать.

Чтобы не «растекаться мыслию по древу» в этом важном вопросе, я хотел бы по подробнее остановиться на проблемах воспитания в связи с литературой. Об этом мне говорить легче и, главное, мне придает какую-

то уверенность античный поэт Аристофан, говоривший:

Малых ребяток наставляет учитель добру и пути,
а людей возмужавших — поэты.

К сожалению, не каждое еще наше произведение дозревает до той кондиции, что сразу же становится и средством воспитания, и площадкой для воспитания, но мы стараемся оправдать возданное нам Аристофаном. И сегодня наша многонациональная советская литература так богата, что может быть хорошей подругой и советчицей по любому вопросу любой степени трудности и важности. Лишь нужно уметь с ней дружить и уметь советоваться. Говорят, чтобы получить правильный ответ, нужно уметь правильно задавать вопрос. А это — дело не только учителей, но и самого учащегося, школьной комсомольской организации, ибо учитель готовит учащегося задать вопрос, но вопрос может остаться не заданным, а комсомольский коллектив должен довести его сознание до чувства необходимости задать вопрос. В данном случае — литературе, поэту, прозаику, драматургу. Короче говоря, нужно прилагать все усилия к тому, чтобы молодой человек уже со школьной скамьи умел разговаривать, беседовать с литературой. В одной из своих статей поэт Михаил Светлов — лауреат Ленинской премии и в этом году удостоенный звания лауреата комсомольской премии нашей страны, говоря о книге Ярослава Смелякова, пишет:

«Как же мне точнее определить те чувства, которые вызвала во мне его книга в целом и каждое стихотворение в отдельности?

Мне кажется, что он меня от чего-то спас. Спас от поступка, который можно было бы не совершать, и зовет к подвигу. Спас от недостаточно внимательного отношения к товарищу и, наоборот, отвлек от слишком большого внимания к тому, на что внимания обращать не стоит...»

А для того, чтобы читатель мог почувствовать то, что почувствовал Светлов, нужно, чтобы книга была прочитана. Как свидетельствуют библиотечные работники и учителя, у учащихся понизился интерес к книгам. То есть школьная комсомольская и пионерская организации волей-неволей в какой-то степени состоят из учащихся, не интересующихся книгой. В подтверждение этого можно привести такие примеры: у школьников, как это ни странно, редко встретишь личные библиотеки, тогда как во всех сельских магазинах имеются в продаже книги, и они лежат под прилавком и находятся на труднодоступных полках. Между тем не все книги попадают в библиотеки. Например, многие поэтические сборники, изданные Таткнигоиздатом, имеют тираж от двух до 5 тысяч. В нашей республике одних библиотек более шести тысяч, да сотни магазинов, торгующих книгой.

Несколько лет тому назад у нас в республике широко развернулось движение книгонош, инициатором которого был школьный комсомол. Затем эта инициатива была подхвачена взрослыми, а школьный комсомол, как говорят, потихоньку выбыл из игры. Правление Союза писателей часто получает письма с приглашением писателей. Кто их пишет? Пишут учителя, но не комсомольская организация школы. Наши писатели часто бывают на школьных читательских конференциях. Учащиеся выступают с текстами, написанными учителями. Задают вопросы, подготовленные учителями. Зато сотнями получаем письма, где учащиеся 8–10 классов беспомощно просят Союз писателей прислать книгу о Мусе Джалиле и написать за них доклад о нем. Это, дорогие друзья, извините меня за резкость, свидетельствует об отсутствии личной дисциплинированной самостоятельности учащихся и, рискну сказать, школьного комсомола. Народная мудрость гласит: чтобы вода была чистой, каждая ее капля должна быть чистой. А боевитость, сплоченность, воспитанность коллектива во многом зависят от воспитанности каждого по отдельности. Развитие личной самостоятельности, воспитанности, дисциплинированности — вот куда мы должны направлять свои совместные комплексные усилия. А для успешного повышения роли школьных комсомольских организаций в коммунистическом воспитании учащихся арсенал комсомольских традиций богат!

В связи со всем этим хотелось бы сказать несколько слов в адрес наших районных и городских комитетов комсомола. Я сказал, что комсомольский арсенал богат, но в этом арсенале почему-то совершенно отсутствуют мероприятия, связанные с литературой. Даже тогда, когда писатель приезжает в район или село, в голову комитета комсомола не приходит идея использования пребывания писателя в деле воспитания. Конечно, у комсомола нашей республики много задач и проблем, успешным решением которых он и занимается. Но литературно-эстетическое воспитание является составной частью коммунистического воспитания. Литература и искусство могут позвать человека к подвигу, могут спасти его от неверного шага, а у нас еще есть от чего спасать.

28 ноября, 1972

О работе с молодыми литераторами

(Для открытого партсобрания СП ТАССР)

Никто, наверное, особо не станет отрицать тот факт, что жизненная среда дает в руки писателя — будущего или ставшего им — только необработанный материал, а литературная среда вселяет в эти руки чудо Ювелира, чудо шлифовщика. Если молодой автор в сердце своем имеет так называемую «божью искру», то его рука будет послушна желанию сердца, желанию той «божьей искры». Литературное окружение, литературная атмосфера воспитывают вкус начинающего писателя, настраивают окуляр его художнического би-

нокля. Очевидно, самым основным в работе с молодыми и начинающими писателями является создание здоровой литературной атмосферы, воздухом которой будет жива «божья искра», создание надежной творческой площадки, на которой молодой писатель будет чувствовать себя как Антей, черпающий силу из родной земли, а Гераклом ему не совсем обязательно быть.

Если уж я заговорил о творческой атмосфере, то должен как-то ее охарактеризовать. В общем-то, она у нас здоровая, она состоит из доброжелательности, взаимопонимания и требовательности. Разумеется, что и доброжелательность, и взаимопонимание, и требовательность являются величинами, не дошедшими еще до той точки, где можно было бы положа руку на сердце воскликнуть: «Остановись мгновенье, ты прекрасно!». Не знаю, будет ли такое мгновение или не будет, но наши совместные усилия должны быть направлены на максимальне сближение с таким мгновением. Это и наша задача, а самое главное — долг и обязанность, ибо после нас не будет никакого всемирного потопа, и сегодня должен формироваться завтрашний писатель. Мы с ним, особенно наши мастера пера — писатели старшего поколения, должны работать не жалея сил.

Для того, чтобы как-то единым махом обозначить весь комплекс работы с молодыми, очевидно, нужно просто-напросто перечислить желания начинающего писателя. Речь, конечно, идет только о способном литераторе, чей талант ищет выход в свет. Разумеется, талант способен и сам пробиться в свет, но не всегда, и не всегда в пору спелости, и не всегда так, как это нужно развитию литературы и искусства. Как-то критик Шараф Ахмадуллин показал мне фрагмент своего, на мой взгляд, очень интересного исследования. Оказывается, за последние 10 лет на страницах газет и журналов нашей республики появилось более 900 новых имен литераторов, выступивших со своими стихами, рассказами, художественными зарисовками и заявивших о себе как молодые писатели. Абсолютного большинства из них сегодня нет на литературном майдане. Причин, наверное, очень много, и среди них обязательно есть такие, которые так или иначе касаются писателей. Итак, о желании молодого писателя.

Он хочет своевременно быть замеченным литературной общественностью. Он хочет быть во внимании самых выдающихся и признанных писателей. Он хочет, чтобы его произведения часто печатались на страницах газет и журналов и передавались по радио, телевидению. Он хочет, чтобы его произведения критиковались объективно и анализировались. Он в душе лелеет самую сокровенную мечту — скорее выпустить свою первую книжку, потом — вступить в члены Союза писателей СССР.

Эти желания вполне справедливы, и они у нас, в общем-то, выполняются. Но из тех 900 молодых литераторов большинство осталось незамеченным литературной общественностью, а среди них не могло не быть одаренных писателей. Замеченные, вероятно, более одаренные, разумеется, в настоящее время являются членами Союза писателей. Но за эти 10–12 лет в Союз было принято только 30–40 человек, а 860–870, казалось бы, должны составить наш активный резерв. А такого резерва, у нас всего лишь более сотни и он, этот резерв, подлежит, извините за выражение, тщательной сортировке, беспощадному отбору. Этот резерв в основном состоит из молодых и начинающих поэтов. Это говорит, во-первых, о том, что поэты скорее становятся замеченными, во-вторых, о том, что наши маститые поэты проявляют большую оперативность и чуткость к произведениям начинающих поэтов. Мне бы здесь хотелось особо отметить Сибгата Хакима, Хасана Туфана, Нури Арсланова, Шауката Галиева, Марса Шабаева, а из более молодого поколения — Равиля Файзуллина и Радифа Гатауллина, которые проявляют особую заботу о молодых поэтах, постоянно встречаясь с ними и консультируя их. Постоянное внимание литературной общественности и мастеров поэтического пера к начинающим поэтам обеспечивает непрерывный приход в литературу свежих поэтических сил. Начинающий поэт под неослабным вниманием литературной общественности сравнительно быстро завоевывает (если можно так сказать) «титул» молодого поэта и для него уже не за горами и членство в Союзе писателей СССР, а членом СП СССР становится уже литератор, не вызывающий сомнения как художник слова.

Что касается молодых прозаиков и драматургов, дела у нас не совсем утешительные. За последние годы на горизонтах и прозы, и драматургии почти не видны молодые и по возрасту, и по творчеству литераторы. Конечно, мы себя можем утешить теорией поздней зрелости прозаиков и драматургов. Себя-то утешить сможем, но литературу, которой мы служим, не утешишь таким, казалось бы, объективным, оправданием. Но работа по ускорению зрелости начинающих прозаиков у нас немного ведется. Мы должны быть благодарны покойному Газизу Мухаметшину, открывшему на страницах газеты «Яшь ленинчы» «Школу начинающего рассказчика», и Нурихану Фаттаху, продолжившему это ценное начинание. За 4–5 лет очень большая аудитория юных литераторов прослушала лекции двух прозаиков об основах литературного творчества с массой практических советов и с анализом конкретных рассказов юных авторов. Было бы неплохо, если юношеско-детская редакция Таткнигоиздата подумала об издании книги для начинающих литераторов типа «Язучылык хезмәте турында», но точнее адресованной и целенаправленно составленной. Но результатов работы «Школы начинающего рассказчика» нам предстоит еще ждать и ждать, а сегодня к полку молодых прозаиков, состоящему из одного Азата Ганиева, никто по-серьезному еще не присоединяется. А горизонт нашей драматургии пока выглядит гладкой пустыней. Самое последнее пополнение в рядах татарских драматургов — это тридцатипятилетний Диас Валеев, пишущий на русском языке.

После постановления ЦК КПСС «О литературно-художественной критике» Правлением Союза писателей и редакцией журнала «Казан утлары» были предприняты меры по улучшению состояния критики. Секция критиков организовала при отделе критики журнала «Казан утлары» семинар начинающих критиков. Семинаром руководят Рафаэль Мустафин и Фарваз Миннуллин. Активное участие принимают И.Нуруллин и другие члены бюро секции. Усилия руководителей семинара поддерживаются журналом — лучшие рецен-

зии молодых критиков печатаются на страницах «Казан утлары». Такая форма работы с молодыми и начинающими, на мой взгляд, является самой разумной и эффективной. Очень жаль, что за последние годы перестали существовать литературные кружки при наших комсомольских газетах. Очевидно, есть необходимость восстановить эти кружки при «Татарстан яшьләре» и «Комсомольце Татарии» и прикрепить в качестве руководителей наших опытных писателей. Состояние дел в детской литературе и в русской секции можно охарактеризовать теми же словами, какие были высказаны в адрес поэзии, прозы, драматургии и критики, а молодые переводчики пока учатся в Литинституте им. Горького, на специальном отделении, открытом после ходатайства Правления СП Татарии.

Сейчас я хочу остановиться на другой стороне работы с молодыми и начинающими литераторами.

В прошлом году ЦК ВЛКСМ обратился в Татарский ОК ВЛКСМ и в Правление Союза писателей Татарии с просьбой послать двух поэтов комсомольского возраста для участия во Всесоюзном фестивале молодых поэтов, состоявшемся в Грузии. Мы выбрали кандидатуру, согласовали в Президиуме Правления и я позвонил на место работы этого молодого поэта попросить разрешения его начальства об освобождении с работы. Я получил такой ответ: «За прогулы и невыполнение поручений мы собираемся его выгнать с работы. Если хотите его поощрить за это, пожалуйста, посылайте на Всесоюзный фестиваль». Вместо того, чтобы посылать его на фестиваль, пришлось позаботиться о его трудовом благополучии.

Остановились на второй кандидатуре — студенте КГУ. Он, оказывается, крупно провинился перед парткомом факультета и деканатом, и стоит вопрос об исключении его из университета.

Пригласили третьего. В Тбилиси его невозможно было отправить по простой причине: у двадцатипятилетнего молодого поэта кроме одних брюк и рубашки, неглаженных с момента покупки, поблескивающих от жировых пятен и грязи, ничего не было.

Подумали о четвертой кандидатуре и вспомнили, что этот молодой поэт в то же время является опытным пьяницей и скрывается от жены с ребенком, чтобы не платить алименты.

Пятую кандидатуру не приняли в ОК ВЛКСМ...

Шестая кандидатура до этого участвовала на фестивале в Ереване и его нельзя было посылать по Положению, седьмого поэта в те дни призвали в армию. В итоге никто из наших молодых не смог участвовать в работе этого фестиваля. Конечно, у нас молодых поэтов не только семь человек. Их гораздо больше. Но я здесь говорил о наиболее талантливых, которые своим творчеством достойно могли бы представлять нашу литературу во Всесоюзном масштабе. И самое обидное-то заключается в том, что именно талантливые ребята имеют недостатки гражданского порядка. Хороший стихотворец еще далеко не хороший поэт, ибо поэт — это гражданин, общественный деятель, представитель народа, республики, страны. И наша работа с молодыми должна быть направлена на воспитание чувства ответственности, на повышение политической и нравственной грамотности столько же, сколько внимания мы уделяем на развитие художественного мастерства начинающего литератора, его художественного вкуса. Для литературы, для ее развития нужны не столько авторы произведений, сколько необходимы писатели в самом высоком смысле этого слова. И в литературе, как и в любой сфере деятельности человека, кадры решают все.

В прошлом году Союз писателей СССР организовал совещание писателей, пишущих о современной армии и флоте. В этом году СП РСФСР организовал семинар драматургов, пишущих одноактные пьесы на рабочую тематику. Писатели Татарии были приглашены и на это, и на то мероприятие, но не смогли участвовать по той простой причине, что пишущих ни о современной армии и флоте, ни авторов одноактных пьес на рабочую тематику мы не смогли найти. Возможно, в этом нет ничего страшного. Ну и что из того, что одна из самых больших писательских организаций РСФСР не смогла участвовать в двух совещаниях, скажут некоторые товарищи. Но литература, призванная всегда и везде служить человеку, для того чтобы выполнить свою миссию, должна быть такой же полнокровной и разнообразной, какой является сама жизнь.

Если среди 140 членов СП нет ни одного пишущего о современной армии (это просто к примеру), и если в этом нет ничего страшного, то в том, что эти 140 не заботятся о появлении пишущего на отсутствующую или забытую тему, есть уже что-то беспокоящее. Многоопытные наши писатели, отлично знающие и жанровую силу, и жанровую слабость нашей литературы, при работе с молодыми как-то активнее должны проявлять свою обеспокоенность в этом вопросе.

Работа с начинающими и молодыми писателями, хотим мы того или не хотим, ведется везде и всюду. Отсутствие активной работы с молодыми уже является одной из форм работы с молодыми литераторами, но такой формой, которая тянет молодых только назад. Именно отсутствие своевременного педагогического вмешательства делает некоторых, даже одаренных молодых писателей, приверженцами какой-то литературной моды, а мода в творчестве, как мы все знаем, является первейшим признаком отсутствия художнической самостоятельности, тогда как настоящее творчество — это всегда «езда в незнаемое», поход по непроторенным тропам, открытие хотя бы маленького, но самостоятельного нового.

Да, работа у нас, ради справедливости надо сказать, с молодыми ведется и в творческих секциях, и в Приемной комиссии, которой строго и объективно руководит Гумер ага Баширов, и в редакции журнала «Казан утлары». Но бывает обидно, когда великолепные мастера пера, знатоки психологии творчества в работе с молодыми не могут подняться выше своих личных пристрастий в приемах письма, или в отношении к личности молодого автора, или в принципах творчества. Как мне кажется, является неуместным, даже вредным противопоставлять традиционную манеру письма поискам молодого автора, ибо поиск является гарантией находок, а истинное творчество — это находка. А тем временем из уст некоторых аксакалов мы слы-

шим наставления, ограничивающие пытливого молодого литератора в поисках. А иногда, даже на заседаниях Правления СП по приему в члены СП, некоторые члены Правления пытаются оградить молодого литератора даже от доброжелательной, справедливой критики. Это, во-первых, не что иное, как отрицание педагогических принципов, во-вторых, медвежья услуга молодому литератору, которого мы хотим скорее вытащить в люди. От этого он начинает портиться и как художник, и как гражданин.

Именно чуткое, доброжелательное отношение к молодому литератору, требовательность к нему и с художественной, и с идейной стороны способны создать воистину благоприятную творческую атмосферу, в которой будут все условия для самостоятельного совершенствования литературного мастерства. На нашем литературном майдане не должно быть почвы для расцвета мелкой опеки, которая сужает горизонт, снижает потолок творческого мышления.

26 июня, 1973

Выступление на *VIII* съезде писателей Татарии

Дорогие товарищи, друзья!

Позвольте мне от имени Министерства культуры Татарской АССР сердечно приветствовать восьмой съезд писателей Татарстана, поздравить его участников с этим значительным событием в культурной жизни нашей республики, пожелать им и дорогим гостям съезда — писателям братских республик — успехов в труде во имя славы советской литературы.

Нам кажется, что работники культуры имеют особые причины для того, чтобы ожидать от наших писателей больших творческих успехов. Это потому, что литература, мастерски написанная, глубоко идейная книга является одной из самых сильных, самых действенных, самых привлекательных и доступных орудий культурного фронта. Это потому, что многое в деятельности учреждений культуры и их работников непосредственно связано с деятельностью писателей и писательской организацией нашей республики.

Творческая активность писателей неминуемо сказывается на работе библиотек, клубов, театров и концертных организаций, ибо хорошие книги вызывают положительное оживление в работе библиотек, хорошие стихи, рассказы, интермедии, скетчи, фельетоны становятся благодатным материалом для клубных работников, коллективов художественной самодеятельности, артистов эстрады, произведения драматургов помогают нашим государственным и народным театрам постоянно обогащать свой репертуар, держать его на уровне требований времени.

Период между двумя съездами отмечен немалым количеством значительных произведений в различных областях и жанрах литературы. Писатели Ибрай Гази, Фатих Хусни, Шаукат Галиев, Гариф Ахунов, Нил Юзеев, Мирсай Амир были удостоены премии им. Г.Тукая, а поэт Сибгат Хаким — премии им. М.Горького.

Хороших результатов дало содружество писателей с композиторами. Появилась первая татарская детская опера, первая национальная оратория. Написано много ярких, боевых песен о молодежи, строителях КамАЗа, о любви, счастье, родном крае, которые создают у слушателей хорошее настроение, вызывают прилив энергии, желание еще лучше трудиться на благо Родины.

Такие пьесы, как «Агидель», «Приехала мама», «Продолжение», «Судьбы, избранные нами», «Кул Гали», «Ядро ореха» явились вкладом не только в развитие татарской советской драматургии, но и нашего театрального искусства.

Одной из самых важных и примечательных особенностей театрального искусства нашей республики, как и всей нашей страны, является глубокий и всеохватывающий поворот к современности. В репертуаре наших театров ведущее место занимают произведения советских драматургов. На сценах только драматических театров нашей республики в настоящее время идет около 130 названий спектаклей, из которых половина о наших современниках. В этом большая заслуга драматургов Российской Федерации, братских республик и, конечно же, драматургов Татарии.

Но, дорогие товарищи, только современная тематика не может быть той волшебной палочкой, перед которой открываются все двери, в том числе и двери театров. Театры сейчас открывают свои двери настежь только таким пьесам, на которые могут отзываться чуткие и требовательные сердца наших зрителей, вкус которых повышается с каждым годом, кругозор которых расширяется, которые сами являются носителями современности.

Нас сейчас волнует не столько количество пьес на современную тематику, сколько их идейно-художественное качество, масштабы поднятых и рассматриваемых ими проблем.

Вот в этой связи у театров имеются большие претензии и пожелания к драматургии, самой острой проблемой которой, с нашей точки зрения, является разработка темы созидательной деятельности советского человека. Нашим театрам и нашим зрителям нужны такие пьесы, в которых проблемы отношения человека к труду, взаимоотношений личности и коллектива являлись бы не фоном действий, а основой конфликтной ситуации. Таких пьес, к сожалению, все еще недостает в репертуаре наших театров.

В будущем году наша страна и все прогрессивное человечество будут отмечать 30-летие со дня победы советского народа над фашизмом. Тема подвига советского народа во время Великой Отечественной войны нашла широкое отражение в советском искусстве, в том числе и театральном. Но эта тема неисчерпаема, и

мы от наших драматургов ждем новые пьесы, рассказывающие и показывающие молодому поколению подвиги и геройство наших отцов и матерей. А такими пьесами татарская советская драматургия, к сожалению, не очень-то богата. Вообще, состояние современной татарской драматургии, как нам кажется, должно быть предметом особого рассмотрения не только секции драматургии, но и Союза писателей нашей республики, Татарского отделения ВТО.

А сейчас, товарищи, несколько слов о развитии музыкально — драматических видов искусства.

Всем нам известно, что за последние годы на сцене театра оперы и балета не появились новые татарские оперные спектакли. Причину этого Союз композиторов видит в пассивности театра и писателей, и по поводу, и без повода всегда подчеркивает это, не предпринимая конкретных мер. А театр причину отсутствия видит в пассивности композиторов и писателей. У театра были и есть попытки как-то расшевелить композиторов и писателей, но эти усилия, к сожалению, к большим результатам не приводили. А вот писатели не обвиняют ни театр, ни композиторов, так как, на наш взгляд, очень хорошо знают свою роль в создании оперы. Но в то же время ничего конкретного не делают. Причиной того, что не пишутся либретто для опер, является, очевидно, недостаточная развитость драматургического начала в современной татарской поэзии и музыкального мышления в современной татарской драматургии. Для того, чтобы как-то изжить эти недостатки, мы подчинили секцию драматургии Союза писателей еще и Министерству культуры с тем расчетом, что в этой секции осуществляются деловые контакты между драматургами, поэтами, с одной стороны, и режиссерами, дирижерами и композиторами — с другой. Но для того чтобы наши расчеты оправдались, в первую очередь нужна активность писателей.

В период между двумя съездами были приняты важнейшие документы нашей партии о литературе и искусстве — постановления ЦК КПСС «О литературно-художественной критике», «О мерах по дальнейшему развитию советской кинематографии», которые помогли нам конкретизировать наши большие и малые задачи в деле всестороннего гармоничного воспитания советских людей. Эти документы значительно подняли активность и боевитость наших литературных критиков. Об этом говорят опубликованные и публикуемые материалы на страницах газет и журналов, книги и сборники критических статей, выпущенные Таткнигоиздатом. Но, как нам кажется, общий подъем в области литературной критики недостаточно отразился на театральной критике, еще слабее — на музыкальной и в области изобразительного искусства. Критикой в каждой из областей искусства, конечно, должны заниматься в первую очередь специалисты. Но опыт показывает, что большую лепту в развитие критики в области искусства постоянно вносили и вносят литераторы. Писатели являются потенциальными критиками во всех видах искусства. В этой связи хотелось бы вспомнить статью Сибгага Хакима о проблемах воспитания молодых кадров для музыкальной культуры республики, статьи и выступления Гази Кашшафа и Г.Минского, касающиеся вопросов театрального искусства. Но область изобразительного, музыкального, эстрадного искусства, новинки в деятельности музеев республики остаются вне внимания писателей. Хотелось бы, чтобы писатели были более внимательны к творчеству своих коллег — композиторов, художников, артистов, помогали бы популяризировать, пропагандировать лучшие достижения и музыкального, и изобразительного, и театрального искусства.

Состояние одного вида искусства так или иначе сказывается на состоянии другого вида. В адрес татарских поэтов и поэзии в целом было справедливо сказано очень много хороших слов. Но нужно отметить и имеющиеся недостатки в ней. Так, отсутствие в последние годы новых опер мы рассматриваем, как я уже говорил, в первую очередь в связи с недостаточной развитостью драматургического начала в творчестве наших поэтов. Однообразность, узость, малопривлекательность репертуара эстрадных артистов разговорного жанра в какой-то мере тоже зависит от соответствующего состояния определенных участков поэзии.

Репертуары наших театров тоже не очень блещут разнообразием жанров, форм. Нет революционно-романтической трагедии, сатирической комедии, политического памфлета. А корни этих недостатков театрального искусства связаны с соответствующими недостатками нашей драматургии. Перечень таких взаимосвязей можно было бы продолжить, прибегнув к примерам и музыкального, и изобразительного искусства. Дело не в перечислении и напоминании их, а дело в том, что от них нужно избавиться. А избавиться можно только общими усилиями, и мы, работники искусства и культуры, на писателей республики в этом вопросе возлагаем большие надежды.

24–25 мая, 1974

Выступление на *X* съезде писателей Татарии

Этот год для нас, казанцев, думается, и не только для нас, ознаменован крупным литературным событием — 100-летием со дня первого приезда в Казань основоположника социалистического реализма А.М.Горького и начала его жизненных «университетов».

Этот год также является годом 50-летия со дня образования Союза писателей СССР, и писательской организации нашей республики.

В преддверии этих событий мы все чаще и чаще обращаемся к творческому наследию Горького, особенно к его докладу на I съезде писателей и черпаем из них необходимую для сегодняшнего дня нашей литературы теоретическую и деловую мудрость.

В докладе Горького на съезде меня остановила и не отпустила вот какая мысль: «Творчество — эта та степень напряжения работы памяти, когда быстрота ее работы извлекает из запаса знаний, впечатлений наиболее выпуклые и характерные факты, картины, детали и включает их в наиболее точные, яркие, общепонятные слова». Слова о быстроте работы творческой мысли помогли определить проблему моего выступления, которое для нас, сотрудников редакции журнала «Казан утлары», имеет существеннейшее значение для дальнейшего развития татарской литературы.

Через журнал «Казан утлары» проходит передовая линия развития современной татарской литературы. В основном на его страницах вот уже 62 года без перерыва дебютируют все значительные произведения всех поколений татарских советских писателей, вошедшие в золотой фонд татарской и всей советской литературы. И поэтому нетрудно представить роль «Казан утлары» в жизни нашего народа, в идейном, эстетическом, нравственном, патриотическом воспитании трудящихся, в укреплении дружбы советских народов. И хочется верить, что недалеки те дни, когда появятся даже ученые труды, обобщающие и раскрывающие роль такого значительного явления, как журнал «Казан утлары» в формировании общественного сознания татарского народа, и эти труды в свою очередь помогли бы еще совершенствовать журнал, повысить его общественную активность, преумножить идеологическую и социальную эффективность всей татарской литературы.

И сегодня сердцебиение «Казан утлары» определяется пульсом нашей литературы, которая, отвечая требованиям XXVI съезда КПСС, Июньского 1983 года пленума ЦК КПСС и других партийных документов, еще больше повернулась сердцем в сторону современности и стала с большей идейной и эмоциональной силой воспевать советский образ жизни, советского человека.

Мощным стимулятором повышения идейно-политической, творческой активности журнала стало постановление ЦК КПСС «О творческих связях литературно-художественных журналов с практикой коммунистического строительства». Новые рубрики, конкурсы, литературные дискуссии, постоянно действующий литературный пост на строительстве Татарской АЭС способствовали расширению круга авторов и жанрового разнообразия, повышению его оперативности и актуальности. А все это, как нам кажется, дает возможность писателю шире, разностороннее использовать свои творческие возможности, короче говоря — повысить свою творческую, стало быть и общественную, активность.

Однако творческая активность писателей пока оставляет желать много лучшего, и я, как главный редактор журнала, полностью разделяю беспокойство по этому поводу, прозвучавшее в выступлениях М.Зарипова, Т.Миннуллина, Ш.Галиева, Т.Галиуллина.

Журнал — это такой нерв живого литературного процесса, который наиболее остро реагирует на общее состояние творческой активности всей писательской организации. От активности писателя зависит количественная полнота портфеля редакции, а в конечном итоге и качество публикаций журнала, его боевитость, его способность полнокровно отвечать требованиям народа.

Мы все давно осознаем необходимость развития всех жанров нашей литературы. А на самом деле получается так: политического романа или повести у нас до сих пор нет, международная очерковая литература у нас в начальной стадии своего развития, детективная ветвь нашей прозы или драматургии существует в виде отдельных исключений, сатирические жанры топчутся на месте.

Мы говорим, что нужно смелее браться за создание положительных, социально активных героев, носителей политической культуры социалистического общества. Но ведь их нужно на самом деле создавать. А литературный герой, как нам всем известно, может жить только в литературных произведениях. Давайте еще раз вспомним цифры по самому всемогущему, полновесному жанру литературы — роману: между двумя съездами, т.е. за 5 лет, 66 прозаиками написано всего 12 романов. А для оптимального издания только журнала «Казан утлары» необходимо 20 романов, т.е. по 4 романа в год. И это, как вы заметили, без права выбора-отбора.

Конечно, положительный герой может жить и в повести, и в рассказах, но роман является самым благоприятным, удобным миром, в котором положительный герой способен раскрыться наиболее полно, ярко, глубоко, всесторонне.

И нужно подчеркнуть еще и то обстоятельство, что у татарского читателя, как свидетельствуют многочисленные письма из разных городов и областей страны, роман — самый популярный, многочитаемый и почитаемый жанр.

И мы, ни журнал, ни писатели, не имеем права не отвечать потребностям своего читателя.

И еще один, последний пример. Журнал открыл на строительстве Татарской АЭС свой литературный пост, который с трудом, но успешно работает. Уже появились первые лауреаты этого творческого содружества. На строительстве этого самого современного объекта писатель имеет возможность встретиться не только с самыми последними достижениями науки и техники, не только с современными методами градостроительства, современным примером гуманного отношения к природе, окружающей среде, но и с самыми различными нашими современниками от ученого-атомщика до свеженького выпускника профессионально-технического училища, которые так и просятся на страницы очерков, повестей, романов и поэм.

Но ради справедливости надо сказать, что стовосьмидесятисильная армия писателей-профессионалов и огромное количество молодых литераторов что-то не очень охотно приближаются к этому благодатному объекту. В свою очередь и редакция, и штаб литературного поста, очевидно, недостаточно ведут организаторскую работу. Настороженное отношение писателя к работе литературного поста опять-таки объясняется,

с одной стороны — творческой и общественной пассивностью с другой стороны — интеллектуальной леностью, которая грозит интеллектуальным обнищанием.

Здесь, как мне кажется, уместно будет еще раз процитировать отрывок из доклада А.М.Горького на I съезде писателей: «Причиной интеллектуального обнищания всегда служит уклонение от познания основного смысла явлений действительности — бегство от жизни вследствие страха перед нею или вследствие эгоистического стремления к покою...» У нас, конечно, никакого бегства от действительности нет, но эти слова основоположника литературы социалистического реализма актуальны и сегодня, они равно предупреждают и прозаика, и поэта, и драматурга, и критика, и публициста и звучат призывом активнее вторгаться в жизнь.

Да, сегодня нам нужно успевать осмысливать новые явления действительности, нам нужно писать быстрее, но не в ущерб качеству. Нам нужно повысить идейный и художественный уровень наших произведений, но не в ущерб оперативности и количеству.

Только творческая активность граждански и идейно зрелого художника, имеющего партийный подход к оценке и изображению явлений действительности, помноженная на умелую организаторскую работу всей писательской организации, способна держать современную татарскую литературу на уровне требований современности.

Разрешите во всем этом пожелать всем нам успехов.

21–22 мая, 1984

Во всю силу сердца и ума

У книжного магазина, что на улице Баумана, я недавно встретил своего старого приятеля, заядлого книгочея, знатока татарской литературы, который более 30 лет работает слесарем-сборщиком на одном из крупнейших казанских предприятий. Спрашиваю: «За какой книгой пришел охотиться?» «Да за любой, в которой живут интересные современные люди», — говорит он. Спрашиваю: «А какими ты их представляешь, современных интересных людей?» Отвечает: «Чтобы умный был... Чтобы смелый был... Чтобы спокойный был... Чтобы у него красивая любовь была...» Разговорились... Я спросил его о том, как работается сейчас, в условиях возросшей требовательности к качеству, к рабочей дисциплине, в атмосфере напряженного трудового ритма. И он мне по-рабочему четко сказал: «От напряженной работы еще никто не умирал, а погибают от безделья...»

Да, безделье усыпляет бдительность ума и сердца, в человека врывается вихрь беспорядка и опрокидывает его цели и мечты. А напряженный труд подтягивает человека, его целям и мечтам дает ясность и определенность, короче говоря, четкая работа всечасно в человеке созидает Человека. И в этом великом процессе незримо, но обязательно участвует и Литература, которая приходит к трудящемуся человеку романами и повестями, поэмами и стихами или приобретая форму кино и телефильмов, театральных постановок и песен. Лучшие произведения советской литературы, содержащие дух и задачи своего времени, всегда становились советчиками, наставниками и для последующих поколений советских людей, превращались в их собственные слова и мысли, помогали приобретать уверенность и решимость. Литература — это такой вид эстетической энергии, который быстро превращается в общественную силу и действенно участвует в совершенствовании жизни. Сегодня, когда во всех сферах жизни нашей страны происходят благотворные перемены, когда весь наш народ готовится достойно встретить XXVII съезд КПСС, мы, писатели, с еще большей остротой ощущаем, насколько возросла наша ответственность перед литературой, которая призвана помочь мобилизовать духовную энергию народа, поднять его трудовую и социальную активность. Только самая тесная связь с жизнью, только сопричастность с ее самыми жгучими проблемами и важными делами даст писателю возможность находиться на высоте требований современности. Вне этой высоты невозможно полнокровное художественное осмысление жизни, невозможно правдивое отображение богатства души нашего современника, воссоздание его идейного и нравственного облика, немыслимо создание таких произведений, которые стали бы общественной силой сегодня и не утратили бы свой положительный заряд для будущих поколений. А.В.Луначарский в свое время писал: «Кто был хорошим современником своей эпохи, тот имеет наибольшие шансы оказаться *хорошим современником* (курсив мой. — *Р.Х.*) многих будущих эпох». Эти слова равно относятся и к писателю, и к героям его произведений, и к прототипам героев его романов, повестей, пьес, очерков и рассказов. Сегодня *хорошим современником* своей эпохи можно назвать тех рабочих, работников сельского хозяйства или представителей народной интеллигенции, кто всю силу своих рук и ума, всю доброту и жар сердца умеет отдавать Родине. На полях сражений Великой Отечественной войны именно такие люди своими мужественными поступками открывали победный путь взводам, дивизиям, фронтам. Их потомки совершают чудеса героизма и на полях трудового фронта. Но задачи сегодняшнего дня, когда наша страна решает свои насущные вопросы по дальнейшему подъему благосостояния народа в ситуации добела накаленной международной обстановки, сопровождаемой обострением идеологической борьбы, требуют от нас, чтобы трудовой героизм стал еще более массовым и охватил все сферы народного хозяйства. *Хорошим современником* своей эпохи сегодня можно назвать того человека, который сердцем своим чувствует, что является не просто одним из многочисленных поборников, сторонников мира на планете Земля, а тем столпом, на котором держится голубой небесный купол со своими прекрасными светилами. Формула мира для со-

ветского человека предельно проста: мир — это экономическое, политическое и нравственное могущество нашей Родины. Оно зависит от того, насколько быстро и успешно мы проведем интенсификацию экономики, решим проблемы научно-технического прогресса, осуществим предначертания Продовольственной программы, насколько эффективно будем бороться с негативными явлениями и утверждать советский образ жизни. В атмосфере напряженного труда, полный светлых надежд и твердой уверенности, наш современник сегодня шаг за шагом претворяет в жизнь именно эти предначертания партии.

И писатель, во всю силу сердца и ума воспевающий такого современника, поднимающий его сегодняшние интересы и проблемы до уровня общечеловеческих интересов и проблем, тоже имеет возможность называться *хорошим современником* своей эпохи.

Ветер благотворных перемен, происходящих в стране, наполняет паруса корабля, называющегося вдохновением.

Заметно повысилась творческая и общественная активность писателей Татарии. Писателя можно часто встретить и в рабочих общежитиях, и среди студентов, и на строительных площадках Татарской АЭС, где работает литературный пост журнала «Казан утлары», и среди камазовцев, и среди ученых, и около комбайнов, убирающих урожай... Но, к сожалению, мы упускаем из виду уже «разворачивающееся в марше» строительство Елабужского тракторного завода, не уделяем должного писательского внимания татарским нефтяникам, выполняющим важное задание страны на нефтяных месторождениях Сибири.

В декабре прошлого года бюро Татарского обкома КПСС одобрило инициативу творческих союзов республики по культурно-шефскому обслуживанию дальних сел.

Писатели сейчас начали регулярно выезжать в свои прикрепленные населенные пункты для более глубокого изучения проблем современного села. И это движение, в ряду многих других мер, направленных на укрепление творческих связей литературы с жизнью, обогатит писателя новыми наблюдениями, даст возможность глубже осмыслить идейный и нравственный мир нашего современника.

В 1924 году в газете «Красная Татария» А.М.Горький писал: «Нужен был новый человек. И он пришел». Эти слова великого писателя звучат так, как будто они сказаны только сегодня. Да, он пришел и шагает по жизни. Это — наш сегодняшний хороший современник! Он сегодня нужен, он необходим и в современной татарской литературе, которая всегда старалась шагать в ногу со временем. И он может прийти только с помощью татарских писателей, он, который и умен, и смел, и спокоен и у которого красивая любовь...

12 января, 1986

Вены и артерии — продолжение родников и рек

(Интервью для Всесоюзного радио)

— Ренат Магсумович, сколько Вам было лет, когда было опубликовано первое стихотворение, и какой гонорар Вы за него получили?

— Мне было где-то 14–15 лет, когда буинская районная газета напечатала мое первое стихотворение. Вырезку из этой газеты со стихотворением я долго носил в кармане, затем вложил в какую-то книгу и потерял. Гонорар, кажется, мне не выписали, а наградили годовой подпиской на районную газету.

— А как было с первой книгой?

— А первая самостоятельная книга была издана в 1969 году Татарским книжным издательством объемом 1300 строк, и получил я за нее более 1,5 тысячи рублей. А сейчас гонорары заметно выросли, и сегодняшний автор за такую книгу получил бы около двух тысяч рублей.

— Сколько всего книг издано у Вас? Как Вы считаете, трудно ли добиваться выхода книги? Что для этого надо?

— На сегодняшний день на татарском и русском языках у меня издано 15 книг стихотворений и поэм. Особых трудностей, в смысле препятствий, с изданием книг у меня не было. Все они успешно проходили этапы внутреннего рецензирования, редакторского заключения, редактирования и выходили в установленные издательствами сроки. Трудно другое. Трудно приобрести имя поэта и добиться признания читателей, литературной общественности. Татария — страна поэтов, страна тысячелетних поэтических традиций. Быть сначала замеченным, а потом добиться признания, дело, скажу прямо, совсем нелегкое. Для этого, очевидно, нужно обладать просто природным даром, творческой самобытностью, быть поэтической личностью и трудолюбивым человеком.

— Было ли так, что какое-то Ваше стихотворение не было опубликовано в печати? Почему?

— Таких стихов у меня много. Ведь не каждое стихотворение бывает удачным. Как только написал стихотворение, оно вроде бы нравится тебе. А через несколько дней сам же находишь в нем массу недостатков. И, как говорится, прячешь его в ящик письменного стола. А стихи, которые я сам давал в газеты, журналы, альманахи, книги, практически до единого все опубликованы.

— Были ли случаи, когда редактор Вашей книги вмешивался в ее замысел, пытался изменить основное содержание произведения?

— Мой редактор никогда не был моим соавтором, и поэтому таких случаев не было. Но бывают случаи, когда редактор подсказывает очень удачные слова, строки, и от этого произведение приобретает неожиданно эффектную краску, яркость, колорит.

Но вот технические редакторы зачастую становятся как бы соавторами поэта. К сожалению, сейчас у нас принято стихи помещать в подбор. В целях экономии бумаги. И из-за этого на одной странице книги иногда соседствуют стихи, которым по этическим, смысловым соображениям противопоказано находиться рядом. Это уже нарушение авторского замысла. Мы, авторы, всегда боремся против такого отношения к поэтической книге.

— Вас удовлетворяет гонорар, который получаете за свои книги? Вам хватает его на содержание семьи?

— На эти вопросы однозначно ответить затрудняюсь. Дело в том, что только на гонораре я никогда не жил. Я всегда нес какую-нибудь службу, а гонорар был как бы приработком. В последние годы в семье я работаю один. Жена — домохозяйка. Детей у нас двое. Моя зарплата и гонорары позволяют нам жить, удовлетворяя наши основные потребности.

— А почему Вы не становитесь профессиональным литератором?

— Во первых, я уже говорил о том, что в семье я работаю один. Во-вторых, и самое главное, я не уверен в том, что высвобождаемое от службы время будет целиком и полностью отдано творчеству и полезной для творчества подготовительной работе. Поэзией невозможно заниматься весь рабочий день. Поэтому оно не будет иметь ни творческого, ни морального, ни экономического эффекта. В-третьих, я за 22 года работы привык совмещать службу с творчеством. Это мой естественный, привычный образ жизни. Моя работа всегда была связана с командировками, выездами в различные города и районы страны. Встречи с интересными людьми, знакомство с различными географическими широтами, объектами народного хозяйства постоянно обогащают мой кругозор, значит, и мое творчество.

— Вы любите бывать за границей? В каких странах были?

— Конечно, всегда интересно знакомиться с новыми местами, новыми странами и народами. Но я не могу похвастаться количеством своих зарубежных путешествий. Бывал я в Болгарии, Италии и на Мальте.

— Что Вас прежде всего удивляет, поражает за границей?

— В Болгарии, например, меня в первую очередь поразило то, что вся страна является как бы музеем болгаро-русской дружбы. В то же время удивило то обстоятельство, что многие болгары не знают о том, что татарский народ, представителем которого являюсь и я, есть родной брат по крови с болгарским народом. Нашими древними общими предками были протобулгарские племена, жившие в Приазовье в V–VII веках.

В капиталистических странах меня прежде всего удивляла неосведомленность их людей о моей стране — Советском Союзе. Это в странах, где огромное количество газет, различных журналов, много каналов телевидения! Удивляло и то, что люди мало что знают о своей современной литературе, о своих писателях, известных во всем мире. Следует подчеркнуть и то обстоятельство, что я ведь встречался и общался с высокообразованными представителями тех стран.

Я сделал для себя вывод, что в капиталистических странах информация о стране Советов тенденциозна, однобока. Очевидно, очень малая доза правды о Советском Союзе просачивается в органы информации капиталистических стран.

— Как Вы считаете, какими думами, чаяниями живут люди в тех странах, где Вы были?

— Мне трудно дать всеобъемлющий ответ на этот очень непростой вопрос. Однако с уверенностью можно сказать о том, что каждый человек на свете сегодня думает о судьбе планеты, ибо судьба каждого отдельного человека сегодня как никогда связана с судьбой Земли. Человек сегодня очень остро чувствует, что его вены и артерии являются прямым продолжением родников и рек.

25 января, 1986

Татарстан в дороге к сабантую

Татары... Наверное, не будет большим преувеличением, если скажу, что слово это широкоизвестно. Но о шестимиллионном народе, носящем его в качестве самоназвания, даже в нашей стране, тем более за ее пределами, знания очень поверхностные. И сегодня некоторые думают, что повесть «Кавказский пленник» Льва Толстого именно о казанских татарах. Или кое-кому кажется, что крымские татары — это те же самые казанские татары, но только живущие в Крыму. Но самое распространенное заблуждение — отождествление предков моего народа с ордой Чингисхана. Волжско-Камская Булгария — страна пращуров современных татар, чувашей и других народов Поволжья и Приуралья — стала первым серьезным препятствием на пути монголо-татарских завоевателей. Чингисхан вынужден был обойти Великий Булгар, но его внуку Батыю удалось захватить крупнейший средневековый город Европы со стотысячным населением.

Несколько лет тому назад с группой деятелей культуры и искусства я побывал в Италии. В одном уютном городке к нашему приезду нарисовали самодельную афишу. Под узнаваемым словом tartari изобразили бритоголового, плосколицего, узкоглазого смуглого человека, пляшущего с огромным ножом в зубах. Увидев такого «татарина», мы от души хохотали, а наши хозяева искали среди нас того, кого изобразили в своей

афише, и искренне спрашивали: «А вы на самом деле татары?» Такой вопрос часто задают и мне. И, не вдаваясь в подробности науки, я объясняю, что современные татары — это потомки древних булгарских племен, до VII века населявших степи Приазовья. Это они дали имя дунайским болгарам и балкарам Северного Кавказа. И мои предки до XIV века называли себя булгарами, и вот уже около полутысячи лет носим свое новое имя — татары. С этим именем мы вошли в новейшую историю, с этим именем мы сегодня строим свое будущее.

Недалеко от слияния Камы с Волгой на высоком берегу безмолвно стоят останки белокаменных строений столицы Волжско-Камской Булгарии, где некогда бурлила жизнь, расцветали ремесла, первыми в Европе сварили чугун, проходили состязания поэтов. Отсюда в 986 году прибыла в Киев булгарская делегация с предложением князю Владимиру принять мусульманскую религию. А поводом к этому послужило то, что годом раньше, то есть в 985 году, между Великим Булгаром и Киевской Русью был заключен мирный договор. «Повесть временных лет» сохранила для нас живой след этого исторического акта: «И заключил Владимир мир с болгарами, и клятву дали друг другу, и сказали болгары: Тогда не будет между нами мира, когда камень станет плавать, а хмель тонуть». Что скрывать, в те далекие века не раз камень всплывал хмелем, а хмель камнем уходил в пучины исторических водоворотов, но корни дерева дружбы народов оставались невредимыми. Соком именно этих корней еще на заре века народным поэтом Габдуллой Тукаем написаны искренние строки:

Мы с русским народом сроднились давно,
Во всех испытаньях стоим заодно.
Такого родства временам не избыть, —
Нас крепко связала истории нить!

(Пер. Р.Бухараева)

Да, история взаимоотношений русского и татарского народов содержит много интересных страниц. Среди них есть и драматичные, и поучительные. Немало страниц ее написаны в худших традициях периода культа личности и затяжного застоя. Именно из-за них и по сей день бытуют о татарах разные небылицы как о кровожадных завоевателях-кочевниках. Не дела давно минувших веков, а сегодняшняя невнимательность к прошлому народов, однобокое, ненаучное освещение и толкование истории как червь могут подточить вековечные корни дерева Дружбы. Нельзя давать повода превращать прошлое ни в амбиции, ни в обиды.

Возрождающаяся ныне в условиях перестройки отечественная историческая наука, думаю, восполнит правдивыми штрихами облик татарского и других народов страны. С залпа «Авроры», потрясшего весь старый мир, начинается новая летопись моего народа и республики. Слаборазвитая в индустриальном отношении аграрная окраина царской России сегодня является одной из самых высокоразвитых промышленных республик страны. Опираясь на плечи братских республик, краев и областей, Татария отправляет в небо межконтинентальные лайнеры ИЛ-62, выпускает вертолеты, авиационные двигатели, крупные компрессорные установки, электронно-вычислительные машины, тончайшие измерительные приборы, часы, холодильники, завоевавшие мировую известность меховые изделия. На дорогах от вечной мерзлоты до жгучих песков Каракумов чаще других встречаются «КамАЗы», на которые приходится львиная доля всех автомобильных перевозок страны. В Татарии начинается нефтепровод «Дружба», питающий братские социалистические страны ценнейшим сырьем. Представьте себе картину: на зеленых лугах, лесных опушках, поймах живописных рек, вершинах холмов, возле деревень, в центре обширных полей безмолвно стоят тысячи стальных «журавлей» и, нагибаясь в скучном ритме, что-то клюют. Это нефтекачалки, и они сегодня извлекают из недр Татарстана третий миллиард тонн нефти. Моя республика является первым в стране нефтяным регионом, где добыто два миллиарда тонн «черного золота». Ее земля вдоль и поперек изрезана «нефте- и газо-проводами, снабжающими сырьем химические предприятия Казани, Нижнекамска, Альметьевска, других городов Татарии, которые выпускают около половины отечественного синтетического каучука и кинофотопленки, свыше трети общесоюзного полиэтилена. Каждая пятая автомашина страны сегодня обута в шины объединения «Нижнекамскшина», коллектив которого совместно с учеными сейчас думает о таких «башмаках», которые бы остались целыми даже тогда, когда износится сам автомобиль. Своей промышленной продукцией Татария сегодня связана с 71 государством.

Над моей республикой густая сеть ЛЭПов — ведь она является крупным энергетическим районом страны: Нижнекамская ГЭС, Заинская и Уруссинская ГРЭС, казанские, набережно-челнинские ТЭЦы вливают свои большие киловатты в общесоюзную энергетическую артерию. Со вступлением в строй Татарской атомной электростанции этот вклад резко увеличится. Да и потребителей электроэнергии к тому времени станет больше, — недалеко от Набережных Челнов сейчас ведется строительство Елабужского тракторного завода, возле АЭС строится город энергетиков Камские Поляны, к двухтысячному году увеличится количество квартир, предприятий и учреждений социально-культурного назначения... Но земле, природе от этого будет еще труднее. Шлейфами разноцветных дымов, разрытыми многокилометровыми траншеями, разрубленными просеками, нефтяными лужами наступает опасность на всю флору и фауну Татарии, в том числе на знаменитые шишкинские леса близ Елабуги — родины великого художника, города кавалерист-девицы Надежды Дуровой, города, где свои последние дни прожила Марина Цветаева. Концентрация в республике крупнейших промышленных предприятий, сопровождаемая развитием городов, грозит нарушением не только экологического равновесия, но и национального состава населения. В городах до сих пор трудно было наци-

ональным языкам. Увеличение городского населения уменьшает количество учащихся в национальных школах, а это в конечном счете отрицательно сказывается на развитии национальной культуры в целом. Резолюции XIX Всесоюзной партийной конференции дают надежду на то, что впредь, при решении любых вопросов, национальные аспекты не будут скатываться на обочину магистрали.

Моя республика расположена в зоне рискованного земледелия. Сотни тысяч гектаров ее плодотворных земель сейчас лежат на дне Куйбышевского водохранилища, продолжают затапливаться водами Нижнекамской ГЭС, отчуждаться под строящиеся заводы и города. Несмотря на это, она остается крупным зерновым и животноводческим хозяйством. Многоводные реки Татарии Волга, Кама, Вятка, Агидель, Свияга, Ик и другие дают возможность «управлять дождями». Интенсивная технология в земледелии, коллективный и арендный подряд, другие организационные и хозяйственные меры позволяют более-менее противостоять капризам природы, и на трапезный стол страны ложится полуторамиллионнотонный татарский каравай и солидная порция животноводческих продуктов.

В дорогих ресторанах Западной Европы подают изысканное блюдо — бифштекс по-татарски. Это сырое, прошпигованное разными специями мясо с кровью. А в богатейшем перечне татарских национальных яств ни до революции, ни после такого блюда не было и нет. В деревнях, в которых до сих пор сохраняются древние традиции гостеприимства и кулинарии, дорогих гостей сначала «потчуют» жаркой баней, а потом уже угощают вкусными, красивыми блюдами, в основном мучными, мясными и молочными. Толстые тома по татарской кулинарии и в Казани, и в Москве, и в других городах пользуются огромным спросом, и Татарское книжное издательство не в состоянии его удовлетворить.

В татарских домах издревле хлеб и книга считались священными — перед тем как прикоснуться к ним, обязательно мыли руки. И в прошлые века в татарских домах книга была в почете. Может возникнуть вопрос: как же это так в темной, полуграмотной, как об этом 70 лет твердили наши историки, губернии, где на нужды просвещения отпускалось 12 копеек в год на душу населения, а на татар и вовсе полкопейки? Давайте откроем 28-й том сочинений В.И.Ленина и прочитаем 514-ю страницу: «...у казанских татар на 150 человек приходится сейчас 1 мечеть и 1 мулла, у русских и инородцев того же района 1 священник приходится только на 1500 душ; у первых одна школа на 100 душ обоего пола; у православных — одна на 1500–3000 человек. Распространение книжной и газетной литературы у мусульман-татар относительно еще более высокое». Вот и объяснение!

А сегодняшняя Татария — это республика вузов и средних специальных учебных заведений. Каждый 8–9-й житель Казани или студент, или учащийся техникума. В институтах Казанского филиала АН СССР, вузах республики работают прославленные ученые: академики, члены-корреспонденты АН СССР, профессора. Нашей гордостью является Казанский университет, основанный еще в 1804 году. В нем учился и на революционной сходке студентов получил свое первое боевое крещение В.И.Ленин. В университете учились и работали всемирно известные ученые Н.И.Лобачевский, А.М.Бутлеров, Н.Н.Зинин, В.М.Бехтерев, писатели Л.Н.Толстой, С.Т.Аксаков, П.И.Мельников-Печерский, Велемир Хлебников, композитор М.А.Балакирев, художник В.И.Якоби и многие другие, кто составляет ныне гордость отечественной науки и культуры. С университетом связаны научная и просветительская деятельность известных татарских ученых К.Насыри, И.Хальфина, Х.Фаизханова.

Лет 12–15 назад один университетский профессор показал мне удивительные стихи средневекового татаро-булгарского поэта Саифа Сараи:

Гульдурсун кружилась вокруг
возлюбленного своего,
Как Земля кружилась
вокруг яркого Солнца.

Они потом были опубликованы в литературном журнале «Казан утлары» и в книгах. Удивительным в них является то, что написаны они за 140 лет до рождения Н.Коперника — создателя гелиоцентрической системы мироздания.

Богат рукописный фонд научной библиотеки университета. В нем хранятся манускрипты, которым 1500 лет. Среди них и списки древних произведений татарского народа. В 1983 году по линии ЮНЕСКО отпраздновали 800-летие татаро-булгарского поэта Кул Гали, автора поэмы «Сказание о Юсуфе».

Есть не менее ценные рукописи, созданные татарскими писателями в недалеком прошлом. Таковыми являются хранящиеся в Госмузее знаменитые «Моабитские тетради» Мусы Джалиля, гильотинированного гитлеровцами за патриотическую деятельность в логове фашистов. За поэтический подвиг он удостоен Ленинской премии, а за гражданский подвиг — в числе более двухсот сынов и дочерей татарского народа — звания Героя Советского Союза.

В культурной жизни моей республики и ее столицы очень много интересного. Казань называл своей духовной родиной А.М.Горький, здесь родился Ф.И.Шаляпин, а Г.Р.Державин — патриарх русской поэзии — является нашим земляком. Казань помнит следы А.С.Пушкина, А.Н.Радищева, Н.Г.Чернышевского, М.Е.Салтыкова-Щедрина. В Казани жили и творили крупнейшие деятели татарской культуры: историк Ш.Марджани, революционеры Х.Ямашев, М.Вахитов, писатель Г.Ибрагимов, композитор Ф.Яруллин — автор балета «Шурале» и многие другие, чьи имена носят улицы, предприятия, учебные заведения, колхозы республики.

Татары... Татарстан... Мой древний народ, моя трудолюбивая многоязычная республика всегда умела и славно трудиться и весело отдыхать. Недаром в названии национального праздника Сабантуй слились воедино слова «плуг» (сабан) и «праздник» (туй). В этом сочетании сегодня я вижу еще более глубокий смысл — на Сабантуй ведет только дорога самоотверженного труда.

Сегодня со всей страной Татарстан засучил рукава и встал на трудовую вахту перестройки. Вахта эта нелегкая, но мы знаем, что тяжелая работа кормит человека воздушно-легким калачом, что с любовью делаемое дело приносит радость. И Татарстан всегда в дороге к Сабантую.

1988

Стенгазета в моей жизни

Как абсолютное большинство журналистов и писателей, и я свои первые творческие шаги сделал в стенной печати. Стенгазета, особенно школьная, и по сей день является тем творческим майданом, на котором тысячи жаждущих писать пробуют силу своего слога и остроту пера. Но, к сожалению, из года в год стенгазета теряла и теряет свои позиции в жизни общества. Как мне кажется, она стала жертвой заорганизованности. От нее требовали, чтобы была похожа на так называемые настоящие газеты: чтобы непременно были передовица, выступление руководителя с задачами на ближайшее время, заметка о работе предприятия или цеха и т.д.

Обычно ее выпускают к какому-нибудь общегосударственному празднику, и редкой причиной ее появления становится событие самого коллектива — школы, класса, института, предприятия, колхоза и т.д. Короче говоря, стенгазета в ныне существующем виде, как мне кажется, представляет собой бездушный, никчемный, оторванный от необходимости клочок бумаги, и надо бы ее сделать необходимой, а это возможно только тогда, когда ее свяжешь с реальной жизнью реального коллектива.

Когда учился в средней школе, я сотрудничал с многотиражной газетой Буинского района. В основном публиковал стихи. В Казанском педагогическом институте меня привлекли к выпуску факультетской стенгазеты «Әдәбиятчы». Она в те далекие 60-е годы даже завоевывала призовые места в районных и городских смотрах вузовских стенгазет.

В те годы вузовские многотиражные газеты возглавлялись внештатными редакторами, которые выбирали себе двух сменных редакторов из числа студентов. Одним из сменных редакторов газеты «За педагогические кадры» я работал, будучи студентом двух последних курсов, и, помнится, работал с удовольствием. В мои обязанности входило формирование целого номера, конечно же, вместе со штатным ответсекретарем и активом авторов. Наша газета призывала всех студентов готовить себя для работы на селе, она боролась против стиляг, не одобряла рок-н-ролл и чарльстон, высмеивала узкие брюки, длинные (какие уж длинные — канадка) волосы. В те годы мне пришлось много рисовать, писать заметки, обрабатывать материалы других. И для газеты «За педагогические кадры», и для стенгазет я с удовольствием рисовал карикатуры на стиляг, и прообразом мне всегда служил один молодой преподаватель пединститута. И к своему огромному удивлению, через годы я узнал, что этим «стилягой» в моем тогдашнем понимании был, оказывается, нынешний знаменитый советский физик Камиль Ахметович Валеев — академик, лауреат Ленинской и других высоких премий.

Потом — работа в газете «Татарстан яшьләре». Меня сразу же послали подготовить отчет-репортаж с Лаишевской районной комсомольской конференции. Надо сказать, что работа в Арском педучилище, в аппарате Татарского обкома комсомола к тому времени мне дала какой-никакой жизненный опыт, но не приглушила романтичность моей души. С Лаишевской комсомольской конференции я, помню, написал материал с критикой комсомола за пассивность в социальном преобразовании села. Очевидно, он был написан густыми красками, в непривычной манере, но не очень умелой рукой, и руководство газеты отвергло его. Я попытался отстаивать материал, но редакция почти единогласно не приняла мой подход.

Недавно я перечитал ее, и она показалась мне в какой-то степени актуальной даже для сегодняшних дней. В этой газете у меня было еще несколько неудач, и я понял, что в этот устоявшийся, дружный, по-своему хороший коллектив не вписываюсь. И через несколько месяцев меня пригласили в газету «Яшь ленинчы». Я согласился и не ошибся. Журналисту очень вредно работать «не в своем» коллективе и очень важно, чтобы его понимали коллеги. Неуверенный журналист — не журналист. А газета «Яшь ленинчы» еще больше расковала во мне мысль, придала творческую уверенность, воспитала во мне журналиста, писателя.

Работа в единственном для всего шестимиллионного татарского народа литературно-художественном журнале, каким и является «Казан утлары» («Огни Казани»), — дело совсем непростое. Журнал в какой-то степени вынужден компенсировать отсутствие специальных ежемесячников по изобразительному искусству, театру, музыке. Он сочетает в себе черты молодежного журнала и ежемесячника критики и литературоведения и т.д. И поэтому перед журналом стоит огромное множество проблем и задач. Главными из них, как я считаю, является, во-первых, формирование нравственности у наших читателей, повышение их политической и эстетической культуры; во-вторых, стимулирование и регулирование литературного процесса, ибо журнал является единственным печатным органом Союза писателей Татарии, где впервые видит свет абсолютное большинство самых значительных новых произведений татарских писателей.

Объять необъятное невозможно, и поэтому наша редакция с редколлегией из этого множества жизненных проблем решили особо выделить на этом этапе только несколько направлений. Одним из важнейших из них является восстановление некоторых участков исторической памяти татарского народа.

Журнал периодически публикует научно-популярные статьи о происхождении татарского народа, о развитии его языка и культуры, о тысячелетних экономических и культурных взаимосвязях татарского и русского народов, о межнациональных общениях народов Волго-Уральского региона. Из этого направления как бы вытекают другие: дружба народов — дружба литератур. Мы охотно публикуем статьи представителей братских литератур страны о татарской литературе или о ее представителях, и наоборот, статьи писателей и ученых-литературоведов нашей республики о литературе братских республик и народов.

За последние годы, да и раньше, в журнале опубликован ряд интересных материалов о межнациональных связях литератур. Если бы их собрать и издать отдельной книгой, было бы очень полезно и для литературной мысли, и для стимулирования интернационального воспитания народа.

Одной из актуальнейших проблем, стоящих как перед обществом, так и перед средствами массовой информации, в том числе и перед «Казан утлары», является воспитание у народа чувства уважения к родному языку. Каждое высокохудожественное произведение, опубликованное в журнале, по сути дела и есть самая действенная пропаганда татарского языка. Однако в современных условиях только такой путь пропаганды родного языка явно недостаточен. Мы должны внушать нашим читателям, что независимо от места проживания в стране, они, как это зафиксировано в документах XIX Всесоюзной партийной конференции и июльского (1988 г.) Пленума ЦК КПСС, имеют право на удовлетворение своих национально-культурных запросов, изучение родного языка, что никто не вправе запрещать национальные школы и т.д.

Стремясь к тому, чтобы татарский народ, разбросанный по всей территории страны, еще больше чувствовал себя единым народом, журнал продолжает и будет продолжать освещать жизнь татар других регионов как в современном плане, так и в историческом аспекте. Циклы статей «Тукаевские места в Уральске», «Очаги татарской культуры в Оренбурге, Уфе» как раз и служат этой цели. На будущее запланированы «Очаги татарской культуры в Ленинграде и Москве».

Чувство патриотизма связано с глубоким знанием своей Родины — и малой, и большой. Беседы со школьниками, да и не только с ними, говорят о том, что население Татарии недостаточно знает о своей республике, о своем районе, городе. В помощь такому «ликбезу» журнал в течение 3 лет вел рубрику «Татарстан — родная колыбель», в статьях которой в краткой форме даны основные сведения о всех 39 районах нашей республики. Получилась своеобразная краткая энциклопедия о Татарии, и ее можно издать отдельной книгой, конечно же, дополнив более свежими данными и сведениями. Эту рубрику, на мой взгляд, неплохо дополняют цикл статей «Древние булгарские города», которые публикуются в каждом номере журнала 1988 года, и материалы о сегодняшней жизни республики.

Я как главный редактор журнала считаю, что без активизации вот таких участков исторической памяти политическая культура современного советского читателя была бы неполноценной.

Обстановка гласности и процесс демократизации общества как бы подхлестнули журналистику. Исчезают запретные темы, смелеет слово писателя и журналиста. Газеты и журналы приковали к себе внимание возросшего контингента читателей. Они стали притягательнее и для рабселькоров. Об этом говорит увеличившийся поток писем и в газеты, и в журналы, и на радио и телевидение. Значит, возросла активность и рабселькоровского движения.

На страницах газет и журналов очень много критического материала. Это, возможно, и неплохо. На этом фоне особое значение и ценность приобретает, на мой взгляд, рассказ о любом положительном опыте хозяйствования. Как мне кажется, нужно поощрять именно это направление рабселькоровского движения. Рабселькоры, как пчелы, по крупицам могут собрать все положительное в обновляющейся жизни советского общества и наполнить бесценным опытом соты перестройки.

1988

Ищи в истории добро

В пионерских лагерях «Артек» и «Орленок», куда собираются дети со всего света, есть очень хороший обычай — знакомить друзей со своим народом. Пионервожатые, побывавшие там вместе с детьми из Татарии, с горечью говорили мне о нежелании наших пионеров участвовать в таких мероприятиях, так как им придется рассказывать о татарах. Действительно, кому охота говорить о том, что его предки когда-то организовали нашествие на Русь, сожгли русские города и села, установили ненавистное иго, за все это биты на Куликовом поле; что они были дикими кочевниками, сплошь неграмотными и т.д., короче, обо всем том, что черпали в школьных учебниках истории?! Благо мы теперь от них отказались. Однако сколько поколений людей воспитано на этих лжеучебниках! И по сей день такое «воспитание» дает свои опасные плоды.

В одном из прошлогодних номеров «Правды» священно-служитель православной церкви самым серьезным образом обвинил татар в том, что они (о боже!) научили русских материться, а народный депутат из Эстонии Тийт Маде в интервью одной шведской газете объяснил якобы присущую русскому народу агрессивность опять-таки дурным влиянием на них татар.

Если мы сегодня хотим, чтобы быстрее залатались трещины в наших межнациональных отношениях, то быстрее, наряду с неотложными политическими и социально-экономическими мерами, должны очистить

учебники, а при помощи них и общественное сознание, от этой ядовитой пыли сталинщины и шовинизма. От нее сегодня страдают не только татары и другие нации, но прежде всего русский народ, чья судьба исторически нераздельна от судеб всех народов нашей Родины.

За многие годы «командировочной» жизни я убедился в том, что слово «татары» широко известно как в нашей стране, так и за границей. Однако о семимиллионном татарском народе и тут, и там знания очень скудные, половинчатые, на уровне упомянутых выше школьных учебников истории. Лет двадцать тому назад, когда в Крыму трудно было встретить крымского татарина, в Доме творчества «Коктебель» один писатель, узнав, кто я и откуда, совершенно серьезно посочувствовал мне и поинтересовался, как это меня пустили сюда... Но самое распространенное заблуждение — отождествление предков моего народа с ордой Чингисхана. Волжско-Камская Булгария — страна пращуров современных татар, чувашей и других народов Поволжья и Приуралья — стала первым серьезным препятствием на пути монголо-татарских завоевателей. Внуку Чингисхана Батыю, воспользовавшемуся междоусобными войнами русских князей и ослаблением их связей с булгарами, удалось захватить крупнейший город средневековой Европы со стотысячным населением. Образовалась Золотая Орда, проглотившая Великий Булгар и русские княжества. На ее руинах через несколько веков поднялось Казанское ханство, в котором разноплеменные предки современных татар объединились в один народ, слились в единую нацию.

А домонгольская история моих предков вкратце такова. До VII века степи Приазовья были населены тюркоязычными булгарскими племенами. После смерти хана Кубрата под давлением Хазарского каганата протобулгарское царство распалось. Часть племен под предводительством хана Аспаруха, среднего сына Кубрата, переселилась на Балканы и, ассимилировавшись с местными славянами, дала основу современному болгарскому народу. Вторая компактная группа, возглавляемая его старшим братом Батбаем, осела на Северном Кавказе и дала корни родословного древа современных балкар. А самая многочисленная группа булгар под предводительством старшего сына Кубрата Кодрака поднялась вверх по Волге и дала начало Волжско-Камской Булгарии. И мои предки до XIV века назывались булгарами, и мы вот уже полтысячи лет носим свое новое имя — татары. С этим именем мы вошли в новейшую историю, с этим именем сегодня строим свое будущее.

А многовековая история моего народа теснейшими узами связана с историей России. Недалеко от слияния Камы с Волгой на высоком берегу безмолвно стоят останки белокаменных строений столицы Волжско-Камской Булгарии. В конце августа этого года сюда съехались представители мусульманского духовенства почти со всех концов света, чтобы отпраздновать 1100-летие со дня принятия нашим краем ислама. Здесь одиннадцать веков тому назад бурлила жизнь, расцветали ремесла, первыми в Европе сварили чугун, дымили бани с водяным отоплением, проходили состязания поэтов. Недалеко от крупнейшего в то время Ага-базара располагались поселения русских, греческих, армянских купцов. Здесь народы общались друг с другом.

Заодно мы были и в Грюнвальдской битве в 1410 году, и когда с ополчением Минина и Пожарского шли защищать Москву от Лжедмитрия, и в крестьянских войнах под предводительством Степана Разина, Емельяна Пугачева; в 1812 году вместе дошли до Парижа, сражались в окопах первой мировой... А в эпохальную ночь с 25 на 26 октября 1917 года в Смольном печатался первый номер газеты «Ярлы халык» («Беднота») на татарском языке, и через шесть часов после победы социалистической революции в Петрограде была объявлена советская власть в Казани... В голодный двадцать первый год мы вместе умирали, а в годы сталинщины потеряли цвет нации. Накануне Великой Отечественной войны Союз писателей республики почти полностью оказался за решеткой. Сегодня именами многих из них названы улицы городов, театры, дворцы культуры, школы. Вместе со всем советским народом татары встали на защиту Родины от фашистского нашествия. Более двухсот его сынов и дочерей стали Героями Советского Союза. Среди них и поэт Муса Джалиль, гильотинированный гитлеровцами вместе с одиннадцатью соратниками по подпольной борьбе, трое из которых были писателями. Знает ли история подобный пример массовой казни писателей одного народа представителями другого? По-моему, нет.

Да, история взаимоотношений татарского и русского народов содержит много интересных страниц. Среди них есть и драматичные, и поучительные. Если некоторые из них являются свидетельствами столкновений ханов и князей, то многие зафиксировали многовековую дружбу и добрососедство, помощь друг другу в голодные и холодные годы хлебом, в строительстве городов и храмов. Именно они дали возможность татарскому народу сказать устами Тукая, что «в лад жили и пели мы с русскими встарь, свидетельством — нравы, привычки, словарь», а русским писателям, ученым, государственным деятелям далекого и недалекого прошлого, как Годунов, Державин, Кантемир, Карамзин, Дашкова, Радищев, Шереметьев, Строганов, Аракчеев, Грибоедов, Панаев, Тургенев, Тимирязев, Салтыков-Щедрин, Рахманинов, Куприн, Достоевский, Чаадаев, Бунин, Милюков, Плеханов, Денис Давыдов, Жуковский, Циолковский и другие, отмечать свое происхождение от татар...[1] Однако в этой истории есть и страницы, написанные в худших традициях периода культа личности и затяжного застоя. Не дела давно минувших веков, а сегодняшняя невнимательность к прошлому народов, однобокое, ненаучное их освещение и толкование как червь подтачивают вековечные корни дерева Дружбы. Нельзя превращать прошлое ни в обиды, ни в амбиции, тем более сегодня, когда национальное самосознание народов повышается небывалыми волнами, выбрасывая иногда на поверхность и без того неспокойной жизни неожиданные по сложности проблемы.

Да, с залпом «Авроры» началась новая летопись моего народа. Ее страницы являются ярким продолжением его тысячелетней истории с богатыми культурными традициями. У татар до недавнего времени был за-

мечательный обычай — во время праздничных чаепитий гости рассказывали друг другу «книжные слова» или читали какую-нибудь знаменитую книгу. Надо сказать, что этот «примитивный» обычай сегодня вытеснен «высокопросвещенным» телевизором. Так вот, такой знаменитой книгой многие века было «Сказание о Юсуфе» татаро-булгарского поэта Кул Гали, чье 800-летие отпраздновано в 1983 году по линии ЮНЕСКО. И после Кул Гали небосвод литературы моего народа освещали яркие поэтические звезды, к сожалению, мало или совсем неизвестные всесоюзному читателю. (Ну что еще могло быть у этого «отсталого» народа в те далекие века?!) В XIII–XV веках жили поэты Кутб, Махмуд Булгари, Хорезми, Кятиб, Саиф Сараи, оставившие большое творческое наследие. Кстати, Саиф Сараи, который родился в 1321 году, своим удачным поэтическим сравнением «Гульдурсун кружилась вокруг возлюбленного своего, как Земля вокруг Солнца» за 140 лет до рождения Коперника «открыл» гелиоцентрическую систему мироздания. Быть может, это просто поэтическая случайность, как, скажем, лермонтовское «Спит Земля в сиянии голубом», написанное за 120 лет до полета Юрия Гагарина. Однако это любопытно.

В XVI–XVII веках жили знаменитые поэты Мухаммедьяр, Мауля Кулый и другие. В те далекие времена поэтам поручались даже важнейшие межгосударственные дела. Как известно из Никоновской или Патриаршей летописи, в августе 1551 года казанскую дипломатическую миссию к Ивану Грозному возглавлял поэт Кул Шариф, который сумел на целый год оттянуть те трагические события, которые потом на три с половиной века притормозили свободное развитие татарского народа. Татарам почти до второй половины XIX века не разрешалось заниматься кузнечным делом (а вдруг начнут ковать мечи?), строить каменные мечети, открывать медресе (слишком укрепят веру), печатать светские книги, издавать газеты и журналы (а вдруг вспомнят свою гордую историю)... Слава богу, в последние годы это разрушительное завоевание, наложившее угнетающий отпечаток на психологию татарского народа, не называется прогрессивным явлением. Возрождающаяся ныне в условиях перестройки отечественная историческая наука, думаю, восполнила правдивыми штрихами истинный облик и татарского, и других народов нашей страны.

Лет двадцать тому назад в Казань приезжал один молдавский писатель. Как истинный интеллигент, он проявил большой интерес к истории татарского народа. По пути в Кокушкино — место первой ссылки В.И.Ленина — я начал ему говорить о том, что татары до революции почти все были грамотными. И он, знакомый с татарами в основном по школьным учебникам истории, не поверил в это. Да можно ли было поверить, ведь десятилетиями твердили наши историки, а вслед за ними и руководители Татарии о том, что в Казанской губернии, где на нужды просвещения отпускалось 12 копеек в год на душу, а на татар и вовсе полкопейки, население на 80 процентов неграмотное?! Тогда мы в Кокушкино взяли 28-й том сочинений В.И.Ленина и на 514-й странице прочитали: «...у казанских татар на 150 человек приходится сейчас 1 мечеть и 1 мулла, у русских и инородцев того же района 1 священник приходится на 1500 душ; у первых одна школа на 100 душ обоего пола; у православных — одна на 1500–3000 человек. Распространение книжной и газетной литературы у мусульман-татар относительно еще более высокое». Действительно, до революции только журналов на татарском языке выходило до тридцати пяти названий, а с 1918 по 1930 год к ним добавилось еще тридцать семь... Издавались они, кроме Казани, в Москве, Ленинграде, Новосибирске, Свердловске, Уфе, Астрахани, Оренбурге, Стерлитамаке, Малмыже... И сегодня в этих городах, да еще в около пятидесяти регионах страны более 5 млн. татар живут большими компактными группами, но давно уже там журналы на татарском языке не издаются.

Примерно то же самое можно было бы сказать и о книгах. Правда, с десяток лет тому назад в Уфе начали было издавать книги и на татарском языке, но это очень прогрессивное дело почему-то вскоре заглохло.

После XIX Всесоюзной партийной конференции вновь лед тронулся — в Казани начал выходить седьмой по счету журнал на татарском языке — молодежный ежемесячник «Идель».

В годы сталинщины по всей России было закрыто огромное количество татарских газет, журналов и театров, в годы застоя татарские школы массово перешли на русский язык обучения. Татарский язык был вытеснен из официального делопроизводства и неумолимо превращался в «кухонный». Создалась реальная угроза его исчезновения, особенно за пределами Татарии. Сохранение, восстановление в гражданских правах и дальнейшее развитие родного языка на сегодняшний день является одной из самых главных национальных проблем татарского народа. Кроме того, еще в первые десятилетия советской власти татарский народ вынужден был дважды сменить свою письменность, то есть перейти сначала на латинский шрифт, а потом на современную кириллицу. Таким образом, был перерезан главный корень памяти нации, соединяющий ее с тысячелетней историей. И только после XXVII съезда партии создались благоприятные условия по восстановлению и оживлению этого корня.

Читатель, наверное, уже вправе задать мне законный вопрос: «Что, в жизни татарского народа не было, что ли, праздников?» Отвечу: были и есть! Многие из них общие со всем многонациональным советским народом, ибо праздники рождаются из самоотверженного труда, а народы общей Родины никак не могут изолироваться в труде. Мой древний народ всегда умел храбро сражаться, славно работать и весело праздновать. Недаром основу нашего народного праздника Сабантуй составляют борьба, скачки и песня. Многие века мой народ и его соседи в Сабантуе находили радость, укрепляли дружбу, и поэтому этот праздник является самой светлой, доброй и мудрой страницей истории татар. А у каждого народа есть свои Сабантуи, и в них живет его душа. И чтобы войти в нее, нужно в истории народа искать добро.

1989

Давайте по справедливости!

(Выступление на III сессии Верховного Совета ТССР)

Хөрмәтле халык депутатлары!

Уважаемые народные депутаты!

В июле 1986 года, через полтора месяца после Чернобыльской катастрофы, мы, 3 татарских писателя, побывали в самом Чернобыле и оказались первыми писателями, переступившими запретную черту той 30-километровой опасной зоны. Нашу такую безрассудную храбрость украинские товарищи оценили, пригласили в Правление Союза писателей и организовали встречу типа «круглого стола». Разговор был обоюдно-полезным, даже, я бы сказал, приятным открытием для украинских товарищей современной татарской литературы.

Они спросили нас, почему мы, писатели Татарии, никогда не участвуем в Шевченковском празднике поэзии? Мы ответили на их вопрос вопросом:

— А почему вы не приглашаете нас?

Они сказали, что ежегодно посылают приглашения в адрес Союза писателей России, уже выбирают, кого направлять в Киев, а выбор России почти всегда падал только на писателей российских областей.

Лет десять-пятнадцать тому назад в нашей республике проводились друг за другом Дни литературы и искусства Узбекской и Азербайджанской Союзных республик. Заранее договорились мы и об ответных мероприятиях. Азербайджан по каким-то причинам не стал приглашать нашу автономную республику, а Узбекистан принял нас в Каракалпакской автономной республике, и принял, надо сказать, очень тепло. И было понятно, что каждый должен знать свой иерархический шесток.

В бытность заместителем министра культуры мне около десяти лет пришлось заниматься проблемой гастролей театральных и концертных коллективов республики. А это и есть хороший путь взаимовлияния и взаимообогащения национальных культур. Выходить за пределы России практически удавалось крайне редко, а ведь на территории остальных союзных республик проживает более миллиона татар. Дело в том, что Госконцерт имел дело, в основном, только с гастрольными организациями союзных республик, а союзные республики, в основном, контактировали только между собой.

Таких примеров я бы мог привести и больше, а мои коллеги писатели, композиторы, художники, кинематографисты могли бы обогатить их своими подобными наблюдениями. Их, наверное, предостаточно и в других сферах нашей жизни.

Когда я думаю о причинах подобных явлений, в какой-то степени ущемляющих национальные интересы, приходит на ум притча о братьях, которые собрались поделить между собой отцовское богатство. То ли старший, то ли средний из них властно изрек: «И на сей раз разделим по-братски». Тогда заплакал младший брат и сказал: «Все по братски да по-братски, а когда же хоть раз будет по справедливости?»

Положение автономных республик я почему-то склонен отождествлять с положением младшего брата, ибо все они входят в территории более «старших» государственных образований, которые называются союзными республиками.

А на вопрос младшего брата «а когда же будет по-справедливости?» в нынешних исторических условиях я вижу только один ответ: «Тогда будет по справедливости, когда мы, бывшие автономии, станем соучредителями Союза ССР». То есть став не первыми или вторыми среди равных, а равными среди равных, таковыми мы можем стать, только подписав Союзный договор не руками брата постарше, а своею собственной рукой. Я надеюсь, что никто не сомневается в том, что рука Республики Татарстан подписываться умеет — ведь она наследует традиции и навыки еще той руки, которая ровно 1005 лет тому назад подписала первый мирный договор с Киевской Русью. Тогда в русских летописях появилось изречение: «Тогда не будет между нами мира, когда камень станет плавать, а хмель тонуть».

Я не понимаю тревоги некоторых товарищей, что, если Республика Татарстан подпишет Союзный договор, всплывет, что ли, со дна Волги булыжник? Думаю, что будет все в порядке — гарантией тому по-настоящему интернационалистическая, взвешенная Декларация о государственном суверенитете Татарской ССР». Далее — подписание Союзного договора не означает разрыв с Россией, с русским и другими народами, населяющими ее. Мы той же рукой подпишем договоры и с Россией. Подписание Союзного договора Татарией, как я понимаю, означает наш отказ от устаревшей иерархической многоступенчатости государственного устройства, которое не позволяет нормальному развитию не только татарского народа, но и всех народов, чьи представители компактно проживают в республике.

В заключение хочу сказать, что нашей стране, чтобы стать воистину Союзом суверенных Советских Республик, в первую очередь необходимо стать союзом спокойных народов. Только спокойные народы, не обозленные ущемленными возможностями, способны устанавливать между собой справедливые экономические, культурные, политические связи, тем самым сплотиться в дружную семью.

Я уверен, если мы сегодня при всем честном народе придем к единому мнению о необходимости подписания Республикой Татарстан Союзного договора, то это единодушие непременно окажет положительное

воздействие на состояние общественной атмосферы в республике.

Народы взаимоконтактируют между собой через конкретных людей. В этом зале такими людьми являемся мы, народные депутаты, своим национальным составом олицетворяющие в основном весь многонациональный народ республики. Именно через нас в этом зале происходят межнациональные контакты и каждый из нас при обсуждении вопросов, касающихся национальных проблем, обязан помнить об этом.

Вопрос о Союзном договоре — архиважный для народов нашей республики, особенно татарского народа, вопрос.

Предлагаю провести по нему поименное голосование.

13 декабря, 1990

Сабантуй в литературе

Сабантуй — гениальное изобретение души татарского народа. В течение многих веков он оказывал и по сей день продолжает оказывать огромное воздействие на всю духовную жизнь татарского народа.

Возникший как средоточие различных обрядовых и развлекательных мероприятий, Сабантуй пробуждал творческие порывы татарского народа на создание новых игр, новых песен, плясок, мелодий, наиболее удачные из которых, отшлифовавшись в сотнях поколений, дошли до нас. Многие из них сейчас вошли в золотую сокровищницу татарской культуры.

Во время Сабантуев особым спросом пользовались плясовые такмаки (частушки). Таких частушек тысячи и тысячи, и лучшие из них собраны в академических изданиях по татарскому фольклору. Вот несколько примеров:

Бас-бас эзенә,
Күз тимәсен үзенә;
Яшел чирәм үсеп тора
Аяк баскан эзенә.
(На следы ее ступи,
И от сглаза сбереги;
Зеленая трава встает
От касанья ее ног.)

Бие, бие, Хәйбулла,
Биегән кеше бай була;
Биегән кеше бай булганчы,
Карт алаша тай була.
(Хайбулла, скорей спляши,
Богатеют плясуны;
Пока богатеет танцор толком,
Станет мерин жеребенком.)

Дошедшие до нас из глубины веков тексты сотен игровых песен обязаны своим происхождением именно Сабантую. Целый том двенадцатитомного академического издания «Татарское народное творчество» (Казань, Татарское книжное издательство, 1980, 320 с.), удостоенного Государственной премии Республики Татарстан, посвящен именно таким песням.

Сабантуй как философское явление, как значительное событие жизни татарского народа сам стал предметом литературного осмысления и изображения. Он стал основой пословиц и поговорок («Сабантуй — веселье на день, а настроение — на целый год», «Сабантуй раньше всех чует скакун», «Если скакун не поскачет на сабантуе, то подохнет в стойле», «Сабантуй — россыпь золота», «Весна журавля возвращает на родные озера, а человека — на сабантуй»...) Многие народные сказки («Дутан батыр», «Алпамша», «Камыр батыр» и т.д.) , эпос татарского народа XV века «Идегей» и многие легенды дают нам представление о том, какими были состязания древних сабантуев.

В 1767 году императрица Екатерина Вторая посетила Казань. Приветствуя ее, школьники прочитали такие стихи:

...А каких, с себя начну: родом я Татарин,
Всем скажу, скажу нечтось от Ординских таин.
Мы чли Махмета с зятем ево и Ал-коран,
Хасана, Гусейна да праздник наш Сабан...

Татарские писатели разных поколений от Галимджана Ибрагимова (1887–1938) до настоящего времени посвящали произведения Сабантую. Заметными явлениями татарской литературы стали произведения С.Хакима, Э.Давыдова, Б.Рахмата, М.Карима, Г.Афзала, Ш.Галиева, И.Юзеева, А.Баянова, Р.Ахметзянова, Т.Миннуллина, З.Маликова, Р.Миннуллина, Г.Рахима, А.Рашитова, Л.Шакирзяновой, Х.Аюпова и многих других поэтов и прозаиков, воспевающие веселую мудрость древнего, но вечно молодого праздника татарского народа Сабантуй. И радиоспектакль по моей поэме «Сабантуй» более четверти века ежегодно звучит по

татарскому радио.

Действительно, как сказано в стихотворении:

Нет учета сабантуям.
Неизвестно: сколько лет,
в сердце праздником бушуя,
он в татарине живет.
И блистая на майданах,
и взывая песни лить,
учит Сабантуй любого
как на свете бодро жить!

Татарстанда
дәүләт телләре,
дәүләт символлары

О Государственном гербе и Государственном флаге Республики Татарстан

(Доклад к VII сессии Верховного Совета Татарской ССР)

Хөрмәтле халык депутатлары!

Уважаемые народные депутаты!

Работа по созданию государственных символов Республики Татарстан была начата еще тогда, когда существовал Союз Советских Социалистических Республик, шла интенсивная подготовка Союзного договора, предусматривающего радикальное обновление страны в целом и Российской Федерации в частности. Однако в этот период произошли существеннейшие изменения, которые затронули глубинные основы нашего государственного строя и административно-территориального устройства самого государства. Распался Союз Советских Социалистических Республик, сорвался Союзный договор, в силу чего не состоялся Союз Советских Суверенных государств. Вслед за политическим размежеванием возникла угроза экономического разъединения страны. Договор об экономическом сотрудничестве подписали только восемь из пятнадцати бывших Союзных республик. Печально известные события 19–21 августа текущего года еще больше убыстрили центробежные стремления составных частей некогда мощного, единого Советского государства — бывшие союзные республики приняли акты о своей государственной независимости.

Бывшим автономиям реально грозит утеря даже былых прав и возможностей.

Наступил период непредсказуемой, частой смены ориентиров как в общественном сознании, так и в сознании каждого из нас.

Нужно прямо сказать, что все это оказало негативное воздействие на ход реализации Республикой Татарстан Декларации о своем государственном суверенитете, в том числе и на создание государственных символов. Однако эти процессы не смогли ни опровергнуть, ни расшатать основы названного государственно-правового документа — Декларация о государственном суверенитете Республики Татарстан выстояла в многочисленных политических ураганах, неоднократно доказав при этом свою историческую оправданность. И, как вам известно, она является тем документом, на основе которого была организована работа по созданию госсимволов нашей республики.

Уважаемые народные депутаты!

Представленные вам образцы Государственного герба и Государственного флага Советской Социалистической Республики Татарстан являются итогом многомесячной работы подготовительной группы Конституционной комиссии по государственной символике. Наша группа в составе трех народных депутатов, а именно: тт.Косулина В.А., Хасановой М.Ш. и Харисова Р.М., как и другие подготовительные группы Конституционной комиссии, ответственные за определенные главы будущего Основного Закона республики, работала самостоятельно, автономно. Работа была начата в октябре 1990 года с совещания, на котором были выработаны подходы к созданию государственных символов республики. От имени подготовительной группы я благодарю народного писателя Татарстана Амирхана Еники, профессоров Мирфатиха Закиева, Индуса Тагирова, Миркасима Усманова, ученого-нумизмата Азгара Мухамадиева, историков Равиля Фахрутдинова, Рамзи Валеева, искусствоведа Махмута Нигметзянова, журналистов Евгения Лисина и Талгата Бареева за их ценные советы и рекомендации, своевременно полученные нами на начальном этапе.

Особую благодарность заслуживают газеты, радио и телевидение республики, которые за весь период работы над созданием госсимволов провели огромную разъяснительную работу.

Республиканская научная конференция «Концептуальные основы Конституции Татарской ССР», состоявшаяся 26 октября 1990 года, одобрила и поддержала планы и подходы подготовительной группы. В ноябре 1990 года Президиум Верховного Совета республики принял решение об объявлении закрытого конкурса

на создание Государственных гимна, герба и флага Республики Татарстан.

Сейчас мы уверенно можем сказать о том, что поступили правильно, выбрав самый демократичный путь, каковым, на наш взгляд, является закрытый конкурс. Конечно, отечественная история знает и другие примеры, когда столь ответственные задачи ставились перед коллективами авторов или даже отдельными авторами. Так, герб Советского Союза создан коллективом авторов, герб Армянской ССР — академиком живописи Мартиросом Сарьяном, а герб Туркменистана — академиком А.Карелиным. К работе по созданию госсимволов союзных республик в свое время были привлечены выдающиеся художники страны академик Е.Лансере, профессор И.Шарлемань и другие.

Первый герб автономной республики Татарстан был создан выдающимся художником татарского народа Баки Урманче совместно с писателем Шамилем Усмановым к 25 июня 1920 года, т.е. к дате образования ТАССР. Этот герб просуществовал до 1922 года, т.е. до образования СССР. Автономным республикам, как известно, государственные символы потом спускались сверху в безоговорочно готовом виде. Ими становились гербы и флаги тех союзных республик, в состав которых входили автономии. Так, гербом Татарской Автономной Советской Социалистической Республики стал герб РСФСР, дополненный надписями «Татарстан АССР» и «Барлык илләрнең пролетарийлары, берләшегез!»

Такой подход соответствовал целям и логике нашего тоталитарного, ранжированного по вертикали государства, фактически ликвидировавшего конституционные права и свободы, делящего народы и нации на большие и малые, а их территории на разновысокие образования по правовому статусу. Провозглашение Деклараций о государственном суверенитете для бывших автономий стало долгожданным историческим шагом в направлении к истинному равноправию и свободе. Оно дало возможность народам с усеченными правами заинтересованно, исходя из собственных экономических, политических, социально-культурных и национальных потребностей, заниматься подлинным законотворчеством, частью которого является и создание собственных государственных символов. Государственный герб, флаг, гимн — символы суверенности государства, и поэтому создание и принятие их является внутренним, законным делом каждой суверенной республики. Конкурс официально был объявлен со дня опубликования его условий на страницах республиканских газет, т.е. с 14 ноября 1990 года по 1 февраля 1991 года. Однако он практически продолжался до самых последних дней. Широкое оповещение через республиканские газеты, телевидение и радио, а также через ТАСС расширило круг авторов. В нем приняли участие представители различных регионов страны от Прибалтики до Средней Азии, люди разных национальностей, возрастов, вероисповеданий, политических течений. Проведение в бывшей автономии конкурса на создание госсимволов, равно как и всенародное избрание своего первого Президента, не осталось вне внимания зарубежных средств массовой информации. В итоге подготовительная группа получила более 200 эскизов и предложений по гербу и флагу Республики Татарстан. В марте и июне 1991 года были организованы телевизионные передачи с демонстрацией лучших к тому времени эскизов, в результате чего было получено еще несколько десятков работ. По телевидению были показаны и представленные вам образцы.

15 апреля 1991 года Конституционная комиссия заслушала отчеты всех подготовительных групп, в том числе и по государственным символам. Было решено до июня текущего года продолжить прием работ, затем организовать в помещении Президиума Верховного Совета республики выставку лучших эскизов. В июне месяце эта выставка была организована и к ней подготовительная группа допустила 55 эскизов. На фоне этой выставки 19 июня состоялось заседание Президиума Верховного Совета, которое приняло решение о том, что ни один из представленных эскизов не может быть принят как окончательный вариант Государственного герба и Государственного флага Татарской ССР. В этом же решении было сказано, что авторы, выступающие под девизами «Азатлык», «Лилия», «Сегодня лучше, чем вчера» достойны поощрения. Авторам эскизов «Лилия» и «Азатлык», у которых были проекты и герба и флага, поручалось совместно с подготовительной группой с учетом замечаний и предложений Президиума Верховного Совета создать индивидуально или коллективно окончательные варианты госсимволики республики.

Призерами закрытого этапа конкурса стали рабочий КамАЗа Тимергалеев С.М. (девиз «Сегодня лучше, чем вчера»), художник Татарского книжного издательства Чукомин Б.А. (девиз «Азатлык») и народный художник Татарстана, лауреат Государственной премии республики имени Г.Тукая известный график Хазиахметов Т.Г. (девиз «Лилия»).

В дальнейшем подготовительная группа, подкрепленная членами Президиума Верховного Совета тт. Калашниковым Н.Г., Миннуллиным Р.М., Салаховым И.И., вела индивидуальную работу с каждым из авторов. Художники Хазиахметов и Чукомин решили не объединяться, а доработать свои проекты индивидуально. Они были ознакомлены со всеми поступившими на конкурс эскизами гербов и флагов.

5 августа текущего года подготовительная группа с помощью некоторых членов Президиума и Конституционной комиссии из двух проектов герба и флага, представленных тт. Хазиахметовым и Чукоминым, выбрала работу народного художника республики Тавиля Гиниятовича Хазиахметова как наиболее совершенную и по форме, и глубокую по содержанию.

9 августа текущего года Президиум Верховного Совета рассмотрел предложенные подготовительной группой образцы герба, флага и их описания и поручил постоянным комиссиям предварительно обсудить их. Эти варианты были опубликованы во всех газетах республики и по сей день идет их всенародное обсуждение. Хочу вам напомнить, что флаг в том варианте был с вертикальными сине-бело-красными полосами и с чашеобразным полумесяцем и пятиконечной красной звездой. Эта же эмблема составляла и основу герба,

которую обрамляли золотистые пшеничные колосья.

Ход обсуждения этих вариантов Государственного герба и Государственного флага Республики Татарстан, да и многочисленные письма, полученные редакциями газет, Гостелерадио и подготовительной группой, выявили такие проблемы, которые вызвали определенные сомнения в возможности консенсуса во время принятия их Верховным Советом.

Я считаю необходимым вкратце остановиться на этих проблемах, ибо их разбор является актуальным и для понимания новых, представленных на этой сессии, вариантов Государственного флага и Государственного герба нашей республики. Тем более — и на сегодняшних вариантах присутствует и зеленый, и белый, и красный цвета, а на одном из вариантов — сочетание полумесяца с пятиконечной звездой.

Но до этого я процитирую статью известного ученого-геральдиста Ю.Н.Короткова:

«Первоначально геральдические цвета имели символическое значение: золото означало богатство, силу, верность, чистоту, постоянство; серебро — невинность; голубой цвет — величие, красоту, ясность; красный — храбрость; зеленый — надежду, изобилие, свободу; черный — скромность, образованность, печаль; пурпуровый — достоинство, силу, мужество» (ЕСЭ, т.6, с. 342–344. Статья «Геральдика».)

И в настоящее время такая интерпретация геральдического смысла цветов продолжает иметь место. В то же время символическое значение некоторых цветов наполнено новым содержанием: красный цвет символизирует еще и борьбу, радость, жизнь; белый цвет — миролюбие, чистоту помыслов (недаром флаг парламентеров белого цвета).

Изображение солнца символизирует счастье, радость и светлое будущее, звезда символизирует маяк, ориентир (путеводная звезда); полумесяц — символ плодородия и мечты; раскрывшийся цветок лилии — символ возрождения, расцвета; колос — труд и богатство.

Как вам известно, это толкование геральдических символов было опубликовано в газетах республики, передано по телевидению. Однако в многочисленных письмах читателей, выступлениях отдельных народных депутатов в постоянных комиссиях и символы, и цвета трактуются односторонне. Многие неравнодушны к отсутствию или присутствию в госсимволах зеленого цвета. Некоторые хотят его выдать за «национальный цвет» татарского народа.

В связи с этим нужно сказать, что такое утверждение под собой не имеет научных оснований. Оно не подтверждается ничем. Татарский народ, как и все остальные народы мира, для удовлетворения своих эстетических потребностей пользовался всей полнотой цветовой палитры. Речь может идти только о том, какими цветами он пользовался чаще и в каких случаях. Как показывает прикладное искусство, татарский народ в своих вышивках, ткачестве, кожаных аппликациях, в домашнем убранстве предпочитал сочетание белого с красным.

В то же время другие сомневаются в правомерности использования зеленого цвета вообще, видя в нем цвет ислама и подозревая автора и подготовительную группу в протаскивании символа религии татарского народа в герб и флаг. Во-первых, нельзя забывать о том, что есть на свете татары-мусульмане и есть татары-христиане. Во-вторых, в зеленом нельзя видеть только цвет ислама. Как остроумно заметил один из членов Президиума, чтобы в нашей интернационалистской республике ничто не напоминало об исламе, давайте перекрасим в другие цвета траву и кроны деревьев. В нашем случае зеленый цвет употреблен как символ надежды, свободы, и нет никакого основания начинять его религиозным значением. Кстати, в флагах и гербах Боливии, Бразилии, Венгрии, Гренады, Ирландии, Италии и многих других государств присутствует зеленый цвет, и это никого в этих христианских странах не шокирует. А в флагах многих стран, таких, как Австралия, Андорра, Бахрейн, Бельгия, Дания, Египет, Иран, Ирак, Канада, Тунис, Турция, Япония, присутствует красный цвет, но это не говорит о социалистическом выборе этих стран.

Гораздо сложнее обстояло и обстоит дело с толкованием изображения полумесяца. Отдельным народным депутатам, да и авторам писем, статей в газетах, которые даже ратуют за присутствие изображения полумесяца, не нравится расположение его чашей. Они рекомендуют расположить его острыми концами вбок, т.е. в виде сильно загнутой закрывающейся скобки. С учетом этого подготовлен и такой вариант. А другие в полумесяце видят только символ ислама.

Однако автор дает этому изображению абсолютно светское, даже поэтическое значение, а именно — символа мечты, плодородия.

Полумесяц, в отличие от креста, воистину являющегося культовой принадлежностью христианского вероисповедания, прежде всего является символом лунного календаря, и поныне используемого во многих восточных странах. На минаретах мечетей в наших краях он используется и для обозначения географического местонахождения Каабы — священного места мусульман всего мира.

Во время заседаний постоянных комиссий народные депутаты были ознакомлены с дореволюционными гербами народов и губерний России, собранными ученым Сперансовым Н.Н. в альбоме «Земельные гербы России XII–XIX вв.» С точки зрения обсуждаемого вопроса интересен тот факт, что в гербах изрядного количества городов присутствует полумесяц: Омска, Белозерска, Чугуева, Кишинева, Березны, Семипалатинска, Измаила, Костромской губернии, Тифлисской губернии, Оренбургской губернии, Кубанской области и т.д. Некоторые полумесяцы в них в сочетании с пятиконечной звездой. И возникает вопрос, неужели и они несли религиозное содержание? Однако как видно из описания, даже в годы, когда религия не была отделена от государства, а основы идеологии были пропитаны религиозными идеями, авторы гербов не начиняли геральдические символы духовным содержанием. Возможно, они были хорошо осведомлены в том, что ни

мусульманская мифология, ни сама священная книга Коран не рассматривали полумесяц как символ, знак или культовую принадлежность ислама. Выдающийся ученый-исламовед, историк, муфтий Ризаэтдин Фахретдинов в статье «Изображение полумесяца у мусульман», опубликованной в журнале «Шура» № 2 за 1910 год, категорически отрицает причастность полумесяца к мусульманской символике. Об этом можно прочитать в газете «Социалистик Татарстан» за 11 октября 1991 года. Изображение полумесяца, тем более полумесяца с пятиконечной звездой, никогда не было на чалме или одежде мусульманского священнослужителя, а вот на папахе Мулланура Вахитова было. И это в 1918 году, когда религия уже была отделена от государства. В одном из вариантов нового герба мы эту эмблему сохранили.

Возникали вопросы и по поводу надписи «1990.30.VIII», которая является для народов Татарстана воистину исторической датой.

В связи с этим можно сказать следующее. Во-первых, гербы многих стран, например, Албании (24 мая 1944), Афганистана (1348), Болгарии (9.IX.1944), Бразилии (15 ноября 1889), Гватемалы (15 сентября 1821), Гондураса (15 сентября 1821), Кипра (1960), Югославии (29.XI.1943) содержат подобные надписи. Однако автор и подготовительная группа согласились с тем, что нет смысла отсекать этой датой глубокие корни государственности татарского народа и отказались от размещения его в гербе.

Несколько слов и о надписи «Татарстан», помещенной в верхнюю, коронную часть герба. В ходе обсуждения некоторые народные депутаты предлагали убрать ее вовсе, а другие — написать полное название нашего государства, установленное Декларацией о государственном суверенитете, т.е. как «Татарская Советская Социалистическая республика — Республика Татарстан». Однако подготовительная группа и в новых вариантах сохранила предложение автора герба. И вот почему: в соответствии с Декларацией о государственном суверенитете, провозгласившей два государственных языка в республике, название республики нужно было бы написать и на татарском, и на русском языках. Это привело бы к шрифтовой перегрузке герба и снизило бы его художественный уровень, ничего существенного при этом не добавив к смысловой стороне. В данном случае слово «Татарстан» является не столько названием государства, сколько его конкретным, однозначным словесным обозначением, доступным каждому, кто умеет читать. Конечно, можно было бы выбрать путь аббревиатурного изображения: ТССР. Однако такой подход в нашем случае тоже не может считаться удачным, ибо аббревиатура может расшифровываться и как Туркменская ССР, и как Таджикская, и как Тувинская, и как Татарская.

Рассматривался и третий вариант — сочетание полного слова Татарстан с аббревиатурой ССР. На татарском языке полное название республики произносится так: Татарстан Совет Социалистик Республикасы, т.е. Татарстан ССР. Точный перевод этого названия на второй государственный язык, т.е. на русский, должен звучать так: Советская Социалистическая Республика Татарстан, т.е. ССР Татарстан, а не Татарская Советская Социалистическая Республика. Кстати, от такого неточного перевода названия своих республик на русский язык уже отказались Кыргызстан, Молдова, Казахстан, Беларусь и ряд других бывших союзных и автономных республик. Короче говоря, если бы мы пошли по пути сочетания полного слова с аббревиатурой, то в гербе появились бы надписи «Татарстан ССР» и «ССР Татарстан», что тоже вызвало бы немалое число недоуменных вопросов. Поэтому подготовительная группа и в новом варианте герба поддержала идею автора о включении слова «Татарстан» без определений. Так в достаточной мере учитывается как Декларация о государственном суверенитете, так и феномен многоязычности республики. При помощи этого атрибута достигается максимальная узнаваемость герба Татарстана, так как один только изобразительный ряд не способен в такой степени конкретизировать его содержание. Кстати, в гербах Австралии, Афганистана, Боливии, Бразилии, Италии, Конго и многих других стран тоже есть название страны. Хотелось бы сказать и о том, что в герб при всем желании невозможно вместить даже самые характерные символы многообразной социально-экономической, общественно-политической жизни многонациональной республики и сведения о ее государственно-политическом устройстве. Так же невозможно при помощи лаконичного символического знака изобразить социалистический или капиталистический выбор и советскую форму правления государством.

В новых вариантах Государственного герба появились изображения силуэта башни Сююмбике и Зиланта — крылатого змия. Башня Сююмбике является современным архитектурным символом столицы Татарстана. Зилант — на геральдическом щите — это герб дореволюционной Казани. Он был основой и герба Казанской губернии, учрежденного в XVIII веке. Изображение этого полиморфного существа было гербом и Казанского ханства и развевалось на его золототканом флаге. Как утверждает известный историк и искусствовед Ф.Х.Валеев, изображение этого фантастического существа легло в основу герба Волжской Булгарии (Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья. Йошкар-Ола, 1975. С. 101). Оно, — летающее, ползущее, бегающее, изрыгающее из пасти огонь, имеющее львиные когти, орлиный клюв, очевидно, выражало символику могущества, всесилия и непобедимости. На днях в газете «Шәһри Казан» опубликована статья доцента университета М.Бакирова, где дается исчерпывающее объяснение этого древнего геральдического символа. Можно смело предполагать, что во время знаменитого заключения мирного договора между царем Булгара Мухаммедом и великим князем Киевской Руси Владимиром Святославичем в 985 году развевалось знамя именно с таким изображением. Это фантастическое существо — единственное из всех булгарских символов, дошедших до наших дней, переходя от герба к гербу, от флага к флагу разных эпох, государств и не утратившее свое геральдическое значение. Поэтому включение его и в современные госсимволы суверенного Татарстана является вполне объяснимым и оправданным.

Уважаемые народные депутаты!

С учетом рекомендации постоянных комиссий Верховного Совета подготовительная группа выносит на ваше рассмотрение три варианта Государственного флага и три варианта Государственного герба Республики Татарстан.

Государственный герб Республики Татарстан представляет собой изображение сияющего на голубом фоне солнца, расположенного между лепестками расцветшей лилии, в основании цветка два золотых колоса; их обрамляют два флага; в верхней части герба надпись «Татарстан», в нижней части геральдический щит с изображением Зиланта.

На цветном изображении солнце, его лучи, колосья, обрамление щита золотистые; лилия, крылья, жало и кончик хвоста Зиланта — красные; флаг зелено-бело-красный; надпись — черная.

II вариант отличается от I тем, что на белом диске солнца расположен золотистый полумесяц с пятиконечной звездой. Полумесяц острыми концами смотрит влево и направлен чуть вверх.

III вариант отличается от I тем, что на белом диске солнца расположен Зилант, а на геральдическом щите красный силуэт башни Сююмбике.

Государственный флаг Республики Татарстан представляет собой прямоугольное полотнище, с горизонтальными полосами зеленого, белого и красного цветов. Белая полоса составляет 1/15 ширины флага и расположена между равными по ширине и длине полосами зеленого и красного цветов. Зеленая полоса наверху. Отношение ширины флага к его длине — 1:2.

II вариант отличается от первого тем, что в центре флага в белом круге расположен золотистый полумесяц с пятиконечной звездой, как в гербе.

III вариант отличается от первого и второго тем, что в белом круге изображение Зиланта. Диаметр белого круга составляет 1/2 ширины флага.

Варианты герба и флага не обязательно рассматривать в комплекте. К принятому варианту герба можно подбирать любой из представленных вариантов флага.

Представленные образцы герба, созданные с учетом основных положений геральдики, сложившихся в течение веков, достаточно ярко и полно отражают Декларацию о государственном суверенитете Советской Социалистической Республики Татарстан. Они строги и солидны, ярки и лаконичны, состоят из понятных всем общепринятых символов. Немаловажным является и то, что они связаны с историей нашего края и в меру обладают национальным колоритом татарского народа, давшего название нашей республике. Эти образцы герба хорошо учитывают и многоцелевое свое назначение: они величавы и привлекательны и в составе круглой печати, и как эмблема Почетных Грамот, различных государственных деловых бумаг и бланков...

Уважаемые народные депутаты!

Как гласит известная народная мудрость, на вкус и цвет товарища нет. И это действительно так, ибо каждый человек, определяя свое отношение к вещам и явлениям, исходит из своего житейского опыта, опирается на свою внутреннюю культуру. Естественно, так будет и сегодня, когда мы будем рассматривать представленные образцы Государственного герба и Государственного флага Советской Социалистической Республики Татарстан. И искренне хочется, чтобы это обсуждение было максимально свободным от тех идеологических догм, которые привели общественную жизнь к засоренности, экономику к кризису, национальную политику к глубоким извращениям. Я обращаюсь к депутатским группам быть максимально терпимыми и ответственными как при обсуждении, так и при принятии новых госсимволов Республики Татарстан.

В представленные образцы Государственного герба и Государственного флага авторами заложены очень человечные идеи, теплые чувства и светлые представления о будущем Республики Татарстан и они, как нам кажется, найдут отклик в душе народа республики.

Октябрь, 1991

О Государственном гимне Республики Татарстан

(XVII сессия Верховного совета РТ)

Хөрмәтле Президент!

Хөрмәтле Татарстан халык депутатлары!

Татарстан Республикасының Дәүләт гимнын барлыкка китерү буенча озаккарак сузылган эш үзенең тәгәлләнү ноктасына якынлашып килә. Аның соңгы, финиш этабын төрле катлаулыклардан арындыру максатыннан, Дәүләт гимны турындагы кереш сүземне икенче, барыбызга да тәрҗемәсез аңлашыла торган дәүләт телебездә дәвам итүне хәерлерәк дип саныйм.

Близится к завершению, а мы надеемся на это, затянувшаяся многотрудная работа по созданию еще одного символа государственного суверенитета Республики Татарстан — Государственного гимна.

Работа над гимном оказалась намного сложнее, чем работа над Государственным флагом и Государственным гербом Республики Татарстан. Она была начата на научно-практической конференции 26 октября 1990 года, где была выработана концепция госсимволов Республики Татарстан, в том числе и Государствен-

ного гимна. Эта концепция нашла воплощение в приложении к постановлению ВС от 6 декабря 1990 года, которым были утверждены условия конкурса по созданию госсимволов Республики Татарстан. Там было записано, что: «На конкурс по гимну принимаются музыкальные произведения без текста (клавир или партитура...)». Условия конкурса были опубликованы во всех существующих республиканских газетах, объявлены по радио и телевидению в период с 10 по 20 ноября 1990 года.

В адрес нашей комиссии, которая вначале состояла всего из 3-х человек (Харисов, Хасанова, Косулин), поступило более 150 писем с различными предложениями и много конкретного нотного материала.

В 1991 году было организовано несколько передач по телевидению и радиовещанию с демонстрацией проектов гимнов в фортепьянном исполнении.

В 1992 году наша комиссия, пополненная народными депутатами Калашниковым Н.Г., Миннуллиным Р.М., Салаховым И.И., в основном работала над проектами Государственного флага и Государственного герба, и работа над проектом Государственного гимна была чуть отодвинута на второй план.

С начала 1993 года мы попросили помощи у профессиональных музыкантов — преподавателей Казанской консерватории. Любезно согласились помогать нам ректор консерватории профессор Р.К.Абдуллин, профессора А.Ф.Хайретдинов, З.Г.Хисматуллина, А.Х.Абдуллин, Ш.С.Амиров, доценты Ю.Н.Исанбет, Ш.Х.Монасыпов, А.Л.Маклыгин, гл. дирижер театра оперы и балета В.М.Васильев, среди которых лауреаты госпремий Татарстана, народные артисты РФ и РТ, лауреаты Всесоюзных и международных конкурсов.

В октябре 1992 года этот вопрос обсуждался на пленуме Союза композиторов республики с заслушиванием проектов гимна.

Музыковедческая секция Союза композиторов письмом от 19 октября 1992 года за подписью председателя СК Рашида Калимуллина рекомендовала нам вот что (читаю дословно):«Учитывая, что государственный гимн должен, во-первых, иметь черты гимничности в самой музыке, во-вторых, быть броским, легко узнаваемым и запоминаемым, в-третьих, быть доступным для восприятия за пределами Татарстана, в-четвертых, быть достаточно апробированным, художественно полноценным произведением, можно рекомендовать для дальнейшего рассмотрения в качестве основы гимна следующие произведения:

1) Р.Яхин «Туган ягым»,

2) Татарская народная песня «Тәфтиләү» в интерпретации автора балета «Шурале» Ф.Яруллина.

Разумеется, обе темы требуют некоторой доработки соответственно поставленной задаче».

Комиссия народных депутатов совместно с группой компетентных музыкантов и музыковедов с февраля 1993 года по настоящее время пять раз (15/II, 11/V, 20/V, 21/VI, 6/VII) прослушивали проекты гимнов. Всего мы прослушали более 30 проектов гимна в фортепьянном исполнении. 3 раза было организовано прослушивание проектов гимна в исполнении симфонического оркестра. 20 мая 1993 года в исполнении симфонического оркестра народным депутатам было предложено 5 проектов гимна, среди которых были произведения С.Сайдашева, М.Латыпова, Г.Ильясова, Ф.Яруллина и Р.Яхина. Во время этого прослушивания было роздано 142 анкеты с целью определиться, можно ли предложить в повестку дня сессии проект Закона о государственном гимне Республики Татарстан. Опрос народных депутатов показал, что можно, ибо один из проектов набрал 58 процентов голосов участников, т.е. 80 голосов народных депутатов.

В связи с этим я хотел бы внести ясность в цель проведенного опроса. Он не ставил целью определение рейтингового положения проектов гимна. Глубоко уважая музыкальный вкус нашего депутатского корпуса, я призвал бы своих коллег довериться и мнению высококомпетентной общественной комиссии из музыковедов, музыкантов-преподавателей Казанской консерватории.

Я приведу целиком и полностью заключение этой комиссии после прослушивания от 20 мая 1993 года и подтвержденное на последующих заседаниях.

«Участвуя в работе по оценке проектов Государственного гимна Татарстана, комиссия, состоящая из преподавателей Казанской консерватории, исходила прежде всего из соответствия музыки требованиям жанра. Гимн — это торжественная, славильная песнь с ясно выраженным величавым характером музыки. Таких произведений среди предложенных на объявленный конкурс было очень мало. Но государственные гимны возникают не обязательно как новые самостоятельные произведения. История знает случаи, когда основой гимна становились известные слова и напевы или новый текст писался на уже бытовавшую мелодию. Именно поэтому как проекты будущего гимна Татарстана были рассмотрены отдельные произведения, написанные ранее и по другому поводу. Пять из них в исполнении симфонического оркестра были предложены для окончательного отбора. Эти произведения достаточно хорошо известны слушателям, поэтому разговор о них возможно вести с указанием имени автора.

Комиссия считает, что вопрос об использовании как основы будущего Государственного гимна Татарстана может стоять в связи с двумя из них — песней Рустема Яхина «Туган ягым» и татарской народной песней «Тәфтиләү» в том варианте, как она трактована Фаридом Яруллиным в балете «Шурале».

При этом комиссия исходила не из тех аранжировок, которые были представлены на конкурс, и не того конкретного исполнения симфоническим оркестром филармонии, которое было осуществлено, а больше из музыкального текста произведений, из тех потенциальных возможностей, которые в них заложены. Что же касается аранжировки и исполнения, они требуют корректировки.

«Туган ягым» и «Тәфтиләү» могут звучать торжественно, празднично, по-настоящему гимнически. Они заслуживают высокой оценки в художественном отношении. Не вызывают сомнений личности их авторов, что немаловажно для репутации государственного гимна. Одна песня создана талантливым композитором,

тонким музыкантом Рустемом Яхиным, другая представляет классический образец народного творчества. Эти мелодии легко запоминаются и легко ложатся на слух слушателей разных национальностей. Они не замкнуты на национальных элементах, в их музыкальном языке, особенно гармонизации, ясна связь с европейскими традициями. Можно надеяться, что звучание гимна, созданного на их основе, будет достойно свидетельствовать о духовном уровне татарского народа.

Другие произведения, исполненные оркестром, обладая теми или другими привлекательными чертами (особенно песня Г.Ильясова), не включают в себя полный комплекс элементов, способных сделать их государственным гимном. В них мало собственно гимничности, преобладает обыкновенная маршевость, официальная внешняя парадность. Таких произведений писалось много, в определенном смысле они обыденны, элементарны, легковесны. Они несут в себе черты так называемой «советской массовой песни», связанной с конкретной общественно-исторической обстановкой, уже отошедшей в прошлое. Как основа государственного гимна они простоваты. Но вполне можно допустить, что они могут быть избраны в качестве гимна какой-либо общественной структуры. Например, военной — как произведения С.Сайдашева и М.Латыпова, или молодежной — как произведение Г.Ильясова. Однако функцию эмоционального объединения всего народа Татарстана они вряд ли смогут осуществить. Не способствует этому и их художественный уровень».

Исходя из вышеизложенного на совместном заседании комиссии 21 июня 1993 года мне поручили:

1) объявить через средства массовой информации о прекращении приема новых проектов Государственного гимна РТ; Это было сделано 22 июня 1993 года через газеты «Татарстан хәбәрләре», «Известия Татарстана» и радио.

2) предложить Верховному Совету РТ только два проекта гимна: на основе произведения Рустема Яхина (№ 5 во время последнего прослушивания) и на основе «Тәфтиләү» (№ 3). Но до этого я предлагаю вспомнить все пять проектов гимна в исполнении симфонического оркестра в записи в том порядке, в каком они были прослушаны депутатским корпусом.

А для этого есть возможность оба эти проекта прослушать в исполнении духового оркестра военного училища. Дирижер — майор Александр Сергеевич Шураев. От имени комиссии предлагаю один из этих проектов принять за основу Государственного гимна Республики Татарстан.

А до исполнения от души благодарю за оказанную комиссии помощь Казанскую консерваторию, Министерство культуры, гостелерадио, Союз композиторов Татарстана, газеты республики, филармонию, симфонический оркестр, духовой оркестр военного училища, их руководителей, а также Фуата Мансурова, Анатолия Шутикова.

14 июля, 1993

Терминология буенча фәнни конференция кирәк

Соңгы елларда татар теле чит телләрдән сүзләрне, бигрәк тә терминнарны күпләп ала башлады. Кайбер газета, журналлар, авторлар алтмыш-җитмеш ел дәвамында татар телендә кулланышта булган терминнар, төшенчәләр белән эш итсәләр, икенчеләре телебез өчен өр-яңа булган йә булмаса онытылып беткән, халкыбызның күпчелегенә инде аңлашылмаганнарын гамәлгә кертергә тырышалар. Хәтта бер үк мәкаләдә, бер үк җөмләдә бер үк мәгънәне белдергән төрле термин-төшенчәләрне (республика — җөмһүрият, экономика — икътисад, политика — сәясәт, культура — мәдәният, редактор — мөхәррир, класс — сыйныф, прогресс — тәрәккыят, начальник — башлык-җитәкче һ.б., һ.б.) куллану очракларын көннән-көн ешрак күрәбез. Алар янәшәсендәге вазгыять, сәрмая, фирка, мәрхаба, инвестиция, диаспора, консенсус кебек сүзләргә дә, махсус сүзлекләрдән карамыйча аңламасак та, шөкер, күнегеп барабыз шикелле. Телебездә бүген рус теленнән кергән ничаклы сүзгә сүз тәрҗемә-калька! Соңгы айларда гына да татар телен администрация башлыгы, хокукый әгъза, әгъза-корреспондент дигән сүзләр «баетты». Ныклабрак игътибар итсәк, Татарстан Республикасының яңа Конституциясе проектының татарчага тәрҗемәсендә дә без терминологик төгәлсезлекләр күрербез.

Мондый нәрсәләр теләсә нинди катлаулылыктагы тирән фикерне әйтеп бирә алырлык нечкә, төгәл, дөнья әдәбиятының иң бөек әсәрләренең матурлыгын үз сүзләре белән яңгырата алырлык игымлы, бай татар теленең дәрәҗәсен төшерәләр.

Мин, әлбәттә, алынма сүзләргә каршы түгел. Татар теле дөньякүләм үзгәреш-яңарышлардан читләшә алмый. Киресенчә, ул һичшиксез тормыш белән колакка колак барырга, һәрхәлдә шуңа омтылырга тиеш. Мин татар терминологиясе дөньясындагы, бигрәк тә иҗтимагый-сәяси терминология өлкәсендәге йөгәнсезлеккә, афәткә әйләнә башлаган тәртипсезлеккә каршы. Без югары уку йортларында төп фәннәрне татарча да укытырга җыенабыз һәм бик дөрес эшлибез. Моның өчен татар телендә төрле фәннәр буенча дәреслекләр язарга йә булмаса чит телләрдәге әзерләрен үзебезчәгә тәрҗемә итәргә кирәк булачак. Фән теле — терминнар теле ул! Терминнар уртаклыгы төрле телдәге фәнни оешмалар арасында элемтәләрне җиңеләйтә, илләр, халыкларның политик, экономик, хуҗалык бәйләнешләрен ныгытуга ярдәм итә. Ә терминнар дөньясындагы болганчыклык, киресенчә, бәйсезлеккә юл токтан Татарстан Республикасына хуҗалык итүнең бик күп тармак-

ларында олы комачау булып торачак. Онытмыйк, тормышыбызга көннән-көн тирәнрәк керә барган, илләрне илләргә, халыкларны халыкларга тоташтырган компьютерлар бер-берсе белән саннар һәм терминнар телендә сөйләшәләр.

Кыскасы, татар телендәге терминнарны, киләчәккә карап, бу өлкәдә алга киткән илләр, шул исәптән төрки телле дәүләтләр тәҗрибәсенә таянып, заман таләбенә җавап бирерлек хәлгә китерергә күптән вакыт. Моңа иң ышанычлы юл — төрле фәнни, иҗтимагый, иҗат оешмалары катнашында конференция үткәрү.

Менә инде Татарстанның үз Фәннәр академиясе дә булды. Аның иң беренче зур эше татар телендәге терминологиягә багышланган конференция булсын иде. «Татарстан хәбәрләре» газетасы бу гаҗәеп кирәкле, туган телебезнең халыкара абруен күтәрә торган эштә Фәннәр академиясенең ышанычлы булышчысы була ала.

1995

Тюркологлар конференциясенә

Хөрмәтле кунаклар! Хөрмәтле ватандашлар! Уважаемые гости и соотечественники!

Сезне, заманабызның күренекле тюркологларын, Татар-станның күпмилләтле халкы, аның Югары Советы, Президенты һәм хөкүмәте исеменнән ихлас күңелдән сәламләргә рөхсәт итегез.

Мондый дәрәҗәле, киң колачлы фәнни форум үткәрү өчен Татарстан башкаласы Казанны сайлавыгыз өчен мин олы канәгатьлек хисемне белдерәм. Казан сезгә тыныч эшләр өчен, эшлекле аралашу өчен булган мөмкинлекләренең барысын да бирер, ә бу халыкара конференция шәһәребезнең күпгасырлык тарихына якты эз уеп калдырыр дип ышанам.

Конференциянең программасыннан күренгәнчә, Татарстанның, татар халкының ерак тарихы турында сез фәнни утырышларда фикер алышачаксыз һәм мәгълүматыгызны тагы да тулыландырачаксыз. Унынчы гасыр башында ук үзенең дәүләтен булдырган, дүрт гасыр ярым элек, басып алу нәтиҗәсендә, дәүләтчелеген югалткан, соңгы җитмеш ел дәвамында ярымхокуклы автономиядә яшәгән, бер мең бер йөз ел элек ислам динен кабул иткән, төрле дини конфессияләр һәм угрофин, славян халыклары белән аралашып яшәгән халыкның үткәне бай һәм гыйбрәтле. Мин исә сезгә Көнбатыш белән Шәрык аралыгына урнашкан мөселман дөньясының иң төньяк чиге саналган Татарстан Республикасының бүгенге хәле турында кыскача белешмә биреп үтмәкче булам.

68 мең квадрат километрны биләп торган Татарстанда 3 миллион 700 меңгә якын кеше яши, шуның 48 проценты — татарлар, 43 проценты — руслар. Халкыбызның калган 9–10 процентын чуашлар, мари, мордва, удмурт, украин һәм башка бик күп милләт вәкилләре тәшкил итә. Һәм безнең иң зур куанычыбыз һәм казанышыбыз — төрле милләтләрнең республикада аңлашып, тату гаилә булып яшәве. Бу исә Татарстандагы политик, экономик, социаль стабильлекнең ныклы нигезе булып тора.

Татарстан Республикасы үзенең экономик җегәре, потенциалы буенча СНГ дәүләтләренең байтагыннан көчлерәк. Илле елга якын вакыт эчендә Татарстан җире 2 миллиард ярым тонна нефть бирде һәм даими рәвештә дөнья базарына бу байлыкны бирүен дәвам итә. Татарстан белән бу өлкәдә Кувейт кына ярыша ала. СНГ дәүләтләренең 80 проценты автомобиль йөкләрен бүген дә Татарстанда эшләнгән «КамАЗ» автомобильләре ташый. Бездә ИЛ-62 дигән континентара самолетлар, вертолетлар, компрессорлар, бик күп төрле нечкә үлчәү приборлары, сәгатьләр, холодильниклар һәм башка уникаль әйберләр эшләнә. Татарстан — Европаның иң зур нефтехимия үзәкләренең берсе. СНГ илләрендәге һәр биш автомашинаның берсе Татарстанда эшләнгән шина кигән, СНГда җитештерелгән синтетик каучукның, полиэтиленның, кинофототасманың яртысына якыны шулай ук Татарстанныкы.

Татарстан кешегә кирәкле төп азык-төлекне дә үз халкына җитәрлек итеп үзендә үстерә.

Әмма ләкин моңа чаклы Татарстан үзенең мөмкинлекләреннән, җир асты һәм җир өсте байлыкларыннан үзе теләгәнчә файдалана алмады, һәм һәрвакыт үз тормышын үзенчә кору турында хыялланды.

1990 елның 30 августында Югары Совет тарафыннан бертавыштан кабул ителгән Татарстанның дәүләт суверенитеты турындагы Декларациясе, һичшиксез, очраклы хәл түгел. Ул — тарихи сәбәпләр аркасында калкып чыккан хаклык. Ул — милли үзаңның үсешенә таянган һәм бүгенге политик сорауларга җавап булып туган чынбарлык.

Татарстанның бүген тоткан политик курсы нигезендә кеше хокукларын ихтирам итү, милләтләрнең һәм дини конфессияләрнең тигез хокуклыгын тану һәм яклау. Республикабызда дәүләт телләре дип татар һәм рус телләре игълан ителде. Башка телләрнең дә табигый үсешенә тиешле шартлар тудыру принцип итеп алынды.

Әйтергә кирәк, инде үзенең дәүләт флагын һәм гербын булдырган, яңа Конституциясен кабул итәргә әзерләнгән Татарстан Республикасының дәүләт төзелешен камилләштерү буенча хәрәкәте, моны демократик һәм цивилизацияле ысул белән башкару эше шактый зур каршылыкларга очрый. Шуның өчен дә без 1992 елның 21 мартында Татарстанның дәүләт статусы хакында референдум үткәрергә мәҗбүр булдык. Референдумда барлык сайлаучыларның 82 проценты катнашты. Катнашучыларның 61,4 проценты референдум соравына уңай җавап бирде һәм Татарстанның суверен дәүләт, халыкара хокук субъекты булуын, Россия һәм башка республикалар белән тигез хокуклы килешүләр нигезендә мөнәсәбәткә керергә тиешлеген раслады.

Күп илләрдән күзәтүчеләр булып килгән вәкилләр Татарстан референдумын иң катгый халыкара таләпләргә дә җавап бирерлек булып узуын билгеләделәр.

Шулай итеп, референдум Татарстан Республикасының политик үсешендәге тагын бер этапны билгеләүче бер чик булды. Табигый ки, республикабыз политикасы алга таба референдум нәтиҗәләренә нигезләнеп алып барылачак.

Бүгенге көндә Татарстан белән Россия Федерациясе арасында даими сөйләшүләр бара. Әлегә кайбер принципиаль мәсьәләләр буенча бер сүзгә килә алмыйбыз. Әмма Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясе арасында аерым мөнәсәбәтләр булырга тиешлеге турында килешенде инде.

Без хәзер СНГ дәүләтләре белән хезмәттәшлек мөнәсәбәтләрен ныгыту юнәлешендә эшне активлаштырдык. Украина, Беларусь, Казахстан, Үзбәкстан, Молдова, Грузия, Таҗикстан белән хөкүмәтара килешүләр төзелде. Татарстан белән чит ил фирмаларының, банкларының һәм аерым бизнесменнарының кызыксынуы артканнан-арта бара. Безнең контрагентлар арасында Америка Кушма Штатлары, Франция, Канада, Австрия, Югославия, Төркия, Согуд Гарәбстаны, Чехословакия, Швейцария, Япония һәм башкалар. Тиздән Казанда кайбер илләрнең консуллыклары һәм СНГ дәүләтләренең представительстволары ачылуы да көтелмәгән хәл булмаячак.

Төрки дөнья белән культура һәм экономик элемтәләрне ныгытуны без олы бурычларыбызның берсе итеп саныйбыз. Тел, культура, гореф-гадәтләр уртаклыгы белән бәйләнгән төрки халыклар бүгенге көндә һичшиксез бер-беренә ярдәм итәргә тиешләр. Һәр төрки халыкның үзбилгеләнүгә хокукын тормышка ашыру юлында да, минемчә, без күмәгрәк, бергәрәк хәрәкәт итә алган булыр идек. Бүген башлана торган халыкара конференция бу юнәлештә дә нәтиҗәле булыр дип ышанып калам.

Үзегезгә сәламәтлек, эшегездә уңышлар телим, хөрмәтле дуслар.

1997

Доклад

о Законе Республики Татарстан «О государственных символах Республики Татарстан»
(Сессия)

Хөрмәтле халык депутатлары!

Уважаемые народные депутаты!

В настоящее время описание и порядок использования Государственного герба, Государственного флага и государственного гимна Республики Татарстан определяется инструкциями и положениями, утвержденными правительством и парламентом нашей республики. А положение и инструкции являются только подзаконными актами (а в нашем случае — подзаконными актами несуществующего закона). И логика, и законодательная практика Российской Федерации, многих республик и губерний Российской Федерации подсказывают, что в Татарстане пора иметь свой закон о государственных символах, ибо закон более устойчив и надежнее защищает эти символы государственного суверенитета Республики Татарстан. Это — первое.

Второе. В настоящее время государственные символы Республики Татарстан не защищены законодательством. В прежнем (1960 года) Уголовном кодексе Российской Федерации «надругательство над Государственным гербом или флагом Российской Федерации или суверенной республики в ее составе наказывался лишением свободы на срок до двух лет или исправительными работами на тот же срок, или штрафом... и т.д.» Я почти что дословно привел статью 190 УК РФ 1960 года. А Уголовный Кодекс РФ защищает государственные символы только России. Значит госсимволы республик, в том числе и Татарстана, выпали из поля законодательной защиты. Исходя из вышесказанного, нетрудно сделать вывод о том, что необходима законодательная защита государственных символов Республики Татарстан. И поэтому проект нашего закона предусматривает наличие статей об административной ответственности за нарушение данного закона.

Третье. И в Положениях о государственных символах, и в Инструкциях по применению указанных положений остались открытыми решения некоторых существенных вопросов. Например, вопрос точных цветов герба и флага. Каждый цвет имеет огромное количество оттенков или гамм, в том числе и красный и зеленый цвета. Уже сегодня в республике можно встретить малопохожие в цвете друг на друга госфлаги Республики Татарстан и гербы. Наш законопроект закрепляет за государственными флагом и гербом точные цвета с их научными названиями.

Возникает также вопрос об использовании государственного флага или герба в качестве геральдических основ флагов или знаков общественных объединений, предприятий и т.д.

Четвертое. Принятие данного законопроекта требует отмены ранее принятых постановлений Верховного Совета Республики Татарстан от февраля 1992 года «Об утверждении Положения о Государственном гербе Республики Татарстан», от 29 ноября 1991 года «Об утверждении Государственного флага Республики Татарстан» и признания утратившим силу пункт 3 постановления Верховного Совета Республики Татарстан от 14 июля 1993 года «О Государственном гимне Республики Татарстан», где говорится о том, что порядок исполнения гимна устанавливается Кабинетом Министров Республики Татарстан, ибо этот порядок установ-

лен нашим законопроектом.

20 января, 1999

Плечом к плечу

Уважаемые народные депутаты, гости и участники сессии Государственного Совета Республики Татарстан!

Когда мы говорим о десятилетнем пройденном пути после принятия Декларации о государственном суверенитете, прежде всего приводим примеры более полного, чем в прежние годы, использования потенциала республики как во благо народов Татарстана, так во благо всей России. Примеров этому предостаточно привел в своем докладе Президент Минтимер Шарипович Шаймиев.

Татарстан за этот короткий, но благодатный период своей истории сумел показать себя республикой, продолжающей рождать новые экономические, социальные и политические идеи, умеющей их воплощать в жизнь. И будет совершенно справедливо, если все это мы отнесем к тому, что народ Татарстана научился нормально распоряжаться своим великим неотъемлемым правом и обязанностью, которые объединены в одном слове СУВЕРЕНИТЕТ. И Татарстан абсолютно не виновен в том, что кто-то в России еще не научился этому, зато умеет видеть в нашем хорошем только плохое для себя. Получается как с той старухой из притчи, которая вопила не потому, что ее корова плохо доится, а потому, что соседская дает много молока.

Есть разные подходы к суверенитету. Его можно измерять и меркантильно, то есть тоннами нефти и пшеницы, километрами газопроводов и асфальтированных дорог, стоимостью мяса и картошки на рынке и т.д. Но все-таки суверенитет прежде всего — это качество души и самосознания человека, его внутренней жизни. Он стал для нас действительно образом жизни, частицей нашей крови. Пробудившийся в сознании природный, естественный суверенитет питает нашу душу чувством раскрепощенности, чувством подлинного хозяина собственной судьбы. И поэтому мы его понимаем не как стремление к обособлению, разобщенности, как это пытаются нарисовать некоторые политики. Суверенитет для нас — это самая высокая ответственность республики в семье субъектов федерации как за себя, так и за судьбу всей России. И надо ли меня — конкретного человека или конкретную республику Татарстан — отчуждать от этой осознанной ответственности?!

Всем известна вековечная мудрость: любую великую идею можно отвергнуть более привлекательной идеей. Но для России, ее народов и субъектов федерации и конкретного человека на сегодняшнем этапе общественного развития нет более привлекательной идеи, кроме СУВЕРЕНИТЕТА. И ее у меня уже никак не отнять — ни решениями конституционных судов, ни экономическими санкциями, ни силой оружия. И будет гораздо мудрее, если создать мне условия для достойной жизни в семье народов России как родному брату.

Юбилеям свойственно пробуждать воспоминания. Мне, как члену тогдашней Конституционной комиссии, всегда приятно вспоминать события, связанные с принятием первого символа государственности нашей республики — Государственного флага. Долгие десятилетия прежней общественной формации настолько заидеологизировали человека, что ему бывало очень трудно отойти даже на йоту от устоявшихся идейных стереотипов. Нам тогда казалось, что красный цвет — это непременно цвет коммунизма, зеленый — цвет ислама, белый — цвет капитуляции, голубой — цвет сексуального меньшинства и т.д. Кстати, точно так же и сегодня некоторыми людьми суверенитет отождествляется только с сепаратизмом и ничем иным. И мы почувствовали, как тогда стал намечаться раскол депутатского корпуса по национально-конфессиональному признаку. И это было очень страшно. И многие, наверное, помнят, как я вместо заключительного слова докладчика по этому вопросу прочитал одно стихотворение. И после этого проект флага, который в течение нескольких месяцев был предметом непримиримых споров, был принят под бурные аплодисменты. И в память об этих днях я хочу прочитать сегодня это же стихотворение. Я очень хочу, чтобы накал политических страстей, вызванный холодным решением Конституционного Суда Российской Федерации, не перешел на национальную или конфессиональную почву, не усугубил взаимоотношения между центром и регионами, не отодвинул друг от друга братские плечи России и Татарстана.

* * *

У каждого народа — свой герой,
своя мечта о мудром и великом.
зачем же так бессмысленно
порой
мы сравниваем Муромца с Алыпом.
Нет, не князья, —
крестьянские сыны,
в лихие дни тревоги и печали
сев на коней,
за честь своей страны
они мечи из ножен вынимали.

Горела степь.
Красна была вода.
Звенели стрелы, в грудь входя упруго.
Не их вина,
скорее — их беда,
что шли войною друг на друга.
Не сравнивай!
Не важно — кто какой!
Зазря батыров обижать не нужно,
иначе могут в ярости слепой
они по камню бросить в нашу дружбу...

У каждого народа — свой герой!
Он всех сильней,
он всех мудрей на свете.
Плечо к плечу стоят Алып с Ильей —
одной земли,
одной отчизны дети!..

От души поздравляю всех, дорогие друзья, с благополучным завершением первого десятилетия Декларации о государственном суверенитете Республики Татарстан!

29 августа, 2000

Быть реалистами

Выступление на внеочередной пленарной сессии Государственного Совета Республики Татарстан

Уважаемые коллеги!

Уважаемые приглашенные!

Рассматривая данный вопрос, мы прежде всего должны исходить из той истины, что избранный президент нашей республики должен вступить в свою должность в спокойной общественно-политической обстановке. Созидание такой обстановки практически начинается с момента принятия решения о дате проведения выборов. Она, к великому сожалению, была омрачена у нас фальстартом из-за различия в толковании законов как России, так и Татарстана.

Что же такое было и будет в стране, в которой идет строительство правового государства, а конца строительства еще не видно. Государство становится правовым только тогда, когда ПРАВО как естественная потребность охватит и отдельного человека, и все институты государства и его субъектов. В России до этого, как мне кажется, еще очень далеко.

У неправового государства есть одна выдающаяся особенность — оно по любому коллизионному поводу машет своим ПРАВОМ как саблей. И это — естественно...

Вот мы, уважаемые коллеги, эту особенность нашего государства испытываем сейчас сполна — любое неосторожное движение может привести нас к очень печальным результатам.

В такой ситуации самое важное и ценное — быть реалистами, то есть точно оценить обстановку и принять адекватное решение. А обстановка, как мне кажется, такова, что нужно сделать один шаг назад — к прежнему сроку выборов президента Татарстана. Это нужно для того, чтоб сделать два уверенных шага вперед, то есть провести выборы легитимно и, как сказал Минтимер Шарипович Шаймиев, чисто. Только таким образом мы сможем сохранить стабильность республики в предвыборный период, ибо она была построена благодаря полному доверию народа своему президенту и всем ветвям власти.

Смотрите, что творилось в Югославии из-за того, что была оставлена лазейка для проникновения сомнения в чистоте и законности выборов!..

Да, я понимаю, что никому из нас не хочется участвовать в отмене своего же решения, принятого только полторы недели назад, и принятого на основании наших же законов и из самых добрых побуждений. Но возвращение к прежним срокам выборов я не склонен рассматривать как какое-то отступление от наших принципиальных позиций. САМОЕ ГЛАВНОЕ — выборы в Татарстане будут проведены в законные сроки, по законам Республики Татарстан и, хочу особо подчеркнуть, САМОСТОЯТЕЛЬНО.

Сегодня никому не нужно оправдываться, ибо оправдываются виноватые. Сегодня даже не надо особо заниматься критикой несовершенных законов ни Татарстана, ни России, хотя вроде бы есть подходящий повод. Давайте спокойно примем предложенный проект постановления и тем самым сделаем необходимый шаг для обеспечения нормального проведения выборов!

Р.Харисов — народный депутат,
Северо-западный территориальный
избирательный округ № 124

9 октября, 2000

Из опыта создания государственных символов Республики Татарстан

Доклад на Всероссийской научно-практической конференции. Казань, НКЦ

Уважаемые коллеги! Как и все автономии СССР, Татарская Автономная Советская Социалистическая Республика своих оригинальных государственных символов не имела. Автономным республикам госсимволы спускались сверху в готовом виде, но не в полном комплекте. Так, Татарская АССР никогда не имела своего Государственного гимна, хотя по Конституции считалась государством. Государственными символами автономных республик становились госсимволы тех союзных республик, в состав которых входили автономии. Таким образом, государственными гербом и флагом ТАССР были Государственный герб и Государственный флаг РСФСР, дополненные надписями «Татарстан АССР» и «Барлык илләрнең пролетарийлары, берләшегез!» Это может быть объяснимо только целями и логикой тогдашнего тоталитарного, ранжированного по вертикали государства, фактически ликвидировавшего конституционные права и свободы, делящего народы на большие и малые, а их государственные образования на разновысокие по правовому статусу.

С принятием Декларации о государственном суверенитете Республики Татарстан, естественно, возникла необходимость создания своих государственных символов республики. И в рамках Конституционной комиссии Республики Татарстан, руководимой М.Ш.Шаймиевым, который был в тот период Председателем Верховного Совета республики, и началась работа в этом направлении. Из членов Конституционной комиссии была организована рабочая группа из трех народных депутатов, а именно: Косулина В.А., Хасановой М.Ш. и меня, ставшего руководителем группы. Работа была начата в октябре 1990 года с совещания, в котором приняли участие видные историки, археологи, нумизматы, писатели, художники, искусствоведы, журналисты, а также депутаты, где были выработаны подходы к созданию государственных символов Татарстана и план дальнейших действий. Состоявшаяся 26 октября 1990 года научная конференция «Концептуальные основы Конституции Татарской Советской Социалистической Республики» поддержала наши планы, а в ноябре того же года Президиум Верховного Совета принял решение об объявлении закрытого конкурса на создание Государственных флага, герба и гимна Татарской ССР.

Это был период, когда политическая ситуация в стране менялась, как говорится, не по дням, а по часам: провалился Союзный Договор, перестал существовать СССР, а вместе с ними исчезла надежда автономных республик на повышение своего государственного статуса. Часто меняющаяся политическая обстановка в стране соответствующе повлияла и на работу по созданию госсимволов Татарстана — ведь начали при СССР и, будучи автономной республикой, продолжили, став Татарской ССР, а завершили Республикой Татарстан в составе Российской Федерации.

В этот неустойчивый период развития государственности как самой России, так и ее субъектов, нам нужно было принять одобренные всем многонациональным, многоконфессиональным народом республики государственные символы. И был объявлен всенародный закрытый конкурс, в котором имел право участвовать любой желающий независимо от возраста, профессии, места проживания, национальности и конфессиональной принадлежности. Условия и требования конкурса были опубликованы в СМИ, оповещены Телеграфным Агентством Советского Союза. Конечно, мы из отечественной и зарубежной истории знаем, что столь ответственные задачи решались как отдельными авторами, так и коллективами авторов, специально приглашенными для этих целей правительствами. Но наш опыт показал плодотворность и надежность самого демократичного, на наш взгляд, пути — закрытого всенародного конкурса. Он фактически продолжался целый год и в нем приняли участие представители различных регионов страны от Прибалтики до Средней Азии и Казахстана. В итоге мы получили более 200 эскизов и предложений по гербу и флагу. В марте и июне 1991 года были организованы телевизионные передачи с демонстрацией лучших к тому времени эскизов и проектов, в результате чего было получено еще несколько десятков работ, которые отличались более высоким профессионализмом.

Затем в помещении Президиума Верховного Совета была проведена выставка из 55 лучших работ. Там были проекты флага и с полумесяцем, и с крестом, и с пяти-, шести-, семи- конечными звездами, и с солнцем, и с различными розетками, цветами, животными, волнами, одноцветные, многоцветные, вплоть до черного знамени хана Тохтамыша... И каждая деталь была научно или как-то иначе аргументирована. И на фоне этой выставки состоялось заседание Президиума Верховного Совета, которое приняло решение о том, что работу надо продолжить уже индивидуально с авторами лучших проектов. Так и было сделано. 29 ноября 1991 года сессия Верховного Совета Республики Татарстан приняла ныне существующий Государственный флаг Татарстана, автором проекта которого является народный художник Татарстана Тавиль Гиниятович Хазиахметов.

Работа по созданию герба была продолжена уже по испытанной методике — индивидуальная работа с авторами лучших проектов. Надо сказать, что были проекты и с белым волком, и с картой Татарстана, пейзажем Волги, Спасской башней Казанского кремля, различными звездами, полотенцами, саблями, стрелами

и т.д. Но рабочая группа остановила свой выбор на четырех лучших проектах, а именно: с изображением башни Сююмбике, с крылатым белым конем Тулпар, с белым крылатым барсом, с Зилантом, который был в гербе Казани с 1781 года. И все эти проекты по-своему были симпатичны, народные депутаты в продолжение многих заседаний сессий Верховного Совета не смогли ни на чем остановить свой выбор. Рабочая группа была подкреплена еще тремя членами Президиума, а именно: Калашниковым Н.Г., Миннуллиным Р.М., Салаховым И.И. После горячих дискуссий сессия Верховного Совета 7 февраля 1992 года приняла ныне действующий Государственный герб Республики Татарстан с крылатым белым барсом, проект которого представляла авторская группа в составе доктора филологических наук Ханзафарова Н.Г. — автора идеи и научного обоснования, и художника-монументалиста Фахрутдинова Р.З.

В связи с этим считаю необходимым сказать о том, что в документы, фиксирующие авторство госсимволов Татарстана, в том числе и в Татарский энциклопедический словарь 1999 года издания, вкралась ошибка — не зафиксирован Ханзафаров как один из авторов или соавторов герба. В том же Словаре не зафиксировано имя и Хазиахметова как автора флага, тогда как авторы гимна указаны. Это должно быть исправлено раз и навсегда.

Государственный гимн Татарстана был принят Верховным Советом 14 июля 1993 года после прослушивания нескольких проектов в исполнении симфонического оркестра. Наряду с музыкой Р.Яхина, рассматривались проекты, созданные на основе широкоизвестных народных песен «Тәфтиләү» и «Туган тел», но народные депутаты с большим перевесом голосов отдали предпочтение музыке народного артиста СССР композитора Рустема Яхина в инструментовке для симфонического оркестра профессора Р.К.Абдуллина. Государственный гимн Республики Татарстан — чисто музыкальное произведение и звучит 74 секунды. Отсутствие словесного текста делает наш гимн более удобным для использования и менее уязвимым в политическом отношении.

Основными документами, утверждающими Государственные символы Республики Татарстан и положения о них, были соответствующие постановления Верховного Совета Республики Татарстан, а охранял их, как и госсимволы бывших союзных и автономных республик, Уголовный кодекс Российской Федерации. Но новый Уголовный кодекс РФ исключил из списка охраняемых госсимволы республик и других своих субъектов, и этот шаг федеральных законодателей трудно объясним. 14 июля 1999 года Президент М.Ш.Шаймиев подписал Закон Республики Татарстан «О Государственных символах Республики Татарстан» и они вновь стали охраняемыми законом. Я думаю, что Геральдический Совет при Президенте России мог бы выступить через правительственные органы с инициативой о внесении соответствующих изменений и дополнений в федеральное законодательство.

А выступление я хочу завершить приятным воспоминанием. Депутаты на той сессии горячо обсуждали цвета флага, явно идеологизируя их. Кому-то зеленый цвет казался символом ислама, магометанства, татар. Другие усматривали в красном цвете символ коммунизма и красные русские рубашки и сарафаны. Третьим белый цвет напоминал капитуляцию, трусость и т.д. Дело явно двигалось к провалу и размежеванию депутатского корпуса по национальному, конфессиональному признаку и политическим пристрастиям... Председательствовавший тогда Ф.Х.Мухаметшин обратился ко мне: хочет ли докладчик сказать заключительное слово? Я сказал, что у меня есть заключительное слово, поднялся на трибуну и прочитал одно стихотворение... Зал разразился громом аплодисментов. Фарит Хайруллович мгновенно оценил состояние зала и поставил проект флага на голосование. И флаг был принят на ура. К трибуне поднялись с десяток депутатов, вырвали из моих рук единственный экземпляр флага и побежали водружать его на крышу здания Верховного Совета. Среди них были и те, кто всячески мешал принятию именно этого варианта флага. Разрешите и сегодня мне прочитать это стихотворение.

Р.Харисов — член Геральдического Совета
при Президенте Республики Татарстан.
27 января, 2005

Ренат Харис китаплары

1. Беренче карлыгачлар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. — 6 000 экз.
2. Кайтаваз. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. — 1 500 экз.
3. Ак сөлге. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. — 3 000 экз.
4. Кошлар — безнең дуслар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. — 90 000 экз.
5. Перекрестки. — М.: Современник, 1972. — 20 000 экз.
6. Яңа көн. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. — 3 500 экз.
7. Бизәк. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. — 2 000 экз.
8. Баскычлар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. — 3 000 экз.
9. Русские ворота. — М.: Современник, 1977. — 10 000 экз.
10. Уйлы туйра. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. — 3 000 экз.
11. Войди в дом мой. — М.: Молодая гвардия, 1980. — 30 000 экз.
12. Листья. — Казан: Тат. кн. изд-во, 1980. — 10 000 экз.
13. Замана эзләре. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. — 5 000 экз.
14. Алтын төрән. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. — 3 400 экз.
15. Покатился мой клубок. — М.: Сов. писатель, 1984. — 10 000 экз.

16. Гүзәл гөмбәз. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. — 2 000 экз.
17. Присядь к очагу моему. Стихотворения и поэмы. Перевод с татарского. — М.: Современник, 1985. — 7 000 экз.
18. Ант суы. Шигырьләр, поэмалар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. — 1 400 экз.
19. Матур өй. Т.Хаҗиәхмәтов рәсемнәре. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. — 50 000 экз.
20. Навстречу ветру. Стихотворения и поэмы. Перевод с татарского. — М.: Сов. Россия, 1989. — 4 000 экз.
21. Хәбәр. Шигырьләр, җырлар, поэмалар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. — 3 000 экз.
22. Көзге мәхәббәт. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. — 2 000 экз.
23. Лап-лап. Ф.Хәсьянова рәсемнәре. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. — 75 000 экз.
24. Солнцепоклонник. Перевод с татарского Вад. Кузнецова. — Казань: Тат. кн. изд-во, 1993. — 2 000 экз.
25. Юрату сукмаке. На чув. языке. — Шупашкар: Чув. кн. изд-во, 1995. — 1 000 экз.
26. Хисемнең исеме. Шигырьләр, поэмалар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. — 5 000 экз.
27. Лап-лап (икенче басма). — Казан: Мәгариф, 1996. — 10 000 экз.
28. Шигырь язган каләм белән. Пером, пишущим стихи. By the pen of a poet. — На тат., рус., англ. языках. Рис. автора. — Казань: Мәгариф, 1998. — 1 000 экз.
29. Яктылык тәме. Башкорт теленә К.Аралбай тәрҗ. — Өфө: «Китап», 1999. — 2 000 экз.
30. Тоткасыз ишек. Шигырьләр, поэмалар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. — 2 000 экз.
31. Әбәк. Ф.Хәсьянова рәсемнәре. — Казан: Мәгариф, 2001. — 2 000 экз.
32. Хәл-әхвәл. Шигырьләр, поэмалар. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. — 3 000 экз.
33. Матур өй. Поэма. Ф.Хәсьянова рәсемнәре. — Казан: Мәгариф, 2004. — 3 000 экз.
34. Исемсезләр. Шигырь роман. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. — 2 000 экз.
35. Татарстан символлары. Символы Татарстана. Symbols of Tatarstan. — Казан: Мәгариф, 2005. — 4 100 экз.

Ренат Харисның поэма, либретто һәм хикәятләре

1. Мин — Галәм. 1967
2. Мулланур. 1968
3. Сабантуй. 1969
4. Кеше *(либретто)*. 1970
5. Кеше һәм машина *(либретто).* 1970
6. Казан *(либретто).* 1971
7. Җитмеш икенче ел икмәге. 1972
8. Тула эшләпә *(хикәят).* 1975
9. Вәлит сәгате *(хикәят).* 1975
10. Кайтты *(хикәят).* 1975
11. Камил Якуб. 1975
12. Рәссам. 1976
13. Җәлилчеләр. 1980
14. Ат иярләү. 1983
15. Ант суы. 1984
16. Автопортрет. 1985
17. Матур өй. 1986
18. Зөләйха. 1987
19. Борылышта. 1987
20. Татарлар. 1988
21. Идегәй. 1989
22. Җирсү. 1990
23. Өч үбешү. 1992
24. Гармунчы. 1996
25. Сәйдәш яры. 1996
26. Чехов базары. 1997
27. Бүре күзе. 1999
28. Шөкер. 1999
29. Тукайның мәхәббәт төшләре. 1999
30. Һарут һәм Марут. 1999
31. Җиңүче. 1999
32. «Евнух». 2000
33. Карлыган сатучы кыз. 2000
34. Худяков. 2001
35. Тәүбәсез мәхәббәт. 2001
36. Исемсезләр *(шигырь-роман).* 2002
37. Рәшит Ваһапов. 2005
38. Җиңү күргәзмәсе. 2005
39. Тоньк йолдызлар. 2005

Ренат Харис иҗатына күзәтүләр һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре

1. Агеева Л. Поэт и политика // Восточный экспресс. — 2001. — 3–9 августа.
2. Ахунзаде И. Дышать добротой соучастия // Соц. Татария. — 1978. — 28 мая.
3. Ахунзаде И. Дышать добротой соучастия // Литературная Россия. — 1979. — 30 марта.
4. Ахунов Г. «Борылышта» поэмасын укыгач туган уйлар // Социалистик Татарстан. — 1987. — 17 октябрь.
5. Ахунов Г. Җир һәм күңел җылысы. — Казан: Татар. кит. нәшр., — 1984. — 264 б.
6. Ахунов Г. Тамырлар // Шәһри Казан. — 1991. — 12 июль.
7. Ахунҗанов И. Шигърият юллары чатында // Художник һәм аның сүзе. — Казан, 1978. — 62–72 б.
8. Ахунҗанов И. Шигърият юллары чатында // Казан утлары. — 1974. — № 7. — 175–184 б.
9. Әхмәдуллин Ш. Уйланырга кирәк // Киләчәкне уйлап. — Казан. — 1979. — 76–84 б.
10. Әхмәдуллин Ш. Уйланырга кирәк // Казан утлары. — 1971. — № 8. — 170–173 б.
11. Әхмәдуллин Ш. Киләчәкне уйлап. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. — 76–84 б.
12. Әхмәдуллина Э. «Йосыф кыйссасы»: исеме вә җисеме, яки татар күңеле ник алдана? // Мәдәни җомга. — 2001. — 19 октябрь.
13. Әхмәтҗан Р. Замана һәм шагыйрь // Татарстан яшьләре. — 1971. — 7 декабрь.
14. Бакиров М. Шигъриятнең тәмен тирән тоючы шагыйрь // Ватаным Татарстан. — 1995. — 14 апрель.
15. Балачак әдипләре. — Казан: Мәгариф, 2002. — 181–186 б.
16. Баянов Ә. Поэзия кайдан башлана? // Социалистик Татарстан. — 1971. — 26 сентябрь.
17. Баянов Ә. Яңалыкта яшьлек бар // Социалистик Татар-стан. — 1989. — 19 апрель.
18. Бондаренко Е. Казанское сказание о Йусуфе Прекрасном // Казанские ведомости. — 2001. — 27 июня.
19. Безнең яраткан әдипләребез // Сабантуй. — 1995. — 5 апрель.
20. Валеев Д. Широкий мир поэта // Советская Татария. — 1980. — 18 мая.
21. Валеева З. Истоки поэтической строки // Вечерняя Казань. — 1980. — 27 мая.
22. Васильева Л. О переводах и не только о них // Литературная Россия. — 1986. — 25 июля.
23. Вәлиев М. Дөньяга шигъри тәрәзә // Татарстан яшьләре. — 1978. — 25 ноябрь.
24. Вәлиев М. Кеше күңеленең бәйрәме // Татарстан яшьләре. — 1977. — 19 март.
25. Вәлиев М. Кыскалык аша — чиксезлеккә // Соцалистик Татарстан. — 1979. — 21 гыйнвар.
26. Вәлиев М. Ир — ат язмышы // Татарстан яшьләре. — 1983. — 1 октябрь.
27. Вәлиев М. Алгы сызыкта кемнәр? // Социалистик Татар-стан. — 1984. — 6 май.
28. Вәлиев М. Эзләгән таба // Ватаным Татарстан. — 2003. — 10 октябрь.
29. Вәлиев М. Алгы сызыкта. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. — 37–38 б.
30. Вәлиев М. Көндәлектән сәхифәләр. Китапта: Гамәл дәфтәре. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. — 363–365 б.
31. Галкин А. Его любовь земная // Волжская коммуна. — 1978. — 4 октября.
32. Галиев М. Догалы еллар // Казан утлары. — 1996. — № 9. — 80—149 б.
33. Галимҗанова Л. Шагыйрь туган көнендә үзенең кадерле бүләген тапшырды // Шәһри Казан. — 2001. — 12 октябрь.
34. Галимуллина А.Ф. Идейно-художественное своеобразие поэмы Р.Хариса «Красивый дом» // Мировая словесность для детей и о детях. — М.: МПГУ. — 2002. — С. 18–22.
35. Галимуллина Ә. Поэтика стихотворений для детей Рената Хариса // Мировая словесность для детей и о детях. — М.: МПГУ. — 2001. — С. 57–60.
36. Галимуллина Ә. «Өй кайчан өй булып җитә?» // Мәгариф. — 2003. — № 6. — 33–34 б.
37. Галиуллин Т. Мир поэта // Советская Татария. — 1969. — 10 декабря.
38. Галиуллин Т. Дөньям кызыксындырса... // Казан утлары, 1972. — № 6. — 170–171 б.
39. Галиуллин Т. Дөньям кызыксындыра... // Еллар юлга чакыра // Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. — 101–114 б.
40. Галиуллин Т. Безнең заман — үзе җыр // Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. — 36–42, 54, 68–70 б.
41. Галиуллин Т. Яңа көн. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. — 152–171 б.
42. Галиуллин Т. Шагыйрьләр — изгеләр нәселеннән // Мәдәни җомга. — 1998. — 3 июль.
43. Галиуллин Т. Ренат Харис // Әдәбият. 11 сыйныф өчен дәреслек. Казан: Мәгариф. — 2000. — 242–246 б.
44. Галиуллин Т. Шәхесләрне чор тудыра // Татарстан. — 2001. — № 4. — 68–69 б.
45. Галиуллин Т. Шигърият баскычлары. — Казан: Мәгариф, 2002. — 198–201 б.
46. Галиуллин Т. Фикер һәм хис бердәмлеге // Мәдәни җомга. — 1997. — 21 март.
47. Галиуллин Т. Фикер һәм хис бердәмлеге. Китапта: Шигърият баскычлары. — Казан: Мәгариф, 2002. — 215–225 б.
48. Гвоздев Г. Легенда о Йусуфе, рассказанная ногами // Казанские ведомости. — 2001. — 19 декабря.
49. Григорьева Л. Литературное обозрение. — 1978. — № 6. — С. 88–89.

50. Григорьева Л. В середине судьбы // Комсомолец Татарии. — 1978. — 27 августа.
51. Гринберг И.Л. Над картой советской поэзии. — Москва. — 1974. — № 2. — С. 41–42.
52. Даутов Р. Балачак әдипләре. Биобиблиографик белешмә. Мәгариф, 2002. — 181–186 б.
53. Давыдов Ә. «Җир һәм Кеше» китабына рецензия // Казан утлары. — 1975. — № 3.
54. Дәрзаман Җ. Батырлыкка мәдхия // Социалистик Татар-стан. — 1984. — 8 июль.
55. Дәүли Н. Бизәк өчен түгел, кирәк өчен // Ак янында кара. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. — 100–128, 114–116 б.
56. Дәүли Н. Баскычлардан баскычларга // Социалистик Татарстан. — 1976. — 21 ноябрь.
57. Дәүли Н. Җәлилчеләр // Социалистик Татарстан. — 1980. — 16 декабрь.
58. Дементьев В. В середине судьбы своей // Советская Татария. — 1989. — 20 апреля.
59. Дементьев В. Молодые голоса // Советская Россия. — 1979. — 6 января.
60. Денисова И. В середине судьбы // Литературная Россия. — 1985. — 15 ноября.
61. Емакова А. Дуслык канат җәя // Өмет (Ульяновск). — 1997. — 1 гыйнвар.
62. Зарипов И. Без — комсомоллар, без — коммунистлар // Татарстан яшьләре. — 1978. — 24 октябрь.
63. Зәйни Р. «Тукай мәхәббәте» тагын соңгарды // Ватаным Татарстан. — 2005. — 22 июнь.
64. Инсафаров И. Ренат Харис туган якларында // Өмет (Ульяновск). — 2001. — 2 июнь.
65. Иксанова И. Мәхәббәттә гөнаһ юк // Таһир-Зөһрә. — 2000. — № 9.
66. Кадырова А. Казанский «Йусуф» — соискатель госпремии России // Вечерняя Казань. — 2003. — 9 января.
67. Кадырова А. У Хичкока — птицы, у Хариса — жуки // Вечерняя Казань. — 2001. — 26 июня.
68. Кәнәфиева Г. Батырлыктан туа матурлык // Фән һәм мәктәп. — 2002. — № 12. — 12–13 б.
69. Кашапов Г. Янулардан туган шигърият // Социалистик Татарстан. — 1985. — 3 ноябрь.
70. Кәрим М. Акыл да чөя, сүз дә уйната, дәрт тә уята // Мәдәни җомга. — 1997. — 18 апрель.
71. Кәрим М. Акыл да чөя, сүз дә уйната... // Әсәрләр: 5 томда: 5 том. — Өфе: Китап. — 1999. — 369–371 б.
72. Кожинов В. Встретишь звезду на пути // Литературная газета. — 1984. — 4 ноября.
73. Кузовлева Т. // Новый мир. — 1996. — № 10. — С. 269–270.
74. Лаисов Н. Туганлык, дуслык капкасы // Социалистик Татарстан. — 1978. — 5 апрель.
75. Латыйпов К. «Кайтаваз» китабына рецензия // Кайтаваз. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1969.
76. Латыйп К. Вакыт үзе хөкемдар // Мирас. — 2000.
77. Мазитова Г., Мазитов И. Солнцепоклонники // Известия Татарстана. — 1995. — 14 апреля.
78. Мамаева Т. На зов времени Тукай отвечал сердцем (Беседа с Р.Харисом — автором либретто к будущей опере о Тукае, о современном взгляде на творчество Г.Тукая) // Время и деньги. — 2001. — 26 апреля.
79. Мамаева Т. Верный Йусуф или Йосиф Прекрасный. Всепрощение избранного // Время и деньги. — 2001. — 20 июня, 27 июня.
80. Маннапов С. Поэзия, дарующая надежду // Республика Татарстан. — 1997. — 22 апреля.
81. Мансуров З. Чигенәбез алга таба // Мәдәни җомга. — 2001. — 4 май.
82. Мансуров З. Редколлегия утырышыннан // Казан утлары. — 2001. — № 3. — 121 б.
83. Мансуров З. Юлын белгән арымас. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. — 144 б.
84. Малахальцев А. С веком наравне // Казанские ведомости. — 1997. — 23 апреля.
85. Малахальцев А. «Кыйсса-и Йусуф» на сцене был вы-двинут на соискание Гос.премии РФ в области литературы и искусства // Татарские края. — 2003. — № 13 (март).
86. Малахальцев А. Ожившая легенда // Республика Татар-стан. — 2001. — 28 июля.
87. Мәхмүдов Ә. Чакматашы бар чагында // Татарстан яшьләре. — 1973. — 27 декабрь.
88. Мәхмүдов Ә. Алтын төрән җыры // Татарстан яшьләре. — 1986. — 7 гыйнвар.
89. Миңнуллин Р. Хисләрнең дә исеме бар // Мәгърифәт. — 1997. — 11 апрель.
90. Миңнуллин Б. Сөенеч // Сабантуй. — 2003. — 13 сентябрь.
91. Мостафин К. Башкаларга... // Казан утлары. — 1971. — № 5. — 188 б.
92. Мостафин Р. Шагыйрь яккан учакта җылынып // Татар-стан. — 1997, № 8.
93. Мустафин Р. Присядем к очагу поэта // Татарстан. — 1997. — № 8. — С. 3–5.
94. Мустафин Р. Священная чаша // Советская Татария. — 1985. — 25 февраля.
95. Мусин Ф. Юкмыни, язсаң, югары нәрсәләр // Социалистик Татарстан. — 1983. — 2 октябрь.
96. Мөхәммәдиев Р. Шигъри сүзнең җегәре // Казан утлары. — 1980. — № 2. — 137–146 б.
97. Мухаммадиев Р. Рецензия к книге «Войди в дом мой» // Литературная газета. — 1981. — 2 сентября. — С. 6.
98. Мухаметзянова Г.Н. Поэзия Рената Хариса в творчестве композиторов Татарстана. — Дипломная работа. — Казанская государственная консерватория им. Н.Г.Жиганова. — 2004. — С. 133.
99. Низамиев Р. Яшьләр һәрвакыт яшь була белсен // Идел. — 1998. — № 8. — 24–26 б.
100. Низами Р. Яшьлек — бәхет ул // Заман. — Татарстан. — 2003. — 30 апрель. — 6 б.
101. Рассказова Т. Пусть светит человеку человек // Литературная газета. — 1985. — 1 мая.
102. Рәшитов Н. Күңелләрдә бушлык булмасын // Яшь ленинчы. — 1989. — 12 апрель.
103. Рәхим Г. Шигъри уңышлар һәм механик күнегүләр. — Китапта: Гәрәй Рәхим. Сайланма әсәрләр. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. — 355–364 б.

104. Сепперов Н. Җир шары — бәхет шары // Татарстан яшьләре. — 1983. — 24 ноябрь.
105. Сибгатуллина Р. Иҗатымда — эшемнең, эшемдә иҗатымның йөзен кызартмадым // Мәдәни җомга. — 1996. — 20 декабрь.
106. Совет Татарстаны язучылары. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. — 495–497 б.
107. Таңчулпан. Миннән беркайчан да илһам китми // Татарстан. — 1998. — № 5–6. — 44–46 б.
108. Тяга к синтезу поэзии и музыки существовало давно // Время и деньги. — 2001. — 23 марта.
109. Урманче Ф. Шигъриятнең биек ноктасы // Шәһри Казан. — 1997. — 4 апрель.
110. Фәйзуллин Р. Заманга иш иҗат // Мәгариф. — 2001. — № 6.
111. Фәйзуллин Р. Шагыйрь портретына кайбер штрихлар // Казан утлары. — 2001. — № 5.
112. Фәйзуллин Р. Заманга иш иҗат. — Китапта: Р.Фәйзуллин. Сайланма әсәрләр: 5 том. — Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. — 120–128 б.
113. Фәттах Н. Шигърияткә әйләнгән тарих // Казан утлары. — 1985. — № 1, 3. — 17 б.
114. Фәттах Н. Шигърияткә әйләнгән тарих // Социалистик Татарстан. — 1989. — 6 март.
115. Хаким С. Преломление мира // Перекрестки. М., 1972. — С. 257–258.
116. Хәким С. «Кайтаваз» җыентыгына кереш сүз. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1969.
117. Хәким С. Шигырьнең көче — фикердә, хистә // Казан утлары. — 1969. — № 9. — 155–156 б.
118. Хәким С. Һәр талант үзенчә килсен // Кайтаваз. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. — 3–5 б.
119. Хәлим А. Ренат Хариска Тукай бүләге алу уңаеннан // Алтын Урда. — 1997. — 10–20 июль.
120. Хатыйпов Ф. Иҗат серләре // Казан утлары. — 1999. — № 5. — 143–149 б.
121. Хәсәнова Ф. Лирик сәүдәгәр кем ул? // Казан утлары. — 1999. — № 10.
122. Хәсәнова Ф. Ренат Харис иҗатын өйрәнү // Мәгариф. — 2000. — №2.
123. Хәсәнова Ф. Ренат Харис шигырьләрендә халык авыз иҗаты // Фән һәм мәктәп. — 2000. — № 1–2.
124. Хәсәнова Ф. Ренат Харис хикмәтләре // Идел. — 2000. — № 3.
125. Хәсәнова Ф. Ренат Харис шигърияте // Казан утлары. — 2000. — № 5.
126. Хәсәнова Ф. Ренат Харис шигырь текстлары поэтикасы. Кандидатлык диссертациясе. — 2000. — 214 б.
127. Хасанова Ф. Поэтика текстов стиха Р. Хариса. Автореферат диссертации. — Казань, 2000. — С. 36.
128. Хәсәнова Ф. Ник кешенең бер үк эше һәм гөнаһ та, һәм савап та? // Ватаным Татарстан. — 2001. — 27 апрель.
129. Хасанова Ф. «Второй взрыв» в татарской поэзии: что это такое? // Казанские ведомости. — 2001. — 9 мая.
130. Хәсәнова Ф. «Ни туган, ни имандаш булмаган» Михаил Худяков яки «Кирәк булгангамы, ялгышмы?» соравына ничек җавап табарга? // Ватаным Татарстан. — 2002. — 5 апрель.
131. Хәсәнова Ф. Ренат Харис шигърияте (монография). — Казан: РИЦ «Школа», 2005. — 260 б.
132. Хәсәнова Ф. Ренат Харис шигырьләре поэтикасы. ВУЗ өчен махсус курс программасы. — Казан: КГПУ, 2004. — 20 б.
133. Хәсәнова Ф. Заманга исемне кем куяр? // Мәдәни җомга. — 2005. — 18 февраль.
134. Хисамов Н. Ренатның ак сөлгесе // Бәрәкәтле чишмәләр. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. — 57–58 б.
135. Хисамов Н. Фикер һәм хис дөньясыннан репортаж // Заман. — 1997. — 28 март.
136. Хисамов Н. Базар һәм шагыйрь җаны // Ватаным Татарстан. — 1997. — 16 май.
137. Хисамов Н. Янам, яктыртам, җылытам // Татарстан яшьләре. — 1989. — 22 апрель.
138. Хисмәтуллин Р. Янартаулар кебек дулап // Ватаным Татарстан. — 1994. — 8 июль.
139. Хисмәтуллин Р. Ни тотсам да, ихлас эшләдем мин // Социалистик Татарстан. — 1989. — 19 апрель.
140. Хузангай А. В середине судьбы своей // Литературная газета. — 1978. — 18 октября.
141. Чечняда, дусларда кунакта булдык // Шәһри Чаллы. — 1997. — 19 февраль.
142. Шагыйранә рух тантанасы // Мәдәни җомга. — 2001. — 12 октябрь.
143. Шәрәпова Й. Р.Хариска 60 яшь // Сабантуй. — 2001. — 30 май.
144. Шаһиева Р. Рәсемле робагыйлар // Мәдәни җомга. — 1997. — 9 май.
145. Шәйхелисламов Ф., Газизов Х. 11 класста Р.Харисның «Ашыгып бәхеткә ашкынганда» шигырен өйрәнү // Башкортстан укытучысы. — 2002. — № 4. — 57–58 б.
146. Шевченко. Обыкновенное чудо // Идель. — 2001. — № 6. — С. 80.
147. Юзиев Н. Уйлы туйра // Казан утлары. — 1981. — № 11. — 151–159 б.
148. Юзиев Н. Көзге мәхәббәт // Шәһри Казан. — 1995. — 22 апрель.
149. Юзеев И. Тагын бер очрашу // Ватаным Татарстан. — 1997. — 22 апрель.
150. Юзиев Н. Уйлы-хисле шагыйрь, рәссам шагыйрь // Замана эзләре. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1981.
151. Юзиев Н. Уйлы туйра // Шигърият дөньясы. — Казан, 1981. — 285–311 б.
152. Юнысова А. Каләм, кальбеңдә ни сер бар? // Ватаным Татарстан. — 1999. — 5 март.
153. Юнысова А. Каләм коткарачак // Ватаным Татарстан. — 2000. — 21 гыйнвар.
154. Юнысова А. Алмагачтан алма коела // Ватаным Татар-стан. — 2001. — 6 октябрь.
155. Якупов Х. Рәсем ясаган кулым белән // Мәдәни җомга. — 1999. — 11 июнь.
156. Якупова В. 100 историй о суверенитете // Казанские ведомости. — 2000. — 28 января.
157. Яхина Р. Шагыйрь дә, рәссам да ул // Шәһри Казан. — 1997. — 11 апрель.

Ренат Харис шигырь һәм поэмаларының алфавит буенча тулы исемлеге

А
Абу Дабида
Август
Автопортрет-90
Авыз ерып килеше
Авызлык
Авыл карты
Авыл мунчасы
Ага
«Агачларда еллар сыры...»
«Агачларның рәхәт көннәр өчен...»
«Агыйдел тугайларында...»
Адашасым килә
Адашудыр
Адюк Сыркыдысы
Аерса
Ай — гашыйклар кояшы
«Ай туфрагын...»
«Ак болытлар аръягында...»
Ак карлар арасында
Ак кәгазь *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Ак пионнар *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Ак сөлге *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Ак сөлгегә мәдхия *(вокаль-симфоник поэма)*
Ак теләк
«Ак теплоход...»
Ак ука
«Ак урманда гаҗәеп өн...»
«Ак һәм сары. Ак һәм сары...»
Ак шом
Акбай
Аклык вальсы
Актер монологы
Акчарлаклар
«Акчарлаклар мине күргәч...»
Акылсызлык билгесе
Алдану
Аллаһ кулында
«Алма бакчасына кереп...»
Алма төше
Алмагач монологы
Алмагачлар картаялар
«Алмагачлары алмалы...»
Алтын аланда *(И.Мәҗитов музыкасы)*
Алтын кала
Алтын капка
«Алтын көзне Канадада күрдем...»
«Алтын көзне сиңа бүләк итәм...»
Алтын сүз
Алтын төрән
Алып йоклый
Анда, космонавтлар янында
Анда, таулар арасында
Ант суы *(поэма)*
Аның кабере янында уйланулар
«Апа, сиңа ничә яшьләр?..»
«Ап-ак мендәрләргә салып...»
«Аптырагач, маңгай учка ята...»
Арагызда
Арба
Арка сөяп
«Артка карап алга кача качак...»
«Аруның да була төрлесе...»
«Арыдыңмы җилгә каршы очып?..»
Ат

Ат иярләү *(поэма)*
Ат җиккәндә
«Аткан таң алга дәшә...»
Атмый калган сүз
Аңладым
Аңлап өлгермичә
Ау чоры
Ауга чыгар алдыннан
Ачу килгән мизгелдә
«Ачу-үч өермәсендә...»
«Ачык яра...»
Ачыш
«Аһ, син ничек каты уйлыйсың...»
«Аһ, ул көнне вакыт тасмасыннан...»
«Аһ, хушлашырга иртә әле...»
Ашны олылау
Ашыгып бәхеткә ашкынганда
«Аягүрә басып арбага...»
Аязу
«Аяк эзенә ком тулса...»
«Аякны гына чага елан...»

Ә

«Ә бүген мин төн буе...»
Ә Казаным белә сугышны
«Ә син мине урламадың...»
Ә сискәнергә кирәк
Әбәк
«Әбиләребезнең берсе...»
Әгәр
«Әгәр китә калсам якты көннән...»
Әгәр шатлык җитешмәсә
Әгерҗегә барганда
Әй замана
Әй җанаш *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Әй лә гомернең җәйләре...»
Әй мәхәббәт
«Әй, дусларым, дусларым...»
«Әй, хатын-кыз, синең тылсымыңнан...»
«Әйбәт кеше иртә китә...»
«Әйе, каләм кулдан төшәчәк...»
Әйләнеш
Әйт син, баш
Әйтмә миңа *(Н.Җиһанов романсы, Р.Ахиярова музыкасы)*
«Әкрен генә барам Казан урамнары буйлап...»
Әлегә
Әлегә хушлашмыйбыз
«Әллә кая кояш бая...»
Әмирхан Еники
Әнием *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
Әниемә
«Әти турында күп яздым...»

Б

Бабам сүзе
Баден-Баденда
Байкалда
«Бакча бакча булсын өчен нәрсә кирәк?..»
Бакчачы
Бакый Урманче
Бала турындагы уйлар
«Балтыйк нарaтлары башы белән...»
«Балыксыз күлдә...»
Балыкта
«Бар ваклыклар калды Иделдә...»
«Бар дөньяга ачуланган...»
«Бар кеше дә...»
Бар тырышканым
«Бар, күр, диләр...»

«Барганда чаптардай атылып...»
«Барлык фильмнарда безне күрсәтәләр...»
«Бары да җылыга елыша...»
«Бары мин генә беләчәк...»
«Барысы да алдан билгеле...»
«Барысы да сиңа бәйле...»
Баскыч
Баскычлар
Батыр малай *(Р.Еникеев музыкасы)*
Батырай көйләренә
Башка сукты
«Башлаган эш — беткән эш дип...»
Башмак кигәндә *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
«Башны учка куйдырырлык...»
«Бәйрәм...»
Бәлли-бәү *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
Бәсле ботаклар
Бәсле түгел җаным
«Бәхәсләшә кеше кеше белән...»
Бәхет
Бәхет аем
Бәхет йорты
Бәхет күлмәге
Бәхет телим
Бәхет турында
«Бәхетлерәк була алмас идем...»
Без
Без бер елга
Без калабыз
Без нишлибез?
«Безнең барлык кылганнарны...»
Безнең гасыр
Безнең өебез *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
Белә
Беләзек
«Беләсеңме, һәрбер кеше — Җирдер...»
Белем йортым
Белем маршы *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Бер болыт
Бер генә офык калгач
Бер генә сүз *(Р.Яхин музыкасы)*
«Бер дә юшкынсыз...»
«Бер дусымны уң җилкәмә күтәрдем...»
«Бер исеңә төшерерсең әле мине...»
«Бер мескен болыт көтмә син...»
Бер үк тамырдан
«Бер үк төптә үсәләр...»
Бер син генә *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Бер тамчы авырлык сиңа...»
«Бер яшибез...»
«Бер-беребезгә шундый якын идек...»
Берәү
«Беребез бер Айга аяк басмадык...»
Беребез тирәли беребез
«Береккән тирәкләрнең дә...»
Беренче кар
Беренче көндә уйлану
«Беренче мәртәбә озатасың...»
Беркайчан да
«Беркайчан да сезгә күрсәтмәмен аны...»
«Бернәрсә дә соңгы тапкыр булмый...»
«Берүзем күзәттем айның...»
Берсенә дә
Бетәсең
«Биеккә үрмәләп кара...»
Бизәк җимшәне
Бизәкләр
«Бизәксез чорда яшибез...»
«Бик кирәксәң, сине ничек табыйм эзләп?..»
«Бик, бик телим...»

«Биләгәнсең эчем-тышымны син...»
Бирмә
«Битемдәге ерганаклар буйлап...»
Биш йөз еллык куркаклык
Биш канатлы кар чәчәк *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Биш Ренат
Биштау
Бөек хәбәр
«Бөре — көн...»
Бөртек-бөртек
«Бөтен дөнья корым гына...»
«Бөтен нәрсә гади...»
«Бүген инде күңелем тыныч...»
«Бүген күктә йолдызлар күп...»
«Бүген сиңа ни булды?..»
«Бүгенге көн елның, шәт, иң ак көнедер...»
Бүгеннән
Бүре күзе *(поэма)*
Бодай исе
Бодай кырлары өстендә
Бозлавыклар
Бокс
Болада, Бик Үти янында
Болыт күләгәсе
Болыт үтте
Болыт тоттым
«Болытлар һаман таралмый...»
«Болытларның бүген агы ага...»
«Болытлы көн нигә якты әле?..»
Борчак *(Ф.Фәизова музыкасы)*
Борчусыз мизгелләр
Борчылма
Борылышта
Борылышта *(поэма)*
Ботка *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
Бригантина
«Бу кадәр бай чагын йөзеңнең...»
«Бу көн аяз булсын иде диеп...»
«Бу сүзләргә минем Идел шаһит...»
«Бу тойгыдан да ләззәтлерәкниндие бар?..»
Буа җыры
Буа ягым — тау ягым
«Буем белән түгел...»
Буйсынам
«Булдылар кояшларым да...»
«Бураннарга каршы басып тора...»
Бушлык
«Буылып үлә агачлар...»
«Быелгы елның...»
«Былбыл кунды — ботак сынды...»

В

Вакыт ага
Вакыт җитте
Вакыт ярасы
Вакытлыча хушлашу
Вакытсыз яңгыр турында хәбәр
Ватан
Ватан-ана уллары *(оратория либреттосы)*
Ватылды
«Вәгазь укырмын дип куркам...»
Вәлит сәгате *(хикәят)*
«Вәсвәсәләр бик күп булды...»
Вертикаль яшеннәр
Ветеран
Влач

Г

Гаграда, октябрьдә

Гадәт ярасы
Гади дөнья җимерелде
Гаеп кояшта
«Газаплар-газапланулар...»
Гаҗәп!
«Гаҗәп, күк күкрәүне хәзер...»
«Гаҗәпкә калып торасың...»
«Галилей хаклы булганда...»
«Гармун тынды...»
Гармунчы
Гармунчы *(поэма)*
Гарьлек
Гасыр яшьтәшләре сөйләшә
«Гасырларны дистә-дистә санап...»
Гашыйк бул син миңа *(Ф.Әхмәтов музыкасы)*
Гашыйк ич мин сиңа *(Ф.Әхмәтов музыкасы)*
Гашыйк кеше көчлерәк *(С.Садыйкова музыкасы)*
«Гел шатлыктан гына тормый...»
«Гел яктыда озак йөрелдеме?..»
Гитара
Гөлләргә су сибеп кайттым
«Гөлне давыл бәреп екты...»
Гөрләгән сулар
Гүзәл ялгызлык
Гомәр Бәширов
Гомер турында җиде элегия
«Гомергә җитәрлек назны...»
Горурлык
Грозный, 1998 ел

Д

«Давыл тумыйча ук үлде...»
Давылдан соң
Давыллану
Даимилек
«Дантега ияреп...»
Даһи хис
Дәвам
Дәвам итәм
«Дәүләтләрдә халыклары холкы...»
Дәрдмәнд *(циклдан)*
Дәрдмәнд
«Дәшмә, диде...»
Дигән идем
Дилбегә
Дирижер Фуад Мансуровка
«Диңгез — ярсыган ат кебек...»
«Диңгез дә түгел...»
«Диңгез янында уйлар олылана...»
«Диңгез, таулар элеккечә тансык...»
«Диңгез, урман, шагыйрь...»
«Дөнья сүрәнләнеп китеп...»
Дөньям кызыксындырса
«Дөньяның башы авырта...»
«Дөньясында күптер, күптер...»
«Дмитрий Донской» теплоходында
«Дуамал ялкын...»
Дулкын
Дулкын керсен
«Дулкынга арканны бирмә...»
«Дулкыннарын йөгерткәндә...»
Дуслар эзлим
«Дусларым бар серләшергә...»
Дуслык турында
Дуслык Чаллыда *(И.Шәмсетдинов музыкасы)*
Дуслык юлы *(ода)*
Дуэль мәйданчыгы
«Дым әйткән, ди улына...»
Дымлы төтен

Е

«Евнух» *(поэма)*
«Егет диңгездән йөгереп чыкты...»
«Егылсам егылам — тезләнмәм...»
«Ел агышы миндә тукталды...»
«Ел фасылы түгел лә мин...»
Еласа да
«Еллар аша гизгән өермәдә...»
«Еллар үтә...»
«Еллар узган саен, үкенечләр арта...»
«Еллар хәзер никтер ак кебек...»
Елмай *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Елның изге мизгеле
Еракта, диңгез буенда
«Ерактан, ерактан эндәшәсең...»

Ж

Женевада

Җ

Җавап эзләү сонеты
«Җай гына башланган һәр эш...»
Җай таба
Җан онытмас
«Җанлының да, җансызның да...»
Җаны тәнгә сыймаганда
«Җанымны алып киттеләр...»
«Җәелеп үскән алмагач...»
«Җәен урманнарда кеше арта...»
«Җәеп сал чәчеңне...»
Җәй үтте
Җәй уртасы
«Җәймә-җәймә калган ак кар...»
Җәлил туган җирдә
Җәлилчеләр *(поэма)*
Җәннәт
Җәяү
Җен бармагы
«Җиде кат күк...»
Җил
«Җил исеп куйды да кисеп...»
Җилгә каршы
«Җилгә каршы тора-тора...»
Җиләс җил вальсы
«Җилкәннәрдә әле язлар җиле...»
«Җилләрдә җилфердәдем...»
«Җилмени ул исмәсә?..»
«Җимерелеп килгән ярлар...»
Җир — миндә
«Җир — чәчәк», — дигәч...»
«Җир кабат әйләнеп чыкты...»
Җир һәм Газазил
Җир ярасы
«Җиргә таянып...»
Җиргә төшермә
Җирдә бер кояш *(М.Яруллин музыкасы)*
«Җирем...»
Җирсү *(поэма)*
Җитәрлек
Җитмеш икенче ел икмәге *(поэма)*
Җиңү
Җиңү күргәзмәсе *(поэма)*
Җиңүче *(поэма)*
Җылы буран *(И.Якупов музыкасы)*
«Җылыта кояш...»
Җыр
«Җыр агышы өзелә дә...»
Җыр. Илһамга

Җырлар яна
«Җырчыларны халык ярата...»

З

«Заман җиле уй-фикерне...»
Замана
«Замана җиле җанымда...»
Замана яктысы
«Замананы ул бит күрми...»
Зәвык бүлмәсе
Зәңгәр бозлар *(Б.Мулюков музыкасы)*
Зәңгәр күз
«Зәңгәр күк, иркәм...»
Зәңгәр моң
Зәңгәр сер
Зәңгәр томан *(Р.Яхин романсы, Р.Ахиярова җыры)*
«Зәһәрләнеп исә бозлы җил...»
Зират тузаны
Зөләйха *(драматик поэма)*
«Зөя — ул татар елгасы...»
Зөя яры
Зураеп бата

И

Иблис кары
Игенче бәхете
Игенче җыры *(И.Мәҗитов музыкасы)*
Идеал
Идегәй *(драматик поэма)*
Идел *(кантата)*
«Идел өстендә көмеш ай...»
Иделдә штиль
Иделдә яңгыр
Идрис Газиев
Ижминсу
«Изге һәр эш ак уйлардан...»
Ике ата каз
Ике башлы
Ике гаскәр
Ике гөл
Ике сайлау арасында
Ике тамчы
Ике төрле яра
Ике чукрак-телсез
Ике шагыйрь
Икмәк хикмәте
Икмәккә мәдхия
Ил улы-Ямашев *(М.Яруллин музыкасы)*
Илаһилык
Илбасар кабере
«Илгә карап үзгәрәләр көннәр...»
Илгиз Мәҗитов
Илдар Юзеев
Илемнең олы ярасы
Илләр парады
Илнең җылы сүзе
Имә башың
Империя таркалганда
«Инде күптән яңгыр тамчыларын...»
«Инде эреп бетте кар...»
«Инеш булып актым мин...»
«Ир уртасы кешеләргә...»
Иренең кысма *(ноктюрн)*
Иреннәр
Ирләр
Ирләрнең күз яше
Иртә яз
Иртәгә
«Иртән кем елый?..»

«Иртәнге тын, уйчан суның...»
Исәме җил
Исән картлар
Исемсезләр *(шигырь роман)*
«Исерттең син мине шәрабсыз...»
«Иске елның яңа шигыре син...»
Исле гөл
Истә
Истәлекләр иләп кенә
Итекләр
Иң авыр йөк
«Иң авыр таш кыя түгел...»
«Иң алдан...»
Иң күзге ай
Иң көчле кул
Иң ләззәтле
Иң моңлы җыр *(алтмыш яшьлек хатын күңеле)*
Иң-иң
«Иңнәремдә ике тау...»
Ишетү
Ияр һәм тәхет

Й

Йөрәк белән капшап
Йөрәк фасылы сонеты
«Йөрәк эчтә...»
Йодрык
Йодрык һәм бармак
Йокы керде күземә *(А.Вәлиуллин музыкасы)*
«Йокысызлык төнгә әйләндерде...»
Йола
Йомшак бәгырьләр
«Йомык күз белән яшәүчем...»

К

«Кабат гашыйк булырмын дип куркам...»
«Кабат каләмемә үсә...»
«Кабат килде март ае...»
Кагыл... Кагылма
«Кагылмасам — хәлем бетә...»
«Каен төбендә таш ята...»
Казан *(оратория либреттосы)*
Казан буйлап
Казан кунаклары
Казан манаралары
Казан урамнары
Казан утлары *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Казан хәзинәсе
Казанга әманәт
Казанда яз
Казанның кызыл түбәсе
Казма
«Кайбер уйлар кысыр болыт кебек...»
Кайсына тиң?
Кайтавазлар кайта
«Кайткан олан белән бергә...»
Кайтты *(хикәят)*
Кайту
«Кайчан гына әле тын суга да...»
«Кайчандыр ай...»
Калам янында *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Каләм авыр бүген...»
«Калининград — Татарстан...»
Калкавыч
Калкан
Калсаң иде
«Калын кәүсә нигә димсең?..»
Кама аланы *(Р.Абдуллин музыкасы)*
«Кама өсте — куе болыт...»

Камаздашлар *(Н.Җиһанов музыкасы)*
Камил Якуб *(поэма)*
Камчы
Камыллы кыр
«Кан тамырындагы тынлык...»
Кан һәм каләм
Канга сусаса
«Кандагы эрегән тимердән...»
Канәгатьсезлек
Капитан әтәч
Капитолий үрләрендә
Кар башына кар җитә
«Кар бөртекләре...»
«Кар иде бугай...»
Кар калалар
Кар киткәндә
Кар кораб
Кар сулары *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Кар суыннан умырзая...»
«Кар сырдырып йөргән көннәр онытылмый...»
«Кар, яңгыр ява тора...»
«Кара гына урман...»
Кара кырга карлар ява
«Кара миңа буран булып...»
Кара таракан
Карама яру
Карасам күккә
Карга
Карга бураны
Каргыш
Каргыш итеп
Карлыган сатучы кыз *(поэма)*
«Кармагында кинәт балык бәргәләнә...»
Карт җырчы
«Картайгачтын кызык итеп...»
Картлар ансамбле
«Карурманнар уртасында...»
Катлаулырак
Каурый каләм үлгән
«Качам болыт артларына...»
Кәбисә *(Әнвәр Давыдовка)*
Кәгазь көймә *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Кәефсезләр
«Кәкре каеннар терәтү...»
Кәрван
«Кәс — безнең мәңгелек кием...»
Кәшә авылы — 1
Кәшә авылы — 2
Кем алданрак?
Кем бар?
«Кем идек без?..»
Кем тизрәк татулана?
Кем чыдар?
«Кем язса да, туган телен мактап язар...»
«Кемдер сата...»
«Кемдер теләктәшлек көтә...»
«Кемне кысып маташасыз...»
Кереш
Кермим
Керү хакы
Керсезлек
Керфегеңә элеп күтәр
«Керфектән тотып диңгездән...»
Кесә
Кесә көзгесе
«Кече манара... Уйларым...»
Кече тирән күлдә
Кеше *(оратория либреттосы)*
«Кеше арасына поса-поса...»
Кеше булыйк

Кеше йөзе — көзге
Кеше кайчан матур?
Кеше кайчан ямьсез?
«Кеше кыяга абынмый...»
Кеше һәм машина *(оратория либреттосы)*
Кеше, су һәм суык
Кешене мәшәкать йөртә
«Кешенең нияте изге...»
Кибән
Киев. 1986 ел. Җәй
Киек уйлар
Киеренке сөйләшү
Киләчәкне тотып кара
«Килеп җитте лә минем дә...»
«Килеп җитте менә тагын сабантуйлар...»
Килешми, ярамый
Килсә кулдан
«Кимерә дә кимерә...»
Кипарислар
Кипр утравында
Кипр эскизлары
Кирәкми
Кисәтү
Китә аламы?
Китәм
«Китәсең килсә, тотып кала алмыйм...»
«Китеп барган көнгә бер яхшылык биреп...»
Киткәннән соң
Китлар сыман
Китми
Китмибез
Китү, көтү, кайту
«Китте бу яз...»
«Китте, ялгыз калдым...»
Киттең инде *(Р.Яхин музыкасы)*
Киң ачыйк
«Кичә син ялкын идең ич...»
«Кичерегез, зинһар, кичерегез...»
Ключарев
Көз гөлләре
Көз иде
Көз керә
Көз килү
Көз көне
Көзге
Көзге мәхәббәт
Көзге сүрән мәхәббәт
Көзге төн
Көзге яңгыр күктән җиргә
«Көзен көзге язгы уйларымны өзде...»
Көзнең алтын уты
«Көзнең төер булып...»
«Көзнең яфраклары сукмакларда...»
«Көймәмә әле заманның...»
Көлемсерәп көн башланды
Көлкегә калса
Көмеш нур *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Көмеш тотка
Көмеш туйлар аръягында
«Көн бик сүрән булды...»
Көндезге ай
«Көне буе сагындым мин...»
Көнләшәм
Көнләшү галәмәте
Көнләшүләр
«Көнләшүләр була тора...»
«Көннән көек исе килә...»
«Көннәреңне генә миңа биреп...»
«Көннең елмайганы юк бик күптәннән...»
Көньяктагы курортта

«Көрәш мәйданыннан...»
Көтәм намус кушканны
«Көтмәгәндә йөрәгемә...»
Көтмәгәндә җылытты
«Көче беткәч...»
Көчлерәк
«Көчсез буласың киләдер...»
Көянтә
Күбәләк кунак җыя
Күгәрченгә бәрелеп
Күз
«Күз алдыма китертә күрмә...»
«Күз нуры да кайвакытта...»
«Күз оныта кайбер йөзне...»
Күз тимәсен
«Күз төбендәге сызыклар...»
«Күз яшең океанында...»
Күздән яшь сыкканнан соң
Күзе үбелгән кеше
«Күзем аша үтте мең буран...»
«Күзем йомып сузылсам да...»
Күзең буйлап
Күзләр кычкыра
«Күзләргә коткарчы дигән...»
«Күзләреңә синең бүген...»
«Күзләреңнән күземә...»
«Күзләреңне йомасың да...»
«Күк моңайса...»
«Күккә үрелә һәр үлән...»
«Күкләр терәп баш түбәмә...»
Күкрәктәге чәчәк
«Күктә томан торганда...»
Күкчәчәк *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Күләгә белән сөйләшәм...»
Күмер тагын яна ала
Күп булды
«Күпме дусың булса?..»
«Күпме елау елгаларым...»
«Күптән түгел тып-тын иде...»
«Күргән күпме ак болытның...»
«Күрде ул көткән штормын...»
«Күреп булганда күрмичә...»
Күрешербез әле *(Ф.Әхмәтов музыкасы)*
«Күрмәскә дип сине күзем йомам...»
Күрмичә калган
Күршеләрдән кайттым
Күсе
Күтәрердәй кеше юк
Күңел
«Күңел дә бер яфрак кояр микән?..»
«Күңел ишекләрем тоткасыз...»
«Күңел минем ничек тыныч булсын?..»
«Күңел тартты олы шәхесләргә...»
«Күңелемдә кайчак гаҗәеп сурәт була...»
«Күңелемдә ямьле бәйрәм бара иде...»
Күңелемнең алга барышы
«Күңелсездер сиңа минем белән...»
Күченү
Кучергеч кәгазе
Коела яфрак
«Коела яшел яфрак...»
Коктебель
Кол Гали монологы
Колизей күзләре
Колхоз председателе
Коммунист ярасы
Коммунистлар *(Н.Җиһанов музыкасы)*
Конфет, алма, чәчәк
«Кораблар диңгезгә китә...»
«Кортлар тишкән ишеккә дә...»

Коръән
Корылык
Кочак тулы чәчәк
«Кошлар туйгач та китәләр...»
«Кошның язмышы — бербөтен...»
«Кояш баеганда, җил туа...»
«Кояш бата зәңгәр тау артына...»
«Кояш быел сәер...»
Кояш вальсы *(С.Сәйдәшев музыкасы)*
Кояш кәләше
«Кояш көнгә чыккан күк...»
«Кояш җылылыгын биреп...»
Кояш нуры ни бәя?
«Кояш та бар, яңгыр да...»
«Кояш тулы яшел алан...»
«Кояш тыныч кына чыга...»
«Кояшлы булсаң да, салкын...»
Кояшлы буран
Кояшчыклар
Куанды ил
Куера бара
«Куерып күк җиргә тамган...»
Кул чабуымда
Кул һәм күңел
Кулың һаман кайнар
Кунак — хуҗасына күрә
Кунак һәм табын
Кунакка чакыру
Курыкканыммы
Курыкмыйм
Кутузовтай
Кушамат
Куян
Кызганма
Кыздырма атның аягын
Кызыл алма
Кызыл ат *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
Кызыл маяк
Кызыл төлке
Кызыл шәфәкъ
Кыйммәтлерәк
Кылыч
«Кылыч тотар өчен...»
Кыпрыста
Кыр уртасы
Кыр һавасы
Кыргый кыз
«Кырык вагон урман үтеп китте...»
Кырык елдан артык элек
«Кырыкны узгач...»
Кыска җил
Кычкырырбыз әле
Кычыткан
Кышкы бакчада
Кышкы болыт
Кышкы курорт
Кышны сагыну
Кышның беренче көне
Кышның матур көннәре
«Кыяларны кузгатамын...»

Л

Л.Х.-га
Лап-лап *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
Лачын
«Ләйсән генәдер бу дигән идем...»
«Ләйсән яңгыр быел төнлә яуды...»
Ләкин назлап
Лермонтов
Лирик сәүдәгәр

М

Мактаулы исем турында
«Манаралар кемнәр бармагы?..»
Матур өй *(поэма)*
«Маңгаеңны учларыңа салма...»
Маңгай сыры
Мәдхияләр
Мәйданнарда
Мәкаль
Мәкерлек
«Мәңге яшәр агачлар да...»
Мәңгелек мөһер
Мәңгелек яз *(Н.Җиһанов музыкасы)*
Мәхәббәт авырлыгы
«Мәхәббәт газапларын...»
«Мәхәббәт шигырьләремне...»
Мәхәббәт ярасы
«Мәхәббәт, мәхәббәт...»
«Мәхәббәтемнең канаты шулчаклы киң...»
«Мәхәббәтемнең чәчәген...»
«Мәхәббәтсез беркем яши алмый...»
Меланхолия
Менә кайдан
Менә мин кем
Менә шулай
Метаморфоза
Мин — Галәм *(поэма-фантазия)*
«Мин августныкы, ахры...»
Мин адашкан юл *(ноктюрн)*
«Мин балконга чыгам да...»
«Мин бәхетемә ышанам...»
«Мин бәхетле итәр идем сине...»
«Мин бүген шундый бәхетле...»
«Мин бу дөньяга килдем дә...»
«Мин дә яңгыр кебек...»
«Мин дулаган айгыр кебек...»
«Мин йолдызга әверелмәм...»
«Мин кабат кадерле җылыда...»
«Мин кайчакта...»
«Мин кешеләр арасында гына...»
«Мин җилдән колак алдым...»
«Мин кинәт юкка чыгармын...»
«Мин Җир буйлап сәяхәттә...»
«Мин кичәге көнне кире кайтардым...»
«Мин кичердем бер авыр төн...»
«Мин күпме сокландым...»
«Мин үтәрдем сине үзәннәрдән...»
«Мин күңелле кеше идем...»
«Мин кояштан көнләшмимен...»
Мин монда
«Мин моңа озак түзмәмен...»
«Мин үзем дә кайбер чакта...»
«Мин сарыдан сине киендерәм...»
«Мин сине бикләп калдырдым...»
Мин сине һаман да яратам
Мин сине яратам, ахры *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Мин синең белән күптән...»
«Мин сиңа ашкынып кайтам...»
«Мин сиңа болыт юлладым...»
«Мин табибың була алам...»
«Мин тагын сагынам Казанны...»
«Мин төн кичтем...»
Мин тоташкан
Мин ул
Мин ул көнне
«Мин хуҗасы да Җирнең, колы да...»
«Мин чыгарга диеп ачкан ишектән...»
«Мин ярлыкыйм бөтен гөнаһыңны...»

«Мин яхшы, башкалар начар...»
«Мине кемдер кинәт буды...»
Мине күргәч
«Мине мең тарафка тарткан...»
«Мине сагыну сусынын...»
Мине чакыр
«Мине чиргә сабыштырдың...»
«Минем дөньям сиңа тылсымлыдыр...»
Минем җаным
«Минем көнем синдә яши бугай...»
«Минем кояштан һәм чәчәктән...»
«Минем хатлар самолетта бара...»
«Минем хәлем хәзер шундый...»
Минем ышыгымда
«Миннән алда үлеп китә күрмә...»
«Минут саен гашыйк булып...»
Минутлык төшенкелек
Мирсәет Яруллин
«Миңа караган кебек...»
«Миңа көн җитми...»
Миңа син кирәк *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Миңа, кошлар, канат кирәк...»
Миңнәр
Мичле өй
«Мондый көндә кая юл тотасың?..»
Мостай Кәрим
Моң
«Моң баса...»
Муенса *(Р.Гобәйдуллин музыкасы)*
«Муеныңа салдым авыр чылбыр...»
Музыка
Мулланур *(поэма)*
«Мунчаларга да яшермә...»

Н

«Наз татыйсым шундый килде бүген...»
Назыңда эреп
«Начармыни патша булу?..»
Нашатырь
Нәҗип Җиһанов
«Нәкъ үзедәй бер хис эзләп...»
Нәрсә әйтим? *(Р.Яхин музыкасы)*
Нәрсә сөйлик?
«Нәрсә уңмый?..»
«Нервыларга кайсы таңның?..»
Нефтькә ике сүз
Нефтьчеләр *(ода)*
«Ни булмас дөньяда...»
Ни сәбәпле?
Ни ул?
«Ни яз түгел...»
«Нигә авыз иттем бу чишмәдән?..»
«Нигә гашыйк булмаска?..»
Нигә кеше күзен йома?
«Нигә купты әле давыл?..»
«Нигә син, яңгыр, күзләремә качтың?..»
«Нигә ямап булмый икән?..»
Нигә?
«Ник үзеңнән этәрәсең?..»
Никахлы төс
«Никтер еллар хәзер ак кебек...»
Нилектән?
«Нинди кылымны өздең соң?..»
«Нинди озын көн булды бу?..»
Нинди сүзләр?
«Ничаклы каршылык яши?..»
«Ничаклы кош?..»
«Ничә йолдыз яктысында...»
«Ничек инде өйдә утырасың?..»

Нишләрмен мин!
«Нишләтим мин сине, нишләтим?..»
Нишләттең?
Нурлы Казан *(Б.Мулюков музыкасы)*
Ныклык бар

О

«Озак нидер сөйләштеләр...»
Озаклады *(Р.Яхин музыкасы)*
Озатканда
«Озын гомердән курыкмыйм...»
«Озындырмы, кыскадырмы үткән юлым...»
«Оҗмахларга җитеп булмас баскыч куеп...»
Олы канал
Олы юлның тузаны
«Онытам ич инде мин сине...»
Оста җиңелүче
«Офык буйлап агып бара...»
«Очкын — кечерәйтелгән ялкын...»
«Очрашканнар...»
Ошаса
Оялаган
Оялар
«Оясыннан егылып төшкән кош баласы белән...»
«Пакьләндем мин...»

Ө

Өемә чакырам
Өзелгән яфраклар
«Өзелмәсен...»
«Өйгә җил генә кертсә дә, тәрәзә...»
«Өйдә ничек?..»
Өмет
«Өмет җилеме какшаса...»
«Өндәме бу, төштәме?..»
Өч канатлы кош
Өч килендәш, өч баҗа
Өч кыз *(Р.Яхин музыкасы)*
Өч үбешү *(эротик поэма)*
Өч тәрәз
Өченче дөнья
Өченче фәрештә
Өченче ядрә
Өянке

П

Пакьләнү
Парикмахерскаяда
Песи *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Пляжда эт баласы
Поездлар үтә тора
Полигон
Почта ящигы
Поэзия
«Прометейның изге утын...»
Пумала
Пушкинның гүр маскасы
Пычак кайрау

Р

Райнис музеенда уйлану
Рамазан аеның ае
Рәмел тактасы
«Рәнҗетелгәннәр ярсымый...»
Рәсүл Рзага сораулар
Рәссам *(поэма)*
Рәссам Харис Якупов
Рәшит Ваһапов *(поэма)*

Реалист булыйк
Резедә Ахиярова
RENATUS
Реформаларга карышу сонеты
Рөстәм Яхин
Романс

С

Сабантуй *(поэма)*
Сабантуй байрагы
Сабантуйлы татар халкы
Сабый тугач
Сабырлык
Сагынам
Сагынганда
«Сагынганда кемдер җырлый...»
«Сагындым — сагыш орды...»
Сагындырган
«Сагындырыр өчен генә...»
Сагыну
Сагыну фасылы
Сагыну хаты язганда
«Сагынулар саргайтса...»
Сагынуның чиксез чагы
Сагыш
Сайлау
Салават һәйкәле белән саубуллашу
«Салкын айның чал нурлары...»
«Салкын буранда мин ничә тапкыр...»
Салкын кардан җылы сүз
Салкын сүздән сүзсез калып
Салкын яз
Салыйм әле балдагымны
Самолетта Бишкәккә
Сан булгач
Сандык
Саный белгән
Сара Садыйкова
Саратов татарлары җыры
«Саргайган яфракның каны сары...»
Сарут
Сары камыш *(новелла)*
«Сары чәчәкләрне нигә җыйдың?..»
«Сары яфрак, яшел камыш...»
Саубуллашыйк кына
Сәер матурлык
«Сәер, гаҗәп...»
Сәерсенү
Сәйдәш
Сәйдәш яры *(поэма)*
Сәйях
Сәрләүхәсез
Сәясәт
Себер тракты
Сезнең исем
Селәүсен белән алышу
Сембер
Сентябрь
Сентябрьгә киткәндә
Серле алан *(пьеса)*
Сибгат Хәким
Сизиф
«Сизмичә дә җыр башлыйм...»
Сиксәненче еллар стилендә автопортрет *(поэма)*
Син
«Син анда, әйе, син анда...»
Син барында
Син бәхетле булсын өчен
«Син бит минем күзләремдә...»
«Син гафу ит, исемеңне онытканмын...»

«Син генә мине юлдан яздырасың...»
«Син гүзәл тылсымчы сыман...»
«Син әйтеп яздырган бу җырлар...»
«Син иң куркыныч табышым...»
«Син каргама мине...»
«Син кил, диден...»
«Син көчлерәк көнлисеңме?..»
«Син кояшны хәтта аяз көндә...»
«Син җырлама миңа бу җырыңны...»
«Син миңа үпкәләп калма...»
«Син ничек яшисең...»
«Син хаклы, диңгез дулкыны...»
«Син ыргыткан авыр сүз...»
«Син юк өйгә кайтасым да килми минем...»
«Син яшәгән бу дөнья...»
«Син, мин, Идел...»
Сине кемнәрдән урладым
Сине көтә тыныч таң *(Р.Еникеев музыкасы)*
«Сине күрмичә дә бермәл...»
«Сине сагынган чагында...»
«Синең ап-ак мендәрең...»
«Синең ихлас теләкләрең...»
«Синең тавышың...»
«Синең терәгең бар...»
«Синең язмыш — миңа яңа дөнья...»
Синле-синсез
«Синсез чагым хәтеремә килә...»
Сискәндеримче
«Сиңа ишеттерәсе килгән җылы сүземне...»
Скульптор Б.Урманченың «Сагыш» сынына
SOS
Сөекле Казан *(Г.Ильясов музыкасы)*
Сөен
Сөенеч
Сөеп туймаган йөрәк
«Сөйгән ярларга тугрылык...»
Сөйләшсә, кайгырса
Сөрү
Сөю
«Сөю — газап...»
«Сөю өермәсендә...»
Сөяргә икән
Сүз
«Сүзләреңнән сизәм...»
Сүнмәгән ут
«Сүрән көн дә якты була...»
Совет Армиясе маршы *(кантата)*
Соң таптым
Соңгармадың
Соңгы сулыш
«Соңгысы, алдындагысы...»
Су коенганда *(Ф.Фәизова музыкасы)*
Су төбе
Суга баткан ут
Сугыш турында сөйләшә картлар *(Н.Җиһанов музыкасы)*
Сугыш турындагы китап
Сугыша ике күбәләк
«Судан ерак үскән тал терерәк...»
Сукмак
Сурәтемә 93 ел сызыгы
Сурәтләшүләр
«Суыгызны беләм...»
Сыгылдырып күл камышын
Сыгылмалы сылу
Сый

Т

Таба алмагач *(ноктюрн)*
«Таба алмыйм көннәр мазасын...»

Табыла
Табын
Табып ләззәт
«Тавышның мин тигезен яратам...»
Тавышсыз яшен
Тавышыңны яратам *(Э.Якубова музыкасы)*
«Тагын бер мин...»
Тагын юллар
Таҗ
Таллар башы кызара *(Р.Яхин музыкасы)*
Таллинда
«Тал-тирәккә инди кош?..»
Тальян гармун
Тамга
Тамга салган
Тамгалы атом
Тамчы
Тамырны саклау
«Тамырымда каным агар-акмас...»
«Тамырың ташта булып та...»
«Танымагыз. Санламагыз. Кирәкми...»
Таныш җылы
Тарихи тамаша
Татар бәйрәме
Татар иле
Татар тар инде
Татарлар *(поэма-монолог)*
Татарлык тамгасы
Татарстан *(кантата)*
Татарстан әләме
Татарстан хатыннары
«Татарстанның күпме улы...»
Татарстаным минем *(М.Яруллин музыкасы)*
Татлы серләр карагы
Таң алды
«Тау болытны тырный, ерта...»
«Тауларын күккә чөеп...»
«Таш туңа да, чылана да...»
Тәмсезләнмә
Тәмуг сүнгәч
Тәүбәсез мәхәббәт *(поэма)*
Тәрәзә йөзлекләре
«Тәрәзә парланып дөньяны каплады...»
Тәрәзәдә бәргәләнгән кар бөртеге
«Тәрәзәдән кулны сузып...»
«Тәрәзәңә көне буе...»
Тәрҗемәчеләр
«Тәңредән дә элгәре...»
Тезген
Тезләнүче
Теләк
«Теләсә генә ничек яшерсә дә...»
Терек суы
«Тигез юлда син бер сикәлтәме?..»
Тирән яктылык
«Тисен, — ди, — ядрә йөрәккә...»
Тыңләү сонеты
Төен
«Төкерәм мин бу дотларга...»
Төн
«Төн барыбер гүзәл гөмбәз...»
«Төн булып кил...»
«Төнге бәсле тәрәзәң...»
Төнге диңгез
Төнге күбәләкләр
Төнге күл
Төнге урман
Төнге урман. Кыш
«Төннең карасында...»
«Төннең шомы тиеп уянып...»

«Төренеп тә җылынып булмый...»
Төрки телләр
Төсләр алмашыну
Төсләр туен яратам
Төсләрдәге яралар
Төсле рәсем
«Төссез уйны күккә атам...»
Төтен
Төш
Төш булып *(ноктюрн)*
Төшкәндә
«Түбәнсеткән, горурлыкны сыткан...»
Түзеп булмаслык юксыну
«Томаннар аша узган бар...»
Тонык йолдызлар *(поэма)*
Тораташка әйләндерде
Тормыш
Тормыш алда гына
Тормыш-сыер
Тост
Тоям кебек
Туган йорт капкасы
Туган җир
Тузганак
Тукай
Тукай боза
Тукай соравы
«Тукай таптап тузан иткән ташлар...»
Тукай туган көнне
Тукайның мәхәббәт төшләре *(драматик поэма)*
«Тукта, нәрсә булды әле?..»
Тукталышларда
«Туктатырга җилле бу яңгырны...»
Тула эшләпә *(хикәят)*
Тулган ай сонеты
Туры килмидер
«Туу белән яшьлек арасын...»
«Туфрак була агач...»
Туя алмыйм
Тылмач
Тын сулар
Тынлык чоңгылында
Тыныч күзләр
«Тынычлыгың киметсәм дә...»
Тынычлык сиңа
Тынычлык таләп итәм
Тып-тын кичләр
Тырышты җир

У

«Убылып төшеп иманнәр...»
«Уең белән аякларың тизлеген уз...»
Узгынчымы, ярмы?
Уйлама *(Р.Ахиярова музыкасы)*
Уйланабыз
«Уйларның авырлыгыннан...»
«Уйларымны ихлас килеш...»
«Уйларыңнан киткәчтен дә...»
Уйлы туйра
Уйнамагыз
«Укыйм, җырлыйм...»
«Ул баһадирның исемен...»
Ул көн уза
Ун кадак
«Урам хәлләрен сөйли-сөйли...»
«Урамнарда афәт эзләре юк...»
Урман
Урыс капка
«Усаллык артты кешедә...»

«Утка ташлыйм юрау гөлләреңне...»
«Утыз ел авызлык тешләгәннән соң...»
Ухсай кабере

Ү

Үгезләр
Үз дулкынымны көтәм
«Үз төшемә уянамын...»
«Үз томнарын үзе түләп...»
Үзгәрешләр
Үзем дә күрәмен
Үзем исән чакта
Үзем турында
Үземә үзем сыеп
Үкенеч
Үкенү җыры
«Үле мәче, сынык байрак...»
Үпкә
Үпкәләгән алмагач
Үпкәләмәсәнә
Үпкәләп
«Үпкәләттем, ахры...»
«Үпкәлим дә юлга җыенам...»
«Үсмер чакның...»
Үтенеч
Үтерергә өйрәнәләр
«Үткәнең дә көнләштерә...»
Үчти-үчти *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*

Ф

Файдасыз
Фал итмә
«Фатих Кәрим, менә бүген...»
Фәкать шулай
«Фәрештәне чалкан егып...»
Фәридә Хәсьянова
Февраль
«Фикер ул — бар...»
Фортлар өстендә

Х

Халык урынбасары
Хат
Хат көткәндә
Хат яндырганда
Хата
Хата эзләү сонеты
Хатын-кыз кулы
«Хатын-кызның юлын кисмә...»
Хатыннар
Хатың килмәгәч
Хәбәр
Хәбәр эзләп
Хәзер мин
Хәл-әхвәл
Хәнҗәр
Хәнҗәр һәм сука
Хәтәр хатирә
Хәтер көне
«Хисләрнең барлык болыты...»
«Хөкем ит син мине...»
Худяков *(поэма)*
«Хыялымда якты беткәч...»
Хыянәт
Хыянәт ярасы

Һ

«Һава гына һәр кешегә...»

Һавадандыр
Һаман арта
Һарут белән Марут *(поэма)*
«Һәм без гомер сөрәбез...»
Һәм булмас та
«Һәм мин тагын бер чик аша узам...»
«Һәм ниндие!..»
Һәм очабыз
Һәм очраштык
Һәр кеше дә
«Һәр көзнең моңы бар, көе бар...»
«Һәрнәрсәнең киеме бар...»
«Һәрнәрсәнең сере...»
«Һәрнәрсәнең, җаным, соңы бар...»
Һәр халыкның үткәнендә
«Һәр яңалыкта яшьлек бар...»
«Һәрбер агач, һәрбер үлән...»
«Һәрбер аяз таң да шатлык түгел...»
«Һәрбер кеше — Җир тәгәрмәчнең бер төше...»
«Һәрбер мизгел, һәр көн, атна, ай...»
«Һәрбер ташың — йөзек кашы...»
«Һәркем мохтаҗ иркәләүгә...»
Һич белмим

Ч

Чагыштырма
Чал сандугач
Чәбәк-чәбәк *(Ш.Тимербулатов музыкасы)*
Чәчәк
Чәчәк атса
Чехов базары *(поэма)*
Чибәр күргәч
«Чигәдәге һәр чал чәчне...»
Чигешем, тегешем
Чикерткә
Чиксез кодрәт
Чиксез ышаныч
Чиксезлеккә ышану сонеты
Чөйсәләр
«Чокыр-чакыр... Тау-таш... Такыр...»
Чуваш җыры
Чулпы
Чын күңелдән ятратканда
«Чын суыклар җитте исә...»

Ш

Шавы миндә үлмәс кайтаваздай
Шагыйрь
«Шагыйрьләр заманнарын сүгеп...»
Шагыйрьнең йөрәге кайда?
Шаккаттыңмы?
«Шаккатыр өчен миңа...»
Шамил Анак
«Шапшак хатын кебек шыксыз дөнья...»
Шатлыгым күп
«Шатлык белән эшлә икән һәрбер эшне...»
«Шатлыкның соңгы тамчысы кипкән мәлдә...»
Шаян әңгәмә
«Шәм таягын ут табага...»
Шәүлә
Шәһәрара телефон станциясендә
Шигърият
Шигырь турында шигырь
«Шигырь юлын җәя итеп бөктем...»
«Шигырьләрдә минем тимер, бетон...»
Шигырьләрне байрак итеп
Шик
Шипка монастыренда

Шөкер *(фронтовик монологы)*
Шом
Шомырт суыклары
Шторм
Шул дым
Шул сәгате күңелнең
Шул чагында
Шулай да
«Шулай инде һәр көздә...»
Шундый чагы күңелнең
«Шундый якын чагында...»
Шуны онытма
Шушы шатлык *(Ф.Әхмәтов музыкасы)*
Шырпы сыздым
«Шытып чыкты умырзая...»

Ы

Ышанырсың
Ышаныч *(циклдан)*
Ышаныч

Э

Эзләдем балын, тозын
Эзләмәгез башка җирдә
«Эзсез дә табам ич мин сине...»
Элегия
Эпитафия
«Эрерләр карлар, эрерләр...»
Эстрада йолдызлары
«Эт уйната берәү кала уртасында...»
«Эңгер-меңгер...»
Эчке шатлык
«Эчләремдә җылы тормый...»

Ю

Юатма *(Р.Ахиярова музыкасы)*
«Югалтасым килми дисең...»
Югалтмый
Югалттым, таптым
Югары дөнья
«Югарыга үрләгәндә...»
Юкмы әллә?
«Юл буенда дотлар кала...»
Юл да юл
Юл сайлаганда
«Юл тузанында...»
«Юл чаба Казанга таба...»
Юл читендәге үлән
«Юлга ни кирәк?..»
Юлда
Юллар
«Юллар еллар аша үтә...»
Юмартлар
Юмартлык
Юнәлеш
Юрмала
Юшкын эри

Я

«Ява яңгыр...»
Ядрә
Яз исе
«Яз үтмәгәндер...»
Яз тәме
«Яз тәрәздән керә алмый...»
Яз шәле
«Язасым килсә дә язмыйм...»

Язгы көн-төн тигезлеге сонеты
Язгы мәдхия
Язгы сөйләшүләр
Язлар аздан башлана
Язлар аңлар
Язмыш
«Язмыш юллары кайчакта...»
«Язның беренче көнен...»
Языклы мин
«Языласы язылган...»
Язып терсәк
«Якты аңга да килә кара уй...»
«Якты дөньяга чыктык без...»
Яктылык *(Р.Фәйзуллинга)*
Яктылык тәме
«Якында булсаң да — еракта...»
«Ялгызым йөрдем мин урамда...»
Ялкын юрау
Яманрак
Ян, дисең син
«Янасы да әле, янасы...»
Янган йөрәк
Янә ярлыкарга
Яньчелгәнгә
Яралы җыр
Яралы өйләр
Яралы намус
Яратам сине, яңгыр
«Ярга килеп җиткән дулкын...»
Ярсыган ат
Ярый әле
«Ярый әле кеше гигант түгел...»
Ясак
«Ят — якларның җылылыгын...»
Яткан ат
Ятлар белгәч
«Ятлар булып сөйләштек тә...»
«Яңа елга катгый теләгем...»
Яңа Шүрәле
«Яңа яр белән бәхетле...»
«Яңгыр булыр, ахры...»
Яңгыр сибәли
Яңгыр ява
Яфрак
Яфракка шигырь язганмын
«Яфракларда — шау-шу, алкыш...»
«Яфракларын өзмә көзнең...»
«Яфракларың гәрәбә...»
«Яфраксыз урманда...»
«Яхшылыгыңа яманлык...»
«Яхшысы да китә...»
Яшә, Мәскәү *(ода)*
Яшәү гармониясе
«Яшәүнең олы мәгънәсен...»
Яшәп-яшәп тә
Яшел клавишлар
Яшел марш
«Яшел яфракларны кар каплады...»
Яшен ташы *(ноктюрн)*
«Яшен яшьнәп, күкләр күкрәп яуды кар...»
Яшерә алмыйм
Яшереп хатлар укый кыз
Яшермә
Яшермәм
«Яши алсаң, яшә миннән башка гына...»
Яшим дисәң
Яшисе килә
Яшь вакыт
«Яшь йөрәкләр җил-давыллар яклы...»
Яшь магелланнар *(Ф.Әхмәтов музыкасы)*

Яшьләр
Яшьләрчә, картларча
«Яшьлегемә туры килгән булсаң...»
Яшьлегемнең моңлы өч хикәяте
Яшьтәшемә

Эчтәлек

Әдәбият белеме

Җәйләр, көзләр нинди булыр? 8
Яңа офыклар....22
Эредәнрәк, олыданрак 33
Состояние литературной критики в журналах 1970 года 50
Балалар өчен шигырьләр....53
Самое верное — через произведения 58
Поэзия в газете «Социалистик Татарстан» 62
1975 ел шигърияте турында 66
Шигърият шәхестән башлана....88
Традицияләр яши, яңара....100
Нам есть чем поделиться....109
О нашем поколении 118
Энергия строки....121
«Татар шигърияте антологиясе» редколлегиясенә хат 127
Әйтәсе сүзебез соңгармасын....129

Каләмдәшләр һәм остазлар иҗаты турында

Р.Фәйзуллинның «Аҗаган»ы турында....136
«Юл өстендә кояш» 141
На «третьих» чувствах....152
Призыв поэта....157
О «Мраморе» Р.Файзуллина 161
«Четыре ветра»....166
Стенограмма обсуждения творчества поэта Сибгата Хакима....169
Туфан — поэт цельный....172
О поэме Рустема Мингалимова «Мое государство» 174
О Шаукате Галиеве....175
Творчество, залитое солнцем....178
О Гамиле Афзале....180
Янка Купала в Татарии....182
О книге Ш.Галиева «Баллада о колоколе»....184
Находясь на переводных рубежах поэзии....185
Сездә калыр идем....188
Сохраняя татарский аромат 193
Мескенлектән килгән аваз... 194
Еще раз о простом и сложном Такташе 201
В отважном сердце вечность есть 204
Сердцебиение поэзии Тукая....208
Загляните в нашу душу....214
О И.Я.Яковлеве....216
Дәрдмәнд 218
Алтын ачкычлы «резидент» 220
Сөләйманның шигъри дөньясы....225
Мера человеческого участия....231
Камил Тангалычев шигырьләре....234
Шигырьләр түшәлгән сукмакта 239
Гыйбрәтле дә, кисәтүле дә....246
Семь молитв Тургая....249
Юл эзләгәндә....254

Истәлекләр

Гади кеше *(Ибраһим Гази)* 258
«Кончить жизнь со знаком плюс» *(Михаил Львов)* 261
Тавышсыз җыр *(Мөхәммәт Мәһдиев)*....263
Хәсән Туфанның җылы кулы....266
Два сердца Назиба Жиганова....271
Гариф Ахунов белән бер сәяхәт....275
Кодрәтле оста *(Марсель Сәлимҗанов)*....279
Ишморат алмагачы 286

Ташлама йөгерүеңне, дулкын! *(Мостай Кәрим)* 292

Әдәбиятның, язучының тормыштагы роле

Мин ни сәбәпле язучы булып киттем? 306
Шигырь бәйрәменең унбишенчесе 311
Ватандарлык тамырында — җәлилчеләр 313
Одумайтесь! 316

Әдәбият һәм сәнгать

Выступление на I съезде художников Татарии 320
Эскизы к творческому портрету Баки Урманче 322
Встреча первая. Вечер в доме скульптора 322
Встреча вторая. В мастерской скульптора 326
Встреча третья. Сегодня, завтра, всегда 331
Выступление на III съезде композиторов Татарии 332
Сурәткә әверелгән мизгелләр 337
Без кабызган утлар 341
О традициях и новаторстве в искусстве 344
Певец Ильгам Шакиров 356
Поет Венера Ганеева 359
Урыныгыз һәрчак түрдән 360
Миллилекне җую — сәнгатьнең иң зур фаҗигасе 362
Публицистика

О работе творческих секций Союза писателей Татарии 366
Секция драматургии 367
Секция прозы 369
Секция перевода 372
Секция поэзии 374
Секция русской литературы 376
Секция детской литературы 378
Секция чувашской литературы 381
Секция критики 382
Выступление на III Пленуме Татарского ОК ВЛКСМ 386
О работе с молодыми литераторами 390
Выступление на VIII съезде писателей Татарии 396
Выступление на X съезде писателей Татарии 400
Во всю силу сердца и ума 404
Вены и артерии — продолжение родников и рек 407
Татарстан в дороге к сабантую 410
Стенгазета в моей жизни 416
Ищи в истории добро 420
Давайте по справедливости! 426
Сабантуй в литературе 429

Татарстанда дәүләт телләре, дәүләт символлары

О Государственном гербе и Государственном флаге Республики Татарстан 432
О Государственном гимне Республики Татарстан 443
Терминология буенча фәнни конференция кирәк 448
Тюркологлар конференциясенә 450
Доклад 453
Плечом к плечу 455
Быть реалистами 458
Из опыта создания государственных символов Республики Татарстан 460
Ренат Харис китаплары 464
Ренат Харисның поэма, либретто һәм хикәятләре 466
Ренат Харис иҗатына күзәтүләр һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре 467
Ренат Харис шигырь һәм поэмаларының алфавит буенча тулы исемлеге 475

Литературно-художественное издание

***Харисов** Ренат Магсумович*

(Ренат Харис)

Избранные произведения

В семи томах

Том 7

Казань. Татарское книжное издательство. 2006

На татарском и русском языках

Әдәби-нәфис басма

Харисов *Ренат Мәгъсумович*

(Ренат Харис)

Сайланма әсәрләр

Җиде томда

7 том

Мөхәррирләре *Р.Х.Корбанов, Г.М.Хәсәнова*
Рәссамы *Ф.Ш.Хасьянова*
Бизәлеш мөхәррире *Р.Г.Шәмсетдинов*
Техник мөхәррире һәм компьютерда биткә салучысы *С.Н.Нуриева*
Корректорлары *Г.Н.Сундукова, Ә.Г.Хәмитова, Г.М.Хәбибуллина*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 30.05.2006. Форматы 84г108 1/32. Офсет кәгазе.
«Arial» гарнитурасы. Офсет басма. Шартлы басма табагы 26,0. Шартлы буяу-оттиск 26,11.
Нәшер-хисап табагы 24,25. Тиражы 3000 д. Заказ З-65.

Татарстан китап нәшрияты ДУП. 420111. Казан, Бауман урамы, 19.
http://www.tatarstan.ru/books/
E-mail: tki@books.kazan.ru

«Идел-Пресс» нәшрият-полиграфия комплексы ААҖ.
420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.